

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MICHAEL KHODARKOVSKY

TÜRKİSTAN VE AVRASYA STEPLERİNDE RUS YAYILMACILIĞI

BİR SÖMÜRGE İMPARATORLUĞUNUN OLUŞUMU
(1500 – 1800)

Çeviren: Mehmet Akif Koç

SELENCE

TÜRKİSTAN VE AVRASYA STEPLERİNDE RUS YAYILMACILIĞI
MICHAEL KHODARKOVSKY

TÜRKİSTAN VE AVRASYA STEPLERİNDE RUS YAYILMACILIĞI

Bir Sömürge İmparatorluğunun Oluşumu (1500 – 1800)

MICHAEL KHODARKOVSKY

MICHAEL KHODARKOVSKY

Prof. Khodarkovsky, Şikago (Chicago) Loyola Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmakta; Rus İmparatorluğu, mukayeseli imparatorluklar tarihi, kolonyalizm ve Batı medeniyeti dersleri vermektedir. *Where Two Worlds Met: the Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600-1771* (Cornell University Press, 1992) ve *Bitter Choices: Loyalty and Betrayal in the Russian Conquest of the North Caucasus* (Cornell University Press, 2011) başlıklı kitapların da yazarıdır. *Of Religion and Empire: Missions, Conversion and Tolerance in Tsarist Russia* (Cornell University Press, 2001) kitabının da editörüdür. Halihazırda *Imperial Visions, Policies and Impacts: Russian and Eurasian Empires in Comparative Perspective, 1500-1850s* başlıklı kitap üzerinde çalışmalarını sürdürmektedir.

MEHMET AKİF KOÇ

1982 yılında dünyaya geldi. ODTÜ İktisat Bölümü'nü bitirdi, uluslararası güvenlik alanında yüksek lisans yaptı. Halihazırda Ortadoğu Çalışmaları alanında doktora eğitimini sürdürmektedir. Ortadoğu tarihi ve jeopolitiği, Türkiye-İran ilişkileri, Rusya ve İran dış politikası, Ortadoğu'da devlet dışı aktörler, Ortadoğu'nun uluslararası ekonomi-politiği konularında akademik faaliyetlerini sürdürmektedir. İngilizce ve Farsça bilmektedir. *Rekabetten Geleceğe: Türkiye-İran İlişkilerinin Güvenlik Boyutu* başlıklı telif kitabının yanı sıra; her iki dilden de tarih, edebiyat, uluslararası ilişkiler, hatırat türlerinde çok sayıda çevirisi yayınlandı. Selenge Yayınları'ndan daha önce *Arap Uyanışı: Arap Ulusal Hareketi'nin Öyküsü* (George Antonius, 1938) çevirisi yayınlandı (2021).

TÜRKİSTAN VE AVRASYA STEPLERİNDE RUS YAYILMACILIĞI

Bir Sömürge İmparatorluğunun Oluşumu (1500 – 1800)

MICHAEL KHODARKOVSKY

Çeviren
Mehmet Akif Koç

İstanbul, 2021

SELENCE YAYINLARI

No: 188 | Tarih Serisi: 145 | Aralık 2021, 1. Baskı

ÖZGÜN ADI

Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Rukiye Şahin

YAZAR

Michael Khodarkovsky

ÇEVİREN

Mehmet Akif Koç

YAYIMA HAZIRLAYAN

Mustafa Kurtçelebi

SON OKUMA

M. Fatih Kutan

KAPAK GÖRSELİ

Vasily Surikov, Yermak Timofeyevich'in Sibirya'ya Fethi başlıklı yağlı boya tablosu, 1895.

KAPAK TASARIMI

Şevket Dönmezoğlu

SAYFA DÜZENİ

Hilal Yazlık

BASKI-CİLT

Repar Dijital Matbaası

ISBN

978-625-7459-35-8

SERTİFİKA NO.

40675

Selenge Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında
metin ya da görseller yayınevini izni
olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRMENİN SUNUŞU	7
TEŞEKKÜR.....	11
GİRİŞ	15

[1]

SINIR SOSYOLOJİSİ VEYA BARIŞ NİÇİN İMKANSIZDI?

Steplerde İctimai ve Siyasi Örgütlenme.....	25
Baskınlar ve Savaş.....	37
Esirler ve Köleler	43
Ticaret ve Ekonomi	50
Han veya Merkezî Otorite Arayışı.....	56
Din.....	62
Diplomasi Kanalıyla İdeoloji.....	71

[2]

MOSKOVA DEVLETİ'NDE SINIR KAVRAMLARI VE POLİTİKALARI

Sınır Bölgesi	81
Şert: Barış Antlaşması mı Bağlılık Yemini mi?	87
Emanat: Sorts'un Rehineleri	95
Yasak: Haraç mı Ticaret mi?	102
Hediyeler ve Ödemeler: Lütuf mu Gasp mı?	106
Çeviri mi, Kolonizasyon mu?	114

[3]

“VAHŞİ STEPLER”İ EHLİLEŞTİRMEK 1480–1600’LER

Moskova ve Büyük Orda: “Ugra Beraberliği”ne Yeniden Bakmak	123
Altın Orda’nın Sonu, 1481-1502: Kazan’a Doğru.....	130
Kırım-Moskova İttifakının Sonu	144
Nogaylar ve Kazan, 1530’lar - 1550’ler: Kazan’ın İlhakı	157
Nogaylar ve Astrahan, 1550’ler	168
1569 Astrahan Seferi	177

Nogayların Zaptedilmesi, 1577–1582	181
Nogayların Zayıflatılması, 1582-1600	188

[4]

**STEP SINIRLARINDAN İMPARATORLUĞUN
SINIR BÖLGELERİNE 1600-1800**

Nogaylar	193
Yeni Stratejiler	199
Kalmuklar	203
İlk Yazılı Antlaşmalar	206
Kontrol ve Kolonizasyon	211
Nihai Kıyam: Toplu Göç (Exodus)	214
Kazaklar	221
Yeni ve İstenmeyen Tâbi Halklar	228
Orenburg: Doğuya Açılan Pencere	233
Sınır Bölgesi İkilemleri: Güç mü Ticaret mi?	242
Nur Ali Han ve Sadakatin Sınırları	247
“Aydınlanmış” Valiler	249
Pugaçev İsyanı	254
Sırım Batur Meselesi	257

[5]

**İMPARATORLUĞUN SINIR BÖLGELERİNDE
KAVRAMLAR VE POLİTİKALAR, 1690’lar – 1800**

Temsiller	270
Hristiyan Olmayanların Rus Ortodoksluğuna Geçişİ	276
Yerli Asillerin ve Halkın Göçü	294
Sömürgecilik Mücadelesi-I: Kanunlar ve Yönetim	309
Sömürgecilik Mücadelesi-II: Toprak	314
SONUÇ	323
KISALTMALAR	335
LÜGATÇE	337
KAYNAKÇA	341
DİZİN	353

ÇEVİRMENİN SUNUŞU

Michael Khodarkovsky, bilhassa Knezlik ve Çarlık Rusyası dönemlerine dair araştırmalarıyla, Rus tarihi alanında uluslararası otoriteler arasında gösterilen bir isim. Elinizdeki kitap da Khodarkovsky'nin eserleri arasında en çok bilinen ve referans verilenlerin başında geliyor. Bu kısa sunuş yazısında, çalışmanın içeriğine dair birkaç gözlemime ve kitapla kişisel serüvenime değinmek istiyorum.

Khodarkovsky'nin büyük oranda ilk dönem Rus arşiv belgelerine dayanan bu eseri, Kiev ve İstanbul arşivlerinde de sürdürdüğü uzun araştırmalarının bir neticesi. Temel olarak Rusların Türkistan coğrafyası ve Avrasya steplerine yayılması ve kolonizasyon faaliyetlerini ayrıntılarıyla tartışan bu çalışma, Türk tarihini ve modern Türk dünyasının oluşumunu da yakından ilgilendiriyor. Rusların XV. yüzyıl sonundan itibaren "Moğol/Tatar boyunduruğu"ndan kurtulması ve steplerden gelen bir "kasırğa"ya bilahare bir kez daha tutulmamak için "vahşi stepler"i itaat altına alma süreci... Kırım Tatarları, Kazan ve Astrahan (Tatar) hanlıkları, Nogaylar, Kazaklar, Kalmuklar, Oyratlar, Mangıtlar, Kumuklar, Çeçenler, Darginler, Mariler, Çuvaşlar, Udmurtlar, Mâverâünnehir hanlıkları, Özbekler, Gürcüler... Nihayetinde Osmanlılar, İranlılar, Lehler, Litvanyalılar, Habsburglar gibi çok sayıda yerel ve bölgesel aktörün ve imparatorlukların sahneye girip çıktığı, coğrafyalar arası ve asırlara uzanan bir rekabetin Moskova (ve bilahare St. Petersburg) merkezli izlerinin sürülebileceği, keyifli ve sürükleyici bir tarih yolculuğu vaat ediyor bu kitap.

Kişisel olarak bu kitapla serüvenimse 2014 Ekim ayına uzanıyor. Moskova'da yaşadığım 2012-2015 döneminde St. Petersburg, Vladimir, Suzdal, Nijni Novgorod gibi kadim Rus knezliklerinin merkezlerini ve Tataristan, Çuvaşistan, Çeçenistan gibi etnik temelli federe cumhuriyetleri ziyaret etme fırsatı bulmuştum. Bu yıllarda Rusya tarihi ve sosyolojisini daha yakından tanıma çabası içine

girmiş ve Khodarkovsky'nin *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800* başlıklı kitabını da büyük bir merak ve heyecanla okumuştum.

Aradan birkaç yıl geçtikten sonra 2020'de Repar Yayın Grubu'ndan sevgili dostum Kadir Yılmaz'a bu kitaptan bahsetmiş, telifinin alınması halinde Türkçeye çevirmeye canıgönülünden istekli olduğumu ifade etmiştim. Birkaç gün içinde sonuçlandırılan telif sürecinin ardından hevesle bu çeviriye başladım; bugün itibariyle çevirinin tamamlanmasının ve okuyucuya ulaşacak olmasının heyecanı içindeyim. Ümit ediyorum bu çalışma, Khodarkovsky'nin Türk okuyucusu tarafından yakından tanınmasına vesile olur, sözkonusu döneme dair çalışmalarda yeni bir ufuk açar ve bu önemli araştırmacının başta *Where Two Worlds Met: the Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600-1771* ve *Bitter Choices: Loyalty and Betrayal in the Russian Conquest of the North Caucasus* olmak üzere, diğer çalışmalarının da Türkçe literatüre kazandırılması adına girizgâh teşkil eder.

Bu vesileyle Kadir Yılmaz'a ve Selenge Yayınevi'nin değerli editör ve emekçilerine, ayrıca metnin düzenlenmesinde bana yardımcı olan kardeşim Halime Koç-Gür'e teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Bu çeviriyi, çoğu zaman günün yarısından fazlasını çalışarak geçirmeme sabırla katlanan sevgili eşim Zeynep'e ve ileride yazar olma hayalindeki iki güzel evlat, İrfan Kemal ve Ayşe Zehra'ya armağan ediyorum.

Mehmet Akif Koç
Balgat, 1 Kasım 2021

Wäre ich ein Schmetterling (Bir kelebek olsaydım)...

Üç olası yönetim usulünden –demokrasi, aristokrasi ve monarşi– hangisinin en iyisi olduğunu söylemek zordur; zira hangi tarzın en uygun olduğuna karar verebilmek için her bir toplumun koşullarını, coğrafyasını, toprak büyüklüğünü ve halkın durumunu göz önünde bulundurmak gerekir. Bu açıdan, tekil şehirlerde ve küçük ülkelerde refah ve düzeni sağlamanın en iyi yolu siyaset kurumu ve demokrasidir. Aristokrasi, İngiltere ve İsveç örneklerinden de anlaşılacağı üzere, etrafı denizlerle veya aşılmaz dağlarla çevrili olduğu için dış istiladan korunabilen ve özellikle de iyi eğitilmiş bir halka sahip büyük ülkeler için uygun olabilir. Ancak devasa toprakların, açık sınırların ve hepsinden önemlisi, kendi çıkarlarından ziyade tedhiş ve korkuyla yönetilen, okuma yazma bilmeyen ve aydınlanmamış bir halkın yaşadığı memleketlerde, ilk ikisi uygun olamaz; orada monarşi şarttır.

—V. N. Tatişçev, *Istoriia rossiiskaia*

TEŞEKKÜR

Bu kitap, on yıllık bir araştırma ve yazım sürecinin ürünüdür; çeşitli vakıfların vakitlice ve cömert desteği olmasaydı bu dönem kesinlikle çok daha uzun sürerdi. 1992-93'te Woodrow Wilson Merkezi'nin Kennan İleri Rus Araştırmaları Enstitüsü'nden (Kennan Institute for Advanced Russian Studies) aldığım bir burs, projeyi Kongre Kütüphanesi'nden başlatmama fırsat verdi; Uluslararası Araştırma ve Değişim Kurulu'ndan (International Research and Exchange Board) aldığım bir hibe de araştırmaya Rus arşivlerinde devam edebilmem için ilave imkan sağladı. Ulusal Beşeri Bilimler Vakfı ve Rusya ve Doğu Avrupa Araştırmaları Ulusal Konseyi'nce (National Endowment for the Humanities ve National Endowment for the Humanities ve National Council for Russia ve East European Research) 1995'ten 1997'ye kadar verilen burslar, ABD kütüphanelerinde ve Rusya, Ukrayna ve Türkiye arşivlerinde araştırmayı tamamlamamı sağlayan iki yıllık kesintili izin süreci için kritik bir destek sağladı.

Rusya'da Moskova, St. Petersburg, Astrahan, Elista, Kazan ve Orenburg'daki arşivlerin yanısıra Ukrayna'da Kiev ve Türkiye'de İstanbul'daki arşivlerin özverili çalışanlarına teşekkür borçluyum. Umumiyetle ısıtılmayan okuma odasında geçen uzun günleri çok daha kısa hissettiren çay molalarına katılmaya davet edildiğim, Rus Eski Belgeler Arşivi çalışanlarına özel teşekkürlerimi sunuyorum.

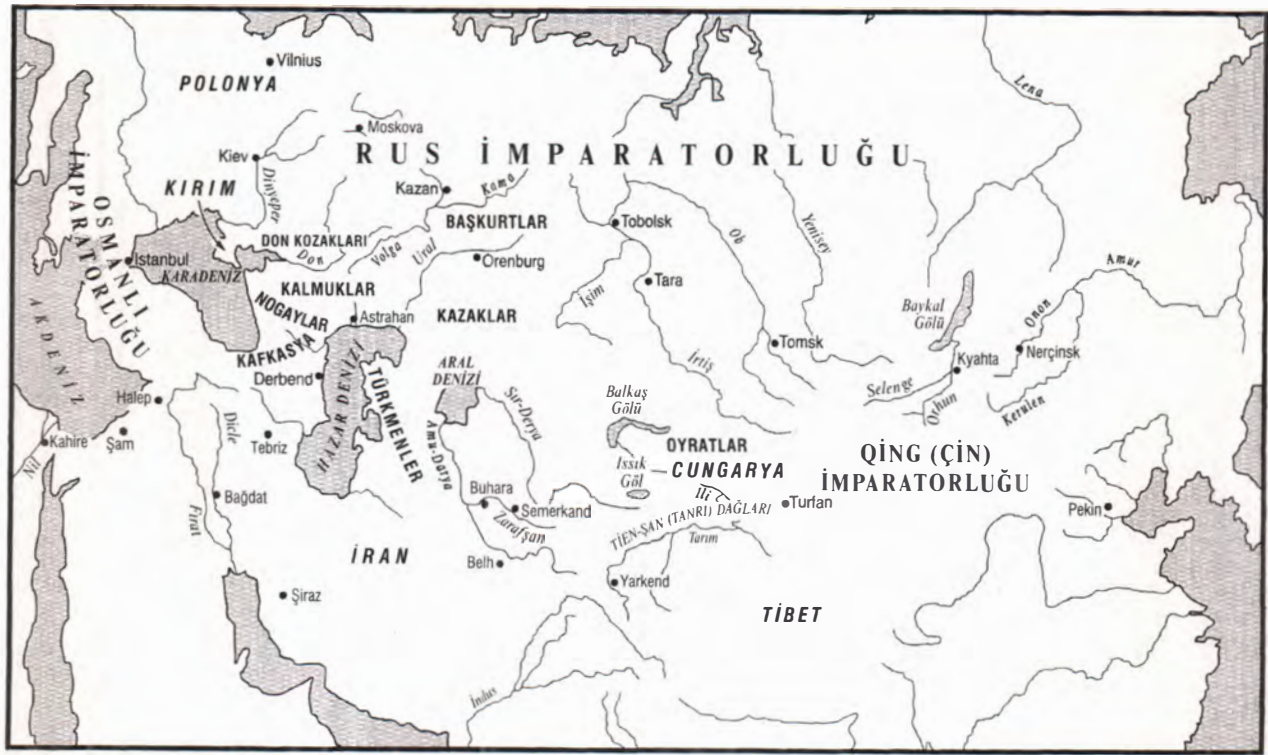
Çalışmanın tamamını okuyan ve yapıcı eleştiri ve ayrıntılı yorumlarını sunan meslektaşlarım Charles Halperin, Richard Hellie, Valerie Kivelson, Alfred Rieber ve Barbara Rosenwein'a bilhassa minnettarım. Çalışmanın çeşitli bölümlerini okuyup yorumlayan John Alexander, Thomas Barfield, Yuri Slezkine ve Lisa Vollen-dorf'a da teşekkürlerimi sunuyorum.

Comparative Studies in Society and History, *The Journal of Modern History* ve *Russian History* dergilerinin yayıncılarına, daha önce

makale formunda yayınladığım yazıları kullanmama izin verdikleri için müteşekkirim.

Şikago (Chicago) Loyola Üniversitesi'ndeki görev sürem boyunca, üniversite yönetimi ve meslektaşlarım daima desteklerini sundular. Loyola'nın Araştırma Hizmetleri Ofisi'ne özel teşekkürlerimi sunarım; Monica Salinas-Liening'in bana harita ve illüstrasyon hazırlama sürecinde yüksek teknoloji mucizelerini öğrettiği Öğretim ve Tasarım Merkezi'ne ve her yeni izin sürecimi el sıkışarak ve gülümseyerek karşılayan bölümdeki çalışma arkadaşlarıma ayrıca teşekkür ederim.

Son olarak, kendi sırtıma yüklediğim yazma yükünü anlayışla karşılayan eşim Insa'ya minnettarım; işim için ihtiyaç duyduğum kadar vakti torunlarıyla mutlu bir şekilde geçirerek bana yardımcı olan anne ve babama ve yakında babasının neden kütüphaneye gitmek zorunda olduğunu anlayacak olan Loïc'e de keza çok şey borçluyum.

Harita 1: XVIII. yüzyılda Avrasya.

GİRİŞ

En büyük iki Hristiyan imparatorluk, Roma ve Bizans, aynı kaderi paylaştı: Her iki imparatorluğun ölüm melekleri de kendi sınır bölgelerinden geçip geldi. Bu hakikat XVI. yüzyıl Moskova'sında gayet iyi biliniyordu: Roma İmparatorluğu, kaynakları tükenmiş halde ve Germen "barbarlarına" karşı uzun süren bir direnişin sonunda MS V. asırda yıkılmıştı. Bin yıl sonra Bizans İmparatorluğu da benzer şekilde çeşitli göçebe kabilelerin ilerlemesini engelleyemedi ve Osmanlı Türklerine yenik düştü. Moskova, Roma ve Konstantinopolis'in uğradığı kötü talihi tersine çevirmeye kararlıydı; bu sebeple imparatorluğunu, Avrasya steplerinden gelen Türk ve Moğol göçebe dalgalarına karşı korumak ve savunmak için hiçbir çabadan kaçınmadı. Ancak Moskova'nın evvela bir imparatorluk tesis etmesi gerekiyordu.

"Türk steplerinin Slav kireçlerinde"¹ ortaya çıkan Rusya'nın tarihi, tıpkı selefi Kiev Rusyası gibi, steplerdeki komşularının tarihiyle yakın irtibat içindeydi. Moğol istilacıları, Kiev Rusyası'nı çok süratli ve mutlak bir mağlubiyete uğratmıştı; Moskova ise "vahşi stepler" ve onun göçebe sakinlerine karşı sabırla ve başarıyla galebe çalmaya çalıştı. Moskova, tehlikelerle dolu güney sınır bölgesini Rus İmparatorluğu'nun bir parçası haline getirmeyi ve step halklarını birer emperyal tebaaya dönüştürmeyi nasıl başarabildi? Steplerin göçebe konfederasyonlarının hızla değişen talihi Rusya'nın ideolojisini, siyaset ve kurumlarını nasıl etkiledi? Bu kitap, steplerin ve step sakinlerinin geçmişinin yanısıra; Rus İmparatorluğu'nun, güney ve güneydoğu sınır bölgelerindeki teşekkül sürecini ele alıp tahkik etmektedir.

Güney sınır bölgesine dair çalışmaların çoğu; Rusya'nın askeri tahkimatları, kale ve kasabaların inşası, tarımsal yerleşimlerin ge-

1 Edward L. Keenan, "Reply," *Russian Review* 46, S. 2 (1987), s. 200.

nişlemesi ve Kozakların rolüne odaklanmaktadır.² Buna mukabil bu kitap ise Rus yönetiminin sınır boyundaki halklara yönelik tutumu, bölgedeki genişleme ideolojileri, hedef ve politikaları, [diğer halklarda kendine] bağımlılık yaratma yöntemleri, yeni ele geçirilen halkların algılarının değiştirilmesi ve toprakların kolonizasyonu, ve nihayetinde bunların emperyal muhite ilhak edilmeleri hakkındadır. İlaveten; step yerlileri ve onların Rus yönetimi ve politikaları hakkındaki görüşlerine, Ruslara direnme ve onlarla işbirliği yapma arasındaki seçimlerine ve Rusya'nın görkemli mevcudiyetinin etkisi altında kalan toplumların yaşadığı köklü dönüşüm sürecine de yer verilmektedir.

Okuyucu bu çalışmada; Rusya'nın güneye ve doğuya yayılma sürecinin –umumiyetle varsayılanın aksine– hiç de gelişigüzel, kendiliğinden ve kontrolsüz biçimde gerçekleşmediğini görecektir. Bilakis bu, farklılaşan motivasyon ve politikalarla şekillenen iradi bir süreçti ve elbette, yeni bölge ve halklara hâkimiyetini yayma ve kolonizasyon hedefleri açısından tutarlıydı. XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Rus İmparatorluğu'nun güney ve güneydoğudaki sınırları; Osmanlı, İran ve Çin imparatorluklarının sınırlarıyla bitişik hale gelmişti. O zamana kadar Rusya, geçirgen sınırların ve yeterince tanımlanmamış siyasal ve bölgesel hudutların mütemadiyen genişlemeye davetiye çıkardığı, tam bir sınır bölgesi toplumuydu.

XV. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Rusya'nın politikaları; göçebe akınlarını püskürterek savunmasız vaziyetteki step sınırlarını korumaya çalışan bir görüntüden, yeni ele geçirdiği bölgeleri genişleterek tebaasını bilinçli bir şekilde dönüştürmeye çalışan bir forma evrildi. Toprakları ekip biçmek ve yeni tebaayı ehlileştirmek, iskan etmek ve Ortodoks Hristiyanlığa geçirmek; Rusya'nın XVIII. yüzyıldaki kendi medenileştirme misyonu (*mission civilisatrice*) çerçevesinde, imparatorluğun âli menfaatlerini (*raison d'état*) temsil eder hale gelmişti.

Şüphesiz, halkların çoğu bir ölçüde sınır toplumlarıydı. Avrupa XIV. yüzyılın ortalarına kadar, Latin Hristiyan âleminin daimi ve istikrarlı sınırlarını belirleyip ortaya koyamadı. Avrupa'nın Hris-

2 Bu tarz bir yaklaşımı örnekleyen literatüre dayalı kısa bir özet için bkz. Denis J. B. Shaw, "Southern Frontiers of Muscovy, 1550–1700" içinde J. H. Bate ve R. A. French, ed., *Studies in Russian Historical Geography* (Londra: Academic Press, 1983), Cilt 1, s. 117–42.

tiyan hükümdarları öncelikle, kuzeyden Viking akıncılarına ve güneydoğudan Macar atlılarına karşı müdafaa önlemleri almak zorunda kaldılar. Bunu yaptıktan sonra, doğudaki Slavlar arasında yerleşimler (*Ostsiedlungen*) kurarak ve güneybatıda İber Yarımadası'nı *Reconquista* ile Müslümanlardan geri alarak, başarılı bir genişleme dalgasına girişebildiler.³

XVI. yüzyılda “varoluşu uzun bir Haçlı Seferi olan” İspanya⁴ ve kendi “aşikâr yazgısı” (*manifest destiny*) ile hızla karanlıktan sıyrılan Moskova, Avrupa'nın doğu ve batı cephelerinde İslam dünyası karşısında iki koruyucu dev gibi yükselmişti. Hristiyan dogmatizmiyle aralarına derin mesafe koyan Moskova ve Toledo'daki hükümdarlar, tüm Hristiyanların koruyucusu olma misyonunu kendilerine şiar ettiler. Her iki imparatorluğun da ideolojileri kendi imparatorluklarını Hristiyan medeniyetinin savunucuları olarak tasvir ediyor; Hristiyan olmayanlara aydınlığı taşıyan misyonerler olarak kendilerini tasvir ediyorlardı.

Moskova ve İspanya'nın kimliği –karmaşık ve zengin bir şekilde– Müslüman dünyasıyla karşılaşmalarından sonra şekillenmiştir. Ancak Moskova'nın güney sınır bölgesi, Hristiyanlık ve İslam arasındaki ideolojik bir ayırmadan çok daha fazlasıydı. Bu sınır bölgesi, aynı zamanda yerleşik halkları göçebe topluluklardan, tarımı otlaklar ve hayvancılıktan, tek hükümdarın emri altındaki güçlü bir devletiyse merkezî otoritesi zayıf kabile konfederasyonlarından ayırıyordu.

Avrupa'nın en doğu ucunda yer alan Moskova; Avrupa hükümdarlarının yönettiği şehirlerden, şövalyelerinin şatolarından, tüccarların kasabalarından ve köylülerin tarımla meşgul olduğu köylerden coğrafi ve kültürel açıdan oldukça uzak bir dünya ile karşı karşıyaydı. Moskova'nın güneyinde ve güneydoğusunda, çeşitli göçebe halklar tarafından farklı zamanlarda şenlendirilen Avrasya steplerinin uçsuz bucaksız enginlikleri, belli belirsiz bir ayırım hattı

3 Bu konulara ilişkin aydınlatıcı bir tartışma için bkz. Robert Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350* (Princeton: Princeton University Press, 1993) ve Angus MacKay, *Spain in the Middle Ages: From Frontier to Empire, 1000–1500* (New York: St. Martin's Press, 1977).

4 İspanya için yapılan bu yerinde tanımlama, aynı şekilde Rusya açısından da geçerlidir; bkz. Thomas Babington Macaulay, “Ranke's History of the Popes,” içinde *Critical Historical Essays*, 2 Cilt (Londra: J. M. Dent and Sons, 1907), Cilt 2, s. 50.

boyunca uzanıyordu. MÖ VIII. yüzyılın İskit ve Sarmat kabilelerinden Moğol ve Türk halklarına uzanan öykümüz, XV. yüzyılın sonlarında başlamaktadır.

Moskova'nın steplerdeki komşularının büyük çoğunluğu; yaşam tarzları, askeri örgütlenmeleri, ekonomileri, kültür ve dinleri Moskovalılarınkinden önemli derecede farklılık arz eden Müslüman göçebelerin kabile konfederasyonlarından oluşuyordu. Moskova ile göçebe komşuları arasındaki farkı daha da görünür kılan husus, göçebe komşularının Asyalı olması ve dolayısıyla Avrupalılardan ırksal olarak farklılaşmalarıydı. Bununla birlikte Ruslar, kendilerini Avrupalı olarak tanımlayıp Avrupa uygarlığını benimsedikleri XVIII. yüzyıla kadar, ırksal kimlik kategorisine büyük ölçüde ilgisiz kalmışlardı.

Ulus-devletlerin en parlak zamanında ortaya çıkan geleneksel Batı tarihyazımı, devlet organizasyonuna sahip olmayan step halklarının tarihinin pek de önemi olmadığı görüşündeydi. Step, bir devleti diğerinden ayıran sahipsiz bir toprak parçası olarak görülüyordu. Nitekim bu kayda değer ihmalkârlığın bir yansıması olarak William McNeill, *Europe's Steppe Frontier*⁵ (Chicago, 1964) isimli meşhur çalışmasında, çok sayıda step halkından bahsetse de herhangi birine tek bir referans dahi vermez. Bunun yerine okuyucuda, step topraklarının başıboş kaldığı ve Rus, Habsburg ve Osmanlı imparatorlukları tarafından paylaşılarak iskan edilmeyi beklediği intibai bırakılır. Okuyucunun da müşahade edeceği üzere, steplerin XVIII. yüzyıldaki kolonizasyonu, McNeill'in belirttiği gibi, tarımdaki teknolojik yenilikler sebebiyle gerçekleşmiş değildi; aksine bu durum, Rusya'nın yerleşik toplulukları göçebe akınlarından koruyabilmedeki başarısının bir ölçüsüydü.

1917'den önce Rus tarihçiler, step sınırlarıyla ilgili meselelere büyük önem vermişlerdi. Ancak bakış açıları tümüyle siyah-beyazdı; Hristiyanlığın ve medeniyetin sınırlarını genişletmeyi, Rusya açısından bir hak ve ödev olarak görüyorlardı. Moskova'nın önce Moğol egemenliğine, bilahare step göçebelerine karşı verdiği mücadeleyi ayrıntılı bir şekilde anlatıp sundular. Sonuç olarak Rusya'nın güneydeki genişlemesi, Kırım ve Nogay akınlarını önlemek ve yeni ele geçirilen toprakları kolonize etmek için gerekli, tabii bir süreç ola-

5 *Avrupa'nın Bozkır Sınırları: Osmanlı'nın Batı'daki İlerleyişi Neden Durdu?*, çev. S. Erdem Türközü, Nika Yay., 2017.-ed.n.

rak görüldü. Bu topraklar sınıra bitişik olduğundan, Rus tarihçiler ve halk, fetih ve kolonizasyon arasında umumiyetle net bir ayrım yapamıyordu. Esasen, fetih/ele geçirme mefhumunu da ihtiva eden kolonizasyon kavramının, Rus İmparatorluğu'nun ve dolayısıyla tüm emperyal tebaasının menfaatine olduğu kanaati yaygındı.⁶

Erken dönem Sovyet tarihçilerine, bu egemen milliyetçi görüşün reddedilmesi ve bundan geri adım atılması talimatı verildi. 1917'den sonra "kolonizasyon" ve "sömürge politikaları", devr-i sabıkı ve bu emperyal rejimin ulusal ve dini azınlıklara uyguladığı politikaları kınamada başvuru, olumsuz birer kavram haline geldi. 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca "çarlık rejiminin sömürgeci politikaları"-na yapılan atıflar çoğaldı; ancak Sovyet liderliğinin başka öncelikleri olduğundan, bu konudaki ciddi akademik çalışmalar için uygun zaman değildi.

Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan halkları arasında ayrı birer ulusal bilinç ve tarihsel adaletsizlik hissiyatının teşvik edilmesi, 1930'larda karakteristik bir vakıydı. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle; yurtseverlik dayanışması, ülkenin çok çeşitli halklarının konsolidasyonunu iktiza edince, "halkların hapishanesi Rus İmparatorluğu" vurgusu da gittikçe önemini yitirmeye başladı. Sovyet ideolojik çarkı bunun yerine, "Rusya'nın uygarlaştırıcı rolünü" vurgulamaya başladı ve büyük Rus halkının önderliğinde "SSCB halkları arasında kardeşlik ve dostluk" kavramını ortaya koydu. 1990'ların başındaysa bu yapının hiç de "cumhuriyetlerin yıkılmaz birliği" olmadığı anlaşıldı; Sovyetler Birliği'nin ulusal sınırlardaki ani ölümü ulusal, etnik ve dini kimlikleri Sovyet ideolojik dogmasının kısıtlarından kurtulan, yenilenen tarih tahkikatının merkezine koydu. Sonuç, her bir çıkar grubunun kendi müstakil, son derece politize ve milliyetçi geçmişinin peşine düştüğü, parçalı bir tarihsel süreci yansıtıyordu.

Rus-Sovyet tarihçiliğinin milliyetçi ve ideolojik yaklaşımı, güney sınır bölgesiyle ilgili sistematik çalışmaların niçin yapılmadığını açıklamaktadır; bununla birlikte, Rus ve Sovyet tarihçiler step tarihiyle ilgili bazı araştırmalar da ortaya koydu. XIX. yüzyılda, Aleksandr Puşkin ve Aleksandr Borodin gibi bazı Rus yazar ve bes-

6 XVIII ve XIX. yüzyıllarda N. M. Karamzin, Prens M. M. Şerbatov, S. M. Solovyev ve V. O. Klyuçevski gibi belli başlı tüm Rus tarihçilerin kanaati bu istikameteydi.

tecilerin göçebeleri ve göçebelerin tarihini romantikleştirmeye başladığı bir dönemde; çoğu tarihçi, Moğol fetihlerinin geride bıraktığı travmatik tecrübeleri ve bunun Rusya'nın kaderi üzerindeki etkisini vurgulamaya devam etti. Tarihçilerin Moğol dönemiyle ilgili değerlendirmeleri çoğu zaman Rusya'nın bugünü ve geleceği hakkındaki muasır görüşleri meşrulaştırırsa da, netice itibarıyla bu sayede Rusya'nın step halklarıyla ilişkilerinin tarihine ışık tutan yüzlerce değerli belge yayınlanmış oldu. Sovyet tarihçiler, Rusya'nın diğer halklarla ilişkilerini ortaya koyan binlerce belgeyi ciltler halinde bir araya getirerek, bu geleneği sürdürdüler. Yayınlanan çok sayıda belge koleksiyonuyla birlikte, merkez ve bölge arşivlerindeki yayınlanmamış materyallerin tamamı, bu kitabın oluşmasına doküman-ter kaynak olarak katkıda bulundu.

Bu kitap, batıda Don Nehri'nden doğuda Balkaş Gölü'ne kadar uzanan Avrasya steplerinin, uzak bir sınır bölgesiyken Rus İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası haline dönüştürüldüğü, üç asırlık bir tarihi kapsamaktadır. Bu dönem, Altın Orda'nın çöküşünün Moskova'yı hızla genişleyen bir sınır toplumuna dönüştürdüğü, XV. yüzyılın sonlarında başlamaktadır. XVIII. yüzyılın sonlarında Rusya'nın güney ve doğuda büyük topraklar kazanması, onu dünyanın en büyük imparatorluklarından biri haline getirmişti.

1. Bölüm'de Rus devleti ile step toplumları arasında yaşanan çatışmanın, aslında iki entitenin temeldeki yapısal uyumsuzluklarında mündemiç, zorlu bir sınır husumeti olduğu savunulmaktadır. Bir yanda, baskın faaliyetleri step toplumlarının temelini oluştururken; Moskova'nın varlığını devam ettirebilmesi ve refahı, güney sınırındaki çete savaşlarının sona erdirilmesini gerektiriyordu. Bu bölüm, Moskova ile yerli halklar arasındaki siyasi, ekonomik ve askeri örgütlenme farklılıklarını tartışarak bunların altını çizmekte ve Moskova'nın step halklarıyla ilişkilerinde din ve ideolojinin rolünü ele almaktadır.

2. Bölüm, Rus yönetimi ile step komşuları arasındaki ilişkilerin gidişatını etkileyen karşılıklı yanlış kavramsallaştırmaları ele almaktadır. Moskova, henüz karşı karşıya geldiği tüm halkları çarın tebaası olarak görüyor ve bu halklardan bağlılık yemini (*şert*), rehine teslimi (*emanat*) ve vergi ödeme (*yasak*) talep ederken, karşılığında da çeşitli ödüller ve yıllık tahsisat (*jaloverye*) vaat ediyordu. Ancak Rusya ile ilişkilerini kendi siyasal-kültürel yapılarına göre

yorumlayan step halkları açısından, bu angajman terimleri son derece farklı manalar ihtiva ediyordu. Rusya [bu halklar için], Moskova'nın hediye gönderme ve ödeme yapmayı kabul etmesi karşılığında kârlı bir barış antlaşması imzalanan birkaç bölgesel güçten sadece biriydi. Bu bölüm, yukarıda zikredilen kavramların her birini ele almakta ve Rus yönetiminin güney sınır bölgesinde uyguladığı politikaların, aynı zamanda ihtilaflı terminoloji ve kimliklerin de bir bileşkesi ve neticesi olduğunu, nihayetindeyse Rusya'nın bölge halkları ve coğrafi düzleme kendi versiyonunu dayatmakta başarı gösterdiğini savunmaktadır.

3. ve 4. bölümlerde, Rusya'nın steplerde devam edegelen genişlemesi kronolojik bir anlatım eşliğinde sunulmaktadır. 3. Bölüm'de, Moskova'nın Altın Orda'nın halefleriyle –Kırım, Kazan ve Astrahan hanlıkları ile XVI. yüzyılda Nogaylar– ilişkileri işlenmektedir. 4. Bölüm'de, Rusya'nın müteakip yüzyıllarda aşağı İdil (Volga) havzası, Kuzey Kafkasya ve Kazak steplerinde yeni karşılaştığı halklarla ilişkilerinin geçmişi ele alınmaktadır.

Son olarak 5. Bölüm'de, XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyılın başını kapsayan süreçte; süratle imparatorluğun iç sınır bölgelerine dönüşmekte olan güney sınır hattında, Rus yönetiminin uyguladığı politikalar irdelenmektedir. Bu bölüm, yeni politika ve hedeflerin, Altın Orda'nın mirasıyla yakından iç içe geçmiş olan önceki sınır kavramlarından; yeni toprakları iskan etme, kolonizasyon, uygarlaştırma ve Hristiyanlaştırma gibi daha modern ve daha Avrupaî amaçlara doğru evrilen dönüşümünü göstermektedir.

Kitap iki ana yörüngede düzenlenmiştir: Tematik (1., 2. ve 5. bölümler) ve kronolojik (3. ve 4. bölümler). Kitabın bu düzeni zaman zaman tekrarlara sebep olsa da, Rusya'nın steplerle ilişkilerinin kronolojik bir anlatısını okuyucuya sunmasının yanında bu simbiyotik ilişkileri kavramsal ve analitik bir çerçeveye de yerleştirmektedir. Tematik bölümlerle, okuyucunun geleneksel tarih perspektifine farklı bir açıdan bakabilmesi amaçlanmaktadır.

Nihayetinde, kolonyal mülkleri denizaşırı memleketlerde değil, sürekli genişleyen bitişik sınırları içinde olsa da, Rusya'nın diğer Batı Avrupalı güçlerin herhangi birinden daha az bir sömürge imparatorluğu olmadığını; Rusya'da imparatorluk kurma sürecinin, metropollerin ve onun çeşitli yayılma ideolojilerinin bir neticesi olduğu kadar, Rusya ile sınırları boyunda yaşayan yerli toplum-

lar arasındaki etkileşimin de bir sonucu olduğunu; bu çok farklı iki dünya arasındaki ekonomik, politik ve kültürel etkileşimlerin karmaşıklığının, Rusya'nın genişlemesinin ve nihai olarak savunmasız bir sınır toplumundan çıkıp, bir sömürge imparatorluğuna dönüşmesinin bazı spesifik dinamiklerini açıkladığını gösterdiğini umuyorum.

SINIR SOSYOLOJİSİ VEYA BARIŞ NIÇİN İMKANSIZDI?

120 Rus'tan oluşan bir grup, ellerindeki tahılları tuz ve balıkla takas etmek için Yayık Kozakları ile birlikte Yayık Nehri'ne ulaştı. 600 Kazak ve Karakalpak'tan oluşan bir savaş grubuyla karşılaş-tıklarında, Orta İdil (Volga) bölgesindeki köylerine dönmekteydi-ler. Grubun tamamı ele geçirilmişti, şimdi ise köle ve işçi yapıl-mak üzere götürülüyorlardı. İçlerinden biri, Mihail Andreev, iki atla birlikte, kendilerini esir alan Kazaktan kaçmayı başardı ve beş gün sonra Ufa bölgesine ulaştı. Orada, Yayık Nehri yakınlarındaki stepte, yirmi Başkurttan oluşan bir grup tarafından tekrar yakalan-dı ve bu kez Başkurtların köyüne götürüldü. Başkurtlardan *yasak* (Hristiyan olmayan nüfustan toplanan haraç veya vergi) toplamak için gelen bir Rus yetkili, onu gümüş süslemeli bir gem, bir çift çiz-me ve kürk şapkadan oluşan fidye karşılığında alana kadar, iki ay boyunca, Başkurtlardan birinin kölesi olarak kaldı. Andreev daha sonra Rus yetkililere, Başkurtların Rus kasabalarına baskın yapma-ya hazırlandığını ve birçok Rus ve Çuvaşın hala orada esaret altın-da bulunduğunu bildirdi.¹ Yıl 1720'ydi.

Bu hikaye birkaç sorunu birden gündeme getiriyor: Rusya'nın sözde tebaası üzerindeki kontrolünün mahiyeti, imparatorluğun Hristiyan olmayan nüfusunun yönetime karşı düşmanlığı ve dev-letin bu tür durumlarda vergi toplayabilme becerisi. Ancak her şeyden önce, bu hikaye; hükümetin sınırı güvence altına alma yö-nündeki ilk girişimlerinden çok sonra dahi, ticareti genişletme ve bölgeyi kontrol altına almaya yönelik her türlü girişimi alt üst et-meye devam eden, step sınırının geçirgen ve savunulması güç do-

1 Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (bundan sonra RGADA ola-rak anılacak), Dela po guberniiam, F. 248, op. 3, Dela po Astrakhanskoi gubernii, 1720–21, kn. 94, ll. 55–56.

ğasını ortaya koymaktadır. Bu tür hikayeler tipiktir. Mihail Andre-
ev, esarete umumiyetle çok daha uzun süre dayanmak durumunda
kalan ve eve dönme imkanına sahip olamayan yurttaşlarının ço-
ğundan daha şanslıydı.

Burada tartışılan dönem boyunca, Rusya'nın güney sınırı bir be-
lirsizlik bölgesi, engin bir step olarak kaldı ve bu alana girenlerle
yakınlarında yaşayanlar için her zaman bir tehlike teşkil etti. XVIII.
yüzyılın ortalarında Rus yönetimi sınır bölgelerinde çok daha kap-
samlı bir kontrol gücüne sahip olduğunda, sınır bölgelerindeki Rus
köylüleri tümüyle silahlandırmaya devam etti ki bu köylüler, Ko-
zaklardan (Cossacks) pek ayırt edilemezlerdi.²

Rusya, yüzyıllar boyunca, stepler üzerindeki kontrolü steplerin
göçebe sakinlerinden alma mücadelesi vermişti. Bildiğimiz şey, bu
uzun süreli mücadele öyküsünün Rus versiyonudur. Ayrıca bilme-
miz gereken şey ise, diğer tarafın –stepleri vatan edinmiş, sayısız
göçebe ve yarı göçebe halkların– hikayesidir. Bu yüzden yalnızca,
uzun süredir gölgede kalmış hikayelerin gün yüzüne çıkmaya baş-
lamasıyla birlikte; Rusya'nın emperyal genişleme dinamiklerini,
step ve sakinlerinin ele geçiriliş ve sömürgeleştirilme sürecini tam
manasıyla anlayabiliriz.

Bu bölümde her iki tarafın da çıkarlarının temelde uzlaşmaz ka-
rakterde olduğunu ve aralarındaki çatışmayı kaçınılmaz kıldığını
iddia ediyorum. Bu karşılaşma, çok farklı iki toplum arasında her
zaman var olan ve giderek büyüyen uyuşmazlığın bir neticesiydi.
Bir tarafta, şehir merkezlerine ve dinamik bir tarım-sanayi ekono-
misine sahip, askeri-bürokratik yapıdaki bir devlet olarak, Hristi-
yan Rusya vardı. Diğer tarafta ise, hısmılık temelli toplumsal ör-
gütlenmelere ve durağan ve ezici bir çoğunlukla konar göçer-kırsal
ekonomik karaktere sahip, Hristiyan olmayan çeşitli topluluklar
vardı. Sınırın her iki tarafındaki toplumların sosyal, ekonomik, po-
litik ve dini karakterine derinlemesine nüfuz etmiş olan bu yapısal
farklılıkların, sözkonusu dönem boyunca nasıl kalıcı ve inatçı çatış-
malara yol açtığını göreceğiz.

2 RGADA, F. 248, op. 126, Dela i prigovory Pravitel'stvuiushchego Senata po
Orenburgskoi gubernii, S. 135, l. 91.

Steplerde İçtimai ve Siyasi Örgütlenme

Rusya'nın güney sınırı boyunca karşılaştığı halkların ve toplulukların pek çok müşterek niteliği vardı. Bunların çoğu, Moğol İmparatorluğu'nun bakiyesinden ve onun, Tuna Nehri'nden Aral Denizi'ne kadar geniş bir coğrafyaya hâkim olan, step merkezli bir Türk-Moğol ardılından, Altın Orda'dan neşet etmişti. Altın Orda, XVI. yüzyılın başlarında ömrünü tamamlamadan önce, iki asırdan uzun bir süre Rus prenslerine hükmetti. Altın Orda'nın çöküşü, Moskova'nın steplerde durdurulamaz şekilde genişlemesine yol açtı.

Moskova'nın üç asırlık genişlemesi boyunca Ruslar, sosyal ve politik düzlemde farklı seviyelerde örgütlenmiş halklarla karşılaştı. Bazıları şehir merkezlerinde yerleşikti ve nispeten sofistike bir sosyo-politik örgütlenmeye sahipti (Kazan, Astrahan ve Kırım), diğerleri yarı göçebe topluluklardı (Kabardeyler ve Kumuklar), bazılarıysa tam anlamıyla göçebeydi (Nogaylar, Kalmuklar ve Kazaklar). Aynı zamanda Rusya'nın stepteki tüm komşuları, kendilerini Rusya'dan keskin bir şekilde ayıran ortak bir özelliği paylaşmaktaydı: bunların hiçbirisi Avrupa tipi bir monarşi, yani açıkça belirlenmiş bölgesel sınırlara sahip, egemen, tarıma dayalı ve devlet tarafından organize edilmiş bir toplum değildi. Bilakis, evleviyetle akrabalık ve askeri ittifak ilişkileriyle birbirine bağlı ve ağırlıklı olarak kırsal bir ekonomiye sahip kabile gruplarıydı.³

Step göçbeleri arasındaki en üst politik örgütlenme formu, genellikle kısa ömürlü ve gevşek bir şekilde teşkil olunmuş konfederasyonlardı. Bir konfederasyon içerisindeki kurucu gruplar, ekonomik ve siyasi açıdan bağımsızdı. Step toplumlarının geleneksel anlamda belirli bir toprak/bölge üzerinde egemenlikleri yoktu. Bunun yerine, göç yolları boyunca mevsimlik otlaklarına doğru hareket halindeydiler. Egemen devletler gibi göçebe halklar da otlaklarını stepteki komşularının baskınlarına karşı korumak zorundaydı. Ancak yerleşik devletlerin aksine, step halklarının otlakları, olumsuz hava koşulları, kıtlık veya savaşlar nedeniyle sıklıkla değişmekteydi.

3 Çeşitli Türk-Moğol göçebe toplulukların sosyal ve siyasal örgütlenmeleri hakkında ayrıntılı bir tartışma için, şu iki klasik çalışmaya bkz. Anatoly Khazanov, *Nomads and the Outside World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985) ve Thomas J. Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China* (Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1989).

Step halkları arasında kent merkezlerinin bulunmaması, yönetim ve bürokrasinin yalnızca ilkel biçimlerinin oluşumuna izin verdi. Ekonomik ve siyasi-idari sistemler açısından oldukça gelişmiş haldeki Kırım ve Kazan hanlıkları bile, bu hususta Rusya ile mukayese edilemezdi. Temel kavramlar setini ve bu çalışmada ele alınan toplumların yapılarını anlamak için, sahip oldukları sosyo-politik örgütlenmeye daha yakından bakmak ıktiza etmektedir.

Nogaylar

Strabon ve Herodot'un, Karadeniz çevresindeki steplerde yaşayan halkların göçebe yaşam tarzını tasvir ettiği antik çağlardan, step otlaklarının hızla tarım arazileri haline geldiği XVIII. yüzyılın ortalarına kadar, muazzam genişlikteki Avrasya stepleri, çeşitli göçebe halklar için doğal bir yaşam alanı işlevi gördü. Bu kitapta ele alınan üç asır boyunca, Avrasya steplerinin batı kesimine birkaç göçebe konfederasyonu hâkim oldu: XVI. yüzyılda Nogaylar, XVII. yüzyılda Kalmuklar ve XVIII. yüzyılda Kazaklar.

Nogayların müstakil bir kabile konfederasyonu olarak ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı ve hangi kabilelerden oluştuğu, kesin olarak cevaplanamayan sorular arasındadır. Umumiyetle, Mangıtlar olarak adlandırılan Moğol kabilesinin, Nogay Ordası'nın temelini oluşturduğuna inanılmaktadır. Mangıtlara XIII. yüzyılda, Altın Orda komutanı ve bilahare emiri Nogay'ın ordusunu teşkil etmek amacıyla, çok sayıda Türk kabilesi katıldı. Nogaylar bir asır sonra, Altın Orda'nın farklı bölgeleri arasındaki bağlar zayıfladıkça, Nogay hükümdar hanedanının kurucusu ve Mangıt kökenli bir komutan olan Edige tarafından gün yüzüne çıkarıldı. Nogay Ordası XVI. yüzyılın ortalarında, göçebe konfederasyonunda sürekli değişen kabile sınırlarına sahip olup, on sekiz Türk ve Moğol kabilesinden müteşekkildi. Mangıtlar, tümüyle Türkileştirilmiş olsalar da Nogaylar arasında baskın bir kabile olarak kaldılar; hatta birçok komşu halk, Nogaylardan, "Mangıt Orda" olarak bahsetmekteydi.⁴

4 B. A.-B. Kochekaev, *Nogaisko-russkie otnosheniia v 15–18 vv.* (Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR, 1988), s. 24–27; R. G. Kuzeev, *Narody Srednego Povolzhia i Iuzhnogo Urala* (Moskova: Nauka, 1992), s. 70–78; *Nogaiitsy: Istoriko-geograficheskii ocherk*, ed. I. K. Kalmykov vd. (Çerkessk: Stavropol'skoe kn. izd-vo, 1988), s. 18–22; V. M. Zhirmunskii, *Tiurkskii geroicheskii epos* (Leningrad: Nauka, 1974), s. 412–14; Yuri Bregel, "Tribal Tradition and Dynastic History: The Early Rulers of the Qongrats according to Munis," *Asian and African Studies* 16 (1982), s. 386.

Bu çalışmanın girişinde Nogaylar, hem Türk (Kazaklar, Başkurtlar ve Tatarlar) hem de Moğol (Kalmuklar) komşularından farklı olarak, yerleşik bir kabile konfederasyonu şeklinde tanımlanmaktadır. En dikkat çekici husus ise, Nogayların ne diğer komşularıyla paylaştığı bir Türk lehçesinin ne de –sıkça değişen kabile üyeliklerine sahip göçebe konfederasyonlara kolayca uygulanabilen bir kavram olmayan– münhasır bir etoslarının olmasıydı. Aksine, torunlarının, kökenlerini hanedanın kurucusu Edige'den aldığı bir hükümdar hanedanıydı. Türk-Moğol dünyasında, yazılı olmayan ama herkesçe aşikâre kabullenilen kurallara göre, yalnızca Cengiz Han'ın torunları, Altın Orda veya Cengiz İmparatorluğu'nun diğer cüzlerinin meşru mirasçısı olarak kabul edilirdi. Tanınmış bir askeri komutan olan Edige ise, Cengiz-soylu değildi. Bu durum, Nogay hükümdarlarının; Kırım, Kazan, Astrahan ve Sibirya'daki kardeşlerinin aksine, Altın Orda mirasına sahip çıkmaya ehil olmadığı anlamına gelmektedir.

Bu fark politik terminolojiye de açıkça yansdı. XVI. yüzyılın başlarında Moskova Devleti'nin dikkatli bir gözlemcisi olan Baron Sigismund Herberstein, Nogayların çarının (yani hanın) olmadığını, sadece soylu bir şefe (*beg*) sahip olduklarını kaydetti.⁵ *Beg* (Rusça'da büyük prens, *bol'shoi kniaz'* olarak tesmiye olunurdu) Nogayların hükümdarıydı. *Beg*'den sonra gelen en yüksek unvan *nureddin* (Edige'nin en büyük oğlunun bir unvana dönüşen şahsi adı) idi, bunu *keikuvat* (Edige'nin küçük oğlunun adından türetilen bir unvan) ve *toibuga* takip etmekteydi.⁶

Geleneğe göre, her bir unvan belirli bir bölgeyi temsil etmekteydi. Bu sebeple XVI. yüzyılda *beg*'in kaldığı yer Saraycık'taydı, otlakları da Yayık Nehri boyundaydı. *Nureddin*'e batıda İdil (Volga) tarafındaki otlaklar verilirken, *keikuvat*'a doğudaki Emba steplerinde otlak verilmirdi. İlk olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısında kayda geçen *toibuga* unvanı, muhtemelen Kazan'ın 1552'de Moskova'nın eline geçmesi sonucu ortaya çıktı ve bu olayda Nogaylar önemli bir rol oynadı. *Toibuga*'nın sorumluluklarının muhtevasına dair net bir

5 Sigizmund Herberstein, *Zapiski o Moskovskikh delakh*, çev. A. I. Malein (St. Petersburg: Izd. A. S. Suvorina, 1908), s. 157.

6 *Prodolzhenie drevnei rossiiskoi vivliofiki* (bundan sonra *PDRV*), 11 cilt. (St. Petersburg: Imper. Akademiia Nauk, 1786–1801); yeniden basım, *Slavic Printings and Reprintings* 251, ed. C. H. van Schooneveld. (Lahey: Mouton, 1970), c. 8, s. 264–65; c. 9, s. 17, 249–50.

gösterge olmasa da *toibuga*'nın belirli bir bölgeden ve eski Kazan Hanlığı halkından sorumlu olması hasebiyle, kuzey ve kuzeydoğu Nogay steplerini kontrol altında tuttuğu tahmine müsaittir.⁷

Hanedan üyeleri (*mirzalar*) arasından; kabile aristokrasisi (*karaçiler*), seçkin savaşçılar (*bahadurlar*), beglerin yardımcıları (*imeldeşler*) ve Müslüman din adamlarından (*mollalar*) oluşan dört asalet unvanı için, adayların *körünüş* (Rusça yazımıyla *korniush*) olarak bilinen Büyük Nogay Konseyi'nden onay alması gerekiyordu. Beg'in kendi çevresinde, en güvenilir kimselerden (bir hazine görevlisi, bir özel sekreter, katipler, vergi görevlileri) oluşan şahsi bir yönetimi ve konseyi vardı. Buna rağmen otoritesi; güçlü ve bağımsız mirzalar ve karaçiler tarafından büyük ölçüde sınırlandırılmıştı.⁸

Nogaylar arasında bitmez tükenmez savaşlara neden olan husus, merkezî otoritenin zafiyetiydi. İlk ciddi bölünme 1550'lerin sonlarında, Nogay *nureddini* Kadı'nın İdil (Volga) boyundaki kendi topraklarını terk edip, Kuzey Kafkasya steplerine yönelmesiyle meydana geldi. Nogay *nureddini* Kadı'nın Nogay'ları, Kadı Nogay'ları veya Küçük Nogay Ordası olarak bilinir. Bundan sonra, İsmail Beg ve oğullarının emri altında, İdil (Volga) ve Yayık nehirleri havzasında kalan Nogaylar, Büyük Nogay Ordası olarak anılmaya başlandı. Büyük Nogay Ordası XVII. yüzyılın başlarında, Kalmukların saldırısıyla daha da parçalanacaktı.

Kırım ve Kazan

Altın Orda'nın dağılması, yalnızca Nogaylar gibi tamamen göçebe step toplumlarını değil aynı zamanda hanlıkların, hem yerleşik hem de göçebe yaşam tarzına sahip, tekamülünü tamamlamamış şehir devletlerinin de ortaya çıkmasını netice verdi. 1430'larda dağılan Altın Orda'nın ardından ortaya çıkan en önemli iki hanlık,

7 PDRV, Cilt 11, s. 233–36, 271–98; “Akty vremeni Lzhedmitriia 1-go (1603–1606), Nogaiskie dela,” ed. N. V. Rozhdenstvenskii, in *Chteniia v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostei rossiskikh pri Moskovskom universitete: Sbornik* (bundan sonra *ChOIDR* olarak anılacak) (Moskova, 1845–1918), c. 264, böl. 1 (1918), s. 110; Kochekaev, *Nogaiskorusskie otnosheniia*, s. 38–40; Zhirmunskii, *Tiurkskii*, s. 414; PDRV, c. 8 s. 269–77; c. 9, s. 37–39.

8 Kochekaev, *Nogaisko-russkie otnosheniia*, s. 42–45. Örneğin, Nogay begi Urus 1580'de, Moskova Knezliği üzerine planlamakta olduğu taarruzu, “Nogay mirzaları ve en özel kimselerin” aksi yöndeki tavsiyelerine uyarak iptal etmişti (RGADA, Nogaiskie dela S. 9, ll. 156–57).

Kırım ve Kazan hanlıklarıydı ve çok sayıda ortak noktaları vardı. Kazan'daki hükümran hanedan, Altın Orda'nın şöhretli hanı Toktamış'ın torunu Ulu Muhammed tarafından kurulurken; Kırım hanedanı da Cengiz Han soyundan Hacı Giray tarafından kuruldu. Girayların varlığı, Ulu Muhammed'in Kazan'daki hanedanından çok daha uzun ömürlü oldu. Sahip Giray, Kazan'daki hükümdar ailesinin soyunun tükenmesinden kısa bir süre sonra, Kazan'daki tahtta Girayların hakkını talep etmek üzere 1517'de Kırım'dan bu şehre geldi. Kırım hanları, bu olayın hem öncesinde hem de sonrasında Kazan'ı da içine alan tüm Altın Orda topraklarının varisi olduklarını iddia ettiler.

Kırım'da tahtın veliahdı/varisi *kalgay* (kalga) unvanını taşımaktaydı ve hanın erkek kardeşi veya oğlu olabilirdi. Kalgaylar genellikle, Kırım'ın kuzeybatısındaki Dinyeper Nehri boyunca uzanan stepleri almaktaydı. Tahta geçiş silsilesinde bir sonraki makam *nuredinlik*ti, onların toprakları da Kırım'ın doğusundaki Kuban Nehri boyunda yer almaktaydı. Kazan'da da benzer bir sistemin var olup olmadığı açık değildir.⁹

Kırım hanlarının gücü büyük ölçüde, dört büyük kabilenin reisi konumundaki *karaçiler*in desteğine dayanmaktaydı: Şirinler, Barinler, Arginler ve Kıpçaklar. Mangıt kabilesi, XVI. yüzyılın başlarından sonra hem Kırım'da hem de Kazan'da önemli bir konuma sahipti, ancak Şirinler ve Barinler üstünlüklerini her zaman korudular. 1508'de Şirin kabilesinin reisi Agış, Büyük Prens III. Vasili'ye bir mektup yazarak, diğer hususların yanında Kırım siyasetindeki konumunun ehemmiyetine de işaret etti. Mektubunda Kırım'ı bir atlı arabaya benzetiyor; Han'ın sağ koşum atını temsil ettiğini, kendisinin [Agış] de başında olduğu kabilesi ve 20 bin kişilik ordusuyla, sol koşum atını temsil ettiğini kaydediyordu.¹⁰

Hem Kırım'da hem de Kazan'da önemli kararlar, Han'ın şurasında (*divan*) veya gerekirse soylular, din adamları ve "en iyi/seçkin"

9 M. Khudiakov, *Ocherki po istorii Kazanskogo khanstva* (Kazan: Gos. izd-vo, 1923, yeniden basım 1990), s. 43–45, 72–83; Halil İnalcık, "Giray," içinde *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948), c. 4, s. 783–85.

10 V. V. Vel'iaminov-Zernov, *Issledovanie o Kasimovskikh tsariakh i tsarevichakh*, 4 cilt. (St. Petersburg: Imp Akademiia nauk, 1863–87), c. 2, s. 410–48; V. E. Syroechkovskii, "Muhammed-Gerai i ego vassaly," içinde *Uchenye zapiski MGU*, S. 61 (1940), s. 28–39; *Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva* (Bundan sonra *SIRIO* olarak anılacak), 148 cilt. (St. Petersburg, 1867–1916), c. 95, S. 2, s. 39–40.

insanların katılımıyla daha büyük bir toplantıda (*kurultay*) alınmaktaydı. Prestij sıralamasına göre soylu üyeler; karaçi şefleri (*emirler*), diğer reisler (*bikler*) ve *biklerin* küçük oğulları (*mirzalar*) şeklindedir. Emirler sayıca azken, *bikler* ve *mirzalar* birkaç yüz kişi civarındaydı. Nogayların aksine, Kırım ve Kazan hanları daha büyük ve daha sofistike bir yönetime sahipti. Örneğin 1520’lerde Kazan’daki idari sistem, en az on üç farklı resmi unvan/makam içermekteydi. Hem Kırım hem de Kazan, idari yönetimlerini Altın Orda’dan miras aldı ve bu mirası, kendi topraklarındaki tarım topluluklarından alınan vergileri kontrol etmek ve toplamak için kullanmaya devam etti.¹¹

Altın Orda’nın dağılmasından sonra ortaya çıkan diğer iki hanlık –Astrahan ve Sibirya– hakkında çok daha az şey biliniyor. Kırım ve Kazan ile aynı temel sosyo-politik organizasyona sahiptiler. Yine de ekonomik temelleri ve coğrafi konumları bakımından bazı farklılıkları sözkonusuydu. Örneğin, Astrahan hanları gelirlerinin çoğunu ticaretten elde ediyordu, çünkü aşağı İdil (Volga) steplerinde çok az tarım yapıyordu. Kazan hanları ise diğer hanların aksine, büyük ölçüde bölgedeki çok sayıda köylüden toplanan vergilere dayanıyordu. Nihayetinde en güçlü politik entite haline gelen Kırım, çeşitli kaynaklardan istifade etti: ticaret, tarım ve askeri seferlerden elde edilen ganimetler.

Kazaklar

Altın Orda, Moğol İmparatorluğu’nun XV. yüzyılın ortalarında parçalanan tek siyasi varisi değildi. Altın Orda’nın güneydoğusunda, Moğol İmparatorluğu’nun bir başka parçası olan ve Orta Asya’nın çoğunu hâkimiyeti altında tutan Çağatay Hanlığı da karışıklık içindeydi. Çağatay Hanlığı’nın bakiyesi içinden, Aral Denizi’nin güneyindeki çölde Ürgenç, Hîve, Buhara ve Hokand’ın müreffeh kent merkezleriyle birlikte, Harezm’deki Özbek Hanlığı ortaya çıktı. Aynı dönemde, birkaç Özbek kabilesi, Harezm’den Aral’ın kuzeyindeki steplere kaçtı. Orada önce Özbek-Kazaklar (*kazak* veya *kazakh* terimleri, literatürde “kaçak, talancı” gibi anlamlarda kullanılmaktadır), sonra sadece Kazaklar ve XVIII. yüzyılda Kırgız-Kazaklar olarak bilinen bir göçebe konfederasyonu kurdular.

11 Khudiakov, *Ocherki*, s. 190–95, 198–209; Edward L. Keenan, *Muscovy and Kazan, 1445–1552: A Study in Steppe Politics* (Doktora Tezi, Harvard University, 1965), s. 89–97; Azade-Ayşe Rorlich, *The İdil (Volga) Tatars: A Profile in National Resilience* (Stanford: Hoover Institution Press, 1986), s. 28–30.

Bu konfederasyon çeşitli Türk ve Türkleştirilmiş Moğol kabilelerinden oluşuyordu: Mangıtlar, Kıpçaklar, Naymanlar, Kongratlar ve diğerleri. Kabilelerin çoğu, diğer göçebe konfederasyonların parçalarını oluşturan topluluklarla aynıydı. Mangıtlar, Nogaylar arasında baskın kabile durumundayken; Kongratlar da Özbekler ve Kazaklar arasında aynı role sahipti. Ancak daha sonra farklı etnik gruplar haline gelen çeşitli konfederasyonlarla birlikte, kabilelerin birbirleriyle uyum sağlaması önem kazandı. Özbekler, Kazaklar ve Karakalpakların hepsinin de tarihi ve edebi geleneklerini aynı kaynaktan, Alpamış destanından almaları tesadüf değildir.¹²

Görsel 1: Kazak obası.

[Kaynak: *Aziatskaia Rossiia* (St. Petersburg: Izdanie Pereselencheskogo Upravleniia, 1914), c. 1, s. 157.]

¹² *Istoriia Kazakhskoi SSR*, 5 cilt. (Alma-Ata: "Nauka" Kazakhskoi SSR, 1977–81), c. 2, s. 244–45; Zhirmunskii, *Tiurkskii*, s. 119–54.

Cengiz-soyulu hanedanın üyeleri arasındaki bir dizi iç savaştan sonra, Kasım Han ve oğlu Hak-Nazar XVI. yüzyılın büyük bir bölümünde varlığını devam ettiren bir Kazak konfederasyonu kurdu. Kazaklar, batıda Yayık'tan doğuda İrtiş'e kadar çok geniş stepleri işgal ettiler. XVI. yüzyılın sonlarında Kazaklar üç farklı gruba (*cüz*) ayrılmıştı: Küçük, Orta ve Büyük Ordalar¹³.

Her bir Orda, yönetimdeki hanedanın diğer üyeleriyle birlikte sultan olarak bilinen bir han tarafından yönetilmekteydi. Cengiz soyundan olmayanlar, *biiler* (diğer Türk halkları arasında *begler* veya *bikler* denilir) ve *baturlardan* (*bahadurlar*) oluşmaktaydı. Toplumsal hiyerarşide daha aşağıda bulunanlar, çeşitli konularda önemli tesir sahibi olabilen ileri gelenlerdi (Rusçada *starşini* olarak bahsedilen, çoğunlukla seçilmiş yerel liderler). Kazaklar arasındaki siyasal örgütlenmenin temel özellikleri diğer step toplumlarınıninkine oldukça benzerken; Kazaklar, Kırım veya Kazan şöyle dursun, Nogayları diğer toplumlardan farklılaştıran hiyerarşik yapıdan dahi yoksun görünmekteydi. Hanın otoritesi, nüfuzlarını ve bağımsız güç tabanını koruyan aristokrasinin üyeleri tarafından ciddi şekilde sınırlandırılmıştı.

Kalmuklar

Kalmuklar, Avrasya steplerindeki tüm Türk halklarının ezeli düşmanıydı. Dört Moğol kabilesinin (Torgutlar, Derbetler, Hoşutlar ve Cunganlar) teşkil ettiği ittifaka atıfla, Moğolların, Oyratlar veya Dörben-Oyratlar olarak bilinen batı koluydular. Müslüman Türk komşuları tarafından Kalmuklar olarak biliniyorlardı (Türkçede "geride bırakmak" anlamına gelmektedir); belki de daimi yabancılar olarak kalmış olmaları gerçeğine istinaden, ne Cengiz'in Moğol İmparatorluğu'na ne de halef devletleri olan Çağatay Hanlığı ve Çin'deki Yuan Hanedanı'na dahil oldular.

1440'larda Türk-Moğol dünyasında yeni hanlıklar ve göçebe konfederasyonları ortaya çıkarken, Oyratlar da Esen *Tayşı* (hükümdar unvanı) yönetiminde birleşti. Esen ve halefleri tarafından yürütülen başarılı ve kanlı savaşlar, bölgedeki çeşitli halkların tarihsel hafızasında derin izler bıraktı. Kalmuklar, Orta Asya'daki pek çok halk tarafından kabul gören Türk destanı Alpamış'ta, daima en güçlü ve en tehlikeli hasımlar olarak belirmektedir.

13 A.g.e., c. 2, s. 176–81, 248–51, 264–73; *Istoriia Uzbekskoi SSR*, 4 cilt. (Taşkent: Fan, 1967–68), c. 1, s. 504–7

Kalmuklar, Müslüman Türk topluluklardan birçok açıdan farklıydı. Konfederasyonları münhasıran –Türk göçebe konfederasyonları arasında yer almayan– Moğol boylarından oluşuyordu, bir Moğol dili konuşuyorlardı ve idarecileri Cengiz Hanedanına mensup değildi. Tartışmasız şekilde İslam dünyasına ait olan bir coğrafyada, Müslüman komşularıyla aralarındaki farklılıklar, XVI. yüzyılın sonlarında Tibet’ten getirilen Lamaizm veya Tibet Budizmi’ne bağlılıklarıyla daha da belirgin bir hal aldı.

Kalmukların sosyal ve siyasal hiyerarşisinin diğer Türk-Moğol toplumlarıyla pek çok ortak yanı mavzubahisti, ancak bazı unvan ve isimler Çin geleneğinden etkilenmişti. Yönetimdeki hanedanın üyeleri *tayşi* unvanını taşıyordu ve statü ve servetlerine göre üç kategoriye ayrılmaktaydı. Daha alt düzeydeki soylu üyeleri *zayisanglar* olarak biliniyordu. Bilahare han olarak adlandırılacak olan şef *tayşi*, *tayşiler* ve nüfuzlu *zayisanglar* arasında uzlaşıyla belirlenmekteydi. Tibet’teki Dalai Lama’nın vekili olan, Lama’nın başkanlık ettiği büyük bir dini hiyerarşinin yanı sıra, bir mahkeme ve idari görevliler hiyerarşisi bulunmaktaydı.¹⁴

Rus kaynaklarında Kalmuklara dair bilinen ilk atıf 1535 tarihli ve Kazakların hâkimiyeti altında olduklarından söz edilir. Kalmuklar XVI. yüzyılın büyük bir kısmı boyunca, kendilerini gerçekten de Kazaklar tarafından ezilip alt edilmiş halde buldular.¹⁵ Ancak Kalmuklar, 1600’lerin başında Türk-Moğol step toplulukları arasında bir kez daha öne çıktı. Bu sırada doğudaki Moğollardan gelen baskı ve batıda sınırsız haldeki Nogay steplerinin cazibesi, bazı Kalmukları Cuncarya’dan ayrılmaya zorladı. Bu Kalmukların çoğu, İdil (Volga) Kalmukları arasında baskın bir kabile olarak kalan Torgutlardı. Kalmukların yönetimdeki *tayşileri* ve hanları hanedanlık geleneklerini, Cuncarya’dan Hazar steplerine doğru yapılan göçlerine önderlik eden, Torgutların baş *tayşisi* Hu-Urluk’a istinat edip yeniden üretmeye devam ettiler.¹⁶

14 Michael Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmuk Nomads, 1600–1771* (Ithaca: Cornell University Press, 1992), s. 9–14, 33–40. Kalmuk toplumunun sosyal ve siyasal örgütlenmesine dair en derinlikli tartışma için bkz. Dittmar Schorkowitz, *Die soziale und politische Organisation bei den Kalmücken (Oiraten) und Prozesse der Akkulturation vom 17. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1992).

15 PDRV, c. 7, s. 244.

16 I. Ia. Zlatkin, *Istoriia Dzhungarskogo khanstva, 1635–1758*, 2. ed. (Moskova: Nauka, 1983), s. 19–43; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 5–8.

Kuzey Kafkasya

Cungarya'ya benzer şekilde, Kuzey Kafkasya'nın büyük bölümü de, Cengiz Han'ın geniş imparatorluğunun ardıl devletlerinin kontrolü dışında kaldı. Altın Orda ile İran İlhanlıları arasında bir sınır bölgesi olan bu alanda düzinelerce farklı topluluk yaşamaktaydı. Ruslar 1560'larda Terek Nehri yakınlarında bir kale inşa etme niyetiyle bölgeye geldiklerinde, Kafkasya'nın kuzeydoğu tarafına egemen olan Kumuklar ve Kabardeylele karşılaştılar; bu iki topluluk aracılığıyla bölgedeki diğer halklar hakkında da bilgi sahibi oldular.

Kuzey Kafkasya'daki en güçlü ve kalabalık topluluk, sınırın her iki yakasındaki komşuları tarafından daha ziyade Çerkesler olarak tesmiye olunan Adigelerdi. Adigeler, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar neredeyse tüm Kuzey Kafkasya bölgesine dağılmış durumdaydı. Dilleri, komşularının Türk-Moğol lisanlarından farklıydı ve Kafkas dil grubunun müstakil bir Adige-Abhaz koluna aitti. Adige halkının çeşitli alt grupları arasında baskın grup Kabardeylelerdi. Küçük ve Büyük Kabardey olarak ikiye ayrılan Kabardey yurdu, Terek Nehri'nin güneyindeydi ve Kuzey Kafkasya'nın orta ve kuzeydoğu bölümlerinin büyük kısmını işgal etmişlerdi. Güneydoğuda, daha sonra Çeçenler olarak tanınan çok sayıda köy merkezli topluluk vardı; güneyde ise İnguşlar, Osetler ve Balkarlar yaşıyordu.

Kafkasya'nın kuzeydoğu köşesinde, kuzey Dağıstan'daki bir Türk topluluk olan Kumuklar sıkışmış vaziyetteydi. Kumuklar, üzerinde egemenlik kurdukları diğer birçok halkla birlikte, hükümdarları konumundaki *şamhal* (*şevkal*) idaresinde Kuzey Kafkasya'nın en büyük prensliği olarak örgütlenmişlerdi. Şamhal, sarayı ve idarecileriyle birlikte, Tarki kasabasında (günümüzde Dağıstan'ın başkenti Mahaçkale) ikamet etmekteydi. Uzun süredir İslam etkisi altında olan Tarki aynı zamanda, Müslüman din adamlarının lideri şeyhülislamın da ikamet yeri idi. Şamhalin sınırlandırılmış gücüne rağmen başında olduğu prenslik, Kuzey Kafkasya'daki diğer toplumların çoğundan daha sofistike ve merkezi bir siyasal örgütlenme sergilemekteydi.

Güney Dağıstan, Kaytag bir *utsmii* tarafından yönetilen, Kaytagların (günümüzde Darginler olarak bilinir) baskın etnik grup olduğu, oldukça güçlü bir başka prensliğin hâkimiyeti altındaydı. Utsmii, Mecâlis'te yaşayan geleneksel bir hanedan mensubu hü-

kümdardı. Kaytag bölgesinin, İran sınır hattına yakınlığı nedeniyle, Utsmiiler geleneksel olarak kendilerini İran şahlarının hâkimiyeti altında buldular; oysa Kuzey Kafkasya'nın diğer halklarının çoğunun Kırım hanları ve Osmanlı sultanlarıyla yakın münasebetleri vardı.¹⁷

Şamhallar ve Utsmiiler öncülüğündeki prensliklerin yanı sıra, Kuzey Kafkasya'nın diğer halkları da çoğunluk itibariyle, oldukça parçalı siyasal yapılara sahip toplumlar halinde örgütlenmişlerdi. Örneğin Kabardeyler arasında soylular, Rusların prens olarak nitelendiği *pshi* ve daha düşük seviyede asalet unvanına sahip *uorki* (Rusların *uzden* olarak tanımladığı) olarak bölünmüşlerdi. Prenslere büyük saygı duyulmasına rağmen, hiçbiri diğerlerini yönetmek için üstün bir pozisyona seçilmemiştir. Rusların Kabardeyler için kullandığı "uzden" terimi, Moskova'nın yeni karşılaşılan halklar hakkındaki bilgisizliğinin göstergesiydi. "Uzden" Kumuklar ve Kafkasya'daki diğer Türk halkları arasında daha alt seviyedeki asaleti göstermek için geçerli olan, ancak Kabardeyler veya diğer Adigeler için sözkonusu olmayan, Türkçe kökenli bir terimdi. Kumuklar ve bazı komşularındaki soylular, diğer Türk-Moğol toplumlarındakilere benzer unvanlara sahipti: Han, beg ve mirza.

Soylular, fethedilen komşu topraklarda yaşayan halklar tarafından ödenen haraç ile köylüler tarafından ödenen vergi ve ganimetlerle hayatını sürdürmekteydi. Soylular, kölelerinin koyunlarını ve atlarını otlattığı müstahkem köylerde yaşarken, özgür köylüler Kuzey Kafkasya'nın verimli vadileri ve ovalarında yaşıyor ve çiftçilik yapıyorlardı. Köylülerin bu yerleşimleri (*kabaklar*), soyluların sunduğu himaye karşılığında, tarım arazileri ve balıkçılıktan alınan vergilerin ödenmesi dışında, esasen bağımsız olup, kendi haline bırakılmışlardı.¹⁸

17 Dağıstan geçmişte, etnik ve dilsel açıdan, dünyadaki en zengin bölgelerden biriydi, halen de bu özelliğini sürdürüyor. Geçmişteki etnik hiyerarşilerin hem Sovyet devrinde hem de Sovyet sonrası dönemde varlığını devam ettirdiğini ve günümüzde sadece etno-politika olarak adlandırıldığını rutin olarak gözlemleyebiliriz. Örneğin, Orta Dağıstan'ın sınır kasabası Hasavyurt ve civar bölgesi, yüzyıllar boyunca Kumuklar, Avarlar, Çeçenler ve diğer küçük etnik grupların yerleşim yeri olagelmıştır. Bölgede geleneksel olarak Kumuklar baskın gruptu, 1997'de yerel yönetimin başına Kumuk değil de Avar kökenli biri seçildiğinde, bunu etnik tonlu şiddet dalgası izledi (*Nezavisimaia gazeta*, Mayıs 13, 1997).

18 V. K. Gardanov, *Obshchestvennyi stroi Adygskikh narodov (18–pervaia polovina 19 v.)* (Moskova: Nauka, 1967), s. 180–206; *Istoriia narodov Severnogo Kavkaza s drevneishikh vremen do kontsa 18 v.*, ed. B. B. Piotrovskii (Moskova: Nauka, 1988), s. 283–98.

Bölgenin diğer halkları toplumsal farklılaşma olmaksızın demokratik toplumlar veya kardeşlikler halinde örgütlendi. Örneğin Çeçenler özgür topluluklarda akrabalık, toprak ve karşılıklı ahitleşmenin birleştirdiği bir grup köy veya klanlar halinde yaşırdı; yaşlılar konseylerdeki ortak meselelerde karar alırdı, iyi savaşçıları da baskınlarla pusulara liderlik ederdi. Kafkasya'daki diğer pek çok etnik isimlendirme gibi Ruslar, Çeçen kelimesini de Kabardeylerden öğrenmişlerdi ki onlar da bu topluluğu Şaşanlar veya Çeçenler olarak (köyün adı esas alınarak) bilirdi. Çeçenlere; Kumuklar tarafından Miçikler veya Mişçikler (nehrin adından hareketle) denirken, Gürcüler tarafından Kistiler olarak biliniyorlardı. Çeçenlerse kendilerine Nohçi veya "halk" diyorlardı.

Değişen isimlendirmeler ve farklı kavramların karmaşasına ek olarak, Rusların tek hükümdar tarafından yönetilmeyen, devletsiz bir halkı tahayyül etme güçlüğü de sözkonusuydu. Kafkasya Genel Valisi P. S. Potemkin XVIII. yüzyıl sonlarında; "Çeçenler ve Kumuklar olarak anılan halkların bu tür isimler altında gerçek birer ulus [natsiia] teşkil etmediğini, her bir köyün kendi şefi [vladelets] olduğunu ve kendi yasalarına göre yönetildiklerini" gözlemlemişti.¹⁹

* * *

XV ve XVI. yüzyıllarda yeni step halklarının ortaya çıkması, her şeyden önce siyasi bir oluşum süreciydi ve etnik sınırlarla örtüşmüyordu. Aynı kabilenin üyeleri genellikle, kendilerini, yönetici bir hanedanın kurduğu ve diğerlerinden ayrıışan farklı konfederasyonların bir parçası olarak buldular. Bölgenin coğrafyası, güney Avrasya'nın engin ve açık stepleri göz önüne alındığında, bu bölgedeki toplumların çoğu ya göçebe ya da yarı göçebeydi. Şehir merkezlerinde (Kırım, Kazan ve Astrahan) yerleşik olan, tarımsal topluluklar

19 *Kabardino-russkie otnosheniia: Dokumenty i materialy*, 2 Cilt (Moskova: AN SSSR, 1957), c. 2, S. 256, s. 364. Çeçen klanlarına dair Ruslar tarafından 1587'de hazırlanan ilk rapor; Gürcistan'a giderken dağlık bölgelerden geçen ve Miçkiz, İndili, Şubut klanlarına dair gözlemlerini kaleme alan Rus elçilere aitti. Bkz. *Snosheniia Rossii s Kavkazom: Materialy izvolechennye iz Moskovskogo Ministerstva Inostrannykh del, 1578–1613*, der. S. L. Belokurov (Moskova: Univ. tip., 1889), S. 4, s. 33. "Çeçen" kelimesi etnik isimlendirme olarak, ilk kez 1708'de kayıt altına alındı; bkz. *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii: Sobranie pervoe* (bundan sonra PSZ), 45 cilt. (St. Petersburg, 1830), c. 4, s. 421. 1719 tarihli bir Rus haritasında bu sözcüğe yer verilir (*Kabardino-russkie*, Cilt 1, s. 289); ayrıca bkz. U. Iaudaev, "Chechenskoe plemia," içinde *Sbornik svedenii o kavkazskikh gortsakh*, 10 cilt. (Tiflis, 1868–81), c. 6, s. 3.

üzerine vergiler koyan ve ticaretten hasıl olan gümrük gelirlerini toplayan topluluklar bile göçebe yaşam tarzını, ekonomik ve askeri düzeni sürdürmüştü.

Güneyde Rus devletinin karşı karşıya geldiği tüm topluluklar, adem-i merkeziyet içindeydi ve parçalanmış haldeydi. Bu geniş yelpazenin bir ucunda, Kuzey Kafkasya'daki Çeçen kardeşlikleri gibi neredeyse hiç siyasi hiyerarşisi olmayan topluluklar varken; diğer tarafta ise Kalmuklar gibi karmaşık siyasi konfederasyonlar vardı. Tüm bunlar Kafkasya'dan Cuncarya'ya kadar savaş odaklı olarak örgütlenmiş topluluklardı. Prestij, cesaret, liderlik ve ganimetlerin hepsi savaşta kazanılmıştı. Kalıcı bir barış [atmosferi], Rusya'nın, güney sınırı boyunca karşı karşıya kaldığı toplulukların varlığıyla ters düşen bir durumdu.

Baskınlar ve Savaş

Savaş, yalnızca göçebelerin askeri ve sosyal becerilerini geliştirmekle kalmadı, ticaretten daha mühim bir gelir kaynağı da sağladı. Doğal olarak Rusya, kendisini sürekli bir savaş durumunda ve güneydeki sınır bölgelerinde ya askeri sefer ya da baskın biçiminde, göçebelerin ardı arkası gelmez saldırılarına hedef olarak buldu. Büyük ölçekli seferler, genellikle bizatihi han veya oğullarından biri tarafından yönetiliyordu. XVII. yüzyılda, Kalmuk hanı 40.000 atlı, Kırım hanı ise 80.000 kişilik ordular toplayabilmekteydi.²⁰ Küçük ölçekli baskınlar, çoğu zaman birkaç yüz atlıyla, bazen de 2.000 veya 3.000 kadar atlıyla yapılıyordu.

Silah olarak çoğunlukla kılıç, mızrak, ok ve yay kullanan göçebe ordular, kendinden teçhizatlı milislerden oluşuyordu. Örneğin Kırım Hanı Mengli Giray 1501 yılında Kiev'e karşı yürüttüğü seferin hazırlıklarında, on beş yaşın üzerindeki her bir kişiye, kişi başına üçer at ve her beş kişi başına birer at arabasıyla gelmelerini emretti. Atları veya silahları yoksa bunları başkalarından kiralayabilir ve seferin sonunda borçlarını geri ödeyebilirlerdi. Yüksek sürat ve hareketlilik her zaman için büyük avantajdı. Çok az malzeme taşıyan göçebe süvarilerin yaşaması yalnızca steplerdeki kuru otlara bağlıydı; bu nedenle göçebe süvarilerin menzili ve etkinliği, mevsim ve

20 Guillaume le Vasseur, Sieur de Beauplan, *A Description of Ukraine*, çev. ve ed. Andrew Pernal ve Dennis Essar (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1993), s. 48; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 142–43.

iklim koşulları nedeniyle ciddi şekilde kısıtlanıyordu. Atların kısa seferler için yeterince beslenebilmesi halinde, zaman zaman kış seferleri de yapılabilmekteydi. Göçebe orduların yük trenleri olmadığını bilen Ruslar, yaklaşan baskın müfrezelerini duymaları halinde, kasabalara tahıl götürebilmek ve tarlalardaki samanı yakabilmek için her türlü çabayı göstermekteydi.²¹

Moskova göçebe toplulukların karşı karşıya kaldığı sınırlılıkların farkındaydı. IV. İvan 1560'ta, Nogay Mirza İsmail'e şu tavsiyelerde bulunmuştu: "Kırım'a sonbaharda saldırmalısınız, çünkü sizin de bildiğiniz gibi Kırımlılar atları ve sürüleriyle Perekop'ta, aynı yerlerde, hem yazın hem de sonbaharda oradaki kuru otları yiyerek yaşamazlar. Daha sonra Perekop'tan ayrılırlar, Dinyeper Nehri'ni geçerler, Çerni Les'e gelir ve orada sürülerini otlatırlar. Bu yüzden tam da bu anda evlatlarınızı Kırım'a baskın yapmaya göndermelisiniz."²²

Görsel 2: Savaş zamanı Türkmenler.

[Kaynak: George N. Curzon, *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*, 2. Bs. (Londra: Longmans, Green, and Co., 1889).]

21 SIRIO, c. 41, S. 43, s. 196; S. 72, s. 354; c. 95, S. 38, s. 706; PDRV, c. 9, s. 100–108.

22 PDRV, c. 10, s. 102.

Görsel 3: Barış zamanı Türkmenler.

[Kaynak: *Aziatskaia Rossiia*, der. A. Kruber vd., 4. Bs. (Moskova: Tip. T-va I. N. Kushnerev, 1915), s. 175.]

XV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, barutun kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, yeni tip surlarla çevrili ve toprakla güçlendirilmiş kasabaların, göçebe ordular tarafından ele geçirilmesi engellenmişti. 1500 yılında Kırım birlikleri, birkaç Leh kasabasının dış mahallelerini yakmıştı; fakat tıpkı 1571’de Moskova’ya ulaşan büyük Kırım ordusunun şehri alamaması gibi, Kırım birlikleri de yakıtları bu mahalleleri ele geçirememişlerdi.²³ Kırım Tatarları, kent merkezlerini zapt etmek yerine kuşatmayı ve şehirlerdeki askeri karargâhları (garnizon) kuşatılan bölge içinde bırakmayı tercih etmişlerdi. Bazı Kırımlılar şehri abluka altına almakla görevlendirilirken, bazılarına da halkı derdest ve tutsak etmek için tam yetki verilmişti. Elde edilen ganimetler, askeri karargâhtakilerin erişebileceği alanın dışına çıkarılincaya kadar abluka devam ederdi.²⁴

23 *SIRIO*, c. 41, S. 68, s. 333.

24 A. A. Novosel’skii, *Bor’ba Moskovskogo gosudarstva s tatarami v pervoi polovine 17 veka* (Moskova-Leningrad: AN SSSR, 1948), s. 211. Kırım Tatarlarının spesifik askeri taktikleri için bkz. Beauplan, *A Description of Ukraine*, s. 48–61, ve L. J. D. Collins, “The Military Organization of the Crimean Tatars during the 16th and 17th Centuries,” içinde V. J. Parry ve M. E. Yapp, ed., *War, Technology and Society in the Middle East* (Londra: Oxford University Press, 1975), s. 257–76.

Yine de sınır çatışmalarını büyük ölçüde, külliyetli askeri seferberlikler değil, küçük ölçekli baskınlar oluşturunuyordu. Rusya, güney ve güneydoğu sınırları boyunca, bitmez tükenmez silahlı çatışmalarla karşı karşıya kalmıştı. Bu süreç; insanları tutsak etmeyi, mülklerini ele geçirmeyi, ayrıcalıklı ticari koşullar dikte etmeyi ve haraç almayı amaçlayan bir gerilla savaşıydı. Rus devleti, bu toplulukların liderleriyle işbirliği yapmaya ve askeri seferlerde kendi safında yer alanlara ödeme yapmaya hazırlanırken bile; bu savaşçı toplumların geleneksel değerleri, Rusya'nın sınırlarını istikrara kavuşturma çabalarına balta vuruyordu. Başarıyla sonuçlanan baskınlar, Rusya'nın düzenli ordusuna kıyasla önemsiz bir girişim değil, kahramanlıklar sergilemenin ve namını duyurabilmenin temel aracıydı.

Bu baskınlar ekonomik bağlamda sadece, Rus devletinin çıkarlarını engellemeye ve göçebe toplumların geleneksel savaşçı değerlerini tahkim etmeye yaradı. Örneğin 1500 yılındaki tipik bir baskına 1.000 Kırımli katılıyor, yanlarında 5.000 Litvanyalı esirle geri dönüyorlardı. Bu kölelere Osmanlı ve Orta Asya pazarlarında verilen yüksek fiyat, buna ilaveten alınan yüksek fidyeler; Rus devletinin bu tür baskınları engellemek için sunduğu teşviklerin yeterince cazip olmamasına yol açıyordu. Her baskın da başarıyla sonuçlanmıyordu; ancak genel itibarıyla, birkaç yüz atının katıldığı ve bir grup esirle birkaç yüz atın ele geçirildiği, ufak boyutlu bir baskından elde edilen ganimet, Rus devletinin sunduğu caydırıcı ödemelerden çok daha değerli olabiliyordu.

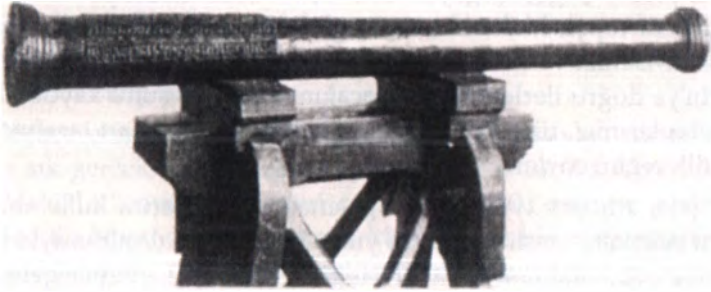
Elbette, baskınların doğurduğu basıncın yönünü değiştirebilecek başka bir alternatif daha vardı. Moskova ile barış atmosferini sürdürmek isteyen Kırım Hanı Muhammed Giray, 1516'da oğlu Alp'e ve onun bin kişilik savaşçı ekibine çeşitli ödemeler yapmış; bunun karşılığında da Moskova Knezliği sınır bölgelerine baskın yapmamalarını istemişti. Bunun üzerine Alp, Litvanya topraklarına baskın düzenledi. Ancak bu strateji bir yere kadar sonuç üretilmedi; bu vaka özelinde, Polonya-Litvanya tarafı, Han ve oğullarına daha güçlü bir caydırıcı teşvik sunana dek.²⁵

Gerilla savaşı da acil ihtiyaçlardan ve fırsatçılıktan kaynaklanıyordu. Step dünyasında, jeopolitik değerlendirmelerin oldukça az

25 SIRIO, c. 41, S. 66, s. 324; c. 95, S. 16, s. 292; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 30-31.

ehemmiyeti vardı. Hatta barış antlaşmaları imzalandığında dahi, küçük çaplı baskınlar hız kesmeden devam ederdi. Kırım'daki Rus elçileri defalarca, baskın gruplarının Kırım'dan Moskova'ya varmak için yola çıkmak üzere olduğunu ve "Han ile oğullarının, yoksulluk ve açlıktan dolayı halklarını zapt edemediklerini" bildirmekteydi.²⁶ Küçük çaplı baskınlar ise zaten genellikle önlenemez durumdaydı.

Moskova Knezliği, XVI. yüzyılın başlarında, bölgedeki en kuvvetli askeri güç haline geldi. Hazinesi lebalep doluydu, ordusu da yeniden düzenlenmiş ve ateş gücüyle teçhiz edilmişti. 1532 yılında Kırımlıların Moskova'ya yaklaştığına dair haberler geldiğinde, top ve arkebüzlerle donanmış Moskova birlikleri, Oka Nehri kıyısındaki geçitlerde konuşlandırılmıştı. Moskova ordularının ateş gücü o kadar etkileyiciydi ki, şehri Osmanlı padişahının gözünden düşürmek isteyen Kırım Hanı şöyle bir bilgi gönderecekti: "Moskova, padişahın düşmanları olan İranlıları 30.000 arkebüzle silahlandırmıştır."²⁷

Görsel 4: XV. yüzyıl sonunda, Moskova ordusunda kullanılan küçük bir top. Üzerindeki nottan anlaşıldığı kadarıyla, Büyük Prens III. İvan'ın emriyle, İakov adlı bir usta tarafından Eylül 1485'te dökülmüştür (Moskova: Molodaia Gvardiia, 2000).

26 *SIRIO*, c. 95, S. 25, s. 441.

27 *Polnoe sobranie russkikh letopisei: Patriarshaia ili Nikonovskaia letopis'* (bundan sonra *Nikonovskaia* olarak anılacak) (Moskova: Nauka, 1965), c. 13, s. 65; *SIRIO*, c. 95, S. 38, s. 706.

Bazı göçebe liderler, bu tür bir ateş gücünün değerini ilk kullanıldığı sıralarda anlamışlardı. 1500'lü yılların başında Kırım ve Moskova henüz ittifak içindeyken; Mengli Giray, Orda'ya saldırabilmek amacıyla Moskova'dan, Don Nehri'nin aşağı bölgesine top ve arkebüzlerle donatılmış askerlerle botlar göndermesini ısrarla talep etmekteydi. Mengli Giray daha sonra Büyük Prens III. Vasili'den, her teknede beşer nefer, her üç bot için bir top ve iki arkebüz ile teknelerinin Astrahan'a doğru yelken açmalarını emretmesini istedi. Rusların nehirden, Kırımlıların da karadan saldırması durumunda, Astrahan'ın düşeceği hususunda Vasili'ye teminat verdi. Moskova ise bu durumu kasıtlı olarak erteledi ve sonunda Kırımlılar Osmanlılardan top ve topçu temin etti.²⁸

Birkaç on yıl kadar sonra, [bu sefer] Nogaylar benzer ateşli silah talepleriyle Moskova'yı sıkıştırmaya başladı. 1553'te, Astrahan'ın Moskova tarafından ele geçirilmesinden kısa süre önce, Nogay mirzası İsmail'in IV. İvan'a yaptığı çağrı, Moskova'nın gittikçe artan askeri gücünün açık bir ifadesidir: "Astrahan'a karşı savaşacaktık ama nehir teknelerimiz yok; Astrahan'ı kuşatırdık ama ateşli silahlarımız yok."²⁹ Diğer Nogaylar da Moskova'nın askeri yönden hızlı gelişmesini topçu kullanmasına bağladılar; ancak Rusların yakında Hazar Denizi ve İdil'in (Volga) ötesine Yayık Nehri, Derbent ve Şamahı'ya doğru ilerlemeye çalışacağını öngörüp şunu kaydettiler: "Ve kitaplarımız, tüm Müslüman yöneticilerin Rus çarı tarafından esir edileceğini söyler."³⁰

Göçebe atlılar büyük ölçüde geleneksel silahlarını kullanmaya devam ederken, ateşli silahların yıkıcı gücünün anlaşılmasıyla birlikte steplerde silahlanma yarışı baş gösterdi. XVIII. yüzyıla gelindiğinde silahlandırma alanlarının düzeni de iyice oturmuştu. Rusya, Hristiyan olmayan tebaasına ve komşularına ateşli silahların satışını yasaklamış olmasına rağmen, gönülsüz de olsa zaman zaman Kalmukları silahlandırmıştı. Osmanlılar, Kırımlılara ve Kuban Nogaylarına silah sağlıyor, Kazaklar da Buhara ve Hîve'den tüfek temin ediyorlardı.³¹ Bununla birlikte, göçebe ordular yine de modern

28 SIRIO, c. 41, S. 72, s. 361; S. 78, s. 381; c. 95, S. 2, s. 19–21.

29 PDRV, c. 9, s. 101–11.

30 A.g.e., s. 267.

31 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 132; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vekakh: Sbornik dokumentov i materialov* (Alma-Ata: AN Kazakhskoi SSR, 1961), S. 33, s. 86.

savaşa uyum sağlamada, taktik değişiminde veya ateşli silahları verimli bir şekilde konuşlandırıp kullanmakta yavaş kalıyordu.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru göçebe ordularının, Rusya'nın istihkâm hatlarına ve modern ordusunun yıkıcı ateş gücüne karşı bütünüyle çaresiz kaldığı net bir şekilde anlaşıldı. Rus kale ve yerleşimleri daha da yaklaştıkça ve hafif, mobil topraklarla teçhiz edilmiş düzensiz Rus ordusu göçebe topraklarının daha derinlerine ulaştıkça, steplerin en uzak köşeleri bile artık güvenli olmaktan uzaktı. Giderek sertleşen emperyal arzularla karşı karşıya kalan step sakinleri, öteden beri sahip oldukları bağımsızlıklarından vazgeçmeye mecbur bırakıldı.

Esirler ve Köleler

Göçebe orduların gerçekleştirdiği askeri sefer ve baskınlar, Rus kasaba ve köylerinin yakılıp yıkıldığı görüntüleri ortaya çıkarırken, ne büyük çaplı askeri hareketler ne de ufak çaplı seferler yakıp yıma ve talan konusunda ayrımcılık yaptı. Aksine, tüm bu girişimlerde; bilahare Kefe, Azak [Azov], Buhara ve Hîve gibi pazarlarda her zaman yüksek fiyatlara satılabilen veya yüksek bir kurtuluş fidyesi karşılığında serbest bırakılacak esirler elde etmek, tüm talan ve savaşların en cazip ödülüydü.

Göçebe akıncılar nedeniyle yaşanan nüfus kaybı, güney sınırında sık gerçekleşen ve zafiyet yaratan bir sorundu. Kırımlıların 1501'deki Litvanya'da seferleri sırasında 50.000 esir ele geçirdiği kaydedilir. Nogaylar 1618 yılında Moskova ile bir barış antlaşması imzaladıklarında, 15.000 Rus esirini serbest bıraktılar.³² Bazı tahminlere göre, XVII. yüzyılın ilk yarısında 150.000 ila 200.000 Rus esir alınıp götürülmüştü.³³ Bunlar, külliyetli miktarda insanın esir alındığı en dikkat çekici örneklerden yalnızca birkaçıdır. Yüzyıllar boyunca, binlerce isimsiz Rus köylü, işçi, zanaatkâr ve askerin kaderi, yabancı topraklarda köle edilmek oldu. Tarlalarda işlerken, nehirlerde balık tutarken, tuz madenlerinde çalışırken, büyük pazarlara seyahat gerçekleştirirken, köy ve kasabalarının yakınlarında

32 *SIRIO*, c. 41, S. 72, s. 360; *Opisanie gosudarstvennago arkhiva starykh del*, der. P. I. Ivanov (Moskova: Tip. S. Selivanskogo, 1850), s. 258; Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, 2 Cilt (New York: Columbia University Press, 1982), c. 1, s. 139-41.

33 Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 436.

yakalanıp tutsak edildiler ve elbette savaşlarda esir alındılar.³⁴ Batı Afrika'nın ardından, Doğu Avrupa –ve bilhassa Rusya– dünyadaki en büyük ikinci köle tedarikçisiydi.

Moskova'nın XVI. yüzyılda tutsaklar için artan endişesi, bir Rus-Ortodoks devleti olarak, Ortodoks Hristiyanları kafirlerin esaretinde yaşamaktan kurtarmayı emreden ilahi vazifenin getirdiği, yeni tebellür etmiş bir özbilinçten neşet etmekteydi. Esirlerle ilgili statükoyu değiştirmeye yönelik ilk çabalardan biri; 1517'de Kırım'a gönderdiği elçisine, Rus tutsakların fidye alınmadan serbest bırakılmasında ısrar etmesi talimatı veren III. Vasili'ye aittir. [Fakat] elçinin çabaları sonuç vermedi.³⁵ Moskova, 1551'de Kazan'da kendi şartlarını dayatmada daha başarılı olacaktı; bu dönemde Hristiyan tutsakların bırakılmasını talep etmiş ve Müslümanlar tarafından Hristiyanların köle olarak tutulmasını, idam cezası tehdidiyle yasaklamıştı. Moskova, bu koşulu kabul etmemesi halinde yeni bir savaşla karşı karşıya kalacağı konusunda Kazan'ı uyardı.³⁶ Bundan neredeyse bir asır kadar sonra, baskınları önlemeye yönelik diğer tedbirler başarısız olunca, Moskova, "Hristiyanların kanının dökülmesini ve köleleştirilmesini durdurmak" amacıyla, güneyde geniş bir müstahkem sur hattı inşa etmeye koyuldu.³⁷

Sorunun büyüklüğü, Hristiyan tutsakların fidye karşılığı kurtarılması amacıyla Moskova'da özel bir vergi çeşidinin ihdas edilmesinden anlaşılmaktadır. Bu fidye vergisi (*polonianichnyi sbor*) 1551'den 1679'a kadar sürdü. Moskova'nın 1649 tarihli ve geniş kapsamlı kanunnamesi, yirmi beş bölümden birini, sırf Rus tutsakların fidyesi konusuna ayırmıştı. Tüm Moskovalı vergi mükellefleri, Dışişleri Ofisi tarafından toplanması öngörülen yıllık bir meblağı ödeyecekti; çünkü "Tanrı, peygamberi aracılığıyla kardeşine altın ve gümüş ayırmamasını, onun yerine fidye vermesini emretti; Tanrı, takva ehli çar ile tüm Ortodoks Hristiyanları ödüllendirecektir." Fidye miktarı, tutsakların sosyal statülerine göre belirlenmişti; en yüksek fidye, mülkü en fazla olan tutsak soylulara aitti. Bu duruma çarpıcı bir örnek; Kırım'daki üç yıllık tutsaklığının ardından, yüksek

34 *Materialy po istorii Uzbekskoi, Tadzhikskoi i Turkmenskoi SSR. c. 1: Torgovlia s Moskovskim gosudarstvom i mezhdunarodnoe polozenie Srednei Azii v 16–17 vv.* (Leningrad: AN SSSR, 1932), s. 386–97.

35 *SIRIO*, c. 95, S. 23, s. 408.

36 Khudiakov, *Ocherki*, s. 136–37.

37 Novosel'skii, *Bor'bu*, s. 238.

tabakadan bir Rus soylu olan B.V. Şeremetyev'in fidyесinin, 60.000 gümüş sikke olduğunun tahmin edilmesidir. Fidyе skalasının en dibinde ise kişi başına on beş ruble istenen serfler ve köleler vardı.³⁸

Hristiyan tutsakların serbest bırakılması, iyi olarak kabul edilen herhangi bir Hristiyan için yalnızca ilahi bir görev değildi; aynı zamanda, tutsakların içinde bulundukları kötü durumdan kurtarılmaları için de şefkatli bir yaklaşımdı. Kendi çıkarları ve gelir kaynakları sözkonusu olduğunda genellikle tavizsiz olan Moskova yönetimi, yürürlükteki yasalar aracılığıyla tutsaklara karşı sempatisini açıkça dile getirmiş oluyordu. Vergi mükellefi kasabalılar, esaretten sonra salıverildiklerinde diledikleri yere yerleşmekte özgürdü. Kölelerle aileleri, “esaret altında çektikleri sıkıntılar” hatırına, efendilerine bağlı olmaktan artık çıkmaktaydı.³⁹

Devlet, Rus tutsakları özgürlüklerine kavuşturmak için her türlü çabayı gösterdi. [Örneğin] Kırım'daki Rus elçisine, Rus tutsakların isimlerinin yazılı aldığı bir liste verilirdi. Liste bilahare Kırım Hanı'na sunulur, bu kişilerin gerekli ödemelerin ardından salıverilmesi beklenirdi.⁴⁰ Resmi görevlilerini ayak basmadığı yerlerde, esirleri gezgin tüccarlar satın alır ve onları devlete veya şahıslara yüklü bir tazminat karşılığında teslim etmek üzere Moskova'ya getirirlerdi.

Moskova; devlet görevlileri, tüccarlar, yabancı elçiler ve yerel yöneticiler de dahil olmak üzere herkesi, Rus tutsakların fidyесi ödenerek özgürlüklerine kavuşturulması konusunda teşvik etmekteydi. Göçebe şefler ve soylular ise Moskova'ya sadakatlerini sergileme ve bu durumdan kazanç sağlama konusunda gönüllüydüler. Ancak planları kimi zaman yolunda gitmedi, tıpkı 1551'de Nogay begi Yusuf örneğinde olduğu gibi. Yuri adlı bir Rus esir; Yusuf, kendi halkından iki kişi, üç iyi at, bir deve ve bir parça kürk içeren fidyе karşılığında esiri almaya karar vermeden önce, Buhara'ya köle olarak satılmak üzereydi. Yuri, Yusuf'a bu iyiliği karşılığında 200 ruble ödeyeceğine söz verdi, fakat sözünü tutmak yerine kaçmayı tercih

38 *The Muscovite Law Code (Ulozhenie) of 1649*, Part 1: çev. ve ed. Richard Hellie (Irvine, Calif.: Charles Schlacks Jr., 1988), Böl. 8, s. 17–18; *Rossiiskaia Akademiia Nauk. Arkhiv*, F. 1714, op. 1, *Novosel'skii*, A. A., S. 66, l. 123. Moskova 1660'larda kısa bir süre için, tek sorumluluğu Rusları Kırım, Orta Asya ve başka yerlerdeki esaretten kurtarmak olan ayrı bir idari daire (Polonianichnyi Prikaz) kurdu. 1670'lerde bu dairenin varlığı sona erdi ve işlevleri diğer devlet daireleri tarafından üstlenildi.

39 *The Muscovite Law Code (Ulozhenie) of 1649*, Böl. 19, mad. 33, s. 159; Böl. 20, mad. 34, s. 172.

40 SIRIO, c. 95, S. 16, s. 292–93.

etti. Bu durum karşısında gücenen Yusuf, IV. İvan'a durumu izah eden bir mektup yazarak, Yuri'yi bulmasını ve söz verilen miktarın Yuri tarafından ödenmesini istedi.⁴¹

Bir mahkum, kendisini esir alanlar için, yalnızca belli bir fiyatı olan bir ticaret metaydı. 1538'deki bir örnekte, Rus prens Semen Belski'yi esir eden Nogaylar, IV. İvan'ın önerdiği fidyeyi yetersiz bulmuşlardı. İvan'a müzahir durumdaki bir Nogay; Polonya kralı, Kırım hanı ve Azak paşasının (bölgedeki Osmanlı askeri valisi) Belski'yi satın almak istediğini ve İvan'ın Belski'yi ancak Polonya kralının önerdiği rakamı karşılayabilirse geri alabileceğini bildirdi. Ardından da kralın teklifinin detaylarını anlatmaya başladı. Nogaylar belli ki fiyatı yükseltiyor ve en iyi teklifi bekliyorlardı. İvan, daha önce Polonya-Litvanya'ya sığınan hasmı Belski'yi ele geçirme isteğine rağmen; Nogay'ın taleplerinden biri olan, Belski'yi on bir Rus erkekle takas etme fikrini reddetti. "Hristiyanları fide olarak vermek, geleneklerimize aykırıdır" diyerek durumu izah etti. Beski nihayetinde Kırım hanına satıldı ve Moskova'ya karşı düzenlenen askeri seferlerde Kırım hanının tarafında yer aldı.⁴²

XVI. yüzyılda Hristiyan tutsakların tedariki, bölgedeki köle ticaretinin büyük bir bölümünü oluşturuyordu. 1529 yılında Osmanlı Kırım'ındaki kölelerin yarısının Ukrayna (*Rus*) ve Moskova'dan (*Moskoflu*) geldiği tespit edildi. Diğer yarısı ise Çerkeslerdi.⁴³ Osmanlı'nın Kefe limanı, bölgesel köle ticaretinin merkezindeydi. Osmanlı Devleti'nin köle ticaretiyle ilgili yaptığı düzenlemeler, Tatar ve Çerkes bölgelerinden getirilen köleler ile Azak (Azov) ve Taman kaleleri gibi Osmanlı topraklarından getirilen köleler arasında ayırım yapıyordu. Tatar ve Çerkes bölgelerinden getirilen kölelerin Osmanlı İmparatorluğu dışından geldiği kabul edildi ve vergilerinin tamamını ödemelerine karar verildi; halbuki Azak (Azov) ve Taman topraklarından getirilen kölelerin vergileri bunun yarısı oranındaydı. XVI. yüzyılın sonlarında köle vergisinden elde edilen gelirler, Kırım'daki Osmanlı gelirlerinin neredeyse üçte birini oluşturuyordu.⁴⁴

41 PDRV, c. 8, s. 284.

42 A.g.e., s. 64–65; S. M. Solov'ev, *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen*, 15 cilt. (Moskova: Izd. sotsial'no-ekonomicheskoi literatury, 1959–1966), c. 3, s. 413–15, 444.

43 Alan Fisher, "The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century," *Harvard Ukrainian Studies* (bundan sonra *HUS* olarak anılacak), S. 2 (1981), s. 141–42.

44 Halil İnalçık, "The Customs Registers of Caffa, 1487–1490," içinde Victor Ostapchuk, ed., *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*, Cilt 1 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996), s. 93, 145–46; Halil İnalçık ve Donald

Esirleri, köleleştirme veya fidye yoluyla önemli bir gelir kaynağına çevirme dönük yaygın tutum, tartışmalı bir başka sınır olan Macaristan'daki Habsburg-Osmanlı sınır bölgelerinde tuhaf oranlara ulaştı. Görünüşe göre, bazı erkekler "profesyonel mahkumlar" gibi davranmakta ve kasten yakalanmaktaydılar. [Daha] sonra diğer mahkumların ailelerinden fidye parası toplayarak bu süreçte kâr elde ediyorlardı.⁴⁵

Fidye alınmayanlar köle yapıldı ve çeşitli işlerde çalıştırıldılar. Kırım'da bazıları tarım işlerinde çalışıyordu, bazıları ise savaş müfrezelerini Rusya topraklarına yönlendirmek için tercüman ve rehber olarak kullanılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun köle pazarlarında ve Orta Asya hanlıklarında satılan köleler; zanaatkâr, işçi veya evlerde hizmetçi olarak çalıştırılıyordu. Belli bir süre sonra, köleler sahipleri tarafından serbest bırakılabilir. 1670'lerde Orta Asya'daki hanlıklardan kurtulmanın yolunu bulan bir grup Rus kölenin naklettiğine göre, ortalama kölelik süresi yaklaşık 12 yıldır; bu kişilere daha sonra ya efendileri tarafından özgürlük verilmekteydi ya da Rus yetkililer ve tüccarlar tarafından fidyeleri ödenerek geri alınmışlardı.⁴⁶

Devletin [Moskova], İslam topraklarında Ortodoks Hristiyanların köle olmasını engelleme çabaları, Ortodoks olmayan Hristiyanları köle olmak üzere satmalarıyla keskin bir tezat oluşturmaktadır. Livonya'daki askeri seferlerde Moskova güçlerine katılan Nogaylar, Moskova'da Alman ve Polonyalı mahkumları satın alırken, yönetimden herhangi bir itirazla karşılaşmadılar. Öte yandan Moskova, Nogaylarla birlikte seyahat eden esirler arasında hiç Rus bulunmadığından emin olmak için, Nogayların dönüş güzergahındaki ilgili *voyvodalara* (Rus askeri valilerine) talimat vermişti.⁴⁷

Quataert, ed., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 283–85.

45 Peter F. Sugar, "The Ottoman 'Professional Prisoner' on the Western Borders of the Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Etudes Balkaniques* 7, S. 2 (1971), s. 82–91; alıntı için bkz. Mark Stein, *Seventeenth-Century Ottoman Forts and Garrisons on the Habsburg Frontier* (Doktora Tezi, University of Chicago, 2000), Böl. 1.

46 SIRIO, c. 95, S. 16, s. 292; RGADA, F. 123, *Krymskie dela*, kn. 13, l. 57; *Materialy po istorii Uzbekskoi, Tadzhikskoi i Turkmenskoi SSR*, c. 1, s. 386–97.

47 PDRV, c. 10, s. 168–189, 260; RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaiskie dela*, kn. 9, ll. 73, 79–85, 143–44, 177 ob.; S. 10, l. 123. Polonya ve Litvanyalı esirlerin 1634'te kendi yurtlarına özgürce dönmelerine izin verildi; bkz. A. G. Man'kov, *Ulozhenie 1649 goda Kodeks feodal'nogo prava Rossii* (Leningrad: Nauka, 1980), s. 117.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında, esirler alma girişimleri artık tek taraflı bir iş olmaktan çıkmıştı. Bazı Nogay şefleri; baskın yapıp esir alan ve birçok Nogayı köle olarak satan rakiplerine yardım eden Rus *voyvodalarından* şikayet etmekteydi. Kırımlılar ve Osmanlılar da kendilerini Don Kozaklarının artan baskınlarının hedefi olarak buldular; Moskova'nın Kozakları dizginlemesini ve ele geçirilen Osmanlı tebaasının fidye istenmeksizin iadesini talep ettiler.⁴⁸

Çok sayıda önemli görüş ayrılığına yol açan bir diğer konu da yerli nüfustan Rusya'ya kaçanların durumuydu. 1580'lerde Nogaylar, Astrahan'a sığınan ve oradaki Rus yetkililer tarafından korunan kaçakları sürekli olarak şikayet etmekteydiler. Moskova'dan Alman ve Litvanyalı kaçakları iade etmesini ve içlerinden Rus olanlar (*rusak*) için de tazminat ödemesini talep ettiler. Moskova ikinci talebi ısrarla reddetti, çünkü "Rus tutsaklar esaretten kaçıyorlardı ve bunların çoğu Kozaklara katılmıştı, iade edilemezlerdi." [Aslında] bu, her iki taraf için de aşına olunan bir durumdu. Geçmişte Nogaylar, Rusların, daha önce Buhara'ya satılmış olduğu bahanesiyle, esir alınan Rusların iadesi yönündeki taleplerini reddetmişti. Şimdiyse mütekabiliyet sırası Moskova'daydı.⁴⁹

XVIII. yüzyılın sonlarına değin, tutsak Hristiyanları kurtarmak için en geniş çaplı başvurulanan yol fidyeydi. Tahkimat hatlarının inşası, esir düşen Rus sayısını azaltsa da, baskınları tamamen durduramadı. Hem büyük ölçekli seferler hem de küçük savaşçı gruplar, genişleyen Rus yerleşimlerini tahrip etmeye devam etti. Kalmuklar, 1717'de yine böyle bir seferde, geçici müttefikleri olan Kuban Nogaylarıyla birlikte, orta İdil (Volga) vilayetlerinde ele geçirilen 12.107 tutsağı beraberlerinde getirdiler. Elbette, daha az kişiden oluşan savaşçı müfrezelerle, az sayıda tutsak alınan başarılı baskın faaliyetleri, en sık rastlanılan örneklerdi. Örneğin 1673 yılında, 174 Rus esirle geri dönen 400 kişilik Kırım Tatar grubu gibi veya 1742'de Sibiry'a da 1.000 Rus çocuğu ve kadını esir alan 800 kişilik Karakalpak grubu gibi.⁵⁰

1740'larda birçok Rus; Kırım, Kuzey Kafkasya ve Orta Asya'da esaret altında yaşamaya devam etti. 1717'de Prens Bekoviç Çerkaski

48 PDRV, c. 10, s. 124–32; RGADA, F. 89, *Turetskie dela*, kn. 3, ll. 114–15, 260.

49 RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaïskie dela*, kn. 10, ll. 3 ob., 87, 88, 93, 120–21, 140.

50 Rossiiskaia Akademiia Nauk. Arkhiv, F. 1714, op. 1, *Novosel'skii*, A. A., S. 66, l. 169; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 159–61; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vekakh*, S. 88, s. 209.

liderliğindeki bir seferde yer alan, çok sayıda Rus ile az sayıda Kal-muktan oluşan 3.000'den fazla mahkum Hîve'de tutsak kaldı. Aral Denizi yakınlarında 500 Rus, Türkmenler tarafından; 3.000 ila 4.000 kadarı Karakalpaklar tarafından ve sayısı bilinmeyen bölümü de Kazaklar tarafından esaret altında tutuluyordu. Hükümetin Kazaklardan tutsakları serbest bırakmalarını istemesi veya en azından Kazak tutsaklarla takas etmeleri için ikna girişimleri de başarısız oldu. Kazaklar, kendi geleneklerine göre, esirlerin ancak satılabileceği veya fidye karşılığında geri verilebileceği hususunda ısrarcıydılar.⁵¹

Ancak gelenekler, her durumda mutlak manada başvurulacak bir kod değildi; Rusların serbest bırakma isteklerinin reddedilmesinde gelenekler kadar fidyenin de rolü vardı.⁵² Benzer şekilde Rus tutsaklarının niçin özgür bırakılamayacağına dair yapılan dini açıklamalar, çoğu kez yalnızca oportünizmi gizleme esasına dayanıyordu. 1517'de Kırım Hanı Muhammed Giray, Büyük Prens III. Vasili'ye, mollalarının kendisini, 6-16 yaş aralığındaki esir çocukları serbest bırakmanın günah olduğu konusunda uyardıklarını yazmıştı.⁵³ Buna rağmen Müslümanlar, başka Müslümanlar tarafından derdest edilip sıklıkla fidye için kullanılmış ve zaman zaman doğrudan İslam hukukuna aykırı olan kölelik adı altında alınıp satılmıştır.⁵⁴

Ortodoks tutsakların, kâfirlerin acı ve küfür dolu esaretinden kurtarılması meselesi, XVI. yüzyılda ortaya çıktığı sıralarda, hem Moskova'nın sınırlarının savunmasız halinin hem de yönetimin Rus-Ortodoks Hristiyanlarının koruyucusu olarak kendine biçilen yeni rolünün bir emaresiydi. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarında, esir

51 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vekakh*, S. 33, s. 64; S. 76, s. 181, 184; S. 88, s. 209, 211. Buhara'daki Rus elçisi Flori Beneveni, 1722'de, bölgede bundan daha büyük bir Rus nüfusun esir tutulduğunu kaydetmişti: Buhara'da 1.000 Rus esirdi, Semerkand'da ve Özbekler arasında 2.000, Hîve ve Arallarda 1.500 ve ayrıca İran'ın Belh ve Esterâbâd bölgelerinde sayısı bilinmeyen bir Rus topluluğun esir tutulduğunu kaydeder. Bkz. A. N. Popov, "Snosheniia Rossii s Khivoiu i Bukharoiu pri Petre Velikom: Prilozheniia," *Zapiski Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva* 9 (1853), s. 377.

52 *Mezhdunarodnye otnosheniia v Tsentral'noi Azii: 17–18 vv. Dokumenty i materialy*, 2 cilt. (Moskova: Nauka, 1989), c. 1, S. 3, s. 43–44. Örneğin, gelenekler Kazakların, Oyratların talebi üzerine Oyrat tutsakları fidye olmaksızın serbest bırakmalarını engellemiyordu. Geleneğin gücündeki bu ısrar, daha ziyade Kazakların Rusya karşısındaki bağımsız statüsünün ve Rusya'nın öfkesini kıskırtma tehlikesi taşısa bile, fidyenin güçlü cazibesinin bir göstergesiydi.

53 *SIRIO*, c. 95, S. 21, s. 358.

54 *PDRV*, c. 8, s. 270–72; *SIRIO*, c. 95, S. 21, s. 378.

ve tutsakların rolleri tümüyle tersine döndü. Ruslar, kendilerini bir tahkimat zincirinin arkasında nispi bir emniyet içine alırken, sınır boyunca artan sayıdaki Müslümanlar ve pagan inançlılar, Rusya'nın esiri olmaya başladı. Bazıları yakalandı, zorla alıkonuldu, birçoğu araçlar vasıtasıyla satın alındı, fakat çoğu daha iyi fırsatlar bulabilme ümidiyle ve kendi iradeleriyle Rus kasabalarına geldi. Hepsinin de hem Rusya'da kalabilmeleri hem de mali yardım ve diğer ödülleri alabilmeleri için Ortodoks Hristiyanlığa geçmesi bekleniyordu.⁵⁵

XVIII. yüzyılın ortalarında bazı hükümet yetkilileri, Rusya'yı çok dinli ve çok etnili bir imparatorluk olarak tasavvur etmeye başladılar. Yönetimin "Sadece Rus tutsaklara değil, aynı zamanda etnik kökenleri [*natsiia*] ve inançları ne olursa olsun diğer Rus tebaasını [*rossiiskie poddannye*]" da kapsayacak şekilde himaye sahasını genişletmesini önerdiler.⁵⁶ Yine de yönetimin amansız misyoner ruhu, Rus yönetimi tarafından fidyesi verilen ve Hristiyan olmayan birçok tutsağın kaderini [şu şekilde] belirledi: Hristiyanlık kabul ettirildi ve imparatorluğun iç bölgelerine gönderildiler.

Ticaret ve Ekonomi

Rusya'nın step komşularının geleneksel ekonomisi durağan karakterdeydi, çeşitliliğe sahip değildi ve geniş ölçekliydi. Ekonomileri koyun ve at sürülerinin otlatılmasına dayanıyordu. Atlar, çeşitli göçebe halkların Rus pazarlarına sunduğu en değerli üründü. At ticareti Moskova açısından, kendi süvarilerini donatma konusunda ne kadar önemliyse, step toplulukları için de hayati ehemmiyete sahipti. Göçebelerin ticarete duydukları ciddi gereksinim ve yabancı pazarlarla olan bağımlılık ilişkileri, İsmail'in, Nogay begi olan ve 1533'te Moskova'ya saldırı hazırlığı yapan kardeşi Yusuf'a verdiği cevapta en güzel şekilde ifadesini bulur. İsmail, Yusuf'a neden kendisine katılmadığını şöyle açıklar: "Sizin halkınız Buhara'da, benim halkım ise Moskova'da ticaret yapıyor; Moskova'ya karşı savaş girersem, ben ve halkım tamamen fakirleşiriz."⁵⁷

55 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vekakh*, S. 224, s. 570–71; *PSZ*, c. 14, S. 10,654, s. 677–78; c. 20, S. 14,489, s. 402; c. 22, S. 16,534, s. 839. Hristiyan olmayanların kurtuluşu ve Rusya'ya göçü bahsinde daha fazla bilgi için bkz. Böl. 5.

56 *A.g.e.*, S. 255, s. 573.

57 *PDRV*, c. 9, s. 103.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda göçebelerle yapılan at ticareti, Rus görevliler tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmekteydi ve Moskova yakınlarındaki belirli yerlerde veya İdil (Volga) boyundaki birkaç Rus kasabasında yapılmaktaydı. Atlar *ordobazarnaia stanitsa* (kelimenin tam anlamıyla, “Orda seyyar pazarı”) olarak bilinen göçebe tüccar kabileleri tarafından getirilirdi. Bu tüccar kabileleri, oldukça kalabalık olabiliyordu; örneğin 1555’te Nogaylar tarafından Moskova’ya gönderilen bir kabile, 20.000 atla 1.000 tüccardan oluşuyordu. 1688’de Kalmuk Hanı Ayuka, Moskova’da satılmak üzere 9.000’den fazla at gönderdi. Ayuka, yedi yıl sonra da Kırım’a 20.000’den fazla at gönderdi. Yine de bu sayılar istisnaydı. Nogaylar ve Moskovalılar arasındaki en aktif ticaret dönemi, 1551-1564 yılları arasındaydı. Bu süre zarfında Nogaylar yılda ortalama 7.400 atı satışa çıkardı, ancak rakamlar genellikle bundan çok daha düşüktü.⁵⁸

Rutin bir Nogay at tüccarı kabile, 1579’da Moskova’ya geldi. Bir görevi de at ticaretiyle ilgilenmek olan Dışişleri Ofisi, Nogay kabilesine, Moskova ve Yauza nehirlerinin karşısındaki surların dışında kalması talimatı verdi. Atların etrafı çitlerle çevrildi ve ilk yüz adedi sayıldı. Moskova, Vladimir ve Gorodok (Kasimov) şehirleri için %4 oranında bir gümrük vergisi –her yüz ata karşılık iki yetişkin at ve iki aygır– topladı, ardından ilk yüzlük paketdeki atları pazara götürdü ve sonraki yüz at sayıldı. Düzeni sağlamak, tüm atların kayıtlı olduğuna emin olmak ve Ruslarla Nogaylar arasında herhangi bir tartışma olmaması için birkaç Rus askeri komutan görevlendirildi. Rus komutanlar, askerlik hizmetinde bulunmayanların, tüccarların ve kilise görevlilerinin at satın almalarına izin verdiklerinde, ağır bir şekilde cezalandırılıyorlardı. Çar için en iyi atlar seçildikten sonra, kalan atların yalnızca askerlikle ilgili kişiler tarafından satın alınmasına izin verildi. Ticaretine izin verilen eşyalar arasında çeşitli yün ve diğer kumaş türleri de vardı, ancak askeri açıdan önemli olan eşyaların ticareti yasaklanmıştı: Bakır, kalay, kurşun, demir, güherçile, kükürt, barut, mermiler, ateşli silahlar, mızraklar, kılıçlar

58 A.g.e., c. 8, s. 219, 222–23, 249, 289, 293, 301, 322; c. 9, s. 1, 16, 36, 72, 79, 90, 105, 152, 189, 218, 238, 296, 301; c. 10, s. 14, 89, 153, 210, 212; c. 11, s. 1, 94–96; RGA-DA, F. 119, op. 1, *Kalmytskie dela*, d. 8, l. 2; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 127. Dönemin bir Rus kaynağı, XVII. yüzyıl ortalarında Moskova’ya yıllık 30 ila 50 satılık atın getirildiğini kaydeder; bkz. Grigorii Kotoshikhin, *O Rossii v tsarstvovanie Alekseia Mikhailovicha*, 4. ed. (St. Petersburg: Tip. glavnogo upravleniia udelov, 1906), s. 92; ayrıca bkz. M. V. Fekhnner, *Torgovlia russkogo gosudarstva so stranami vostoka v 15 veke* (Moskova, 1956), s. 19.

ve diğer demir eşyalar. Kuralları ihlal edenler tutuklanarak Dışişleri Ofisi Başkanı *diyak* Andrey Şçelkalov'a götürülecek, malları da müsadere edilip Çar'ın hazinesine aktarılacaktı.⁵⁹

Rusya pazarı göçebeler için muazzam bir cazibe ifade ediyordu. XVI. yüzyılda Nogaylar Moskova'dan kürk, yün, şapka, zırh, kâğıt, boya, teneke kaplar, çivi, eyer, doğan gibi av kuşları ve ince tabaka şeklinde altın ve gümüş gibi çok çeşitli ürünler temin etmeye çalışıyorlardı. Hatta zırh, eyer, başlıklar ve ok kılıfları gibi geleneksel eşyalara Moskovalı zanaatkarların eli değince daha fazla değer görürdü. Kalmuklar XVII. yüzyılın sonlarında, bu eşyaların çoğunu Rus pazarlarında satın alırken nakit ihtiyacını karşılamak için atlarını satıyordu. Öte yandan, hükümet, Kuzey Kafkasya'da yalnızca yerel tüccarlar ve İranlı tüccarlarla takas yapılmasına izin verdi; ayrıca satışı yasak mallar listesine altın, gümüş, madeni para, köleler ve av kuşlarını da ekledi.⁶⁰ Silah ticareti için yapılan sürekli ve kapsamlı yasaklar dışında, satışı yasaklı mallar bölgeden bölgeye bir miktar değişiklik göstermekteydi.

At ticareti Moskova ekonomisi ve ordusu için önemliydi. Lakin Moskova'yı dünya pazarlarına bağlayan unsur ise güneydeki Müslüman devletlerle yapılan ticaretti. Orta Asya hanlıklarından, Kırım'dan, İran'dan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan tüccarlar, Moskova'ya –ipekli kumaş, pamuk ve baharatlar gibi– çok değerli mallar getiriyor ve karşılığında farklı türlerde kürk, mors dişi, doğan, zırh, gümüş kaplar ve giysiler alıyorlardı. Rus tüccarlar Kırım'a ve Osmanlı şehirlerinden İstanbul, Bursa, Tokat, Amasya ve Samsun'a ticari seyahatler düzenlerken; Kırım ve Osmanlı tüccarları ise Rus mallarını Mısır ve Suriye'ye taşımaktaydı. Azak (Azov) ve Kefe, Moskova ile Kiev'i Tokat'a bağlayan köklü ve sağlam ticaret yolu üzerindeki en önemli ticaret merkezleriydi. Ticaret kârlıydı, alışveriş hacmi büyüktü, gümrük vergileri de yüksek gelir getiriyordu. 1500'lerin başlarında, Moskova'daki büyük prenslerin sonsuz bir para kaynağı varmış gibi görünüyordu. Kırım hanları çoğu kez, Kefe'deki Yahudi ve Ermeni tüccarlardan borç para

59 RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaïskie dela*, kn. 9, ll. 16–22. *Diaklar* Andrey Şçelkalov ve kardeşi Vasili, Moskova Dışişleri Ofisi'nde uzun ve seçkin bir kariyer sahibi olmuşlardı; bkz. *D'iaki i pod'iachie posol'skogo prikaza v 16 veke: Spravochnik*, der. V. I. Savva (Moskova: Institut istorii SSSR, 1983).

60 PDRV, c. 8, s. 25–26, c. 9, s. 280–82; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 26–27; PSZ, c. 3, S. 1585, s. 313.

almakta, ancak daha sonra borçlarını ödeyebilmek için Moskova'dan yardım istemekteydiler.⁶¹

Görsel 5: Buhara Pazarı.

[Kaynak: *Aziatskaia Rossiia* (St. Petersburg: Izdanie Pereselencheskogo Upravleniia, 1914), c. 1, s. 188.]

XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Moskova'nın güneye doğru genişlemesi ve bölgedeki jeopolitik değişiklikler Kırım ve Osmanlı İmparatorluğu ile mevcut ticaretin durmasına sebep oldu. Moskova, yeni fethedilen Astrahan üzerinden İran ve Orta Asya'ya giden alternatif yollar aramaya başladı. Bölgedeki Osmanlı çıkarlarına karşı birleşen Rus çarları ve İran şahları, diplomatik ve ticari ilişki tesis ettiler. Moskova 1620'li yıllarda, bölgede ticareti teşvik etmek ve bölgedeki halkın Rusya'ya bağlılığını geliştirmek amacıyla, Tersk ve Astrahan'da ticaret yapan İranlı ve yerel tüccarları gümrük vergilerinden geçici olarak muaf tuttu. Bir asır sonra, Rus yet-

61 *SIRIO*, c. 41, S. 28, s. 106–7; S. 43, s. 196; S. 58, s. 268–69; S. 63, s. 296; S. 80, pp. 391–98; S. 81, s. 399–413; S. 97, s. 515; c. 95, S. 2, s. 22–30; S. 37, s. 673; S. 38, s. 680–88. Karadeniz'deki Osmanlı ticareti için bkz. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. 275–314.

kili İvan Kirilov, Astrahan'da, yabancılara ve Ruslara ait yün, kürk, deri ve ketenin İran'a götürüldüğü; İran'dan ipeklerle brokerların da Rusya'ya getirildiği canlı bir ticaretten bahsetmekteydi. Kirilov ayrıca Astrahan'daki tüccarların çoğunun Rus olmadığını; Ermeni, Hintli, İranlı, Buharalı ve Nogay olduğunu ifade etti.⁶²

XVIII. yüzyılda Rus yönetimi; Buhara, Hîve, Hokand, Taşkent, Kaşgar ve Belh hanlıklarının sadece değerli birer ticaret ortağı olmadıklarının, aynı zamanda Hindistan ve Çin'e giden "şark" ticaret yolundaki kritik bağlantı noktaları olduklarının farkındaydı. Orta Asya'daki Rus çıkarlarını korumak için yapılan ilk kuvvetli girişim; I. Petro'nun 1717'de Prens Aleksandr Bekoviç-Çerkaski liderliğindeki donanımlı bir keşif gücünü Hîve'ye göndermesiydi. Bu girişim Prens de dahil olmak üzere, birçok kişinin katledilmesi ve geri kalanların köleleştirilmesiyle sona erdi.⁶³

Rusya Orta Asya'ya dönük ihtiraslarından vazgeçmedi, yalnızca erteledi. 1730'lu yıllarda hızlı bir askeri fetih yerine kademeli bir genişlemeyi tercih eden yönetim, Ufa ile Hîve arasında bir kale inşa etmeye karar verdi. Başlangıçta Or Nehri üzerine inşa edilen ve daha sonra Yayık'a taşınan kale, Orenburg olarak adlandırıldı ve bu kale vasıtasıyla bölgedeki ticaretin korunması amaçlandı. Bölgedeki Rus politikasının ana mimarı olan İvan Kirilov, Orenburg'u herhangi bir askeri kaleden çok daha fazlası olarak görüyordu. Orenburg, zamanla bölgenin doğal kaynaklarına erişim sağlayacak, ticaretin merkezi olacak ve Rusya'nın Orta Asya'yı topraklarına katma fikrinin merkez üssünü oluşturacaktı.⁶⁴

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Orenburg, Astrahan'ı geride bıraktı ve steplerdeki malların, özellikle at ve koyunların takas edildi-

62 *Pamiatniki diplomaticheskikh i torgovykh snoshenii Moskovskoi Rusi s Persiei*, ed. N. I. Veselovskii, 3 cilt. (St. Petersburg, 1890–98), c. 3, s. 633–34; I. K. Kirilov, *Tsvetushchee sostoianie vserossiiskogo gosudarstva* (1727'de oluşturuldu) (Moskova: Nauka, 1977), s. 230. Rusya'da XVII. yüzyıldaki bazı emtia fiyatları için bkz. Richard Hellie, *The Economy and Material Culture of Russia, 1600–1725* (Chicago: University of Chicago Press, 1999). Karadeniz ticaretinde Rusya'nın artan hâkimiyeti için bkz. İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700–1787)," *Türk Tarih Kurumu, Belleten* 59 (1995), s. 353–94.

63 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 157–61.

64 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vekakh*, S. 38, s. 96; V. V. Dorofeev, *Nad Uralom-rekoi* (Çelyabinsk: Iuzho-Ural'skoe knizh. izd., 1988), s. 5–52. Daha fazla detay için bkz. 5. Bölüm.

ği ve doğudan lüks eşya ticaretinin yapıldığı, steplerdeki en büyük pazar haline geldi. Yönetim, geleneksel olarak ticaret ve pazarlara erişimin, sınır boyundaki insanlar üzerinde bir kontrol aracı olarak kullanıldığı “havuç ve sopa” politikaları uyguladı. XVIII. yüzyılda bu yaklaşım biraz daha değiştirildi ve daha bilinçli bir şekilde ifade edildi. [Buna göre] bazı resmi yetkililer, Kazakları pasifize etmek için ticaretin bir “havuç” olarak kullanılmasının gerekli olduğunu düşünüyorlardı. 1770’lerde bir Rus elçisi, Kazak Nur Ali Han’a açıkça şunu söylemişti: “Yayık stepleri sizin için limanları olan bir kara denizi gibidir; en büyük limanı Orenburg’dur, [diğerleri] Yayık kasabası ve Gurev’e, hatta Astrahan’a kadarki tüm Yayık Nehri boyudur. Daha itaatkâr ve barışçıl olmayı öğrenirseniz, tüm bu yerlerde ticaret yapabilir ve bundan büyük kazanç elde edebilirsiniz.”⁶⁵

Orenburg, Rusya’nın 1860’larda Orta Asya’yı askeri fethine kadar, imparatorluğun en gelişmiş askeri ve ticari merkezi olmayı sürdürdü. Mal ve gümüş yüklü 500 veya daha fazla deveden oluşan büyük kervanlar, Kazak stepleriyle Orenburg, Hîve ve Buhara arasında sefer düzenlemektedir. Bazı kervanlar, geçiş güvenliği için ücret talep eden yerel Kazak ve Karakalpak liderleri tarafından korunuyordu. Bazı kervanlarsa armağanlarına güveniyor, buna karşılık Rus pazarlarına girmeyi tercih ediyordu. Bazı resmi yetkililer, Kazakların pasifize edilmesi ve göçebe yaşam tarzını terk etmelerinin, bölgedeki ticaretin güvenliğini sağlayacağını öne sürmekteydi. Bu durum ayrıca, bazı Rus hükümdarın hayali olan, Hindistan’a doğrudan kara yolunun açılması düşüncesinin hayata geçirilmesi açısından da kritik ehemmiyettedir.⁶⁶

Engin Asya stepleri ve çöllerinden geçen ticaret kervanlarının güvenliği konusundaki endişeler, Rus yönetimini bölgenin göçebe sakinleri arasında işbirliği yapmaya ve onları pasifleştirme arayışına ittiği gibi, Rusya ile olan ticarete artan bağımlılıkları da aynı amaca hizmet etmekteydi. Stepler denize, Rus kasabaları da limanlara benzetilirse; göçebeler, ihtiyaçlarını gidermek için liman-

65 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vekakh*, S. 225, s. 576; S. 246, s. 630; c. 2, S. 27, s. 57. Edward Keenan de şu makalesinde aynı geçerli metaforu kullandı: “Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy,” *Slavic Review* 26, S. 4 (1967), s. 548–58.

66 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vekakh*, S. 37, s. 89; S. 170, s. 439–40; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18–19 vekakh: Sbornik dokumentov i materialov* (Alma-Ata: Nauka, 1964), S. 83, s. 143–44.

ları ziyaret etmek zorunda kalan denizciler gibiydi. Denizcilerin çoğu, “limanlara” yapılan baskınlarla veya gelip geçen gemi konvoylarını (kervanlar) yağmalayarak hayatını sürdüren korsanlardı. Diğerleri barış içinde ticaret yapıyorlardı. Korsanları tüccarlara ve kervan muhafızlarına dönüştürmek, gerçekten de Rus yönetiminin asıl amacıydı.

Bu dönem boyunca göçebelerin ekonomisi, komşu yerleşik toplumların ekonomileriyle bağlantılıydı; böylece, mal ve insanların savaşa ele geçirilebileceği veya ticaretle elde edilebileceği çeşitli bölgesel ticaret merkezlerine doğru çekildiler. Pazarlara erişim imkanları, genellikle göçebelerin daha çok göç etmelerine yol açtı ve farklı göçebe halklar veya onların alt grupları arasındaki birçok savaşın nedeni oldu. Nogaylar XVI. yüzyılın başlarından beri, kendilerini ikiye ayrılmış vaziyette bulmuşlardı: i) İdil (Volga) boyunda yer alan steplere ve Rus pazarlarına bağımlı olan batıdakiler ve ii) Yayık Nehri’nin doğusundaki stepleri işgal eden ve Orta Asya hanlıklarıyla yapılan ticarete bel bağlayanlar. 1570’lerde Kazaklar tarafından mağlup edilen ve Orta Asya’daki pazarlarla bağlantısı kesilen Nogayların, Rus şehirleriyle daha fazla ticaret yapabilmek için daha batıya gitmekten başka çareleri yoktu. XVIII. yüzyılın başlarında Oyratlara yenilen Kazaklar batıya doğru yeni bir göç hareketi başlattı ki bunun sonucunda, steplere ve Rus pazarlarına ulaşabilmek için Kazaklarla Kalmuklar yeniden çatışmaya koyuldu. Rusya’nın XVIII. yüzyılın sonlarına doğru bölgesel ve ticari sınırlarını hızlı bir şekilde genişletmesi, göçebe halkların Rus İmparatorluğu ile yapılan ticarete bağlılıklarını hızlandırdı ve [Rusların] emperyal çıkarlarına daha fazla angaje olmalarını sağladı.

Han veya Merkezî Otorite Arayışı

Step toplumlarının en belirgin özelliklerinden biri, merkezi siyasal otoritenin zayıflığıydı. Başlangıçta hanların ve diğer mahalli yöneticilerin otoritesinin güçlendirilmesi, Rus politikalarının bölgedeki temel taşlarından biriydi. Ne de olsa bizatihi Moskova, birkaç yüzyıl önce Moğolların benzer politikalarına maruz kalmıştı. Moskova prenslerinin, Moskova Knezliği’nin büyük prensliğine ve ardından tüm Rusya’nın çarları konumuna yükselişi; Altın Orda hanlarının izlediği politikaların basit sonuçlarından biri değildi. Rus toprakları çok sayıda rakip prensin komutası altın-

da farklı prensliklere bölünmeye devam ederken ve Altın Orda idaresi inhitat emareleri sergilerken; hanlar, kendilerine sadık bir askeri gücü seferber etmek ve hanların başkenti Saray'a vergi ile haralarını ulaştırmak için, tek bir Rus prensin hizmetlerine güvenmeyi daha uygun bulmuştu. Buna karşılık olarak Moskova'nın yöneticileri, başına buyruk prenslere karşı hanlardan yardım talep etmek durumunda kaldılar. XVI. yüzyılın başlarında, Altın Orda'nın çöktüğü sıralarda, Moskova prensleri artık tek bir Moskova Knezliği devletine dahil olan Rus prenslikleri üzerinde tartışmasız bir kontrol elde etmişlerdi.

Talihin garip bir cilvesi olarak, gelişmemiş merkezî otoriteye sahip çeşitli göçebe ve yarı göçebe topluluklardan oluşan Altın Orda bakiyesiyle yüzleşme sırası, bu sefer Moskova'daydı. Sonraki yüzyıllarda Moskova'nın öncelikleri, şehirlerine yönelik aralıksız saldırıları durdurmak ve köyleriyle güney sınırlarının barış ve güvenliği sağlamak olacaktı. Moskova bunu yaparken, bir zamanlar Moğollar tarafından Rusya'ya uygulanan politikalara güvenmeyi seçti. Bir başka deyişle Moskova; halkının baskına uğramasını engelleyebilecek ve güvenilir bir askeri müttefik gibi hareket edebilecek tek bir hükümdarın otoritesini desteklemeyi seçti.

Yüksek otoriteye sahip hükümdar anlayışı, zahiren, hem Kırım hem de Kazan hanlıklarının yanısıra, step topluluklarında da –Nogaylar, Kalmuklar ve Kazaklar– vardı. Ancak Altın Orda'nın halefleri arasında en sofistike devletlerden biri olan Kırım Hanlığı'nda bile, hanın yetkisi güçlü ve ekonomik olarak bağımsız soylular tarafından sınırlandırılmaktaydı.⁶⁷ Bir hanın gücü, göçebe konfederasyonları arasında daha da sınırlıydı. 1722 yılında, Kalmuk Hanı Ayuka'ya halef belirleneceği zaman, etkili bir Kalmuk soylusu bir Rus yetkiliye şunları söylemişti: "Kimin han olacağının önemi yok. Hanın kazandığı tek şey, bir unvan ve şöhrettir. Hanın gelirleri, yalnızca kendi *ulusundan* [halkı ve sürüleri niteleyen bir kavram olarak] kaynaklanır. Diğer *tayışı*lerin kendi ulusları vardır ve onları bağımsız olarak yönetirler, hanın buna müdahale etmemesi beklenir; müdahale ederse de kimse ona itaat etmez."⁶⁸

67 Halil Inalcık, "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I," *HUS* 3/4 (1979–80), böl. 1, s. 445–66.

68 N. N. Pal'mov, *Etiudy po istorii privolzhskikh kalmykov 17 i 18 veka*, 5 cilt. (Astrahan: Tip. Kalmoblitzdata, 1926–32), c. 3–4, s. 289–90.

XVIII. yüzyılda devletin resmi politikalarını Kazaklara uygulamakla görevli birçok Rus yetkili, Kazak hanlarının kendi toplumları üzerinde oldukça pasif kalmaları karşısında hayrete düştüler. Kazaklar arasında han unvanı babadan oğula geçmiyor, sultanlar –hanın oğulları, yeğenleri veya erkek kardeşleri– arasından seçiliyordu. Eski bir geleneğe göre, yeni seçilen han bir parça beyaz keçe (*koşma*) üzerine oturtulup yukarı kaldırılırdı; böylece hem sembolik hem de gerçek anlamda yüceltilmiş olurdu. Yere indirildiğinde, iç çamaşırı hariç tüm kıyafetleri çıkarılırdı. Kıyafetlerin bir kısmı sultanlar tarafından alınır, geri kalanı ise parçalara ayrıldıktan sonra halka dağıtılırdı. Daha sonra hana yeni görevine uygun kıyafetler verilirdi. Yine de unvan yeterince itibar ve saygı sağlamıyordu; çoğu zaman çeşitli Kazak soylular, hanlarından çok daha fazla güç ve otoriteye sahipti.⁶⁹

Altın Orda mirasına sadık kalan Moskova, han unvanını; Rus çarına eşit ve bağımsız bir hükümdar statüsü olarak, Cengiz hanedanı mensupları için muhafaza etti. Bu sebeple, örneğin, XV. yüzyılda Moskova tarafından Cengiz-soylu ailelerden birine verilen Kasımov kasabası, münhasıran Müslüman hanlar tarafından yönetiliyordu. Kasımov, Moskova Knezliği'nin bir parçası olduktan çok sonra dahi Moskova, Kasımov hükümdarlarını *çar* (hanlar) ve *çareviç* (prensler) olarak tanımayı sürdürdü. Ancak 1650'lerde Kasımov'un son Müslüman hükümdarı Seyyid Burhan Hristiyan olduğunda, kendisinin halefi ve oğlu olan Vasili'den artık çar veya han olarak bahsedilmemeye başlandı.⁷⁰

1690'da Kalmuk hükümdarı Ayuka, Tibet'in Dalai Lama'sından kendisini han unvanıyla yetkilendiren bir belge aldığı anda, aynı sorun yeniden ortaya çıktı. Kısa bir süre sonra Ayuka'nın gücünü ve nüfuzunu fark eden Kırım hanı, Ayuka'dan han olarak bahsetmeye başladı. Moskova, Kalmukların Rus tebaası olduğu konusunda ısrar etmeyi sürdürürken, sonunda durumu tanımak zorunda kaldı. Moskova 1708'de, kritik bir dönemde, Kalmuklar ile askeri bir itti-

69 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vekakh*, S. 152, s. 394; S. 225, s. 579–80; S. 269, s. 686–87; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18–19 vekakh*, S. 57, s. 106. Kazaklar arasında görevli bir Rus askeri yetkilisi, Nikolay Riçkova 1771'de, geniş Kazak aileleri ve kabilelerinin reislerinin, handan daha fazla nüfuz sahibi olduğunu gözlemlemişti; bkz. *Dnevnye zapiski puteshestviiia Kapitana Nikolaia Rychkova v kirgis-kaisatskoi stepi, 1771 god* (St. Petersburg: Imp. Akademiia Nauk, 1772), s. 23–24.

70 Vel'iaminov-Zernov, *Issledovanie*, c. 3, s. 183, 317–18.

fak kurmanın siyasi bedeli olarak, Ayuka'yı han unvanıyla tanıdı. Bu, bölgedeki en güçlü göçebe ordularından birinin desteği karşılığında ödenecek küçük bir bedel gibi görünüyordu.⁷¹

Ayuka Han'ın 1724'te ölümünden sonra Rus yönetimi, Kalmuklar arasındaki han unvanını kaldırmak ve bu unvanı genel vali (*namestnik*) olarak değiştirmek istedi. Ancak bundan yedi yıl sonra yönetim, Qing imparatorunun resmi bir elçilik heyetinin, han unvanını tevdi etmek üzere, Çin'den Kalmuk topraklarına doğru yola çıktığını öğrendi; Çin elçilik heyetinin geciktirilmesi emri verildi ve unvanı ilk veren makam olmak için, bir Rus elçisi aleracele Kalmuklara gönderildi.⁷²

XVIII. yüzyıl boyunca Rus yönetimi, han unvanını göçebe komşuları üzerinde kontrol sağlamanın en önemli araçlarından biri olarak görmeye başladı. Unvan verme politikası ve bunun Rus emperyal politikalarının en önemli araçlarından birine dönüşümü, özellikle Kazaklar örneğinde açık bir şekilde görülmektedir. Yönetimin Kazak steplerindeki stratejileri, 1740'lar ve 1750'lerde Orenburg'un ilk valisi İvan Neplüev ile 1734'teki vaftizinden sonra Aleksey Tevkelev olarak tanınan, Rusya'nın Kazaklarla müzakerelerinde başroldeki Muhammed Tevkelev tarafından açıkça ortaya konuldu. Bu iki yetkili, bölgedeki Rus çıkarlarını gözetmek için izlenecek en iyi politikanın hangisi olduğu konusunda fikir birliğine varamadı. Tevkelev, Kazakları kontrol etmenin en iyi yolunun, hanın otoritesini güçlendirmekten geçtiğini söylerken; Neplüev, bunun Rus çıkarlarına zarar vereceğini ve herhalükârda başarılmasının imkansız olacağı konusunda ikazda bulundu. Neplüev'e göre en iyi çözüm, Kazakları halihazırdaki gibi zayıf ve bölünmüş halde tutmaya devam etmektir.⁷³

Bölgedeki resmi yetkililerden gelen diğer raporlar, Rus çıkarlarının en iyi şekilde korunmasını teminen, sadık ve itaatkâr bir Kazak hanının doğrudan Rus yönetimi tarafından atanması gerekliliğine işaret ediyordu. Bölgedeki yetkililer, yönetimi bu yönde temkinli ilerlemek gerektiği konusunda uyarmakta olup, şu hususlarda ısrarcıydılar: Başlangıçta, halihazırda seçilmiş bir hanın imparatorluk kararnamesiyle unvanının onaylanması istenmelidir, bu saye-

71 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 126–27, 143–44.

72 *A.g.e.*, s. 194–95.

73 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vekakh*, S. 153, s. 401.

de statüsünün Ruslara bağlı olduğuna dair hiçbir şüpheye mahal bırakılmamalıdır. Yönetim ayrıca bir veya birkaç Kazak sultanının sadakatini, önceden temin etmeye girişebilir. Bu sultanlar kamuoyu önünde alenen övülerek nazara verilebilir ve diğer Kazakların desteğini satın almaları için kendilerine para ve hediyeler verilebilir. Hanın ölümü üzerine bu sultanlardan biri, naip olarak atanabilir ve daha sonra Rusya'ya sadakatini ispat etmesi halinde han ilan edilebilirdi. Orenburg bölgesini yönetmekle memur iki tecrübeli yetkilinin, Tevkelev ve Petr Riçkov'un 1759'da Dışişleri Ofisi'ne gönderdiği bir nottaki tavsiyeleri bu yöndeydi.⁷⁴

Bunlar, esasında, 1740'larda Tevkelev'in dile getirdiği ve bilahare Riçkov tarafından daha da detaylandırılan ve desteklenen fikirlerdir. Hem Tevkelev hem de Riçkov, Kazakları kendi hanlarını seçme imkanından mahrum bırakmanın, Rus çıkarları için çok önemli olduğuna inanıyordu. Stratejileri, hanın etkisini kendi halkı üzerinde artırmak ve han ile Rus yetkililer arasında doğrudan bağlantılar kurarak, hanlık makamına daha güçlü bir yetki vermektir. Aynı zamanda, bir hanın çok güçlü ve bağımsız olmasını engellemek amacıyla, tahtın verasetle intikal etmemesini savundular.⁷⁵ Bu görüşleri St. Petersburg'da popüler oldu ve sonraki yıllarda da Rus politikalarının temelini oluşturdu.

Hanın onaylanması yalnızca sembolik bir Rus dahlini gerektirse de, bir hanın atanması yerel Kazak siyasetine karışmak anlamına geliyordu. Rus yetkililer bunun iyice farkındaydı; Kazak hanlarının ve onların mirasçılarının, klanlarının ve otlaklarının ayrıntılı bir dökümünün yönetimin değerlendirmesine sunulmasını talep ettiler. Ancak Kazakların katı halefiyet kurallarına sahip olmaması ve hükümetin de bunu ihdas etme niyetinde olmaması nedeniyle; yeni bir hanın seçimi, Kazak grupları arasında hemen her zaman rekabet ve savaşlara yol açıyordu. Yeni dönemde, Rus yönetimi herhangi bir gruptan yana tavır almak zorunda olduğu için, Rus yetkililere karşı düşmanlıklar da kaçınılmaz hale geliyordu. Yönetimin birisini han olarak seçmesi, kişisel ehliyetini veya Kazaklar arasındaki nüfuzunu değil, sadece Rusya'ya olan sadakatini temel alıyordu. Tahtın varisleri, çoğu zaman, Rusların adayını kabul etmek istemiyor; kendilerinin daha üstün bir klana veya daha yük-

74 A.g.e., S. 152, s. 394; S. 225, s. 580-83; S. 269, s. 686-87.

75 A.g.e., S. 225, s. 580.

sek bir rütbeye sahip oldukları iddiasıyla, sadık *biylere* kendilerini seçtirmeye çalışıyorlardı.⁷⁶

St. Petersburg, sadakatini gösteren bir hanı, içerisinde yaşayabileceği veya isterse sığınabileceği kaleler inşa ederek, hediyeler ve çeşitli parasal desteklerle ödüllendirmekteydi. Hükümet ayrıca kendisine sadık olan hanların etrafında bir zenginlik ve ihtişam da yaratmaya çalıştı. Bu sayede hem hanlık pozisyonunu daha çekici hale getirmeyi hem de taç giyme sürecinin tümüyle devletin eline bırakılmasını amaçlamaktaydı. Senato 1792’de, bir Kazak hanının göreve başlamasında uyulacak ayrıntılı bir prosedür ihdas etti. [Buna göre] Kazak soyluları ve eşraf, Orenburg yakınlarında toplanacaktı. Orada Rus ordu komutanları ve bir topçu birliği tarafından karşılanacak ve selamlanacaklardı. Yeni seçilen hanı, valiye takdim etmek için Orenburg’dan iki tren vagonu gönderilecekti. Mecliste hazır bulunanlar için görkemli bir ziyafet hazırlanacak ve sultanlara armağanlar dağıtılacaktı. Han, bu amaçla özel olarak inşa edilen bir kampta, soylular ve eşrafının huzurunda bir halının üzerinde diz çöküp, kendisine hitaben St. Petersburg’dan Rusça ve Tatarca olarak gönderilen bir yemini tekrarlayacaktı. Kur’an’ı öpüp, başına koyacaktı. Daha sonra kendisine samur bir palto, tilki derisinden şapka, kılıç ve öpüp başına koyacağı berat belgesi verilecekti. Tam bu esnada top ve tüfekler ateşlenecek, han ziyafete devam etmek için Orenburg’a dönecekti.⁷⁷

Rus yönetiminin, hanın konumunu daha fazla güç ve otoriteyle donatarak asi göçebe komşularını kontrol etme girişimleri, ancak sınırlı bir muvaffakiyet elde edebildi. Bu tür idari politikalar çoğu zaman geri tepti; bunun yerine, Kazakların değil de Rusların çıkarlarını koruyan hana karşı, [iç] muhalefetin güçlenmesine katkıda bulundu. Diğer durumlarda ise, bir han artan gücünü Rusya’ya karşı kullanmak istediğinde; hükümet, nüfuzlu Kazak soylular ve eşraftan yardım istemeye mecbur kaldı. Bu önce birleşme ve ardından bölünme politikası, Küçük ve Orta Orda Kazaklarının doğrudan imparatorluğun idari ve politik kurumlarına dahil edildiği ve hanın konumunun lüzumsuz olarak görülmeye başlandığı 1820’li yıllarda değişti.

76 A.g.e., S. 165, s. 419; S. 167, s. 432–33.

77 PSZ, c. 23, S. 17,080, s. 569–74. Bu tür bir ritüel 1740’larda uygulamaya konmuştu; bkz. *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vekakh*, S. 175, s. 444–46.

Din

Bizans'ın 1453'te Türklerin eline geçmesinden kısa bir süre sonra Moskova çarı, yegâne Ortodoks Hristiyan devletinin egemen hükümdarı olarak ortaya çıktı. Moskova, Çar'ın 1589'da kendi bağımsız patriğini atamak için diğer Ortodoks patriklerin rızasını alması konusunda epeyce diplomatik çaba harcadı. Bir yıl sonra, Gürcü kralı nezdindeki gözü pek Rus elçiler, konuyu farklı bir şekilde aktardılar. Elçilerin aktardıklarına göre; Konstantinopolis Patriği Yeremiyos (Jeremiah), İskenderiye, Kudüs ve Antakya'daki üç patriği de temsilen, Latin Roma'daki kafir Papa'nın yerine Rusya'dan kendi papasını atamasını istemek için Çar'a yalvarmak üzere Moskova'ya gitmişti. Hepsi de Hristiyanların özgürleşmesi ve Müslüman topraklarının fethedilmesinde Çar'a yardım etmesi için Tanrı'ya dua etmekteydi.⁷⁸

Elçilerin mesajına Moskova'nın gösterişi, vizyonu ve politikaları açık bir şekilde yansımıştı. Tıpkı, hükümdarla ilişkisi yalnızca hizmetini sunmaktan ibaret olarak tanımlanan tebaanın konumu gibi, Ortodoks patrikler de kendi mütevazı taleplerinin kudretli hükümdar tarafından hayırhah bir şekilde değerlendirilmesi için yalvarır pozisyonda tasvir edilmişti. Moskova'daki çar ve patrik adeta mükemmeliyetin şahikasıydı (*non plus ultra*) ve Moskova'nın diğer Ortodoks Hristiyan kardeşlerini özgürleştirmesi artık an meselesiydi. Hakikat ise oldukça farklıydı, bu yüzden Moskovalıların retoriği tarafından uygun şekilde perdelendi.

Ortodoks Hristiyan Moskova'nın –kendi “aşikâr yazgısıyla”– yükselişinden önce bile, sahipsiz görünen engin stepler, “vahşi bozkır (*wild field*)”, Hristiyanları Müslümanlardan ve köylüleri göçebelerden ayırmaktaydı. Rusçadaki *krestianin* kelimesinin hem Hristiyan hem de köylü manasına gelmesi tesadüf değildi. XVIII. yüzyılın sonlarında, “vahşi bozkır” yerini “medeni ve Hristiyanlaştırılmış” bir alana bıraktıktan sonra, dini ayrışma daha da belirginleşti.

Tabiatıyla, her iki taraftan da acil siyasal mülahazalara dayalı dini dayanışma çağrıları bekleniyordu. 1487 yılında Orda hanı, Kırım Hanı Mengli Giray'ın kardeşi Nur Devlet'i büyük prence [Moskova] hizmet ettiği için ayıplayarak, şu sebeple Orda'ya katılmaya

78 Snosheniia Rossii s Kavkazom, S. 12, s. 208.

davet etti: “Sen kâfirler arasında yaşıyorsun, halbuki küfr topraklarında yaşamak sana yakışmıyor.”⁷⁹ Bir asır sonra, Kırım Hanı Muhammed Giray; Nogayları, Safevî İran’daki Şii rakipleri üzerine bir sefere katılmaya davet ederken yine aynı argümana başvuracaktı: “İslam davasında bize katılmanız sizin için daha münasiptir.” Ve sanki dine dayalı bir cazibe unsurunun yeterli olmayacağını anlamış gibi, sefer için parasal destek teklif etti ve Osmanlı sultanından erzak temin etme sözü verdi.⁸⁰

Osmanlılar ve Kırımlılar farklı dönemlerde Müslüman Nogayları, Kazakları, Karakalpakları ve Başkurtları, Rus karşıtı geniş bir koalisyon çatısı altında birleştirmeye çalıştılar. Teyide muhtaç bir kaynak, bu tür girişimlerin ilki mahiyetinde, Osmanlı padişahı I. Süleyman’ın Nogay mirzası İsmail’e 1551 yılında gönderdiği mektubu tasvir eder. İddiaya göre sultan; IV. İvan’ı Müslümanlara karşı mağrur ve küstah olmakla suçlamakta, İvan’ın Kazan’la [hanlık] savaşından ve [sultanın] kendisi için hak talep ettiği step ve nehirler üzerindeki kontrolünden şikayet etmekteydi. Mektup, Müslümanların dayanışma göstermesi çağrısıyla sona eriyordu: “Hepimiz Müslümanız ve hepimiz Moskova’ya karşı birlik içinde olmalıyız. Kırım, Astrahan ve siz [Nogaylar], yardım ulaştıramayacak kadar uzağında olan Kazan ve Azak’a yardım etmelisiniz; sonrasında seni Azak’ta han yapacağım.”⁸¹

Yine de dini farklılıklar, Hristiyan Moskova ile Müslüman komşuları arasındaki işbirliğini engellemedi; dindaşların çağrıları ise daha ziyade acil politik ve askeri meselelerle sınırlı kaldı. Nogay reislerinin IV. İvan’a yazdıkları mektuplar genellikle şu saygılı sözlerle başlamaktadır: “Tanrı bizi Müslüman, sizi de Hristiyan olarak yarattı.” Bu ifadeler dini farklılıkların ittifaklarını engellememesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁸² Konjonktürel şartlar dalkavukluk gerektirdiğinde, Nogay hükümdarları, Çar’a “tüm Hristiyanların hükümdarı” ve hatta Cengiz Han soyundan biri olarak atıfta bulunmanın getirdiği hata ve tutarsızlıkları pervasızca sergileyebiliyordu.⁸³ Yine de nihayetinde, Moskova hükümdarı, Belek-Bulat

79 SIRIO, c. 41, S. 19, s. 69.

80 RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaïskie dela*, kn. 9, 1579g., s. 95–96.

81 PDRV, c. 8, s. 265–67; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 98, 113, 145–46.

82 PDRV, c. 8, s. 102–3, 233, 269.

83 *A.g.e.*, c. 8, s. 316–17. Bu konuda daha fazla bilgi için “Diplomasi Kanalıyla İdeoloji” bölümüne bakınız.

Mirza'nın Çar'a yazdığı mektubunda mebzul miktarda ifade ettiği üzere, bir kâfir olarak kaldı. Mektubu hem nazik hem de küçümseyici bir tonda başlıyordu: "O [IV. İvan] kâfir ve bizler de Müslüman olsak da herkesin inancı kendinedir."⁸⁴

Kimin kâfir olduğu, kimin inancının üstün olduğu Moskova'da tartışmaya açık bir mesele değildi. Nitekim 1552 yazında, Moskova'da din adına savaş ruhu zirveye çıkmıştı; Metropolit Makari, "Daima Hristiyan kanı döken ve kutsal kiliseleri tahrip eden, İsa'nın düşmanı ve kâfir" Kazan Tatarları üzerine sefere çıkan, IV. İvan ve ordusundaki "İsa'nın askerlerini" kutsamaktaydı.⁸⁵ İsa'nın askerlerinin Kazan ve Astrahan'ı almasıyla birlikte, Hristiyan Moskova ile Hristiyan olmayan komşuları arasındaki dini ayrışma daha da belirginleşti.

Yine de Hristiyan dayanışması kavramları, büyük ölçüde Moskova'nın jeopolitik çıkarlarına hizmet etmiştir. Tıpkı Rus prenslerin, Moğolları hanedan içindeki rakiplerine karşı kullanmakta asla tereddüt etmemeleri gibi, Moskova da Batı'nın Hristiyan hükümdarlarıyla yaptıkları savaşlarda, Hristiyan olmayan çeşitli halkları cepheye sürdü. 1667'de Polonya ile Andrusovo Ateşkes Antlaşmasını imzalamadan kısa bir süre önce çar, krala "aynı Hristiyan inancını" paylaşmalarından ötürü barış çağrısında bulundu. Çarın çağrısı muhtemelen o kadar samimiyetsizdi ki kralın tepkisi kaçınılmaz şekilde ironik oldu: Önce Kırım Hanı'na danışması gerekecekti.⁸⁶

Moskova'nın, Hristiyanlığı İslam'dan ayıran çizginin ötesinde yer alan diğer Ortodoks Hristiyanlarının bulunabileceği Kuzey Kafkasya'ya doğru genişlemesi, din ve siyaset arasındaki etkileşimin canlı bir örneğini temsil etmektedir. Rusya'nın XVI. yüzyılın ortalarında bölgeye gelişinden bu yana Rus devleti, Hristiyan kimliğini yayılma girişimlerinde sıklıkla kullandı. Devlet tarafından örgütlenmiş bir siyasi varlığa sahip olan ve kendilerini sınırın diğer tarafında bulan tek Hristiyan topluluk, Gürcülerdi. Kafkasya'daki Müslüman halklarla çevrili olan ve münavebeli olarak İranlılara veya Osmanlılara haraç ödemeye mecbur bırakılan Gürcüler, Rusların yardımını temin için, kutsiyeti bozulmuş Hristiyanlık tasvirine

84 A.g.e., c. 9, s. 17.

85 *Akty istoricheskoe, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei* (bundan sonra AI olarak anılacak), 5 cilt. (St. Petersburg, 1841-43), c. 1, S. 160, s. 291.

86 *Rossiiskaia Akademiia Nauk. Arkhiv*, F. 1714, op. 1, *Novosel'skii*, A. A., S. 66, l. 105.

sık sık müracaat ederlerdi. Topraklarının çoğunu ele geçiren Türklerden ve “Gece yakaladıkları Hristiyanları İslam’a çeviren kâfir köpekler” sözleriyle tanımladıkları Şamhal ve halkından kurtarmaları için Moskova’ya çağrıda bulundular.⁸⁷

Hristiyanlar, kudretli dindaşlarının yardım ve nüfuzuna müracaat etmede yalnız değillerdi. Gürcüler Rusya’ya kendilerine yardım etmeleri için yalvarırken, Rusya’nın bölgede hızla yayılmasının alarm durumuna geçirdiği Dağıstan Şamhali de 1589’da Osmanlı sultanına vaziyeti izah eden bir mektup yazdı. Rusların nehri ele geçirdiğini, orada bir kale inşa ettiğini ve kendisine karşı büyük bir ordu göndermeye hazırlandıklarını anlattı. Rusların topraklarını ele geçirip, halkını Hristiyan yapacağı konusunda uyardı ve şunları ifade etti: “İşte o zaman, İran’dan aldığınız şehirler –Derbent, Şamahı, Şirvan ve Gence– kendilerini savunamayacak hale gelecek. Ruslar, İran şahı ve Gürcü kralı ile birleşecek, sonra buradan İstanbul’a, diğer taraftan Fransız ve İspanyol memleketlerine doğru yürüyecekler ve siz İstanbul’da tutunamayacaksınız, sizi de yakalayacaklar, Müslümanlar Hristiyan olacak. Eğer müdahil olmazsanız, dinimiz ve inancımız yok olacak.”⁸⁸

87 *Snosheniia Rossii s Kavkazom*, S. 6, s. 53–62. Benzer bir müracaat, Ermeni pis-kopos Martin tarafından, zorla İslam’a geçirildiğini iddia ettiği Derbent’teki Ermeniler hakkında da yapılmıştı; bkz. *Tsentral’nyi gosudarstvennyi voennoistoricheskii arkhiv* (bundan sonra VİA), F. VUA, d. 18,472, l. 3. Hem Gürcüler hem de Ermeniler, Rusya’nın himayesini aramayı sürdürdüler. Bkz. Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation* (Bloomington: Indiana University Press, 1988), s. 56–59.

88 *Snosheniia Rossii s Kavkazom*, S. 12, s. 203. Şamhal’den padişaha bir diğer müracaat yüz yıldan uzun bir süre sonra, 1696’da bölgedeki en önemli Osmanlı kalesi konumundaki Azak (Azov) Rusların eline düşünce yapılacaktı. Şamhal, Rusları Kabardey’de Terek Nehri üzerinde Tatartüp’te yeni inşa ettikleri kalelerinden çıkarmak için Osmanlılardan askeri birlik, top ve mühimmat istedi. Sultan ise, talep edilenden çok daha küçük bir kuvvet gönderdi. Kabardey’e ulaşamayan bu kuvvet, daha sonra Kuban Nehri ağzında yeni inşa edilen Osmanlı kalesi Açü’ya yerleştirildi. Bkz. Silahtar Mehmet Ağa Fındıklılı, *Nusretname*, ed. İsmet Parmaksızoğlu, 2 cilt. (İstanbul, 1962–66), c. 1, s. 323–24. Sultana artık bel bağlayacak durumda olmayan Şamhal, 1750’lerde eşzamanlı olarak hem İranlılara hem de Ruslara müracaat edecekti; bkz. P. G. Butkov, *Materialy dlia novoi istorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god*, 3 cilt. (St. Petersburg, 1869), c. 1, s. 254. 1770-80’lerde bir Rus-Gürcü ittifakıyla karşı karşıya kalan Dağıstan ve Azerbaycan hükümdarları yeniden yardım için İstanbul’a başvurdular; bkz. *Başbakanlık Arşivi* (İstanbul, Hattı Hümayun Tasnifi), S. 73, 94; *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, c. 1 (1578–1914) (Ankara, 1992), s. 62–93. Benzer endişeler, Rusların

Din ve devlet egemenliği birbirinden açıkça ayrılmadığı ve ayrılamadığı dönemlerde, bölgedeki büyük güçler, ortak dini inanca vurgu yaparak başka topraklar ve halklar üzerinde sık sık hak iddia etmekteydi. Rus elçileri “Hristiyan bir ülke olduğu için” Batı Gürcistan üzerinde Rus hâkimiyetini savunmaya her zaman hazırды. Karşılığında da Çerkes ve Kumukların, Müslüman olmak hasebiyle, Osmanlı İmparatorluğu tebaası olduklarını ısrarla dile getiren Osmanlılardan benzer argümanlar duymaktaydılar.⁸⁹ Güney Dağıstan’ın hâkimlerinden biri olan Kaytag *utsmiisi* 1645’te, Moskova’nın Kuzey Dağıstan’da bulunan iki liderin Rus tebaası olduğu iddiasını reddederek, görüşlerini pervasızca dile getirdi: “Ve bilmelisiniz ki Kazanalp ve Burak Müslümandır; Müslümanlar, Hristiyan bir hükümdarın tebaası [*kholopi*] nasıl olabilir? Onlar bizim de hükümdarımız olan Şah’ın [İran] tebaasıdır.”⁹⁰

Böylesine uzlaşmaz bir retorik, hem yalnızca kendine hizmet ediyordu hem de yanılttı. XVII. yüzyılın ortalarında pek çok Müslüman –tıpkı birçok Hristiyanın Osmanlı İmparatorluğu’nun tebaasına dahil olması gibi– kendilerini Rus devletinin sınırları içerisinde buldu. Kırım hanları, Kazan ve Astrahan’ın, her iki hanlığın da “Eskiden beri Müslüman oldukları ve Kırım hanlarının hanedanına ait oldukları” gerekçesiyle, kendi topraklarına dahil olmaları için sayısız çağrıda bulundu. Ancak tüm bu çağrıların Moskova’da hiçbir karşılığı yoktu.⁹¹

Dini çağrılarının retorik gücüne rağmen bu tür bir dayanışma girişimi, daha pragmatik ihtiyaçlar uğruna feda edildi. Bu bağlamda, Gürcüler, sık sık düzenledikleri baskınlarla Gürcü köylerini harap eden Şamhal’e karşı Moskova’dan yardım istemek için, ezilen ve acı çeken Hristiyanlık ağıtları yaktılar. Ancak askeri yardım gelmeyince, Gürcüler ne İranlılarla ne de Osmanlılarla işbirliği yapmaktan çekindi. Rusya’nın yerli halklar arasındaki en iyi bilgi kaynakları, genellikle Müslüman din adamı sınıfının üyelerindendi. Ayrıca hem

İdil (Volga) bölgesine doğru genişlemesi arifesinde, Nogaylar tarafından da dile getirilmişti (PDRV, c. 9, s. 267).

89 Kabardino-russkie otnosheniia, c. 1, S. 6, s. 14–15; S. 12, s. 23–25; Snosheniia Rossii s Kavkazom, S. 33, s. 572.

90 Russko-dagestanskii otnosheniia 17–pervoi chetverti 18 vv.: Dokumenty i materialy (Mahaçkale: Dagestankoe kn. izd, 1958), S. 79, s. 174.

91 RGADA, F. 123, Krymskie dela, kn. 13, 1567g.; Prince Mikhail Shcherbatov, Istoriia Rossiiskaia, 11 cilt. (St. Petersburg: Imp. Akademiia Nauk, 17—), c. 5, böl. 2, s. 54.

Hristiyanlar hem de Müslümanlar, hacıları casus olarak kullanmak-
ta ve inanca dair konular, politik amaçları perdelemektedir.⁹²

Dini ve siyasi sâikler, süregiden çatışmalara sebep oldu ve ço-
ğunlukla hiçbir uzlaşma elde edilemedi. 1722’de Rusya’nın Dağıstan’ı
işgali sırasında Kırım Hanı, Şamhal Adil Giray’a şunları yazdı: “Kâ-
fir Moskovalıların sözlerine güvenmeyin, bunun yerine İslam’ın
yolunda tüm Müslümanları kâfirlere karşı toplayın.”⁹³ On beş yıl
sonra, Dağıstanlı mahalli liderlerden Enderi, Rusya’ya bağlılık ye-
mini etmeye mecbur bırakıldıktan kısa bir süre sonra, Rusya’nın
Osmanlı İmparatorluğu’na açtığı savaşta askeri hareketlerden bi-
rine asker göndermesi için talimat aldı. Bir Müslüman’a karşı, kâfir
bir hükümdara (*giaurskii tsar*) yardım etmenin kendisine yakışma-
dığı cevabını verdi.⁹⁴

Tüm bölgesel güçler –Rusya, Osmanlı ve İran yönetimleri– jeo-
politik amaçlarla dini kullandı. Osmanlı ajanlarının, padişah tara-
fından gönderilen ve halkı Rus zulmüne karşı isyan etmeye çağıran
mektuplarla sık sık geldiği Kafkasya’ya rapor edilmektedir. Ayrıca
St. Petersburg, Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan Hristiyanla-
ra kendi ajanlarını göndererek, buralarda ayaklanmalar tertip etme
peşindeydi. Rus ajanları 1784’te, “İranlıların boyunduruğundan
kurtulmalarını teminen, [Rus] imparatorluğun korumasına sığın-
maya ikna etmek” amacıyla, Ermenilerin yaşadığı Karabağ ve Kara-
dağ bölgesine sevk edildi.⁹⁵

Aslında çoğu zaman (diğer) Müslümanlar, Ruslardan uzak coğ-
rafiyalardaydı; bölgenin çeşitli liderleri, aralıksız süren iç savaşların-
da Müslüman rakiplerine karşı “kâfir” Rusların yardımını almak için
gizlice anlaşmalar yaptılar. Kafkas halklarını birleştirmede İslamî
kimliğin tek başına yetersiz kaldığı gerçeği; 1780’lerde, Ruslara kar-
şı Şeyh Mansur önderliğindeki ilk büyük kıyam sırasında daha da
belirginleşti. Bu ayaklanma sırasında bir Müslüman din adamı, Rus

92 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vekakh*, S. 88, s. 211; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 182, 193. *Snosheniia Rossii s Kavkazom*, S. 4, s. 26–27, 37. 1775’te Astrahan’daki bir Rus yetkili, inanç ve yıkılan kiliselerin yeniden inşası bahanesiyle, Rus hükümetinin Kabardey’i daha iyi kontrol etmesini sağlayabilecek, Gürcistan’a yakın stratejik bir yer olan Tatartüp kasabasına yerleşmeye başlaması gerektiğini öne sürdü; bkz. *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 2, S. 220, s. 314.

93 *Russko-dagestanskii otnosheniia*, S. 131, s. 261–62.

94 RGADA, F. 248, op. 113, d. 1257, l. 14 ob.

95 VIA, F. 52, op. 1, d. 350, böl. 4; d. 72, böl. 1, l. 1.

yetkililere mektup yazarak, kendisine 2.000 ruble ödenip adının da gizli tutulması halinde, Mansur'a gönüllü olarak suikast düzenleyebileceğini bildirdi. Rus yönetimi, teklifin 500 ruble avans verilebilecek kadar güvenilir olduğuna kanaat getirdi. Diğerleri [halklar] de ayaklanmaya katılmayı kabul etmediler: Avarlar, Rusya'ya olan sadakatlerinden vazgeçmezken, Kabardeyler tarafsız kalmaya karar verdiler.⁹⁶

Kabardey soyluları, Kırım ve Kuzeypbatı Kafkasya'daki dindaşlarının saldırıları karşısında, Rus yardımına sıklıkla ihtiyaç duyuyordu. Bölgede anlayışlı ve âkil bir Rus yetkili olan Vasili Bakunin 1748'de, Kabardeylerin Rusya ile iyi ilişkiler içinde olmaktan başka çaresi olmadığı konusunda Rus yönetimine teminat vererek Kabardeylerin; Kırımlılar ve Kuban Nogaylarıyla aynı dine inanmalarına rağmen, onların baskınlarından zarar gördüklerini, Kabardey'den kesinlikle ayrılmayacaklarını ve Kuban Nehri'ni geçip, Kırım Hanlığı tebaası olmayacaklarını bildirdi.⁹⁷

Bu bağlamda aktarılan bir hikaye, Kırım'ın Kabardeylerle ilişkileri hakkında bilgi vermektedir. Kaplan Giray 1708'de Kırım hanı olduktan sonra, tahta çıkışı münasebetiyle 3.000 Kabardeyli kölenin (*esir*) kendi sarayına teslim edilmesini talep etti. Geleneksel olarak en büyük köle tedarikçisi olarak hizmet sunan bölgede, Kırımlılar ve Osmanlılar için bu eski bir gelenektir. Kabardeyler, Kırım'ın git-tikçe istikrarsızlaşan siyasi durumuna atıfta bulunarak, geçmişte Kırım hanlarının 15-20 yılda bir değiştiğini, şimdiyse neredeyse her yıl değiştirmekte olduklarını ifade ettiler; Kabardeylerin bu kadar çok köleyi bu kadar sık sağlaması imkansızdı. Çoğu Kabardeylinin artık İslam dinini kabul ettiğini, çocuklarının köy okulları ve camilerde okuduğunu da eklediler. O halde "Bu gençleri kâfirmede gibi nasıl köle yapıp gönderebiliriz?" diyerek, duyarlılıklarını ifade ettiyseler de işe yaramadı. Kısa süre sonra Kaplan Giray'ın ordusu Kabarda'ya girdi. Kabardeyler köleleri teslim edeceklerine dair söz vererek Kırımlıları kandırdılar ve orduyu tamamıyla yok ettiler. Kaplan Giray esir düşmekten kıl payı kurtuldu, Nogaylara sığındı ve bir daha da Kırım'a geri dönmedi.⁹⁸

96 A.g.e., d. 72, böl. 1, l. 197, 203 ob.

97 *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 2, S. 119, s. 161.

98 Fındıklı, *Nusretname*, c. 2, s. 247. Bu galibiyete rağmen, kısa bir süre sonra Kabardeyler yeniden köle haracını vermeyi sürdürmeye zorlandı. Rusya'nın kendilerini Kırım saldırılarından koruyamaması, Kabardey soylularının sıklıkla bundan şikayetçi olmasına yol açmaktaydı; bkz. *Astrakhanskii oblastnoi*

Rus olmayan halklar arasındaki farklılıklara rağmen, Rusların zihin dünyalarında; yerli halkların dini kimlikleri veya bunun yokluğu, onların davranış ve ahlaki kodlarını belirlemeye devam etti. XVI. yüzyılın başlarında Rus yetkililer, yerlilerin Müslüman olduklarını söyleyerek sadakat yemini edemediklerini, bu sebeple güvenilir olmadıklarını ifade ettiler.⁹⁹ İki yüzyıl sonra, Genel Vali P. S. Potemkin ise bu konuda çok farklı bir kanaate varmıştı; 1784'te, Kabardeylerin kalles doğasının sebebinin, İslam'ın ilkelerini anlamamalarından kaynaklandığını kaydetti.¹⁰⁰

Aslına bakılırsa, XVIII. yüzyılın sonlarında Rus yönetimi, İslam'ı pagan barbarlığının panzehiri ve imparatorluğun Hristiyan olmayan tebaasını ehlileştirmenin ve sisteme entegre etmenin en iyi yolu olarak görmeye başladı. II. Katerina 1780'lerde, İslam'ın Kazaklar arasında yayılmasını sağlamak ve Buhara ve Hîve'deki Müslüman ulemânın tesiri dengeleyebilmek için, Rus yanlısı Müslüman din adamlarına güvenilmesi gerektiğini savunuyordu. "İslam'ın en temel ritüellerini dahi bilmedikleri" ve Hristiyanlığa geçmeye ehil olmayacak kadar "vahşi ve cahil" oldukları düşünüldüğünden; Katerina, öncelikle iyi birer Müslüman olurlarsa, daha itaatkâr ve medeni hale getirilebileceklerine inanıyordu.¹⁰¹ Kazan Tatarları arasından sadık mollalar toplamak, kendilerine nakit para vermek ve "Kazakları sadakate ve barışçıl davranmaya teşvik etmek üzere" Kazakların yanına bu mollaları göndermek, Çariçe'nin planları arasındaydı. Kazakların Rus silahlı milisleri olarak hizmet vermesini; steplerin yeni inşa edilen kasabalar, camiler, okullar ve ticaret merkezleriyle bambaşka yerler olmasını hayal ediyordu.¹⁰²

gosudarstvennyi arkhiv (bundan sonra AOGA olarak anılacak), F. 394, op. 2; *Astrakhanskaia gubernskaia kantseliaria*, d. 12, ll. 100-103. 1755'te bir kez daha Kırım'a köle haracı vermeyi reddettiler; bkz. *Tsentral'nyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy v misti Kijvi*, F. 59, op. 1, d. 2668, l. 6.

99 *Snosheniia Rossii s Kavkazom*, S. 20, s. 305. Hristiyanlığa geçirme konusunda bkz. 4. Bölüm.

100 *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 2, S. 256, s. 360, 362.

101 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18-19 vekakh*, S. 70, s. 129-30; *Dnevnye zapiski putesthestviia Kapitana Nikolaia Rychkova*, s. 26.

102 PSZ, c. 22, S. 16,292, s. 493-95; S. 16,400, s. 604-6. Hükümet, 1780'li yıllarda Troitsk ve Orenburg kasabalarında iki cami inşa etti. Buna rağmen ne yeni yapılan camiler ne de Orenburg'daki İslami okul, Kazakları cezbetmede başarılı olabildi. Okulun her yıl bir veya iki öğrencisi oluyordu, bunların da bir kısmı kızamık veya diğer bazı hastalıklar nedeniyle hayata veda etmekteydi; bkz. A. Dobrosmyslov, "Zaboty imperatritsy Ekateriny II o prosveshchenii kirgizov," *Trudy Orenburgskoi uchenoi arkhivnoi komissii* S. 9 (1902), s. 51-63.

Katerina'nın Kazak stepleriyle ilgili büyük hayali [sırasını] beklemek zorundaydı; yönetim kontrolleri sıkılaştırmaya başlamış, Rus İmparatorluğu'nda artan Müslüman nüfus üzerindeki hâkimiyetini meşrulaştırmak için önemli bir adım atmıştı. Katerina 1788'de, Ufa'da Rusya Müslümanlarının Merkezî Dinî Nezâreti'nin [Müftülük] kurulmasına karar verdi. Daha sonra Orenburg Dinî Nezâreti olarak bilinen bu meclis, müftü (İslam fakihleri olan *ulemâ* arasında en yüksek mevkideki kimse) unvanına sahip bir Müslüman din adamı tarafından yönetilmekte, müftü de Rus hükümeti tarafından atanmaktaydı. Nezâret, Rus İmparatorluğu'nun egemen olduğu topraklardaki tüm Müslümanlar üzerinde –Kırım Tatarları hariç– yetki sahibi kılındı.¹⁰³

Nezâret ve müftü, pek çok durumda, Rusların çıkarları doğrultusunda hizmet etti. Bu tür bir vakada, Hükümet, 1790 yılında Kazaklar arasındaki huzursuzluğu bastırması ümidiyle, Müftü Muhammedcan Hüseyinov'u Kazaklar nezdinde görevlendirdi. Buradaki müzakerelerden sonra Kazak soylulardan bazıları; yörenin mahalli Müslüman din adamları, Müslümanları kâfir Rusya'nın baskısından kurtarma mücadelesi çerçevesinde Kazakları bir araya getirmeye çalışırken, Müftü'nün, kendi Kur'an yorumunu esas alarak onları "Müslümanların Rus İmparatorluğu'nun tebaası olmasının, kendi [dini] hukuklarına aykırı olmadığına" ikna etmeyi başardığını kabul etmek zorunda kalmışlardı.¹⁰⁴

Ancak bu yöndeki argümanlar, herkesi ikna etmeye yetmemişti. İslam, Rusya Müslümanları açısından daha ziyade, kâfir Ruslara karşı bir araya gelme şiarıydı. XVIII. yüzyılın sonlarında hükümet, Müslümanları Rus İmparatorluğu'nun tebaası olarak kabul etmeye hazır olsa da, imparatorluğun Ortodoks Hristiyan karakterde olduğu ve tüm ayrıcalıkların sadece Hristiyanlara ve din değiştirenlere verileceği açıkça anlaşılmaktaydı. Din, Rus İmparatorluğu'ndaki tüm halklar için en önemli kimlik göstergesi olmayı sürdürdü.

103 Danil' D. Azamatov, "Russian Administration and Islam in Bashkiria (18th–19th Centuries)," içinde Michael Kemper, Anke von Kügelgen, ve Dmitriy Yermakov, ed., *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996), s. 100–111; Allen J. Frank, *Islamic Historiography and "Bulghar" Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia* (Leiden: Brill, 1998), s. 35–38.

104 M. P. Viatkin, *Batyr Srym* (Moskova - Leningrad: AN SSSR, 1947), s. 274–87.

Diplomasi Kanalıyla İdeoloji

XVIII. yüzyılın ortalarına kadar, Moskova'nın dış politikasına işaret eden herhangi bir yazılı belge, anlaşma veya Güney sınırındaki halklara yönelik tutum ve politikalarına dair akıl yürütme ve ifade etme girişimlerini aramak beyhude olacaktır. Merkezîyetçi karakter kazanan Moskova'da, yerel yetkililerden görüşlerini bildirmeleri talep edilmiyordu; bu tür konulara ilişkin tartışmalar, çarın danışmanlarından oluşan dar ve mahrem bir çevreyle sınırlı kalıyordu. Yine de Rusya'nın güney komşularına yönelik algı ve tutumlarındaki gelişmeler, yönetimin monarşi unvanlarını kullanımı ve diplomatik prosedürlerdeki farklılıklar sayesinde açıkça görülmektedir.¹⁰⁵

III. İvan "çar" unvanını temellük edip kullanan ilk hükümdardı. Ancak Moskova sınırları dışında bu unvanı tanınmıyordu; oğlu III. Vasili daha az ihtilaflı "büyük prens" unvanını tekrar kullanmaya başladı. 1547'de IV. İvan'ın tüm Rusya'nın çarı olacağını ilan eden bir taç giyme töreni gerçekleştirildi; bu tören aynı zamanda, Moskova'nın yenilenen özgüveni ve iddialı duruşunun da işaretiydi. Katolik Roma Avrupa'sında yalnızca papa "kral" unvanını verebilir, steplerde yalnızca Cengiz-soylu olanlar (Cengizî) han olabilirdi. Çar unvanını almak ciddi derecede diplomatik ve politik düzlemde hırslı olmayı gerektiren bir eylemdi; çünkü bu durum Moskova hükümdarının, Avrupalı krallar ve steplerin hanlarıyla denk olması anlamına geliyordu.

105 Charles Halperin, dini ilişkileri pragmatik düzlemdeki bir arada yaşama sorunlarıyla uzlaştırmak açısından, Moskova'nın sınırdaki "sessizlik ideolojisinin" gerekli olduğunu öne sürer, bkz. "The Ideology of Silence: Prejudice and Pragmatism on the Medieval Religious Frontier," *Comparative Studies in Society and History* 26, S. 4 (1984), s. 442–66. Moskova'daki monarşi unvanlarına dair bir tartışma için bkz. Marc Szeftel, "The Title of the Muscovite Monarch Up to the End of the Seventeenth Century," *Canadian-American Slavic Studies* 13, S. 1–2 (1979), s. 59–81. Rus saray törenleri ve unvanlarına dair en yeni inceleme için bkz. Richard Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, Cilt 1 (Princeton: Princeton University Press, 1995), s. 22–41. İslam dünyasıyla diplomasi bahsi için bkz. *Encyclopaedia of Islam*, new edition (Leiden: E. J. Brill, 1965 ff.), Cilt 2, s. 301–16; Moğollarla diplomasi bahsi için, M. A. Usmanov, *Zhalovannye akty Dzhuchieva ulusa*, 14–16 vv. (Kazan: Kazanskii Universitet, 1979); ve Osmanlı ve Kırım Hanlığı'yla diplomatik ilişkiler için, Jan Reychman ve Ananiasz Zajaczkowski, *Handbook of the Ottoman-Turkish Diplomats* (Lahey: Mouton, 1968).

Fakat durum bundan fazlasını ifade ediyordu. IV. İvan, Kutsal Roma İmparatoru ve Papa'ya doğrudan bir meydan okumaya girişerek, Moskova hükümdarlarının, Bizans'ın varisi ve "Gerçek Hristiyan inancının hâmisî" konumunda, evrensel bir Hristiyan hükümdar ve imparator olduğu iddialarını teyit etti. İvan'ın çar unvanını temellükü ve sonrasında Kazan ile Astrahan'ı ele geçirmesi; Altın Orda'nın tek varisi olarak, Kırım Hanı'nın statüsüne denk olduklarını gösteren açık bir meydan okumaydı. Moskova, Moskova halkının da bildiği üzere, evrenin merkezi olacaktı ve hükümdarı da tüm Hristiyanların hâkimi olan çar ve "beyaz çar" idi. Bir başka deyişle, Moskova aynı zamanda Üçüncü Roma, Yeni Kudüs ve Yeni Saray'dı.¹⁰⁶

Uluslararası sahneye geç çıkan bir güç olarak, Moskova, kendi statüsü ve prestijiyile yakından ilgileniyor; komşu coğrafyalardaki hükümdarlardan herhangi bir üstünlüğü yoksa dahi kendisini onlarla denk tutuyor, komşu hükümdarları buna ikna etmeye çalışmaktan da geri durmuyordu. Buna en iyi örneklerden biri, 1553'te Polonya Kralı II. Sigismund'a gönderilen Moskova elçisine verilen talimatlardır: İvan'ın kendisini niçin çar sıfatıyla tesmiye ettiği sorulursa, elçi bu durumun; Büyük Prens Vladimir'in, kendisi ve tüm Rus toprakları Yunan çarı ve patriği tarafından vaftiz edildiğinde, çar olarak tavsifinden kaynaklandığını ifade edecekti, nitekim "Büyük Prens Vladimir Monomah" adlandırması da buradan gelmekteydi; buna ilaveten, İvan da Kazan Hanlığı'nı fethedip ele geçirmişti.¹⁰⁷ Esasında Moskova kendi meşruiyet inancını resmi olarak

106 Moskova Knezliği prenslerine, Altın Orda'nın Cengizî hükümdarlarının halefleri olarak atıfta bulunulması yaklaşımı, ilk olarak "Avrasya" okulunun kurucularından Prens E. Trubetskoi tarafından *Nasledie Chingiskhana* (Berlin, 1925) isimli eserinde geliştirilmişti. Bu yaklaşımın çeşitli boyutları, şu eserlerde daha ileri seviyede tartışıldı: George Vernadsky in *A History of Russia*, 6. rev. ed. (New Haven: Yale University Press, 1969), ve Michael Cherniavsky in "Khan or Basileus: An Aspect of Russian Mediaeval Political Theory," *Journal of the History of Ideas* 20, S. 4 (1959), s. 459–76. Moskova, 1582'de Papa'nın Cizvit elçisi Antonio Possevino ile yaptığı görüşmelerde Roma'ya karşı tavrını açıkça ortaya koydu. Possevino, Rusların Papa'dan sıradan bir rahipmiş gibi bahsetmesine şiddetle karşı çıktı ve imparatorun ve diğer yöneticilerin, Papa'yı Tanrı'nın bir temsilcisi ve tüm Hristiyanların öğretmeni olarak gördüklerini vazetti; bkz. Antonio Possevino, S.J., *The Moscovia*, çev. Hugh F. Graham (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1977), s. 128–29, 173. Moskova'nın Yeni İsrail olarak tahayyülü için bkz. Daniel B. Rowland, "The Third Rome or the New Israel?" *Russian Review* 55, S. 4 (1996), s. 591–614.

107 Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 515. Jaroslaw Pelenski, Moskova'nın Kiev Rus Knezliği'ne yönelik iddialarının büyük ölçüde, Polonya-Litvanya karşısında Kiev

asla ifade edememiş olsa da; yönetimin elçiye verdiği talimatlar, Moskova'nın meşruiyet duygusunu birkaç kaynaktan aynı anda aldığı açıkça ortaya koymaktadır: Hristiyan Bizans, Kiev Rus Knezliği ve Altın Orda gelenekleri.

Çar unvanı ile ilgili mücadelede asıl sözkonusu olan, meşru ve tanınmış sınırlarıyla Moskova hükümdarının emperyal hırslarının yanı sıra, Moskova devletinin egemenliği idi. Polonya kralı ve Hristiyan Batı, IV. İvan'ın iddialarına pek kolayca ikna olmadılar. 1582'de Papa'nın elçisi ve Polonya ile Moskova arasındaki arabulucusu Antonio Possevino, Papa'nın rızası olmadan İvan'dan çar olarak bahsetmeyi reddetmişti. Sonunda, Polonya-Moskova antlaşmasının yalnızca Rusça versiyonunda İvan'ın unvanının yer alacağı bir formülle ancak uzlaşmaya varılabildi.¹⁰⁸

Müslüman komşuları olan Kırım ve Osmanlıları, Moskova'nın Batılı emsallerine eşit ve egemen bir devlet olduğuna ikna etmek de ayrı bir zorlu mücadeleydi. III. İvan 1474'te bir barış muahedesi (*yarlık dokonchatel'nyi*) müzakere etmek ve imzalamak üzere, bir elçisini Kırım'a gönderdi. Elçiye verilen talimatlar arasında, Kırım hanının Polonya-Litvanya ile yaptığı antlaşmayı görmeyi talep etmesi ve Rus hükümdarının adının antlaşmada Polonya kralının adıyla aynı formatta zikredilmesi konusunda ısrar etmesi de vardı: "Ben, Mengli Giray, kardeşim olan Kral'la barış ve dostluk içindeyim."¹⁰⁹

Moskova hükümdarının hakkı olan unvan, ne pahasına olursa olsun korunacaktı. 1515'te İstanbul'da Osmanlı nezdindeki Moskova elçisi, Moskova hükümdarının unvanının küçümsenmemesini ve Moskova büyük prensinin, Roma İmparatoru Maximilian ve diğer ihtişamlı hükümdarlar tarafından kardeş olarak nitelendirilmesinden hareketle, padişahın da büyük prensten "kardeş" olarak bahsetmesini dikkatle takip edecekti. Rus elçi, unvanın doğru bir şekilde metne dercedilip edilmediğini kontrol etmek amacıyla, Osmanlıca metnin Rusça çevirisini talep etmek ve onu Moskova

toprakları üzerindeki hakkını savunma ve meşrulaştırma gerekliliğinden kaynaklandığını ikna edici bir şekilde savunur; bkz. "The Origins of the Official Muscovite Claims to the 'Kievan Inheritance,'" *HUS* 1, S. 1 (1977), s. 29-52.

108 Possevino, *The Moscovia*, s. 135-36.

109 *SIRIO*, c. 41, S. 1, s. 1-2. Elçiye genel olarak, Mengli Giray'ın şartlarını, ancak her konuda pazarlık yaptıktan ve her bahaneyi tükettikten sonra kabul etmesi talimatı verildi.

kötü muamele ile karşı karşıya kalırdı; karşılığında ise Nogay elçileri Moskova'dan atılırdı.¹¹⁶ Bu konuların son derece hassas olduğu, IV. İvan ile Nogay begi Urus arasındaki bir münasebetten anlaşıl-maktadır. Urus 1580 Eylül ayında, İvan'a, kendisine gönderdiği sosyal statü seviyesi düşük Tatar elçiden dolayı, Nogayların Moskova ile savaşta olduğu haberini gönderdi. Zira elçinin statüsünün düşük olması, az miktarda para ve hediye anlamına geliyordu. Moskova, savaşı doğruladı, gerekçesinin de Nogayların Rus elçilerini tutuklaması olduğunu kaydetti.¹¹⁷ Urus hayal kırıklığı içerisinde, içinde bulunduğu durumu bir kez daha izah etmeye çalıştı: "Kardeşlerime ve yeğenlerime, büyük paralar ödeyen *deti boyarskie* [Moskova'da maiyet memurları arasında bir rütbe] gönderirken, bana bir hizmetçi [göndermeniz] tahkir değil midir? Yabancı bir memleketten size değil de oğlunuza bir elçi gönderilse, gücenmez misiniz? Bu yüzden kızdım ve elçinizin bir yıl tutuklu kalmasını emrettim. Ayrıca elçiniz yanıma geldiğinde atından dahi inmeden konuştu ve hükümdarının emrinin böyle olduğunu söyledi." Nogayların Moskova'ya [tek taraflı] bağımlılığından emin olan ve elçilerine uygun muamelede bulunulması gerektiği konusunda ısrar eden İvan, Urus'un bu tutkulu uyarısına kayıtsız kaldı. İvan, Rus elçisinin attan inmediğini kabul etti, fakat bunun sebebi olarak Urus ve yanındakilerin de atları üzerinde olmasını gösterdi; atından zorla indirilen ve adeta mahkum gibi yürütülerek Urus'un önüne sürüklenen Rus elçinin maruz kaldığı muameleyi hatırlattı.¹¹⁸

Moskova diplomasisi son derece kuralcı, katı ve merkezciydi. Se-faret heyetinin, istikametine doğru ilerlerken Moskova'ya düzenli haber göndermesi bekleniyordu.¹¹⁹ Müzakerelerde herhangi bir kişisel inisiyatif kullanma cesareti olmayan elçiler, önerilen antlaşma taslağının birkaç versiyonunu (*spiski*) yanında götürürdü. Elçi, antlaşmanın öncelik verilen halini sunmalı ve kabul edilmesi için ısrar etmeliydi. Elçi, müzakere etmek için ortaya çıktığında ise; epeyce bir pazarlıktan sonra, hazırlanmış metni bir diğeriyle değiştirmeli ve nihayetinde bu versiyonlardan biri karşı tarafça kabul edilene dek bunu sürdürmeliydi.¹²⁰

116 PDRV, c. 10, s. 210–11; c. 11, s. 206–7; RGADA, *Nogaiske dela*, kn. 9, s. 24.

117 RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaiske dela*, kn. 9, s. 151–52.

118 A.g.e., kn. 10, s. 3–6, 24–25.

119 SIRIO, c. 95, S. 16, s. 269–70.

120 A.g.e., c. 41, S. 1, s. 5–7; 95, S. 7, s. 118–23.

Moskova'nın, güneydeki komşularıyla yapılan bir antlaşmayı ifade etmek için kullandığı diplomatik terminoloji çeşitlilik gösteriyor ve genellikle birbiriyle örtüşüyordu. Bazı terimler Rus kökenliydi (örneğin *rota*, Kiev Rusyası zamanında kullanılan, kase ve dostluk yemini anlamına gelen bir kelimeydi; bu kelimenin yerini daha sonra *pravda* aldı). Bazı kelimeler Altın Orda'dan miras kaldı (mesela *yarlık*, herhangi bir yazılı belgeyi tarif etmek için kullanılan Moğol kökenli bir kelimeydi). Diğerlerinin ise İslami kökenli olduğu kolaylıkla anlaşılıyordu ve Kırım Hanlığı'ndan alınmıştı (örneğin *şert*, Arapça *şart* sözcüğünden geliyordu ve orijinal haliyle, Moskova ile Kırım arasında yapılan bir antlaşmayı belirtmek için kullanılırdı). Rus yönetimiyle Rusya'nın güney ve doğu sınır bölgelerindeki Müslümanlar ve diğer Hristiyan olmayan halklar arasında yapılan antlaşmaları ifade eden *şert* terimi, XVI. yüzyılın başlarında yaygınlaşmış ve XVIII. yüzyılın ortalarına kadar kullanımda kalmıştı.

Geleneksel olarak *şert* imzalamak, ilgili tarafların dini kaidelerine uygun şekilde yemin etmelerini gerektiriyordu. Buna göre animistler kendi ruhlarına seslenecek; Müslümanlar Kur'an'a, Budist Kalmuklar da kendi dua kitapları üzerine yemin edecekler; Büyük Prens ise antlaşmanın üzerine konulan bir haçı öpecekti.¹²¹ Bununla birlikte *şert* XVI. yüzyıl boyunca, karşılıklı bir diplomatik ilişkiden çara itaat sunumuna doğru evrildi. Moskova'nın gözünde *şert*, çarın yeni ve sadık tebaasının bağlılık yemini anlamına geliyordu. Göz alıcı ve ihtişamlı yükselişinin bilincinde olan Moskova, Altın Orda'nın sayısız haleflerini; kendi dinlerine aykırı, egemen devletlerin hayati niteliklerinden yoksun ve gittikçe Moskova'nın ekonomisine ve askeri gücüne bağımlı hale gelmiş olarak görüyordu. Hristiyan Moskova XVI. yüzyılın ortalarında üstün konumunu, askeri zaferlerle teyit etmeden önce diplomatik bir dille ifade edip netleştiriyordu.

Ne Batı'daki Hristiyan hükümdarlar ne de Kırım hanları, İvan'ın bu ihtiraslı iddiası karşısında ikna olmuştu. Antonio Possevino, Papa XIII. Gregory'ye, Rus prense müsamaha göstermesini ve

121 S. V. Bakhrushin, "Ostiatkie i vogul'skie kniazhestva v 16 i 17 vv.," içinde *Nauchnye trudy*, 4 cilt. (Moskova, 1952-59), c. 3, böl. 2, s. 152; *SIRIO*, c. 95, S. 36, s. 666. XVI. yüzyılda, Tatarlar ve diğer Müslümanların üzerine yemin edebilmeleri için, Kremlin'de bir Kur'an nüshası hazır bulundurulmaktaydı. (Keenan, "Muscovy and Kazan," s. 553).

İvan'ın unvanla ilgili küstahlığına rağmen ona çar denilmesini tavsiye etti; zira "Bu Prens'i ve kontrol ettiği devasa diyarı daha iyi bir amaç uğruna kazanma umudu, her zaman daha fazla çabaya yol açacaktır, üstelik bütün kalemlerimizi de tüketmez."¹²² Kırım hanları, kendilerini Altın Orda'nın yegâne ve yüce halefleri olarak görmeye devam ediyorlardı; Büyük Prens ile yazışmalarında kendilerini her zaman "Büyük Orda'nın Büyük Hanı" (*velikoi ordy velikii tsar*) olarak vasıflandırdılar; Kırım ile yazışmalarında ise Çar'ın statüsü hakkında ne itiraz ne de ısrar girişiminde bulundular. Birbirleriyle savaşa tutuştukları dönemler haricinde, Moskova'nın büyük prensi ile Kırım hanları birbirlerinden kardeş ve dost olarak bahsetmekteydi; Kırım Hanı 1580'de IV. İvan'ı muhatap mektubunda –dini ayrılıkları unutmamakla birlikte– "Çok sayıda Hristiyanın hükümdarına, kardeşime" şeklinde yazmıştı.¹²³

Kırım'ın ciddi bir askeri tehdit olduğu süre zarfında, Moskova hükümdarları, statüleriyle ilgili konuyu ara sıra ve temkinli bir şekilde gündeme getirmekteydi. Ancak hikaye, XVI. yüzyılın ortalarında Moskova'ya giderek daha fazla bağımlı hale gelen Nogaylar sözkonusu olduğunda değişiyordu. Nogayların mektuplarındaki unvanlar ve tonlama değişmişti. Nogay reisleri, Moskova elçilerinin yönlendirmesiyle, Moskova'ya yazdıkları mektuplarda büyük prence övgü ve tazimlerini sunuyorlardı. Nogaylar 1548 yılında, "Tüm Hristiyanların hükümdarı"na ilaveten IV. İvan'a "beyaz çar" olarak da hitap etmeye başladı ki bu unvan, step diplomasisinde Altın Orda'nın varislerine aitti.¹²⁴

Tabiatıyla, yalnızca Cengiz hanedanı mensupları Orda'nın meşru hükümdarları olabilirdi. Askeri ve siyasi zekâlarına rağmen birçok kişi, Cengizî soydan geldiklerini kanıtlayamadıkları için engel-

122 Possevino, *The Moscovia*, s. 57.

123 RGADA, F. 123, *Krymskie dela*, kn. 15, l. 396; ayrıca bkz. kn. 9, ll. 2, 30.

124 PDRV, c. 8, s. 82. IV. İvan'a 1537'de "beyaz knez" ve daha sonra "beyaz çar" olarak hitap edildi (s. 32). "Beyaz çar" unvanının anlamı, çeşitli spekülasyonlara konu oldu. Şahsen, Eski Cengiz İmparatorluğu'nun batı topraklarından sorumlu hükümdar ("sağ kanat") ve dolayısıyla Altın Orda hanlarının halefi için kullanıldığına dair görüşe katılıyorum; bkz. M. G. Safargaliev, "Raspad Zolotoi Ordı," *Uchenye Zapiski Mordovskogo gosudarstvennogo universiteta* 11 (1960), s. 15; V. P. Iudin, "Ordı: Belaia, Siniaia, Seraia, Zolotaia," içinde *Kazakhstan, Sredniaia i Tsentral'naia Aziia v 16–18 vv.* (Alma-Ata: "Nauka" Kazakhskoi SSR, 1983), s. 120-26; V. V. Trepavlov, *Gosudarstvennyi stroi Mongol'skoi imperii 13 v* (Moskova: Vostochnaia literatura, 1993), s. 86-93.

lendiler. Moskova'ya sadakatiyle bilinen Nogaylardan Belek-Bulat Mirza, İvan'ın iddialarını desteklemek ve ayrıca kendi statüsünü güçlendirmek amacıyla, İvan'a şöyle yazmıştı: "Kendi ülkenizde Cengiz'in [han] meşru varisi olduğunuzu iddia ediyorsunuz, kendinize meşru iktidar sahibi ve Çar diyorsunuz; ben, Edige'nin oğlu, işte buradayım." Ardından da İvan'a, zahiren çelişkili görünse dahi diğer unvanları da cömertçe sunmaya başladı: "Cengiz'in evladı, beyaz prens ve Hristiyan Ortodoks Hükümdar."¹²⁵ Yirmi yıl sonra, Nogay begi Urus, İvan'dan benzer şekilde "Tüm Hristiyanların hükümdarı, büyük prens ve beyaz çar" olarak bahsedecekti.¹²⁶

Nogay mektuplarının büyük çoğunluğu, yalnızca Rusça çevirilerinin kopyalarından oluştuğu için; çar unvanlarının, Nogaylar tarafından mı yazıldığı yoksa itaatkâr Moskovalı tercümanlar tarafından mı bu şekilde sunulduğu konusunda ciddi şüpheler bulunmaktadır. Ne olursa olsun Moskova'nın çeşitli unvanlara sahip olma konusundaki bu kabil gayretleri, imajını güçlendirmeyi ve hükümdarına daha fazla meşruiyet sağlamayı amaçlıyordu. Rus Çarı mükemmeliyetin şahikasıydı (*non plus ultra*): Bizans imparatorları ve Cengiz-soylu hanların halefi, Batı'nın Hristiyan hükümdarı ve Doğu'nun "beyaz çarı" Moskova'nın Altın Orda'nın mirasına verdiği önem; 1552'de Kazan, 1554'te Astrahan ve 1580'de Sibirya'nın fethi sonrasında, bu şehirlerdeki hanlıklara ait taçların Moskova'daki kraliyet hazinesine devredilmesiyle şaşırtıcı bir şekilde gösterildi.¹²⁷ Moskova'nın, Nogayların çöküşü ve Altın Orda'nın bakiyesi üzerindeki üstünlüğünü pekiştirerek, Orda'nın meşruiyet iddiasını geçersiz kılması ancak XVII. yüzyılın başlarında gerçekleşti.

125 PDRV, c. 8, s. 316–17.

126 RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaiskie dela*, kn. 10, s. 87.

127 *Istoricheskoe opisaniye drevnego Rossiiskogo muzeia pod nazvaniem masterskoi i Oruzheinoi palaty* (Moskova: Tip. Mosk. Univ., 1807), s. 18–26.

Harita 2: XVI. yüzyılın sonlarında Moskova Devleti'nin güney sınırları.

MOSKOVA DEVLETİ'NDE SINIR KAVRAMLARI VE POLİTİKALARI

Ne khvalis' v pole educhi, khvalis' — iz polia.
(Steplerden ayrılmakla övünme;
steplerden dönmekle övün.)
— Rus atasözü

Sınır Bölgesi

Moskova Devleti'nin güneyinde sınır yoktu; çünkü sınırlar, ortak alanların tanımlamasını ve komşu halkların bu konuda anlaşmalarını gerektiriyordu. Göçebeler arasında toprak hâkimiyeti kavramının olmaması ve göçebe talancılara karşı böyle bir sınırı korumanın zorluğu göz önüne alındığında steplerde geleneksel anlamda bir sınır çizmek kesinlikle imkansızdı. Bunun yerine Moskova'nın güney sınırı; hem yabani, açık ve geniş toprakları hem de tehlikeli bir sınırı temsil eden ve "vahşi bozkır (*dikoe pole*)" olarak bilinen, sonsuz görünümlü engin bir stepten oluşan görünmez bir bölünmeydi.

Sınır bölgesi (*frontier*) ile sınır/hudut (*border*) kavramları arasındaki ayrımı ortaya koyabilmek mühimdir. Bir sınır bölgesi, yerleşik veya gelişmiş bir bölgenin dış hattını oluşturan bir *bölge* (*region*); bir politik entitenin birleşik bölgesinin ötesinde yer alan bir siyasi-coğrafi *alandır*. Sınır (*border*) ise, sınır bölgesinin (*frontier*), aksine egemen devletler arasında açıkça belirlenmiş bir huduttur. Bir başka deyişle, bir sınıra sahip olmak, devlet organizasyonuna sahip en az iki siyasal oluşum gerektirir. Hem fiziksel hem de zi-

hinsel olarak sınırları inşa eden, koruyan ve güçlendiren, ancak bir devlettir. Rusya'nın diğer egemen devletlerle karşı karşıya geldiği batıda, devletlerin topraksal dış çizgileri hudutlarla belirlenmişti. Rusya'nın, güney ve doğu istikametinde; koloni kurmaya çalıştığı, devletler halinde örgütlenmemiş ve aralarında açıkça belirlenmiş hudutlar bulunmayan farklı halklarla karşılaştığı yerlerde, Rusya ile komşuları arasındaki alan, bir sınır bölgesiydi (*frontier*).¹

XVII. yüzyılın sonlarına kadar sınır ve sınır bölgelerini ifade etmek için farklı kelimeler kullanılmıştır. Kiev Rusyası'nda bir hududu ifade eden en eski kelime; sahipleri farklı olan toprakları birbirinden ayırmaya yarayan hudutları temsil eden *meja* idi.² *Rubej* ve *granitsa*, *meja* ile eşanlamli kullanılan diğer iki kelimedir, ancak zamanla farklı kasaba ve prenslikleri birbirinden ayıran hudut anlamını da kazandılar.³ Hem *rubej* hem de *granitsa* kelimeleri, Moskova devletinin batı hudutlarını ve çevresindeki sınır bölgelerini (*mesta porubezhnye*) ifade etmek için kullanıldı. XVII. yüzyılın başlarından itibaren Moskova, kendisini teritoryal bir ulus devlet olarak görmeye başladığında *rubej* ve *granitsa* terimlerinden, Moskova'nın ulusal hudutlarını bir diğer egemen devletin sınırlarından ayırmada istifade edildi.⁴

Ancak güney ve güneydoğudaki yerel halklar sözkonusu olduğunda, bu terimlerin hiçbiri kullanılmadı. Bunun yerine, güneydeki steplerin sınır bölgesini ifade etmek için, birkaç muğlak terim kullanıldı. Kiev Rusyası döneminde *dikoe pole* (vahşi bozkır) terimi, Rusları göçebe komşularından ayıran ve kimselerin yaşamadığı/

1 Michael Khodarkovsky, "From Frontier to Empire: The Concept of the Frontier in Russia, Sixteenth-Eighteenth Centuries," *Russian History, The Frontier in Russian History* 19, S. 1-4 (1992), s. 115.

2 *Slovar' russkogo iazyka 11-17 vv.* (Moskova: Nauka, 1982), c. 9, s. 65.

3 I. I. Sreznevskii, *Materialy dlia slovaria drevne-russkogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam*, 4 cilt. (St. Petersburg: Tip. Imp. AN, 1912), yeniden basım ed. (Moskova: Nauka, 1989), c. 1, böl. 1, s. 584; c. 3, böl. 1, s. 179-80; *Dukhovnye i dogovornye gramoty velikikh kniazei 14-16 vv.*, S. 23, s. 62.

4 *Drevniaia rossiiskaia vivliofka* (bundan sonra DRV olarak anılacak), der. Nikolai Novikov, 2. ed., 22 cilt. (Moskova: Tip. kompanii tipograficheskoi, 1788-1791); yeniden basım, *Slavic Printings and Reprintings* 250/1, ed. C. H. van Schooneveld (Lahey: Mouton, 1970), c. 5, s. 50; *Slovar' russkogo iazyka 11-17 vv.*, Cilt 4, s. 123. Bu durum, Rusya'nın Qing Çin'i ile karşılaştığı doğuda da geçerliydi. Granitsa terimi, 1689'da Rus ve Çinli yetkililer arasında imzalanan Nerchinsk Antlaşması metninde de kullanılmaktadır; bkz. *Russko-kitaiskie otnosheniia v 17 veke: Materialy i dokumenty*, 2 cilt. (Moskova: Nauka, 1972), c. 2, s. 656-59.

sahipsiz (no-man's-land) bir yeri ifade ediyordu. *Krai* ve *ukraina* (uç, çevre) –Ukrayna adı da buradan gelmektedir– hem Kiev Rusyası'nda hem de Moskova'da kullanılmaktaydı. *Ukrainye gosudarevy ostrogi* (hükümdarın sınır bölgesindeki kaleleri) kavramında vurgulanan sınır bölgesi, içinde ve çevresinde *krainie liudi* (sınır, uç bölge sakinleri) olarak bilinen kimselerin yaşadığı alanlardı. Moskova'nın güneydeki ileri karakollarının ötesinde, komşu devletlerin kontrolü dışındaki *pole*, step toprakları uzanmaktaydı.⁵

Örneğin Rus yönetimi açısından, Sibirya'da sınır bölgesi (frontier), *yasak* ödeyen yerli halklarla, ödemeyenleri birbirinden ayırmaktaydı. Rus yöneticilere teslimiyet göstermeyen yerliler, düşman, *nemirnye liudi*⁶ (Rusya ile barış içinde olmayan halk) olarak kabul edilip sınıflandırıldılar; bu kimselerin sınır bölgesinin diğer tarafında ikamet ettikleri düşünülüyordu. Rus ordusunun daha fazla kale inşa etmesi ve yerlilerden yasak toplamaya başlaması için *novye nemirnye zemlitsy*'ye⁷ (yeni, fethedilmemiş bölgeler) gönderilmesi sadece zaman meselesiydi. Böylece sınır bölgesi daha da öteye nakledilecek, yeni alınan topraklar *novoprivodnye zemli*⁸ (itaat altına alınan yeni bölgeler) olarak bilinecek ve yerel sakinleri *iasachnye inozemtsy*⁹ (yasak/haraç ödeyen yabancılar) olarak adlandırılacaktı.

Devlet organizasyonundaki bir halkı, daha ilkel sosyal organizasyona sahip bir başka halktan ayıran alanı temsilen kullanılan sınır bölgesi (frontier) kavramı, Batı Avrupa'da da geçerliydi. Avrupa'nın Orta Çağ imparatorluklarının, "Hristiyan yerleşim yerlerini, paganların ıssız bölgelerinden ayıran sınır" olarak tanımlanan çok sayıda hudut çizgileri (march) vardı. Bununla birlikte, sınır bölgelerindeki vilayetleri yönetmek üzere resmi yetkililerinin atandığı Rusya'nın aksine; Avrupa'nın hudut çizgilerini (marches) savunma ve genişletme görevi, genellikle *margrave* (Almancada *Markgraf*, Avrupa'nın geri kalanının çoğunda *Markiz*) unvanlı güçlü ve bağımsız aristokratlara (uç beyi) bırakılmıştı.¹⁰

5 *Slovar' russkogo iazyka 11–17 vv.*, c. 8, s. 8; *Sbornik dokumentov po istorii Buriatii 17 v.*, s. 336–37.

6 *Sbornik dokumentov po istorii Buriatii 17 v.*, der. G. N. Rumiantsev ve S. B. Okun' (Ulan-Ude: BNII, 1960), s. 360.

7 *A.g.e.*, s. 203.

8 *A.g.e.*, s. 205.

9 *AI*, c. 4, s. 473.

10 Cf. Daniel Nordman, *Frontières de France: de l'espace au territoire, XVI–XIX siècle* (Paris: Gallimard, 1998), s. 31–39.

Sınır bölgesi (frontier) kavramı; uç noktası, dış hudut çizgisi ve uygarlık sınırı anlamında, Avrupa'daki çeşitli coğrafi isimlendirmelere de yansıtılmıştır: Bir kısmında ülke isimleri olarak (Danimarka, Danların hudut çizgisi/march; Ukrayna, kenar veya çevre); diğerlerinde kent veya eyalet isimlerinde (Almanya'nın, başkenti Berlin olan Mark Brandenburg eyaleti; İspanya'nın Extremadura eyaleti; şu anda Hırvatistan'ın bir parçası olan eski Habsburg şehri Krajina). Roma İmparatorluğu döneminden itibaren sınır bölgesi (frontier) kavramı, her durumda, yazgısı genişlemeye kilitlenmiş sınırları ima etmiştir.¹¹

Limites naturelles veya doğal sınırlar fikri, Batı Avrupa devletlerinin XV ve XVI. yüzyıllardaki yayılmacı politikalarının meşrulaştırıcı gerekçelerinden biriydi. Fransa, Ren Nehri boyunca bir sınıra sahip olmanın “aşikâr bir yazgı (manifest destiny)” olduğunu iddia etmiş, İspanya da Pireneler bölgesi için benzer iddialarda bulunmuştu.¹² Doğal sınır kavramı Hristiyan devletler arasında bölgesel çatışmaların ve anlaşmazlıkların yaşandığı Hristiyan Avrupa'da, Hristiyan hükümdarların amaçlarıyla örtüşüyordu. Teoloji siyasete zerk edildiğinde ve bir Hristiyan devlet bir başka devlet tarafından kâfir olarak nitelendirildiğinde, premodern Avrupa, tarihteki en kanlı savaşlardan bazılarına sahne oldu.

Erken dönem modern Rusya'da doğal hukuk, doğal sınır ve ikamet esaslı yurttaşlık kavramları mevcut değildi. Rusya XV. yüzyılın sonlarından itibaren, “aşikâr yazgısı” konusunda kendini ikna edip motive olmuştu. Genişleme ideolojisi, temel olarak, güney ve doğudaki çeşitli pagan ve Müslüman halklarla karşılaşmasıyla şekillendi. Moskova'nın askeri ve siyasal çıkarları, ideolojik ve teolojik genişleme retoriğinden artık ayrılamazdı. Rusya'nın en önde gelen tarihçisi S. M. Solovyev XIX. yüzyılda, Rus devletinin genişlemesini

11 Bu ve diğer, sınır/sınır bölgesi kavramlarına dair ayrıntılı bir tartışma için bkz. Daniel Power, “Frontiers: Terms, Concepts, and the Historians of Medieval and Early Modern Europe,” içinde Daniel Power ve Naomi Standen, ed., *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700–1700* (Londra: Macmillan, 1999), s. 1–13.

12 Lucien Febvre, *A Geographical Introduction to History* (New York: Alfred Knopf, 1929), s. 297–300; Anthony Pagden, *Lords of All the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France, c. 1500–c. 1800* (New Haven: Yale University Press, 1995), s. 107; Peter Sahlin, *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley: University of California, 1989); Nordman, *Frontières de France*, s. 63–66.

meşrulaştırmak için gecikmiş ve anakronik bir hamleyle doğal sınırlar kavramını kullandı ve “Tabiatın bizzat kendisinin, devletin geniş sınırlarının [ne olacağını] en başından gösterdiğini” iddia etti.¹³

1480’lerde, Moskova Knezliği toprakları büyük ölçüde Oka Nehri ile sınırlanmıştı. Moskova XVI. yüzyılın başlarında, Ryazan ve Putivl’in güney sınır bölgesinin kenarında olduğunu düşünmekteydi; ancak 1521’de III. Vasili, Moskova sınır bölgesinin (*gosudarevy ukrainy*), Don Nehri’nin kollarından Hoper ve Medveditsa boyunca, daha güneyde olduğunu öne sürdü.¹⁴ Moskova XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, Moskova kasabalarına ve köylerine göçebe akınlarını önlemek için tek bir savunma hattı teşkil eden bir dizi tahkimat olan *zasekayı* inşa etmeye başladı. Savunma hatlarının yakınındaki sınır bölgesi kasabaları, *ponizovye* veya *ukrainnye gorody* olarak biliniyordu.¹⁵ Zaman içerisinde bu tür tahkimat hatları uzatıldı ve daha güneye taşınarak Moskova’nın hududunu belirledi; Rus kolonizasyonunun da en etkili aracı haline geldi.

Moskova’nın step toprakları üzerindeki egemenlik iddiaları, bölgeyi ve step sakinlerini kolayca kontrol altına alamamasıyla bağdaştırılabilir bir durum değildi. Kimi zaman mazeretler sadece diplomatik birer bahaneydi, ama çoğu zaman Moskova steplerdeki şekâveti durduramıyordu. 1538’de IV. İvan, Nogaylardan gelen şikâyetlere cevabî bir mektubunda şöyle diyordu: “Sizin de çok iyi bildiğiniz gibi, eşkıyalar nerede yoktur ki? Steplerde çok sayıda Kozak var –Kazan, Azak (Azov), Kırım’dakiler ve diğer başıbozuk Kozaklar. Ve bizim sınırimızdaki Kozaklar da steplere gidiyor; on-

- 13 Şu eserde alıntılındığı şekliyle: Mark Bassin, “Turner, Solov’ev, and the ‘Frontier Hypothesis’: The Nationalist Signification of Open Spaces,” *Journal of Modern History* 65, S. 3 (1993), s. 492.
- 14 *PDRV*, c. 8, s. 74; *SIRIO*, c. 41, S. 101, s. 553; c. 95, S. 1, s. 18. III. Vasili bir girişimde bulunarak, Kırım’ı atlayıp İstanbul ile doğrudan ilişkiler kurmak amacıyla, Moskova heyetinin Ryazan’dan ve Osmanlı heyetinin Azak’tan ayrılarak [ortada bir yerde] buluşmasını önerdi. Ancak Astrahan Kazaklarının baskınları ortada buluşmayı güvensiz hale getirdiği için Vasili, her iki tarafın da Moskova sınırına daha yakın, Hoper ve Medveditsa nehirleri boyunca buluşmasını önerdi. (*SIRIO*, c. 95, S. 38, s. 688–89).
- 15 Vel’iaminov-Zernov, *Issledovaniie*, c. 3, s. 23; *Slovar’ russkogo iazyka* 11–17 vv., c. 5, s. 294. 1679 yılında, tüm sınır bölgesi kasabaları üçe ayrıldı: Sibiry, “Ponizovye” (Orta İdil (Volga) Nehri boyundaki kasabalar), ve “Ukrainnye” (güney sınır bölgesindeki kasabalar) (*DRV*, v. 15, s. 233–41). XVI. ve XVII. yüzyılda güney sınır bölgesindeki tüm kasabaların bir listesi için bkz. Georgii Saatchian, “Russkoe Pole,” *Rodina*, S. 2 (1996), s. 50.

ları tıpkı sizin gibi biz de suçlu ve eşkiya olarak görüyoruz; kimse onlara eşkiyalık yapma talimatı vermiyor. Eşkiyalık yaptıktan sonra dönüp eve geliyorlar.”¹⁶

Moskova'nın sınır bölgesi, en iyi şekliyle; siyasi, askeri, mali, idari, hukuki ve dini sınırların bir arada bulunduğu, ancak bunların birbirleriyle örtüşmediği çok katmanlı bir kavram olarak düşünülebilir. Örneğin, bazı kasabaların, Moskova veya Litvanya'nın hâkimiyet alanları içinde olduğu kabul edilmesine rağmen, Orda (*k Orde potiaglo*) veya Kırım'a haraç ödemeye yönelik eski uygulamayı sürdürdüler.¹⁷ Siyasi hudutlara uymayan tek sınır bölgesi, “mali” nitelikli olan sınır değildi. Rus devletinin fiili (de facto) sınırı güneydeki tahkimat hatları ve doğuda yeni inşa edilen kaleler iken, Moskova'nın hukuki (de jure) toprak iddiaları mevcut kontrol alanını fazlasıyla aşmaktaydı. Moskova'nın kendi tebaası olduğunu iddia ettiği sayısız halk, asırlar boyunca Moskova'nın askeri, idari, hukuki ve misyonerlik silahlarının erişim alanının ötesinde kaldı.

Moskova'nın devlet organizasyonuna sahip komşularıyla müzakere edilen, çizgileri belirlenmiş ve yazılı antlaşmalarla mutabık kalınan batı sınırlarının aksine; güney sınır bölgesinde belirsizlik hâkimdi ve sürekli değişim halindeydi. Güney sınırı için step göçebeleriyle ne işaretleme çalışması yapılmış ne müzakere edilmiş ne de üzerinde herhangi bir anlaşma sağlanmıştı. Moskova'nın güneydeki hudutları, kendisiyle düşman gördüğü halklar arasındaki hayali bir çizgiden ibaretti. 1604 yılında Nogay begi İsterek için devlet yetkilileri tarafından hazırlanan bağlılık yemini, kendisinin ve Nogayların; Osmanlı padişahı, Kırım hanı, İran şahı, Buhara hanı, Taşkent, Ürgenç, Kazak Ordası, Şamhal veya Çerkesler ile iletişim kurmamasını veya onlara yardım etmemesini şart koşuyordu.¹⁸ Böylece Moskova, stepler boyunca Kırım'dan Kuzey Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya uzanan güney sınırının diğer tarafını açıkça resmetmiş oldu.

Güneydeki işaretlenmemiş ve belirsiz kara hudutlarına rağmen Moskova'nın politik lügatçesi, steplerle ilişkilerini kavramsallaştırmayı ve resmileştirmeyi şiddetle arzulamaktaydı. Moskova retorikte siyasi hudutlarını tanımlarken, Türk-Moğol dünyasında geleneksel olarak kullanılan birkaç anahtar kelimedenden yarar-

16 PDRV, c. 8, s. 74.

17 SIRIO, c. 41, S. 39, s. 172; S. 100, s. 539; c. 95, S. 10, s. 152–56.

18 “Akty vremeni Lzhedmitriia I-go,” s. 105–9.

lanmıştı: *Şert*, *emanat*, *yasak* ve *pominki* [hediye]. Tüm bu terimler, özellikle güney ve güneydoğu sınır hattı boyunca kullanıldı. Yalnızca son terim Rusçaya çevrildi; diğerleri, Moskova'nın steplerdeki siyasi mirası özümsemesinin bir göstergesi olarak, orijinal dili olan Türkçedeki şekliyle kaldı.

XVI. yüzyılın ortalarından sonra Moskova, geleneksel terminolojiyi korurken, ona kendine has bir anlamla, rasyonel düzlemde ifade olunan bir egemenlik kavramını aşılamağa başladı. Bunlar çarın tartışmasız üstün siyasi statüsünün önemini belirten politik kavramlardı. Her zamanki gibi, siyasi retorik ve gerçeklik birbiriyle uyuşmuyordu; step halklarının çoğu, Moskova'yı yine alışkın oldukları terimlerle algılamayı sürdürdü.

Şert: Barış Antlaşması mı Bağlılık Yemini mi?

[Hintlilerin] itaat ifadeleri, tercümanın bilgisizliğinden veya başka bir hatadan kaynaklanmış olmalıdır; çünkü hiçbir zaman böyle bir şeyi kastetmediklerine veya niyet etmediklerine ve yüzyıllar boyunca kanunlarımıza tabi tutulamayacaklarına ikna oldum; boyun eğme fikrini ifade edebilecek en uzak herhangi bir kelimeye de sahip değiller, onlara tam olarak açıklanırsa ve tâbi olma cezasının vs içeriği tanımlanırsa, bu çok büyük zarar verebilir.

— Sir William Johnson'dan Ticaret Lordlarına, 1764,
Kaynak: Richard White, *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815*

Han'a yalnızca, Rusya ile barış halinde olmak için elçileri göndermesini tavsiye ettiler; Rus tebaası olmak istemiyorlar.

— Rus Elçi Muhammed Tevkelev'e Kazak İleri Gelenleri Tarafından Yapılan bir Açıklama, 1731.

Moskova'nın XV. yüzyılın sonlarındaki yükselişi, bilhassa dış politika alanında değişen uygulamalarında ve üstün politik statüsüyle birçok komşusuna karşı üstünlük kurmadaki artan ısrarında müşahade edilebilir. Moskova, dini ve politik doktrinlerin tek bir "aşikâr yazgı (manifest destiny)" kavramıyla kaynaştığı teokratik

devletlerin ve imparatorlukların oldukça sık rastlanan bir örneği haline geliyordu. Çin imparatorları, “Cennetin Mandası” [doktrini] altında hüküm sürmekte ve diğer herhangi bir hükümdara, kendilerinin hayırhah himayesini arayan birer barbar muamelesi yapmaktaydı. Osmanlı padişahları, diğer hükümdarları sürekli küçümsüyor ve onları ancak Osmanlı sarayının hizmetkârlığına layık görüyorlardı ki bu muameleye, Viyana Kralı olarak anılan Kutsal Roma İmparatoru ve Rus hükümdarları da dahildir. Nitekim Rus hükümdarları, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’nın 13. maddesinde münhasıran imparator olarak zikredilene kadar, İstanbul nezdinde muhatap kabul edilmiyordu.¹⁹

Rusya siyasi statüsü ve itibarı için üç asır boyunca mücadele etti. Bu mücadelenin sonucu; Rus imparatorunun Osmanlı padişahına denk olduğunun tanınmasıdır. Moskova’nın öz benlik algısındaki ilk değişim işaretinin güney sınır bölgesi olmadığı belliydi. 1487’de, Novgorod ile bir ticaret antlaşması imzalamak için gelen Hansa tüccarlarına, geçmişte Moskova ile müzakere ettikleri zaman verilen belgeden oldukça farklı bir belge verildi. Yeni antlaşma, Moskova’nın Livonya şehirlerindeki Ortodoks kiliselerinin güvenliği konusundaki tedirginlikleri de dahil olmak üzere, bir dizi politik meseleyi gündeme getirmekteydi. En çarpıcı olanı ise, Hansa ve Novgorod’un eşit ortaklar olarak imzaladıkları önceki antlaşmaların tersine; yeni belgenin, Hansa tüccarlarının büyük prensle bir dilekçe formatında başvurduğu ve büyük prensin de bu imtiyazı onlara cömertçe bahsettiği format değişikliği idi. Nihayetinde, III. İvan tüccarların itirazlarına boyun eğmek zorunda kaldı ve yeni antlaşmanın dili konusunda uzlaşma sağlandı. Ancak siyasi mesajı artık işitilmişti: Novgorod bundan böyle Moskova’nın bir parçasıydı ve büyük prens de onun yüce hükümdarıydı.²⁰

Büyük prenslerin artan hırs ve ihtiraslarına tepki gösterenler yalnızca Hansa tüccarları değildi. Kırım hanları, prensleri kendi tebaası olarak görmeye devam etmiş ve hanlar, kendilerine yüce hükümdar olarak hitap edilmesini istemişti. 1516 yılında III. Vasilı, Kırım hanına Litvanya’ya asker göndermesi için talimat verdiğinde; Muhammed Giray, büyük prensle bu uygunsuz komuta üs-

19 Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe* (New York: W. W. Norton, 1982), s. 206; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 66.

20 N. A. Kazakova, *Russko-livonskie i russko-ganzeiskie otnosheniia: Konets 14-nachalo 16 v.* (Leningrad: Nauka, 1975), s. 188–94.

lubunu hatırlattı ve şu retorik soruyu sordu: “Kim daha büyüktür, büyük prens mi yoksa han mı?” Moskovalılar, Kırım’dakilerden bazıları, büyük prenslerin haddizatında egemen hükümdarlar olup, hanlara itaat etmek zorunda olmadıklarını anlasalar da, boyun eğmeyi sürdürdüler.²¹

Moskova prensleri dirençli ve inatçıydı, mümkün oldukça kendi kurdukları imajlarına göre hitap edilmek konusunda ısrar ediyorlardı. 1558’de birkaç Rus yanlısı Nogay, Nogay begi İsmail’e şu tavsiyede bulundu: “Kendini utançtan kurtar, İsmail beg [IV. İvan’ı] hükümdarın olarak kabul et. Livonyalılar sizden daha güçlüler, ancak Hükümdar tüm şehirlerini ele geçirdi.” Herhangi bir belirsizliğe mahal vermemek ve İvan’ın desteğini alabilmek için, İsmail’e şunları söylemesi tavsiye edildi: “Ben, İsmail beg, tüm Nogaylarla birlikte sizin hizmetkârınızım.”²²

Moskova’nın güney ve doğu sınır bölgelerinde karşılaştığı halklara yönelik politikalarında, muhayyel tebaalarından sadakat sözü alabilmek önemli bir köşe taşıydı. Rus yetkililer yerel liderlerden ilk karşılaşmalarından itibaren rutin olarak, sadakat yemini etmelerini ve kendilerini çarın sadık tebaası ilan etmelerini talep ediyordu. 1589 yılında Moskova’dan gelen emir üzerine Kuzey Kafkasya’nın ücra bir yerinde –Tersk– bulunan askeri bir karakol komutanı, Kumuk Şamhal’ine, elçilerini çara göndermesi ve çarın tebaası olmak için talepte bulunmasını salık verdi. Elçiler gelmeyince, komutana, büyük bir ordunun üzerine gönderilme hazırlığı yapıldığı konusunda Şamhal’i uyarması emredildi; “Çünkü bizim lütuf ve ihsanımızı talep etmedi.”²³

Otokratik Rus hükümdarı ve temsil ettiği merkezi devlet, farklı kabile konfederasyonlarıyla ilişkilerini zaman geçtikçe daha da sistematik hale getirmeyi başardı; ancak bunu yalnızca kendi tebaasına iltimaslar bağışlayan bir hükümdar çerçevesi içinde yapıyordu. Hristiyan olmayan ve devlet organizasyonuna sahip olmayan halkların durumu artık pazarlık konusu değildi ve Moskova’nın lisansı gittikçe daha az diplomatik hale gelmekteydi. 1616’da Nogay begi İşterek, Moskova’ya yazdığı mektupta, seleflerinin uygulamasını sürdürerek, Çar Mihail’den “dostu” olarak bahsetti. Yüz yıl kadar

21 *SIRIO*, c. 95, S. 16, s. 271, 287.

22 *PDRV*, c. 10, s. 20–21.

23 *Snosheniia Rossii s Kavkazom*, S. 10, s. 79; S. 12, s. 112.

önce kompliman olarak görülen şey, şimdi Moskova'da bağışlanamaz bir samimiyet ve küstahlık olarak görülüyordu. Moskova yetkililerinin buna yanıtı ise sert bir azardan ibaretti: "Bir uşak [*holop*] asla çarın dostu olamaz."²⁴

XVII. yüzyılda Moskova kendi çarına, hizmet ve sadakatleri karşılığında tebaasını ödüllendirmeye hazırlanan yardımsever bir hükümdar imajı çizerken, yüz yıl sonra bir Rus imparatoru için aynı imaj çizilemezdi; artık, uygar Avrupa değerlerinin mücessem haline dönüşmüş bir Rus imparatorunun, Rusya'nın barbar komşularının hâmisî ve koruyucusu olması hiç düşünülemezdi. Bu ikinci tutum, Kazakların Rus tahtına bağlılık yeminini müzakere etmek ve bunu imza etmekle görevlendirilen, Dışişleri Ofisi'nin Tatar tercümanı Muhammed Tevkelev tarafından en açık şekilde ifade edilmişti. Bazı Kazak ileri gelenleri Rusya'nın tebaası olmak için değil de yalnızca barış halinde olmak için Rusya'ya elçi gönderdiklerini söylediklerinde, Tevkelev, "Böylesine şanlı bir hükümdarın sizinle barış antlaşması yapması uygun değildir, sizi step canavarları" diyerek mukabele etti.²⁵

Yine de "canavarlar" Rus tebaası olma ayrıcalığını memnuniyetle karşılamadılar. 1762'de Rus elçilerinin taleplerini kabul etmek durumunda kalan Kazak Hanı Nur Ali, tahta yeni çıkan Rus Çariçesi II. Katerina'ya bağlılık yemini etti. Ancak daha sonra Nur Ali, çözümü kavuşturulmayan şikayetleri nedeniyle, Rus yetkililere düşmanlık güden halkından sorumlu olmayacağını açıklayacaktı. Dahası, halkı, Nur Ali'den tahkir sadedinde "Rus" olarak bahsediyordu.²⁶ Kazakların apaçık menfi tepkisine ve Moskova'nın henüz yeni karşılaştığı tüm halklara tebaa statüsü vermek için acele etmesinin hemen hemen aşikâr bir hüsnükuruntudan ibaret olduğu gerçeğine rağmen, Rus hükümeti bağlılık yemininde ısrarcı olmayı sürdürdü.

Kolayca uygulanamamış olsa da kolayca söylenilmiş bu şekildeki yeminler her iki tarafça farklı anlaşılmıştır. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Moskova ile Kırım ilişkisinin temeli, barış ve askeri ittifak koşullarını esas alan yazılı bir belge, *şert* idi. Moskova bu terimin kullanımını steplerdeki diğer halklarla ilişkilerini kapsayacak şekilde zamanla genişletti; barış antlaşması yerine *şer-*

24 RGADA, F. 127, op. 1, *Noğaiskie dela*, d. 2, 1616g., l. 6.

25 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16-18 vv.*, S. 33, s. 53-54.

26 *A.g.e.*, S. 250, s. 639-41.

ti kullanmaya ve bunu, Hristiyan olmayan bir topluluğun Moskova hükümdarına bağlılık yemini olarak görmeye başladı. Mevcut prosedür, bir veya birden fazla mahalli liderin bir Moskovalı yetkilinin huzurunda, halkı adına bağlılık sözü vermesini içeriyordu. Moskova, “büyük çara ebedi itaati” iktiza eden yeminin daima, bağlılık yemini eden her yeni tâbi halkın kendi yerel geleneklerine göre yapılmasını temine çalıştı.²⁷

Bu dönem boyunca Moskovalı vakanüvisler, Dışişleri Ofisi’ne bağlı mütercimler ve katipler tarafından, Çar’ın tâbi halkları için yoğun ve bilinçli şekilde itaatkâr imajı resmedildi. Moskova’nın politik açıdan uyumsuz tasvirlerine erken tarihli bir örnek olarak, 1483’te Urallar üzerine yapılan bir seferin hikayesi verilebilir. Moskovalı yetkililer, Hantı ve Mansi halklarıyla karşılaşmalarını ve bu halkların liderleriyle Moskovalılar arasındaki barış antlaşmasının resmileştirilmesine ilişkin töreni şu sözlerle anlatmaktadır:

Ve barış gelenekleri şöyledir: Kesilmiş bir çam ağacı gövdesinden alınan kalın bir parçanın altına bir ayı derisi koydular, sonra keskin uçları yukarı bakacak şekilde iki kılıcı yanına ilâştirdiler ve ayı derisinin içine balık ve ekmek koydular. Ardından çam ağacının tepesine, biz bir haç koyduk, onlar da ahşap bir put koydular ve onu haçın altına bağladılar. Ardından putlarının altından güneşe doğru yürümeye başladılar. Bu sırada yakınlarda duran biri “Bu barışı bozacak olan kişi, inancının tanrısı tarafından cezalandırıl-sın” diye seslendi. Sonrasında ağacın etrafında üç tur döndüler. Biz başımızla haçı selamladık, onlar da güneşi selamladılar. Tüm bunlardan sonra içerisinde altın keseği bulunan fincandan su içerek “Sen, altın, hainlik edeni bul” dediler.²⁸

Aynı olay Rus kroniklerinde de kayıt altına alınmıştı, ancak bu versiyonundan oldukça farklı tasvir edilmişti: “Ve prensleri, herhangi bir kötü niyet taşımayacaklarına, herhangi bir şiddete sebebiyet vermeyeceklerine ve Moskova’nın büyük prensine sadık

27 Moskova makamları, bağlılık yemininin gerçek ve özgün olmasını sağlamak için, şertin priamaia olup olmadığını, yani ilgili halkın geleneklerine göre icra edilip edilmediğini tespitite ısrar ederdi; bkz. S. V. Bakhrushin, “Iasak v Sibiri v 17 v.,” içinde *Nauchnye trudy*, c. 3, böl. 2, s. 65–66; ayrıca aynı yazarın şu eserine de bkz. “Ocherki po istorii Krasnoiarskogo uezda v 17 v.,” içinde *Nauchnye trudy*, c. 4, s. 47.

28 Bakhrushin, “Ostiatskie i vogul’skie,” c. 3, böl. 2, s. 152.

kalacaklarına ahdettiler.”²⁹ Belli ki Sibiryâ nehrinin kıyılarındaki gerçeklerle Moskova’nın gerçekleri uyuşmuyordu. Sansürlenmemiş bir görgü tanıklığı, olayın sade ve çağdaş bir tasviri ile bunun daha sonra Moskova’daki “ideoloji departmanı” tarafından yorumlanması arasındaki keskin karşıtlığı açıkça ortaya koyuyordu. Yerel halkların reislerinin, yeni gelen yabancılarla varılan bir barış antlaşması olarak gördükleri şeyi, Moskova, sözkonusu şeflerin büyük prene bağlılık yemini ve Moskova’ya boyun eğme eylemi olarak değerlendiriyordu.

Yerli halkların tebaa statüsünün bu tür resmi imalatla tasvirine bol miktarda örnek bulunmaktadır. 1673 yılında tanınmış ve bağımsızlığına düşkün Oyrat hanı Galdan Boşoktu’nun elçileri Moskova’ya vardılar ki bu, Rusya’ya yapılan bu tür ilk sefaret seyahatidir. Rus yetkililerin, handan çarın tebaası olarak bahsetmesi karşısında, elçiler şaşkınlıklarını gizleyemediler. Rus yetkililer, Moskova’ya uygunsuz bir lisanda yazdıkları mektuplardan dolayı, steplerdeki şefleri azarlamaktan hiç geri durmuyordu. İtirazların kabul edilmediği yerlerde, Rusça çevirmen ve katipler, ihtilaf konusu kısımları düzeltmeyi tercih ediyordu. Böylece Moğol hükümdar Lubsan’ın çara, kendinden daha aşağıda bir mahalli yönetici unvanıyla hitap ettiği mektupları, Rusça çeviride “Moğol prensinin istirhamları” şeklinde düzenlenmişti. Lubsan barış teklif edip askeri yardım isterken; Rus yetkililer “hükümdarın rızasını aradığı” için onu övmekte ve “bağlılık yemini ihlal etmemesi” konusunda tembihlemekteydi.³⁰

XVIII. yüzyılın ilk yarısında güney sınır bölgesinde görevlendirilen yetkin bir tercüman ve bilge bir Rus yetkili olan Vasili Bakunin, Kalmuk tayişilerinin önceki ittifakları hakkında ne düşündüklerini şöyle izah etti: “Kalmuk tayişileri önceki ittifaklarını hiçbir zaman bağlılık yemini gibi görmediler. “Şert” terimi sadece Rusçaya değil Kalmuk diline de yabancıdır. Onlar [tayişiler] yalnızca Prens B. A. Golitsin ile [1697’de] yapılan antlaşmaya tabiydiler. Bu durum [önceki] şertlerin [içeriklerinden] haberdar olmadıklarını göstermekte-

29 A.g.e.; “Vologodsko-permskaia letopis’,” içinde *Polnoe sobranie russkikh letopisei* (Moskova ve Leningrad, 1959), c. 26, s. 277.

30 N. P. Shastina, “Pis’mâ Lubsan taidzhi v Moskvu,” içinde *Filologiya i istoriia mongol’skikh narodov* (Moskova: Izd-vo vostochnoi literatury, 1958), s. 279–81; RGADA, F. 119, op. 1, *Kalmytskie dela*, d. 3, l. 6; E. I. Kychanov, *Povestvovanie ob oiratskom Galdane Boshoktu-Khane* (Novosibirsk: Nauka, 1980), s. 53. Tercüme konusunda daha fazla bilgi için, bu bölümün ilerleyen kısımlarında yer alan “Tercüme mi Kolonileştirme mi?” bölümüne bakınız.

dir. Bağlılık kayıtlarının orijinallerinin Rusça olduğu ve Kalmuklar tarafından yalnızca imzalandığı anlaşılmaktadır.”³¹

İmzalamaları beklenen belgelerin içeriğinden habersiz olsalar da yerel liderlerin, Rusların isteklerini yerine getirmeleri için güçlü bir teşvikleri vardı. Ruslar, yıllık tahsisatları, diğer ödemeleri veya hediyeleri öylesine dağıtmıyordu. Rus hazinesi boşalıp da umulan hediyeler dağıtılamamaya başlayınca, Rus yönetimi, yerel liderlere antlaşmalar için imza attırmanın ne kadar güç olduğunu farkına vardı.³²

XVIII. yüzyılda, uzun zamandır Rus İmparatorluğu’nun hizmetinde olan Kafkasya’nın tanınmış birkaç yerlisi, yönetime yerli halklar hakkında daha gerçekçi bir bakış açısına sahip olmaları gerektiğini tavsiye etti. Prens Aleksandr Bekoviç-Çerkaski 1714’te I. Petro’ya yazdığı mektupta, açık bir şekilde “Bu halkların [Kabar-deyler] bağımsız olduğunu ve hiç kimseye boyun eğmediklerini” söyledi. Bekoviç-Çerkaski, Kabardeyler ile Rusya arasındaki ilişkilerin doğasının, Kumukların İran’la olan ilişkilerinin doğasından farklı olmadığını ve İran şahlarının iyi münasebetleri sürdürmek için Kumuklara geleneksel olarak büyük ödemeler yaptığını bildirdi.³³ Rus ordusunda yarbay olan, Gürcü prens Otar Tumanov, 1762’de Senato’ya verdiği raporda, Kuzey Kafkasya halklarının çoğunlukla yalnızca kağıt üzerinde Rus tebaası olduğunu altına çizerek vurgulamıştı.³⁴

Bu tür yetkin önerilere rağmen, sahada somut olarak herhangi bir değişikliğe gidilmedi ve Rus payitahtındaki yetkililer sürekli olarak, Rus hükümdarına bağlılık yemini talep etmeye devam etti. Osetler bunun dikkate değer bir istisnasıydı. 1740’larda Rus-Osmanlı ve Rus-İran barış antlaşmalarında Osetlerin siyasal bağımsızlığını tanıyan boşlukları dikkatli bir şekilde kullanan Rus yönetimi, bu halka gönderilmek üzere bir Hristiyan misyonu organize etti. Ancak misyonerlerin mutaassıp arzularının aksine Senato, Osetlerin Rusya’nın tebaası olarak yemin etmeyeceklerini bildirdi.

31 Vasilii Bakunin, “Opisanie istorii kalmytskogo naroda,” *Krasnyi arkhiv: Istoricheskii zhurnal* 3 (1939), s. 214–15. Kalmuklar ve politik statüleri konusunda daha fazla bilgi için bkz. Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 67–73, 131–32.

32 *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 1, S. 165, s. 264.

33 *Russko-dagestanskii otnosheniia 17–pervoi poloviny 18 vv.*, S. 96, s. 224–25.

34 RGADA, F. 248, op. 113, *Opis’ del Sekretnoi Ekspeditsii Senata*, d. 1257, l. 14 ob.

Böylece bağılıklarını güvence altına almak için gösterilecek aceleci çabalar onları alarm durumuna geçirmeyecek ve Hristiyanlığa dönüşlerini tehlikeye atmayacaktı. Hükümetin öncelikleri açıktı: Ortodoks Hristiyan olmalarını sağlamak için resmi bağılıklarını ertelemeye hazırды.³⁵

XVIII. yüzyılın ortalarında, yeni bir politik kelime hazinesi ve yerel dillere daha yetkin tercüme sayesinde Rusya, komşularının gözündeki siyasal statüsü konusunda hiçbir belirsizlik bırakmadı. Zaman içerisinde modası geçen politik terminoloji, yerini modern bir emperyal kelime dağarcığına bırakıyordu. Yerli liderler artık *şert* imzalamıyordu. Bunun yerine liderler ve halkları şimdi Rusya'nın himayesi altındaydı (*v Rossiiskoi proteksii*). Sadık halkların bağılıklarına *prisiaga na vernoe poddanstvo* deniyordu ve bu bağılıklara riayet etmemek artık suç (*kliatvoprestuplenie*) kabul ediliyordu.

Yine de Rusya'nın siyasal terim ve kavramlarından hem eski hem de yeni olanlar, yerli toplulukların geleneksel kavramlarıyla örtüşmemeye, hatta onlarla tam tersi anlamlara gelmeye devam etti. Bir karşılaştırma yapacak olursak, Rusya'nın politik koruma kavramı ile yerli halkların hısmılık temelli himaye kavramı arasında keskin farklılıklar göze çarpmaktadır. 1779'da Büyük Kabardey soyluları Rusya'ya bağılılık yemini etmek istemediklerini, önceki zamanlardaki gibi konuk veya müttelik (*kunaklar*) olarak Rus himayesi altında bulunduklarını, ancak tebaa olmadıklarını beyan ettiklerinde; Rus birlikleri Kabarda'nın üzerine yürümüş ve Kabardeyleri, kendileriyle barış halinde olmalarını istiyorlarsa koşulsuz bağılılık sözü vermeye zorlamışlardı.³⁶

Herhangi bir güç uygulamayıp, hediye ve ödüller verildiğinde de aynı durum sözkonusuydu. 1786'da Ruslar, Kazaklardan çarıçeye bağılılık yemini etmesini istediler. Kazak halkı ise dini liderleri olan müftünün talimatları doğrultusunda bağılılık yemini etmeyi kabul ettiler. Müftü Kazak halkına, Hristiyanlara yalan

35 *Russko-ossetinskie otnosheniia v 18 veke, 1742–62*, c. 1, der. M. M. Bliev (Ordzhonikidze: Izd-vo "IR," 1976), S. 53, s. 121; S. 56, 57, s. 123–27.

36 *Kazanskii Universitet: Rukopisnyi otdel*, S. 4865; *Akty sobrannye Kavkazskoi Arkheograficheskoi komissiei*, cilt. 1–12 (Tiflis, 1866–83), c. 1, s. 91. Patronaj bahsi için bkz. Ernest Gellner, "Patrons and Clients," içinde Ernest Gellner ve John Waterbury, ed., *Patrons and Clients in Mediterranean Societies* (Londra: Duckworth, 1977), s. 1–6; Kafkasya'da "kunak" kavramı için bkz. M. O. Kosven, *Etnografia i istoriia Kavkaza* (Moskova: Vostochnaia literatura, 1961), s. 126–29.

söylemenin kendi dini kaidelerine aykırı olmadığını ve bu nedenle hediyeleri alabilmek için Rusların taleplerini kabul edebileceklerini söyledi.³⁷

İster kasıtlı olarak yanlış yönlendirilmiş olsun, ister hediye ve tahsisat teklifleriyle kabul ettirilmiş olsun, ister Rus ordusunun gücüyle korkutulmuş olsun, Rus sınır bölgesindeki birbirinden farklı halkların teslimiyet göstermeleri ve Ruslara sadık kalmaları bekleniyordu. Yerlilerin Rus kraliyetinin tebaası olduklarını gösteren siyasi kimlikleri inşa edilmeli ve bir bağlılık yeminiyle bu ilişki yeniden teyit edilmeliydi. Bu durum, sözkonusu halkların Rus Ortodoks Hristiyan imparatorluğundaki politik entegrasyonlarıyla ilgili uzun ve zorlu bir sürecin başlangıcıydı.

Emanat: Sorts'un Rehineleri

Yaşlandım, şimdiye kadar insanlar her konuda sözüme inandılar, asla rehine vermedim, kimseye yemin de vermedim.

—Kabardey Lideri Alkas'tan Rus elçisine, 1589.

Rehineleri, Rus dilini öğreterek ve uygarlaştırarak barbar geleneklerinden vazgeçirsek, kısa bir süre sonra artık rehinelere ihtiyaç kalmayacak ve Hristiyanlığa dönecekler.

—Astrahan Valisi Petr Kreçetnikov'un Çariçe II. Katerina'ya sunduğu 1775 tarihli rapor, *Kabardino-russkie*, cilt 2.

Moskova'da bağlılık yeminlerine rağmen, sözlü ve yazılı yeminlerin yerli halklar için büyük önem taşıdığına dair yanılsamalar azdı. Moskova'nın kanaati, 1598'de Gürcü Kralı Aleksandr'ın sarayındaki iki elçisi tarafından kısa ve özlü bir şekilde dile getirildi. Elçiler krala, Müslümanlara güvenmemesini söyledikten sonra, çara bağlılığını bildiren ve ardından "Müslüman oldukları, yeminlerini tutmadıkları ve güvenilmez oldukları" için, bağlılık kurallarını ihlal eden iki Kabardey prensini anlattılar.³⁸ Görüşüne göre, yeminler tek başına işe yaramamaktaydı; bu yüzden Moskova, yeni yemin

37 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, c. 2, S. 70, s. 125.

38 *Snosheniia Rossii s Kavkazom*, S. 19, s. 305.

eden halkların Moskova hükümdarına sadakatlerinin devamlılığın-
dan emin olmak için rehineler talep etmeye başladı.

Rehineler yerli halkların barış antlaşmasını ihlal etmesini ön-
lemek için alınıyordu, bu durum aynı zamanda Moskova'nın üs-
tünlüğünün de somut bir nişanesiydi. Rehine vermenin egemenliği
teslim etmekle aynı anlama geldiği aşikârdı; "Bir hükümdarın hiz-
metinde tebaa olan ve meşru oğlunu rehin olarak teslim eden" veya
"bağlılık yemini ettirilen ve rehine verdirilen" yerel bir şefe atıfta
bulunulurken her iki eylem daima birlikte anılırdı.³⁹ *Emanat* (Arap-
ça *emanet* kelimesinden gelen bir Türkçe terim; korunmak üzere tes-
lim edilen şey anlamına gelmektedir) veya daha az kullanılan Rus-
ça karşılığıyla *zaklad* (teminat) olarak bilinen bu rehineler, mahalli
halk arasından seçilir ve Rus yetkililere teslim edilirdi.

Rus yetkililer, rehinelerin en iyi ailelerden seçilmesi konusunda
ısrarcıydı ve kimi zaman rehine olmak üzere daha alt tabaka aileler-
den tespit edilen rehineleri kabul etmiyorlardı. Rehineler genellikle
liderlerin geniş ailesinin üyeleri idi: erkek çocuklar, erkek kardeşler
ve yeğenler.⁴⁰ Rehine olarak Rus şehirlerine kimin gönderileceği
konusu, Rus yetkililer ve yerli halklar arasında sık sık tartışmalara
sebepe oluyordu. En değerli rehineler hükümdarın oğullarıydı, bil-
hassa tahttaki hükümdarın oğulları arasında taca en yakın görülen
erkek çocuklar. Gürcü Kralı Aleksandr 1589'da Rus elçileri şu söz-
lerle uyarıyordu: "Yerel bir şef, ilk eşinden olan en büyük oğlunu re-
hine olarak teslim etse bile o kişilere güvenilmez. Çünkü Şamhal'in
it eniği kadar çok oğlu vardır."⁴¹

Rehineler, mensubu oldukları halkların Moskova hükümdarına
olan sadakatinin güvenilir bir teminatı olmadıklarını gösterse de
birçok yerli, komşularının küstahça taleplerini yerine getirmeye ha-
zır değildi. 1606'da Sibiry'a'nın sınır bölgesindeki kasabalardan Ta-
ra'nın elçileri, Kalmuk lideri Hu-Urluk ile ilk karşılaşmalarında ona
ültilatom vermişti: "Moskova hükümdarına bağlılık sözü verip
rehineleri teslim edecek ya da topraklarını terk edeceklerdi. Bu tür

39 A.g.e., S. 10, s. 77; *Kabardino-russkie*, c. 1, S. 78, s. 167.

40 Bakhrushin, "Ocherki," 47. Hükümet, Kazan'daki askeri valilere 1649'da gön-
derdiği bir talimatta; nüfuz ve servet sahibi geniş aileleri (*kreпки, vladetel'ny i*
semianisty) tarif ederek, hangi ailelerden rehine alınacağını tasvir etmişti; bkz.
V. D. Dmitriev, "'Tsarskie' nakazy Kazanskim voevodam 17 veka," içinde *Isto-*
riia i kul'tura Chuvashevskoi ASSR: Sbornik statei (Cheboksary, 1974), c. 3, s. 293-94.

41 *Snosheniia Rossii s Kavkazom*, S. 6, s. 58.

taleplerle hakarete uğramış hisseden Hu-Urluk, Moskovalı elçilerin idam edilmesini emretti. Otuz yıl sonra bile Kalmuklar hala rehine vermiyordu; hatta bir keresinde, yanlış da olsa bunu vurgulayarak, reislerinin Cengiz Han'ın torunu olduğu için bunu asla yapmayacaklarını söylediler. Ta ki 1657 yılına gelindiğinde, liderleri Puntsuk ve Mancik, Astrahan'a dört rehine göndermeye razı oldu. Moskova'ya yazdıkları bir mektupta, bunun Kalmuklar için benzeri görülmemiş bir durum olduğunu, buna rağmen Astrahan valisinin ısrarlı taleplerine karşı koyamayarak kabul ettiklerini beyan ettiler.⁴²

Kalmukların, Moskova'nın rehine taleplerine karşılık en başından itibaren sergilediği duruş (önceleri kabul etmeyip, sonradan taleplere boyun eğmeleri) esasen, yerli halkların Rusya ile olan ilişkilerini gözler önüne seren tipik bir örnekti. Rehineleri teslim etmek veya karşılıklı olarak teati etmek, Avrasya steplerinde de başka yerlerde de yaygın olarak bilinen ve sık görülen bir uygulamaydı. Böylece savaşta mağlup olan taraf, teslimiyet emaresi olarak, rehineleri galip olan tarafa teslim etmekteydi. Aynı şekilde, barışçıl niyetlerinin bir göstergesi olarak, her iki eşit taraf rehineleri aralarında teati edebilirdi. Ancak Moskova, herhangi bir askeri zafer nedeniyle veya eşit halklar arasında barışı sağlama niyetiyle rehine talep etmiyordu. Beklenebileceği üzere, yerel liderlerin ilk tepkileri, tahkir hissi ve şaşkınlık arasında değişiyordu. Moskova, nihayetinde, yerel liderlerin endişelerini gidermek için her zaman bir yol bulabiliyordu –örneğin çeşitli hediye vaatleri.

Hediyeler gerçekten de yerel liderleri Rusya'nın rehine taleplerine uymaya zorlamanın en iyi yoluydu. Bağlılık yemini ve rehineler karşılığında yerel liderlere nakit para, yün, kürk ve çeşitli lüks eşyalar verilirdi; "Böylece diğer halklar da bu örneği takip eder ve Çar'ın Tersk'teki kalesine gelerek teslim olurlardı."⁴³ Moskova'nın tekliflerine direnmek, en gururlu liderler için bile oldukça zordu. 1589'da Kabardey lideri Alkas, bağlılık sözü verme ve rehine teslim etme taleplerine şöyle cevap verdi: "Yaşlandım, şimdiye kadar insanlar her konuda sözüme inandılar, asla rehine vermedim, kimseye yemin de

42 *Russko-mongol'skie otnosheniia 1607–1636*, S. 4, s. 28–29; S. K. Bogoiavlenskii, "Materialy po istorii kalmykov v pervoi polovine 17 veka," *Istoricheskie zapiski* 5 (1939), s. 73; P. S. Preobrazhenskaia, "Iz istorii russko-kalmytskikh otnoshenii v 50–60kh godakh 17 veka," *Zapiski Kalmytskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta iazyka, literatury i iskusstva* 1 (1960), s. 66.

43 *Snosheniia Rossii s Kavkazom*, S. 10, s. 77.

vermedim.” Ancak Ruslar için, birinin söz vermesi yeterli değildi, bağlılık yeminini yazılı bir şekilde almak için ısrarcı olmayı sürdürdüler. Sonunda Alkas, *uzden*leriyle istişare etti ve uzlaşma yoluna gitti; yazılı bağlılık yeminine karşılık, Moskova’nın kendisine yıllık tahsisat göndermesini, halkının nehirlerde serbestçe avlanmasına, balık tutmasına ve taşımacılık yapmasına izin verilmesini, ayrıca düşmanlarına karşı kendilerine yardım edilmesini talep etti.⁴⁴

[Alkas’tan] daha az gururlu olmayan Kalmuk lideri Dayçin, Kalmukların asla rehine vermediğini, verecek olursa Kırım, İran ve kendi halkının gözünde rezil olacağını açıklamaya çalıştı. Nihayetinde Rusya’nın armağanları, nakdi ödemeleri ve ticari imtiyazların çekiciliği, küçük düşme korkusundan ağır bastı ve o da Rusların taleplerine boyun etti. Bu ayrıcalığın Kalmuklar için önemli olduğunu anlayan hükümet gönül alıcı bir jestle, Kalmuk rehinelerinin normal rehine dairelerinde değil hususi bir evde ağırlanmasını emretti ve onları daha önce eşine pek rastlanmayan miktarda yüksek tazminatla ödüllendirdi.⁴⁵

Rehineler, sınır bölgesi kasabalarındaki rehine evlerinde (*amanatnyi dvor*) yaşıyorlardı. Bu tarz işler için kullanılan konutlar, genellikle ucuza inşa edilmiş tek bir kulübeden ibaretti. Rehinerler çoğu zaman gözetim altındaydı ve kalacakları yerlere kapatılırlardı. Yiyecek ve giyecek sağlanmasına rağmen, yerel yetkililer tarafından sıkça suiistimallere maruz kaldılar; rutin olarak dolandırılır, dövülür ve kendilerine kokmuş et yedirilirdi.⁴⁶

Bu tür istismarlar sıklıkla yaşanmakla birlikte rehinelerin mahpus olmadıkları açıktı. Bununla birlikte, inatçılık eden yerel liderlere daha fazla söz geçirebilmek için, hapsedilmiş olmaları mümkündür. Moskova 1641’de, “Kabardey prensi Aleguk’un, çara niyazda bulunması ve yeminini ihlal ettiği için af dilemesini teminen” Tersk’teki voyvodasından, orada emanat olarak kalmakta olan, Aleguk’un oğlunu başka bir yere nakletmesini emretti. Ayrıca, ödeneği ayda beş rubleden iki rubleye düşürüldü ve belki daha da önemlisi, haftalık yirmi beş bardak olan bira istihkakı da iptal edildi.⁴⁷

44 A.g.e., S. 11, s. 142–43.

45 Preobrazhenskaia, “Iz istorii,” s. 66–67.

46 Bakhrushin, “Ocherki,” s. 48–49.

47 Kabardino-russkie, c. 1, S. 129, s. 200–202.

Rehinelerin gördüğü muameleler farklılık arz ediyordu: Bazıları sıkı kontrollere maruzdu, hatta bazen kendilerini kelepçelenmiş buluyorlardı, bazılarına ise sık sık evlerine gitme izni veriliyordu. Yine de çoğu rehine için, steplerin sınırsız özgürlüğünden koparılıp, bir Rus kasabasının sınırlı meskenlerine yerleştirilmeleri, beslenme ve yaşam tarzındaki ani değişimler çoğu zaman katlanılmaz oluyordu. Kimileri kaçmaya çalışırken, kimileri hastalık ve kötü muameleden dolayı esaret altında öldü.⁴⁸

On gün ile bir yıl arasında değişebilen bir müddetin ardından, rehinelerin serbest bırakılması, küçük miktarlarda nakit ve hediyelerle ödüllendirilmesi ve yerine yenilerinin getirilmesi gerekiyordu. Bununla birlikte eğer rehinerler değerliyse, yetkililer onları “halklarının bağımlı ve itaatkâr hale gelmesi” için olabildiğince uzun süre gözetim altında tutabiliyordu. Yetkililer, sözkonusu rehinerlerin serbest bırakılması veya başkalarıyla değiştirilmesini isteyen sayısız talebe olumsuz yanıt verdiklerinde, yerliler genellikle Rus kasabalarına baskınlar yapar veya Moskova’nın bölgedeki hasımlarının yanında saf tutarak akrabalarını kurtarmaya çalışırlardı.⁴⁹

XVIII. yüzyılda rehin alma uygulamasının yöntemi değiştirildi. 1742’de St. Petersburg’dan Orenburg Valisi İvan Neplüev’e gelen talimat; Kazak hanı ve soyluların çocuklarını, Rus ordusunda askerlik hizmeti bahanesiyle rehin tutmasını emrederiyordu. Emre sadakatle uyan Neplüev, Ebu’l-Hayır Han’ın, eskisinin yerine gönderdiği yeni Kazak rehineyi istemedi; zira “Yeni rehine, Ebu’l-Hayır’ın meşru oğlu değildi, Kalmuk cariyesinden dünyaya gelmişti” ve bu nedenle çok daha az değerliydi. Ebu’l-Hayır’ın, oğlunun on yıldır Orenburg’da rehin tutulduğu, çocuklarının rehine değil elçi olduğu şeklindeki sayısız itirazları ve “Kendi iradesiyle Majesteleri Çariçe Hazretlerinin tebaası olduğu ve çocuklarını esir olarak değil, askerlik hizmeti için verdiği” yönündeki açıklamaları da işe yaramadı.⁵⁰

48 Bakhrushin, “Ocherki,” s. 47; ayrıca bkz. “İsasak,” s. 66–67. 1743’te, Kazak Hanı Ebu’l-Hayır’ın Rus kasabası Orsk’u ziyareti sırasında, maiyetinden bir kısmı orada çürük çavdar ekmeğiyle beslenmekten hayatını kaybetti; bkz. *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18vv*, S. 109, s. 281–82.

49 *Kabardino-russkie*, c. 1, S. 137, 139, s. 209–12; c. 2, S. 186–87, s. 276–77.

50 RGADA, F. 248, op. 3, *Dela po Orenburgskoi komissii i Ufimskoi provintsii za 1742–43gg.*, kn. 147, l. 14; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18vv*, S. 96, s. 248; S. 109, s. 282; S. 175, s. 444–46.

Rehine siyaseti, yalnızca yerel unsurların Rusya'ya sadakatinin bir ölçüsü olmakla kalmadı; aynı zamanda Rusya'nın, rekabet içinde olduğu güçlerle yaşadığı diplomatik çekişmeler bağlamında da kullanışlı bir argüman işlevi gördü. Rus yetkililer bu sayede örneğin, Qing Çin'indeki muhataplarına, Kazakların rehine verdiklerini ve bu yüzden Rus tebaası olduklarını sürekli vurgulamaya çalıştı.⁵¹ Yine de sınır bölgelerindeki halkların tabiiyet ve sadakat durumları, tam anlamıyla Rus yetkililerin arzu ettiği gibi değildi; ayrıca çeşitli yerel halkların –hüküm sahibi olduğu iddiasındaki– birkaç makama birden eşzamanlı olarak rehine vermesi ve haraç ödemesi de alışlageldik bir durumdu.

Rehin alma meselesinde Rus yönetimi ve yerel liderler, umumiyetle farklı varsayım ve beklentiler içerisindeydi. Moskova, yerli halkların rehinelere aracılığıyla bağlılık yeminlerini devam ettireceklerini, Rus çarı (ve imparatoruna) koşulsuz ve münhasır teslimiyet ilişkisi içinde olacaklarını düşünüyordu. Öte yandan yerliler, rehinelere teslim edilmesi konusunda gönülsüzdü, ancak bunu aynı zamanda gerekli bir eylem olarak da görüyorlardı. Zira bu sayede, Moskova'dan gelen parasal ödemeler ve hediyelerin yanı sıra, bir saldırmazlık antlaşması ve askeri ittifak da sözkonusu olabilirdi. [Üstelik] Rusya ile yapılacak böylesi bir barış antlaşması, bir başka tarafla yapılan/yapılacak benzeri barış antlaşmalarından vazgeçmeyi gerektirmiyordu. Ancak Ruslar için bu tür bölünmüş "sadakatler" kabul edilemezdi; bu yüzden yerel liderlerin, başkalarına da rehine vermelerinin Rus imparatoruna olan bağlılıklarını engellemediğine dair açıklamaları Moskova'yı ikna edemiyordu.⁵²

Moskovalıların rehin tutma siyaseti; bu tür uygulamaların kaldırılması ve yerli halkları daha etkin kontrol mekanizmalarıyla gözetim altında tutmaya dönük birkaç öneriye rağmen, XVIII. yüzyıl boyunca devam etti. 1760'ların başında Orenburg'daki Rus yetkililer rehine alma metodunu, iki veya üçü Rus, diğerleri tüm Kazak mülklerini temsil edecek şekilde belirlenmiş, toplam on üyeden oluşan Orenburg merkezli bir mahkeme ile değiştirmeyi önerdiler. [Böylece] "Kazaklar bunu rehin alma gibi değil de bir hukuki mües-

51 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18vv*, S. 94–95, s. 222–29.

52 *A.g.e.*, S. 119, s. 302.

sese olarak kabul edebileceklerdi.”⁵³ Aynı sıralarda Orenburg Valisi D.V. Volkov, Çariçe’ye yeni okullar kurulması ve mahalli elitlerin çocuklarının bu okullarda eğitilmesi konusunda çağrıda bulundu: “Verdikleri genç rehinelere niye sığır güder gibi değil de daha iyi davranmayalım? Onları neden askeri beceriler yerine uygarlık ve ahlakilik konusunda eğitmeyelim?”⁵⁴

Bu tür öneriler, yeni nesil Rus yetkililerce daha geniş bir kolonyal bağlamda ve detaylı bir şekilde ele alana kadar, birkaç on yıl boyunca bu fikirlerle ilgilenmeyen kişilere sunulmuş oldu. 1770’ler ve 1780’lerde, Astrahan Valisi Petr Kreçetnikov, Kafkasya’nın, Rus yönetiminin uygarlaştırıcı müdahalesi sayesinde dönüşebildiği kanaatindeydi. Onun Kafkasya’sında, yerel diller ve gelenekler yerini Rus dil ve örfüne bırakacak, İslam’ın yerini de Hristiyanlık alacaktı. Cehaletin medeniyet yolundaki en büyük engellerden biri olduğunu düşünen Kreçetnikov, yerel soyluların erkek çocukları için Astrahan’da okullar açmayı önerdi. Orada yavaş yavaş Rus gelenekleriyle tanıştırılabilir ve orduya dahil edilebilirlerdi. Böylece “Artık rehin almaya gerek kalmaz ve Hristiyanlığa kendiliğinden geçmiş olurlardı.”⁵⁵

Rusya’nın Kazak steplerindeki uygarlaştırıcı rolüne ilişkin benzer görüşler, 1780’ler ve 1790’larda Orenburg’daki Rus yetkililerce benimsenmiş ve yerel soyluların çocukları için sınır bölgesi mahkemeleri ve okullar kurulmuştu. Rus adalet sistemi, hukuku, dili, tarımsal yerleşimleri, uygarlığı ve Hristiyanlığı sayesinde step toplumları değişip dönüşecekti. Bununla birlikte, hanların oğulları ise St. Petersburg’a gönderildi; orada imparatorluk sarayında ikamet ettiler, eğitim aldılar, askeri rütbelerle ödüllendirilip onurlandırıldılar ve genellikle Rus aristokrasinin seçkin saflarında yer aldılar.⁵⁶ XVIII. yüzyılın sonlarında, bir zamanların sınır rehineleri, artık imparatorluğun ayrıcalıklı tebaası haline gelmekteydi.

53 A.g.e., S. 255, s. 578–79.

54 Viatkin, *Batyr Srym*, s. 227.

55 *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 2, S. 220, s. 316.

56 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18vv*, S. 114, s. 292–94; S. 119, s. 302–7 Kazak hanı Nur Ali, Rus askeri üniforması giymiş ve akıcı Rusça konuşan oğlunu görünce şaşkınlığını gizleyememişti. (a.g.e., S. 256, s. 654).

Yasak: Haraç mı Ticaret mi?

Kürk ticareti denen şey aslında, hediyelerden kredili işlemlere ve doğrudan ticaret borsalarına, haraçtan hırsızlığa kadar değişen riskli bir değişim karmaşası olarak kaldı.

— Richard White, *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815*

Barış antlaşmaları ve rehine siyaseti, Hristiyan olmayan halkların Moskova'ya politik itaatini resmileştirmeyi amaçlıyordu. Haraç ve aynı vergi (*yasak*) kavramları ise siyasi itaatten daha farklıydı; bunlar, Rus hükümdarıyla ilişkilerinde yerlilerin statüleri hakkında daha somut bilgiler veriyordu. Moskova yetkililerinin zihin dünyalarında, barış ve *yasak* kavramlarını genel olarak birbirinden ayırmak gayri kabildi. Moskova, *yasak* ödemelerini henüz başlatmayan yerel toplulukları düşman olarak görüyordu. Bu bölgelerin voyvodalarına “Büyük hükümdarın yüce korumasına [yerel halkın] tâbi olması ve *yasak* ödemeye davet etmeleri çağrısında bulunma” talimatı verildi. Ayrıca “Moskova için daha kârlı” olduğu gerekçesiyle, yerlilerden bunu nakdi değil *yasak* olarak ödemeleri istendi.⁵⁷

Rehinelerin teslim edilmesi uygulamasına benzer şekilde, *yasak* uygulaması da çarın yerli halkların statüsüne ilişkin teritoryal ve politik iddialarını gerekçelendirmesine hizmet ediyordu. 1559'da Nogay begi İsmail, IV. İvan'a bir mektup yazdı ve ihtilafli Moskova sınır bölgesine değinerek; Astrahan voyvodasının, İdil (Volga) nehri ağzında yerleşen ve İsmail'in tebaası olarak gördüğü insanlardan hukuka aykırı olarak “çiftçilik yapanlardan tahıl, balık tutanlardan balık” şeklinde *yasak* talep etmesini şikayet etti. Çok sayıda şikayet-ten sonra İvan, İdil (Volga) deltasındaki küçük kollardan biri olan Buzan'ın sınır olmasını ve bu hattın ötesinde, Moskova'nın *yasak* toplamaması görüşünü kabul etti.⁵⁸

57 *Sbornik dokumentov po istorii Buriatii* 17 v., s. 360; Bakhrushin, “Ocherki,” s. 97; PSZ, c. 3, S. 1594, s. 367; S. 1670, s. 534.

58 PDRV, c. 10, s. 67; c. 11, s. 86. Otuz yıl sonra ise Nogay begi Urus, Ufa ve Samara nehirleri havzasına izinsizce tecavüz ederek *yasak* toplayan Moskovalıların şikayette bulunmuştu; V. V. Trepavlov, *Nogai v Bashkirii, 15–17 vv.: Kniazheskie rody nogaiskogo proiskhozhdeniia* (Ufa, 1997), s. 12–14.

Yasak kavramı (Moğolcadaki *yasa* kökünden gelir), tıpkı *şert* ve *emanat* terimleri gibi, Türk-Moğol dünyasından Moskova'ya geçti. Başlangıçta Altın Orda tarafından toplanan birçok vergiden biri olan *yasak*; Rus dilinde, devlet tarafından özellikle Hristiyan olmayan halklardan alınan genel bir vergi anlamında kullanılmıştır. *Yasak*ı oluşturan şeyler çeşitlilik arz ediyordu; Sibirya yerlileri *yasak* ödemelerini kürkle yaparken, Kazan bölgesi halkları bunu aynı ve nakdi olarak ödüyordu.⁵⁹

Lakin, hükümetin talepleri ve politik tanımlamalarının aksine *yasak*, yerli halkların statüleriyle hemen eşitlenemedi. XVIII. yüzyılın başlarında bazı resmi yetkililer şunu fark etti: İtaat göstermeyen yerli halkları, imparatorluğun muti ve *yasak* ödeyen tebaasına dönüştürmek zaman ve sabır gerektiriyordu. Bu durum özellikle Kazak steplerinde açıkça görülüyordu; nitekim 1730'da mahalli Rus yetkililer, Başkurlara benzer şekilde, Kazaklardan da yıllık *yasak* verme sözü aldılar. Merkezi hükümetse, kendi gayretkeş temsilcilerini *yasak* konusunda ısrar etmemeleri için uyardı ve Kazaklar bunu ödemeyi gönüllü olarak kendileri teklif ederse alma talimatı verdi. "Majesteleri, Kazakların istirhamlarını kabul etme ve onların Rus tebaası olmasına izin verme konusunda cömertçe ihsanda bulundu." Buna karşılık, Rus yetkililer *yasak* ve rehine talep etmeyecek, Kazaklara Rusya'ya tabiiyetin faydalarından bahsedeceklerdi: Orenburg ile ticaret yapabilmek, sürülerini diledikleri yerde otlatabilmek ve Oyratların aksine, *yasak* ödememek.⁶⁰

Yönetimin bu uygulaması, daha önce benzer güvencelerle teskin edilen ve ardından kendilerini yeni taleplerin artan yükü altında bulan halklar tarafından baltalandı. Kaçkın Başkurlar, Kazaklara; geçmişte kendi iradeleriyle Rusya'nın tebaası haline geldiklerini,

59 Moğollar arasındaki vergilendirme konusunda şu iki ufuk açıcı makaleye bkz. H. F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century," *Harvard Journal of Asiatic Studies* (bundan sonra HJAS) 19 (1956), s. 304–89, ve John Masson Smith, Jr., "Mongol and Nomadic "Taxation," HJAS 30 (1970), s. 46–85. Ayrıca bkz. I. P. Ermolaev, *Srednee Povolzh'e vo vtoroi polovine 16–17 vv.* (Kazan: Kazanskii Universitet, 1982), s. 72–74; Andreas Kappeler, *Russlands erste Nationalitäten: Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16 bis 19 Jahrhundert* (Köln: Böhlau Verlag, 1982), s. 102–3. The most recent discussion of the *yasak* in Siberia is in Yuri Slezkine, *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North* (Ithaca: Cornell University Press, 1994), s. 20–32, 60–71.

60 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18vv.* S. 26, 30, 92, s. 37, 43, 218.

onlar için çeşitli hizmetlerde bulunduklarını ve yasaklarını ödediklerini söyleyip, Rus politikalarını suçladılar: “[Halbuki] Rus yönetimi zamanla onların ayrıcalıklarını ve özgürlüklerini ellerinden almış, vergilerini artırmış, askere alınmaları için taleplerde bulunmuş, ağır hizmetlere koşmuşlardı; onları Hristiyan yapmış ve öyle bir sefaletle sürüklemişlerdi ki sonunda kaçmaya karar vermişlerdi. Başkurtlar, Kazakları, yakın gelecekte kendileri gibi çaresizlik içinde kalma ihtimaline karşı uyardılar.”⁶¹

Steplerde Rusya’nın stratejik ve siyasi çıkarları ön planda tutulsa da Sibirya’da ekonomik çıkarlar çok daha önemliydi. Hükümet Sibirya’da yerlilere, *yasak*ı kürkle ödemeleri konusundaki ısrarı, bazı belirsizliklere rağmen daha az tavizkârdı. Yerliler kürklerini Rus yetkililere her getirdiğinde, onlara hükümdar adına mükâfat veriliyordu.⁶² Ruslar, yerliler tarafından ödenen *yasak* ile hükümdarın yüce gönüllü mükâfat veya hediyelerini dikkatlice tefrik ediyordu. Ancak yerli halkların iki kavramı birbirinden ayırt edebildiğine dair hiçbir emare yoktu; bu şekildeki bir uygulamayı, daha ziyade karşılıklı bir ticari muamele olarak görüyorlardı.

Bu uygulamaya baltalar, bıçaklar, kalay kaplar, bakır kaplar, yün, çakmaktaşı ve tütünün de çoğunlukla dahil olduğu, devlet ait eşyaların dağıtılması eşlik ederdi. Bununla birlikte en popüler eşya boncuklardı, özellikle de farklı renklerde kristal boncuklar en popüler olanlarıydı (*odekui*).⁶³ Ayrıca Moskova, yerli topluluklara çavdar, tereyağı ve balık yağı da temin ediyordu. *Yasak*ın tesliminden sonra yetkililerin yerel temsilciler için bir ziyafet vermesi beklenirdi.⁶⁴

Moskova’nın kendi mali sorunları nedeniyle düzenli olarak mükâfat dağıtamadığı ya da erzak sağlayamadığı XVII. yüzyılda, yerliler şikayetlerini dile getirmekten geri durmuyordu. Diğer durumlarda ise, yerliler verilen mükâfatları yetersiz buluyor ve yetkililere, kendilerine kalitesiz eşyalar verildiği gerekçesiyle şikayet

61 A.g.e., S. 210, s. 539.

62 Bakhrushin, “Iasak,” s. 71.

63 A.g.e., s. 71–72; *Kolonial’naia politika Moskovskogo gosudarstva v Iakutii v 17 veke*, ed. Ia. P. Al’kor ve B. D. Grekov (Leningrad: Institut narodov Severa, 1936), S. 191, s. 239–40.

64 Bakhrushin, “Iasak,” s. 72–73; Bakhrushin, “Ocherki,” s. 55–56; *Kolonial’naia*, S. 40, s. 92–93

ediyorlardı. Bazı kayıtlara göre, yerliler hoşnutsuzluklarından dolayı Rus yetkilileri dövüyor “ve hükümdarın hediyelerini fırlatıyor, köpeklerin boyunlarına bağlıyor, ateşe atıyorlar; *yasak* olduğca kaba bir şekilde ödüyor, yere atıyor, ayaklarıyla tekmeliyor ve bizi, hizmetkârlarınızı, çirkin sözlerle çağırıyorlar.”⁶⁵

Yönetim, yerlilerle olan ilişkilerindeki karşılıklı ticari muamele formatının farkındaydı. *Yasak* toplamakla görevli Rus görevlilerin raporları; yerlilerin *yasak* yalnızca hükümdarın mükâfatı karşılığında verdiklerini, aldıkları mükâfatı yetersiz bulduklarında ise *yasak* tam olarak teslim etmediklerini açıkça belirtiyordu. Görevliler, ellerindeki mükâfat ve erzakın tükenmekte olduğunu ve onlar olmadan *yasak* toplamalarının imkansız olacağını da raporlarına eklediler. Moskova ise Sibiryâ’daki yetkililerine cevaben; küçük miktarlarda nakdi tahsisat vermeleri, yerli halka da bunu bir ticari işlem olarak değil, hükümdarın hediyesi olarak görmeleri ve aldıkları miktardan memnun olmaları gerektiğini söylemeleri konusunda talimat verdi.⁶⁶ [Ancak] bu tür açıklamaların yerli halkları ikna edemediği açıktı, bu durum sonraki yönetimler zamanında da devam etti. 1766 gibi geç bir dönemde, Sibiryâ’da kürk arzını iyileştirmek isteyen Yasak Dağıtım Komisyonu, uzun süredir devam eden uygulamaların standartlaştırılmasını teminen soylulara *yasak* karşılığında, kürk değerinin %2’si kadar armağan verilmesini önerdi.⁶⁷

*Yasak*ın yerli halklar ve Rus temsilciler arasında bir mal değiş tokuşundan, yönetime düzenli olarak ödenen sabit bir vergiye dönüşmesi, uzun ve yavaş işleyen bir süreçti. Öfkeli yerliler, Rus hükümetinin, tebaanın vergi ödemesi veya askerlik yapmasına dair beklentilerine karşı çıkmaya devam ettiler. Rusya, steplerin göçebe sakinleri ve göç halindeki Sibiryalı avcılar üzerinde henüz etkin bir kontrole sahip değildi. XVIII. yüzyılın sonunda imparatorluğun politik dili, bu yanıltıcı politik realiteyi yavaş yavaş kabullenmeye başlıyordu.

65 *Kolonial’naia*, S. 17, s. 25; S. 45, s. 98–99.

66 Bakhrushin, “*Isak*,” s. 74–75; *Kolonial’naia*, S. 43, s. 96; S. 44, s. 98.

67 *Istoriia Iakutskoi ASSR*, 3 cilt. (Moskova: AN SSSR, 1957), c. 2, s. 139.

Hediyeler ve Ödemeler: Lütuf mu Gasp mı?

Orada herkes, özellikle de kendilerini korumak için Kumuk prenslerine ve Şamhal'e tahsisat diye isimlendirdikleri şeyi veren İranlılar, bu insanlardan korkuyor. Ancak düşününce, onlara ödedikleri şey aslında haraçtır; İran Şahı, Kumuk şefleri için ciddi miktarda yıllık harcama yapmaktadır.

—Prens Bekoviç-Çerkaski'nin I. Petro'ya sunduğu rapordan, 1714.

Ne bağıllık yeminleri ne de sayısı ne olursa olsun rehine siyaseti, halkların Rusya'ya sadakatini Moskova'dan gelen kârlı ödemeler kadar etkili şekilde temin edemiyordu. Yerel yönetici ve soylulara bu tür nakdi ödeme ve hediyelerin düzenli olarak verilmesi, esasında yerel halklarla işbirliği sağlamanın tek yoluydu. Sınır kavramlarına benzer şekilde, ödeme ve hediye sistemi de Altın Orda'nın uygulamalarının devamı niteliğindeydi ve aynı şekilde, her iki taraf açısından da muğlak ve farklı yorumlamalar üzerine temellendirilmişti.⁶⁸

Altın Orda'nın çöküş zamanlarında ödeme ve hediyeler uygulaması karmaşık bir sisteme dönüşmüştü. İkisi arasındaki fark kolayca anlaşılamıyor, haraç ile vergilerden ayırt edilemiyordu. XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Moğol hanları, diğer Rus prenslerinden haraç ve vergi toplama işini Moskova prenslerine emanet ettiği sıralarda, Moskovalılar, haraçları (Rusçada *dan*, *vykhod*; Türk-Moğol lisanında *harac*) *yasak* gibi diğer yükümlülüklerle birlikte düzenli olarak hana götürüyordu.

68 Richard White, ticaret ve hediye alışverişinin artık birbirinden ayrı tutulamadığı XVIII. yüzyıl Amerika'sında Fransızlar ve Algonkinler arasındaki mübadele ağı hakkında benzer bir gözlemde bulunur; bkz. *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), s. 141.

Görsel 6: Litsevoi letopisnyi svod minyatürü, Tverli Büyük Prens Mihail'in 1319'da Altın Orda Hanı Özbek'e hediyeler getirmesini göstermektedir. Hediyeler Özbek Han'ın, Mihail'in idam emrine engel olamadı.

[Kaynak: O. I. Podobedova, *Miniatiury russkikh istoricheskikh letopisei: K istorii russkogo litseвого letopisaniia* (Moskova: Nauka, 1966), s. 273.]

Rus prensleri, Orda talep ettiği sürece haraç ve *yasakın* kendilerine düşen payını Moskova'ya teslim etmeyi bilhassa kabul ettiler. Şöyle bir umut her zaman vardı: "Tanrı'nın izniyle, [eğer] Orda'da bir değişiklik olursa evlatlarım Orda'ya haraç ödememeli."⁶⁹ Ancak Orda'nın dağılmasından sonra da bu tür ödemeler devam etti. 1531 gibi geç bir tarihte bile, Büyük Prens III. Vasili'ye; Orda'ya, Kırım'a, Astrahan'a, Kazan'a, Kasımov'a (*tsarevichev gorodok*) ve

⁶⁹ *Dukhovnye i dogovornye gramoty velikikh i udel'nykh kniazei 14–16 vv.*, S. 5, s. 20; S. 10, s. 30; S. 12, s. 36; S. 19, s. 53.

büyük prenze hizmet eden tüm Cengiz-soylulara (*tsari i tsarevichi*) ödenecek haraç ve diğer Tatar vergilerini (*tatarskie protory*) toplama imtiyazı verilmişti.⁷⁰

Moskova'nın Altın Orda'nın göçebe varisleriyle ilişkilerini temsil eden geleneksel terminoloji zaman içerisinde farklı isimler altında toplandı. Moskova'nın jargonunda; haraç, tahsisat veya yıllık ödenek (*jalovanye*) kelimeleriyle, vergiler de hediye sözcüğüyle (*pominki*) değiştirildi. Kelimelere yüklenen semantik değişimler Moskova açısından önemliydi: *Jalovanye* çarın kutsal merhametiyle, tebaasına bahsettiği bir lütuf olarak kabul edilmekteydi; *pominki* ise hükümdara ve onun soylularına, muhatabının onuru ve Moskova'ya duyulan güzel hissiyatın bir ölçüsü olarak getirilen hediyelerdi.⁷¹

Moskova *jalovanye* ve *pominki*'yi çara sadakat ve hususi hizmetlerin ödülü olarak görürken; Moskova'nın göçebe komşuları ise *jalovanyenin* herhangi bir şarta bağlı olmayan yıllık bir gelir olmasını istiyor, *pominkinin* de Moskova'nın ödediği geleneksel haraç ve vergilerin devamı olmasını bekliyorlardı. III. İvan, 1473'te Kırım Hanı'na gönderdiği elçisine, meseleyi müzakere etmesi ve önce Kırım'ın hediyeleri azalmamış miktarlarda sağlamaya devam etme talebini reddetmesi talimatı verdiğinde bunu fark etti; elçi, ancak itirazları sonuçsuz kalırsa, Moskova'yı hediye teslim etmeye zorlayan bir belgeyi imzalayabilecekti.⁷²

Yüz yıldan fazla bir süre, Moskova-Kırım ilişkisi değişmeden sürdü. Yönetim 1598'de Moskova'ya düzenlenen Kırım akınlarının ardından, Semen Bezobrazov'u Kırım'a elçi olarak gönderdi. Bezobrazov'a Kırım'ın Moskova ile ilgili niyetini öğrenmesi için 1000 parça altın verildi. Elçi bu parayı tercümanlarından bile saklayacak ve ancak Kırımlıların Moskova'ya yeni bir akın başlatmak niyetinde olduklarını anlarsa dağıtacaktır: Hana 700 altın, kalgaya 200 ve nureddine 100 altın.⁷³

1665 gibi geç bir tarihte bile, Moskova'nın, Kırım'ın gittikçe artan haraç talebini kabul etmesi, han ile çar arasında barış antlaşması-

70 A.g.e., S. 101, s. 417, 419.

71 Moskova'nın bozkır siyasetindeki bazı rakipleri daha açık bir terminoloji kullanmaktaydı. Örneğin, Polonya kralları Kırımlara yaptıkları ödemeleri *yergeld* (Almanca *Jahrgeld* kökünden), Osmanlı padişahları da *yıllık* olarak adlandırıyordu; her iki terim de tam anlamıyla "yıllık gelir" anlamına geliyordu.

72 SIRIO, c. 41, S. 1, s. 2-3.

73 Solov'ev, *Istoriia*, c. 4, s. 266-67

nı sağlayabilen sâiklerden biriydi.⁷⁴ Moskova'nın retorik uygulamalarına rağmen Rus yönetimi, Rusya'nın askeri gücünün Kırım'a karşı etkisiz kaldığı sürece, barışın ancak satın alınabileceğinin farkındaydı. 1470'lerde ilk itirazların başladığı andan itibaren, Moskova'nın Kırım ile arasındaki haraç ilişkisi iki yüzyıl daha sürdü. 1699'da imzalanan Karlofça Barış Antlaşması ile Moskova'nın artık böyle bir haraç ödemesi gerekmediği kayıt altına alınabilmişti.

Rusya'nın güneydeki komşularının tahsisat ve mükâfat alma istekleri, yüzyıllar boyunca hiç azalmadan sürdü. Yıllık ödeme nakit, tahıl, giysi veya çeşitli değerli eşyalarla yapılabilirdi. Hükümet kritik zamanlarda, yerel yöneticilerin sadakatini veya tarafsızlığını korumak için, ödemelerin kişi ve sürü cinsinden yapılmasına dahi hazırlıklıydı. Bu cümleden olarak, I. Petro 1723'te, Erzurum'daki Osmanlı Askeri Valisi İbrahim Paşa'nın girişimlerini dengeleyebilmek için, önceden İşterek'e ait olan üç Nogay ulusunun, barışçıl niyetlerini teminat altına almak amacıyla Şamhal Adil Giray'a verilmesini emretti.⁷⁵

Hediye kavramı hemen hemen her türlü ödemeyi kapsıyordu. Tanıma ve bağlılık; haraç, vergi, mali yardım veya borç vermeyele gösteriliyordu. *Pominkinin* çeşitleri ise dikkatli bir şekilde ayırt ediliyordu. İlk hediye seti, bir Rus elçisinin hükümdarın sarayına gelmesi sırasında (*pominki zdoroval'nye*) sunulurdu; ardından dokuz eşyadan oluşan –örneğin, kırk samur kürkten oluşan iyi bir koleksiyon, bir adet sansar derisi palto ve daha düşük değerde birkaç kürk manto daha– adetten olan hediyeler (*deviatnye*) de önceden belirlenen soylulara verildi. Bazı *pominkiler*, özel olarak talep edilen eşyalardan (*zaprosnye*) oluşuyordu, diğerleri ise doğrudan nakdi ödemelerdi (*kaznoi pomoshch*). Kırım'daki en değerli hediyeler kürk (özellikle samur), doğan, mors dişi, duka altını ve zırhtı. Kırım hanı pek çok vesileyle, “Bizim halkımız bu kadar iyi yapamaz” dediği top ve gümüş kadehlerden istemişti. 1530'larda Nogaylar Moskova'dan zırhlar, miğferler, yaldızlı eyerler, kılıçlar, kürkler, kürk şapkalar, boyama yağları ve boyalar, 300.000'den fazla çivi ve Flaman yünleri talep etmiş ve bunları almışlardı.⁷⁶

74 “Kaznu v Krym prodolzhat' prisylat' s pribyl'iu,” *Rossiiskaia Akademiia Nauk. Arkhiv*, F. 1714, op. 1, *Novosel'skii*, A. A., S. 66, l. 144.

75 *Arkhiv Voenno-Morskogo Flota* (St. Petersburg) (bundan sonra AVMF olarak anılacak), F. 233, op. 1, *Kantseliariia grafa Apraksina*, S. 222, ll. 116–19.

76 *SIRIO*, c. 95, d. 16, s. 273, 279; c. 41, S. 48, s. 219–20; *PDRV*, c. 7, s. 300–302, 321.

Gittikçe artan talepler korusu içinde, çeşitli yerel şefler ve soylular, belirli durumlar için ek ödeme ve hediyeler konusunda ısrar ediyorlardı: Kızlarının evlilikleri ve oğullarının doğumlarında, tüccarlara borçlarını geri ödeme zamanlarında, yeni kalelerin inşasında veya sunduklarını iddia ettikleri belirli hizmetler karşılığında.⁷⁷ Daha fazla hediyeye ihtiyaç vardı, çünkü “Mengli Giray Han, sahip olduğu her şeyi bu yaz [halkına] dağıtmıştı”; Muhammed Giray Han, Moskova’ya yönelik baskınlarını önlemek amacıyla Nogaylara ödeme yapma için tahsisat istiyordu, zira Moskova elçileri yeterli miktarda hediye getirmemişlerdi ve kaçıp Kırım’a gelen Nogayların sayısı arttıkça, Kırım hanının onlara daha fazla ödeme yapması gerekiyordu.⁷⁸

Ödemelerin ve hediyelerin alınabilmesi; yerel yöneticilerin, değerli malları soyluları arasında dağıtarak, onları himaye ve sadakatlerini sürdürme becerisi açısından önemliydi. Bu durum, Moskova’nın askeri desteklerini almak veya en azından tarafsız olmalarını sağlamak umuduyla, göçebe şeflerine sürekli bir ödeme akışı sağlamak zorunda olduğu anlamına geliyordu. Göçebe orduların paralı askerlik özelliği, herkesçe bilinen bir sırdı. Bazı yerel soylular “İster büyük prens ister [Polonya] kralı, kim daha fazla öderse ona daha iyi hizmet ederim” diyordu; diğerleri Moskova’dan gizlice para ve hediyeler (*pominki sekretnye*) almaktaydı.⁷⁹ Göçebe orduların hizmetlerinin böylesine kolayca alınıp satılabilmesi, Moskova’nın kendisini neredeyse her zaman bir rekabet ilişkisi içinde bulması anlamına geliyordu: Kırımlılar ve Nogaylar üzerinden Polonya-Litvanya ile, Kafkasya halkları aracılığıyla Osmanlı ve İran imparatorluklarıyla.⁸⁰

Göçebelere haraç ve vergi ödemeye müteallik eski uygulamalara devam edilmesi, Moskova’nın egemen Hristiyan devlet imajıyla çelişiyordu. Asgari 1470’lerden itibaren, Moskovalı elçilere Kırım hanına verilen alışılğıgeldik haraç miktarında indirim yapılması için görüşme talimatı verildiğinde, Moskova hükümdarları, meblağın azaltılması ve bu ödemenin mahiyetinin yeniden tanımlanması konusunun ele alınması için de ısrarlı bir çaba içinde oldular. Kırım ve Nogaylara gönderilen Rus elçilerine şu talimatlar verilmekteydi: Daha az hediye sunacaklar, keyfi olduğu anlaşılan geleneksel ver-

77 SIRIO, c. 41, S. 43, s. 196; S. 46, s. 211; PDRV, c. 11, s. 27.

78 SIRIO, c. 41, S. 87, s. 446; c. 95, S. 10, s. 169–70; S. 16, s. 298–300.

79 A.g.e., c. 41, S. 64, s. 310; 95, S. 19, s. 340; S. 21, s. 358.

80 A.g.e., S. 68, s. 330–32.

gilerle ilgili sonu gelmeyen talepleri reddedebilecekler ve yalnızca Moskova'ya sadakatlerini gösteren soylulara ödeme yapacaklardı.

Moskova'nın göçebelerle ilgili geleneksel ilişki biçimini değiştirmeye girişimleri, karşı tarafta bir protesto dalgası ve telaş yarattı. Nogay begi İsmail, elinde ne varsa gönderdiğini ifade eden IV. İvan'a, kendilerine gelen az miktardaki hediyeden yakındı ve şu soruyu yöneltti: "Bize gönderdiklerinizi nasıl bölebiliriz?" Nogaylar XVII. yüzyılın başlarında, Rus elçilerinin "yavan" mektuplarından, yani yapılmayan ödemelerden şikayet etmeyi sürdürdüler.⁸¹

Moskova'dan gelen eşyalar az olduğunda, yerel soyluların tutumları kabalaşmaya başlıyordu. Rus elçiler, taleplerinin kabul edilmediğine ve ayrıca soylular tarafından saldırıya uğrayıp soyulduklarına dair haberlerle Moskova'ya dönüyorlardı. Yine böyle bir olayda 1557'de, Nogayları ziyaret eden bir Rus sefaret heyeti, kendisini bir grup Nogaya karşı savunmayı tercih etti; misket tüfekleri ile ateş açarak saldırgan gruptan bir kişiyi öldürüp, beş kişiyi yaraladılar. Küçük düşürülen ve bu duruma çok öfkelenen Yunus Mirza, adamının kaybı karşılığında Rus heyetinden 500 canlı koyun veya 1.000 koyun değerinde Rus malı talep etti. Ruslar bunu reddettiğindeyse, 700 koyun değerindeki mallarına el konuldu. Bu tür hadiseler o dönemlerde sıkça yaşanıyordu; Rus elçilerine yapılan kötü muameleler, iki taraf arasında sürekli bir tartışma konusuydu. Nihayetinde, Moskova'dan gelen uyarılar, steplerden hep aynı yanıtla karşılanmaktaydı: Elçilerden yalnızca hakları olanı almaya çalışıyorlardı.⁸²

Ödeme talepleri sona erme de ödeme almak için yapılanlar büyük farklılık göstermekteydi. Bazı soylular alçakgönüllülüklerini sergilemeyi ve "Halkım aç ve fakir" diyerek yıllık tahsisat istemeyi seçtiler. Diğerleri saygı beklediklerini söylediler ve selefleri gibi onurlandırılmadıkları takdirde gazaplarını göstermekle tehdit ettiler. En büyük kardeşler öfkeliydi, küçük kardeşlerine getirilenden daha fazla ödeme almaları gerektiğini söylediler; bazıları kardeşleri ödeme alıp kendileri alamadığında küçümsenmiş ve onurları kırılmış gibi hissettiklerini dile getirdiler; diğer bazılarıysa, daha yüksek mevkiye sahip oldukları için daha fazla ödeme almaları gerektiğini söylediler.⁸³

81 PDRV, c. 9, s. 86; c. 10, s. 54; Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 96.

82 PDRV, c. 7, s. 233-37; c. 8, s. 249-51; c. 9, s. 265-66.

83 A.g.e., c. 11, s. 17, 30-32, 156-67; RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaiskie dela*, kn. 10, 1582g., s. 131-32.

Modernlik öncesi herhangi bir toplumda kullanılan iki temel kavram olan onur ve utanç, göçebe toplumlarda ödemelerin ve hediyelerin dağıtımıyla doğası gereği yakından ilgiliydi. Geleneksel olarak haraç ve vergiler hükümdarın sarayına getirilirken, önde gelen soylulara daha küçük hediyeler verilirdi. Çeşitli göçebe halklar arasındaki merkezî otorite dağıldıkça, haraç da azaldı ve otoriteyle birlikte ortadan kalktı. Bunun yerine diğer ödemeler ve hediyeler daha önemli bir rol oynamaya başladı ki bunlara, bağımsız ve güçlü soylular tabakasından artan bir talep sözkonusuydu.

Yerli soyluların Moskova'dan gelen hediyelere artan bağımlılığının farkına varan yönetim, göçebelerle geleneksel düzlemde devam eden ilişkilerini değiştirmeye karar verdi ve hediyelerin dağıtımını yerel yöneticilerin elinden aldı; artık hediyeler doğrudan merkezden dağıtılacaktı. Yönetim, bu konuda cesur davrandı ve yalnızca kendisine sadakatlerini kanıtlayan soyluları ödüllendirmeye başladı. Böyle bir politika, saygınlık ve onur verilen ödeme/hediyenin miktarıyla ölçüldüğü için; yerel toplulukların geleneksel yapılarını mütemadiyen zayıflatıyor, yereldeki toplumsal hiyerarşiyi altüst ediyor ve şiddetli iç rekabete sebep oluyordu. Bir Nogay, Urazlı Mirza, *keykuvat* [keykubat] –tahta geçişte üçüncü sırayı temsil ederdİ– olduktan sonra, 1549 yılında ardarda üç kez IV. İvan'a yaşadığı hayal kırıklıklarını yazdı: “Tüm halklar arasında önemli insanlar ve daha az önemli insanlar vardır. Bunu biliyorsunuz, ama kimin kim olduğunu sormayın. Öyle zaman gelir ki, büyük adamlar küçükler gibi, küçükler de büyükler gibi onurlandırılır. Ve herkesin kendi vergisine [*poşlina*] ihtiyaç hissettiği bir geleneği vardır, vergimiz gelmezse öfkeleniriz. Bize hediyeler [*pominki*] gönderin: İyi bir zırh, yaldızlı bir kılıç ve güzel bir miğfer.”⁸⁴

XVII ve XVIII. yüzyıllarda Rus yönetimi sınır bölgesinin diğer ana karakterleriyle temas kurdu: Kuzey Kafkasya'da Kabardeyler ve Kumuklar, Hazar steplerinde ise Kalmuklar ve Kazaklar. Ancak yönetimin yeni komşularıyla etkileşim biçimi de değişmeden kaldı. İlişkiler, ister göçebeler tarafından vergi ve zorunlu hediyeler olarak adlandırılsın, ister Rus yönetimi tarafından ödeme ve ödül olarak tavsif edildin, bu ilişkilerin temeli Moskova tarafından sağlanan ödemelere dayanıyordu.⁸⁵

84 PDRV, c. 8, s. 184.

85 XVIII. yüzyıl başında Rusya'daki gözlemciler, hükümetin Kalmuklara yaptığı ödemeleri “sübvansiyon” olarak nitelemekteydi — Friedrich Christian Weber,

Yerlilerin komşu imparatorlukla ilişkilerinin en sade ifadesi, Rus imparatorunun hizmetinde olan Kafkasya'nın öz oğlundan geldi. Prens Bekoviç-Çerkaski, 1714'te I. Petro'ya sunduğu raporda, Kuzey Kafkasya halklarını Rusya'ya çekmenin tek yolunun, onlara düzenli tahsisat ve hediyeler vermek olduğunu savunuyordu. Bu hususta, Kumuklar ile İran şahı arasındaki bu tür bir ilişkiyi örnek verdi:

Orada herkes, özellikle de kendilerini korumak için Kumuk prenslerine ve Şamhal'e tahsisat [jalovanye] diye isimlendirdikleri şeyi veren Persler, bu insanlardan korkuyor. Ancak düşününce, onlara ödedikleri şey aslında haraçtır; Şah, Kumuk şefleri için ciddi miktarda yıllık harcama yapmaktadır. Perslerin onlardan ne kadar korktuğuna dair bir örnek vereyim: Eğer bir Kumuk şefi, Şah'tan daha yüksek miktarda bir tahsisat almak isterse bunu talep etmez, İran kasabalarını ve köylerini tehdit ederek ve bu köyleri yıkarak istediği miktarda tahsisatı kendisi alır. Çünkü Şah bunu öğrendiğinde, ona yazacak ve neden böyle bir soygun yaptığını soracaktır. O ise tahsisatının diğerlerinden daha az olduğunu ve bu yüzden halkını zapt edemeyeceğini söyler, sonra Şah da onun parasını artırır; böylece yıkımlar son bulur.⁸⁶

Rusya'nın güney komşularıyla ilişkilerinin de bundan pek farklı olmadığı anlaşılmış, ancak hiçbir zaman bu açıkça dillendirilmemiştir.

Pragmatizm, Rusya'nın resmiyetteki açık inkarına veya politik açıdan doğru retoriğine ancak yavaş yavaş galip gelebiliyordu. Bekoviç-Çerkaski'nin raporundan otuz dört yıl sonra, Avrasya bozkırlarının farklı bir köşesinden başka bir step çocuğu, eskiden Muhammed olan ve şimdi General Aleksey Tevkelev olan bilinen kişi; başkentteki üstlerine karşı, Küçük ve Orta Kazak ordalarının hanlarına düzenli maaş verilmesi gerekliliğini yeniden savunmak zorunda kalacaktı. Çünkü bu, baskınları önlemenin ve onları Rus menfaatleriyle dostça tanıştırmamanın tek yoluydu –ayrıca “Çünkü Kazaklar hediye almak için her şeyi yaparlar.”⁸⁷ Hükümet, Kabardey şeflerine, Kalmuk tayişilerine, Kazak hanlarına ve diğer yerel yöneticilere nakit ve tahıl, özel tahsisatlar, ödüller ve hediyelerden oluşan yıllık

The Present State of Russia, 2 Cilt (Londra, 1723), c. 1, s. 52— veya “yıllık maaş” —John Perry, *The State of Russia under the Present Tsar* (Londra, 1716), s. 85.

86 *Russko-dagestanskije otnosheniia 17—pervoi chetverti 18 veka: Dokumenty i materialy* (Mahaçkale: Dagestanskoe knizhnoe izd., 1958), S. 96, s. 223–25.

87 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18vv*, S. 168, s. 437.

ödemeler teklif etti. Göçebelerin sadakatının, hangi biçimde olursa olsun, yalnızca sürekli ödemelerle güvence altına alınabileceği artık iyice biliniyor ve tartışılmıyordu.

Çeviri mi, Kolonizasyon mu?

Arkadaş ve Kardeş! Bu sözler Vali tarafından şeflerimize söylendiğinde, şeflerimiz söylenenlerden çok memnun kaldılar. Daha sonra Vali, şeflerimize az önce söylediği sözlerin olduğu iki kâğıt yazdı ve ikisini de imzalamalarını söyledi. Bir tanesini Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'na gönderecek, söylediği güzel sözlerin beyazlar ve yerli halk tarafından hatırlanabilmesi için diğer kağıdı saklayabileceklerdi. Şeflerimiz bu kâğıtları sevinçle imzaladılar.

Arkadaş ve Kardeş! Şeflerimiz eve döndüklerinde, Vali'nin, güzel sözleriyle gözlerini yumup kulaklarını tıkadığını ve sahip oldukları topraklar için habersizce bir senet imzalattığını anlayınca, ne hissettiklerini tahmin edebilirsiniz.

—Delaware'deki yerli şeflerinden Başkan Jefferson'a, 1805. Anthony F.C. Wallace, *Jefferson and the Indians: The Tragic Fate of the First Americans*

Moskova'nın komşularıyla olan iletişimi seçilmiş birkaç kişiye doğrudan bağlıydı: katipler ve tercümanlar. Sözcükleri bir dilden diğerine çevirenlerden daha fazlasıydılar. Çeviri, Moskova'nın çıkarlarını ve politikalarını ifade etmek, Moskova dilindeki kavramları mahalli terimlere dönüştürmek ve yerli halkların kaygılarını imparatorluk lisanında uygun bir şekilde ifade etmek anlamına geliyordu. Bir başka deyişle, Moskova'nın politikalarının aktarımında önemli bir aracı ve yerel halkların bilinçlerinin uzun bir süre zarfında kolonizasyonu sürecindeki başlıca aktörlerdi.⁸⁸

88 Çeviri faaliyetinin, bilincin kolonizasyonu olarak ele alınması hususunda bkz. Vicente L. Rafael, *Contracting Colonialism: Translation and Christian Conversion in Tagalog Society under Early Spanish Rule* (Ithaca: Cornell University Press, 1988); Jean ve John Comaroff, *Of Revelation and Revolution: Christianity, Colonization and Consciousness in South Africa*, Cilt 1 (Chicago: University of Chicago Press, 1991); Tsvetan Todorov, *The Conquest of America* (New York: Harper Perennial, 1984). Konunun, Asya'da XIV. asır öncesi seyrine dair bir inceleme için bkz. Denis Sinor, "Interpreters in Medieval Inner Asia," *Asian and African Studies, Journal of Israel Oriental Society* 16 (1982), s. 293–320.

Rusya'nın güney ve doğu sınırlarındaki farklı halklar ve diller, yalnızca Altın Orda'nın siyasi mirası değildi; aynı zamanda Kuzey Kafkasya'dan Orta Asya steplerine kadar müşterek iletişim dili (lingua franca) olarak kalan Tatar lisanıyla da bağlantılıydı. Moskova iletişimi sürdürmek için Dışişleri Ofisi'nde, dragoman/katip (*perevodchiki*) ve tercüman/dilmaç (*tolmachi*) ekipleri görevlendirdi. İki grup da resmi hiyerarşide farklı pozisyonlarda yer almaktaydı. Katipler okuryazardı, yazılı belgeleri tercüme ediyor ve genellikle okuma yazma bilmeyen ve yalnızca sözlü çeviri yapabilen tercümanlardan çok daha iyi maaş alıyorlardı.⁸⁹

Tatarca ve diğer mahalli diller için katip ve tercümanlara ihtiyaç duyulmasına rağmen, Moskova'da her iki zümre de her zaman eksikti. Yerel makamlardan konuyla ilgili sıkça şikayetler alınıyordu. 1589'da Tersk voyvodası Andrey Hvorostinin Moskova'ya şunları yazdı: "Tercüman [eksikliğinden] dolayı burada büyük bir sıkıntı var ve Şamhal'e, Gürcülere, Tyumen'e, Çerkeslere ve diğer memleketlere gönderilecek tercüman yok. Bize Astrahan'dan eski tutsaklardan oluşan tercümanlar gönderdiler; bazıları bir yıl önce, bazılarıysa daha kısa bir süre önce serbest bırakılmışlar. Ve biz, hizmetkârlarınız, bu tür tercümanlar göndermeye cesaret edemiyoruz."⁹⁰

Gerçekten de tercümanların çoğu, yerel dili esaret altında öğrenen eski tutsaklardı. 1682'de Dışişleri Ofisi tarafından işe alınan tercüman İvan Naumov da böyle bir hikayeye sahipti; Ukrayna'da doğmuş bir Kozak'tı, Zaporozhye Ordusu'ndayken Kırımlılara esir düşmüş ve daha sonra İstanbul'da köle olarak satılmıştı. Floransa donanması tarafından ele geçirilmeden önce bir Osmanlı askeri gemisinde kürekçi olarak yirmi iki yıl geçirmişti. Ardından Floransalılar onu serbest bırakmış, Kutsal Roma İmparatorluğu ve Polonya topraklarında uzun bir yolculuktan sonra Naumov, Moskova'ya gitmenin bir yolunu bulmuştu. Orada Yunanca, Arapça, Türkçe ve İtalyanca konuşabildiğini söyleyerek, tercüman olmak için başvuruda bulunmuştu. Dışişleri Ofisi tercümanları tarafından imtihan edildik-

89 Bu iki kategori arasındaki fark, metinlere iliştilen şu geleneksel ifadeyle vurgulanmaktaydı; "Bir tercüman tarafından tercüme edilmiştir" veya "Bir katip tarafından çevrilmiştir" (*tolmachil tolmach, perevodil perevodchik*); bkz. *Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kalmykiia* (bundan sonra TsGARK), F. 36, op. 1, d. 9, l. 6.

90 *Snosheniia Rossii s Kavkazom*, S. 10, s. 77

ten sonra bu işte yetkin olduğu belirlenmişti.⁹¹ Naumov'un esaret öyküsü özgünse de dil alanındaki yeterliliğine dair kanıtlar yetersizdir. Çoğu tercüman, yerel dilin ve kültürün inceliklerine hâkim değildi, hatta temel yeterliliklerinin olup olmadığı bile şüpheliydi.

1580'de yabancı bir gözlemci "Moskovalıların bildiği tek dilin kendi dilleri" olduğunu ve büyük prensin hizmetindeki tek Yunan dili tercümanının, "Öğrencilerine bugünlerde Eski Yunanca ya da ilk Babaların kitaplarını yazdıkları dil yerine, Rumların konuştuğu yozlaşmış jargonu öğreten Yunanlılar tarafından eğitildiğini" iddia etmiştir.⁹² Ancak Dışişleri Ofisi bir asır kadar sonra, yirmi üç katip ve yirmi tercümandan oluşan bir kadroyu kendi bünyesine dahil ederek ekibini genişletti. Uzman oldukları diller –bazıları iki veya üç dil bildiğini söylüyordu– Moskova'nın dış politikasının önceliklerini açıkça yansıtıyordu. Çeşitli dillere hâkim olan dragoman/katip sayısı şu şekildeydi: Latince (8), Tatarca (8), Almanca (6), Lehçe (5), Felemenkçe (2), İsveççe (2), Yunanca (2), İngilizce (1), Türkçe (1) ve Moğolca (1). İlaveten, Kazan bölgesinin yönetiminden sorumlu ofis, *Kazanskii dvorets*'de de Tatarca ve Kalmuk dili bilen birkaç tercüman göreve getirildi.⁹³

Dışişleri Ofisi'ndeki "Avrupacılar/Avrupa uzmanları" sayesinde Tatarca ve Türkçe tercüman sayısı nispeten biraz daha fazlayken, Asya dillerinin tercümanları tartışmasız çoğunlukta idi: 12'si Tatarca, 3'ü Türkçe, 3'ü Farsça ve 1'i Kalmuk dili için görevlendirilmişti. Yunanca için iki; Latince, İtalyanca ve İngilizce için ise birer tercüman görevlendirilmişti. Genel olarak Moskova, Asya dilleri için daha fazla katip ve tercümanı görevlendirmişti.

Moskova, Batı ile ilişkilerini yürütmek için dragomanları istihdam ederken, güney ve doğu bölgelerindeyse çoğunlukla tercümanlara bel bağlamaya devam ediyordu. Bu tercümanların çoğu Rusça isimler taşıyordu, bu da onların serbest bırakılan Rus esirler olduklarının açık bir göstergesiydi. Buna karşın Tatarca ve Türkçe katiplerinin isimleri Rusça, soyadları Türkçeydi; bu durum Dışişleri Ofisi bünyesindeki bu daha okuryazar personelin, yerel halktan gelen mühtedilerden oluştuğu gerçeğiyle açıkça çelişmekteydi.

91 RGADA, F. 138, op. 1, *Dela o Posol'skom prikaze i sluzhivskikh vrem*, d. 15, ll. 2–4.

92 Possevino, *The Moscovia*, s. 52.

93 RGADA, F. 138, op. 1, d. 1, ll. 1–7. Çar Boris Godunov XVII. yüzyıl başında *Kazanskii dvorets*'i; Astrahan, Sibirya ve güney sınır bölgesindeki tüm kasabaları içerecek şekilde genişletti.

Moskova dragomanlarına/katiplerine değer veriyordu. XVII. yüzyılın sonlarında Dışişleri Ofisi'nde ortalama bir çevirmen, Moskova standartlarına göre iyi bir ödeme almaktaydı: 300 çet arazi (bir çet yaklaşık 1,2 akredir⁹⁴), 80 ruble yıllık gelir ve diğer harcamalar için yıllık 32 ruble verilirdi, tercümanlar da bu ödemelerin yarısı kadar alırdı. Sık sık, yapmaları gereken işler dışında da görevlendirilen tercümanlar, ayrıca hassas görevler için yerlilere gönderiliyor, başarılı olduklarında da ödüllendiriliyorlardı. 1730'larda, önemli bir misyonda Kazaklara gönderilen Muhammed Tevkelev, katiplikten yükselerek, Rus ordusunda tümgenerallik ve Orenburg vali yardımcılığı gibi yüksek mertebelere erişebilmiş bir isimdi, ayrıca tesadüfen seçilmiş olmayan yeni bir isim de edinmişti –Aleksey Tevkelev. Yine de çoğu zaman katiplerin gecikmiş ödemeler için verdikleri dilekçeler, diğer pek çok Moskovalı gibi, maaşlarının ertelendiğini ya da ödenmemiş olduğunu göstermektedir.⁹⁵

Yerel dillere çeviriler, genellikle iki aşamalı bir süreçten oluşuyordu: Orijinal hali önce Tatarcaya, ardından yerel dile çevriliyordu. Rus yetkililerin katı tavırları kimi zaman, yazılı ve şifahi tercümenin karmaşıklıklarını artırıyordu. Şu vaka, çeviri işinin siyasi ve dini kaygılarla nasıl daha da sorunlu hale geldiğini izah etmektedir: Moskova sefaret heyetinin Gürcü çarı Aleksandr'ı 1596-99'da ziyareti sırasında, Gürcü katip-tercüman öldükten sonra Gürcülerin Moskova'dan gelen mektupları tercüme edemediği ortaya çıktı. Gürcüler Moskova elçilerine, mektuplarını Türkçeye tercüme etmelerini önerdiler, daha sonra Gürcüler bunları Gürcü alfabesiyle yazacaklardı. Elçiler, tercümanlarının Türkçe bilmelerine rağmen okuma yazma bilmediklerini, Rusça veya Türkçe okuyamadıklarını

94 Dolayısıyla, eski Rus ölçü birimine göre; bir çet arazi, yaklaşık 16 m2'ye karşılık gelmektedir.–ç.n.

95 A.g.e., dela 11, 13; *Kazanskii Universitet: Rukopisnyi otdel*, S. 4393, l. 1 ob., roll 348; S. 108; l. 2, roll 373, S. 154. Richard Hellie'nin, tüm Moskova'da 1614'ten 1725'e kadar olan yıllık gelir ve maaşları kapsayan verilerinin önemli ölçüde daha düşük gelirlere işaret ettiği unutulmamalıdır: Katipler için 36 ruble ve tercümanlar için 15 ruble. (Hellie, *The Economy*, s. 419, 421). Çevirilerin yetkinliği, hacmi ve çeşitliliği XVII. yüzyıl boyunca istikrarlı bir şekilde gelişirken, çevrilen edebi metinler yalnızca Batı dillerinden Rusçaya yapılmıştır; bkz. I. M. Kudriavtsev, "Izdatel'skaia deiatel'nost' Posol'skogo prikaza (k istorii russkoi rukopisnoi knigi vo vtoroi polovine 17 veka)," *Kniga: issledovaniia i materialy. Sbornik* 8 (1963), s. 179–244; *Istoriia russkoi perevodnoi khudozhestvennoi literatury*, ed. Iurii Levin, 2 cilt., c. 1: *Drevniaia Rus': 18 vek* (St. Petersburg: "Dmitrii Bulanin," 1995), s. 63–72.

ve bu nedenle önerdikleri şekilde tercüme edemeyeceklerini söylediler. Ayrıca elçiler, “Mektupların kutsal metinlerden çok sayıda bilgece sözler içerdiğini, ancak Türkçede bu sözler kullanılmadığı için tercümanların bunları tercüme edemediklerini” beyan ettiler. Buna karşın Gürcüler ısrara devam etti; Ruslar ise daha önce hiç böyle bir şey yapmadıklarını ve bir kişinin üç dil arasında düzgün bir şekilde tercüme yapamayacağını söyleyerek öneriyi reddetmeyi sürdürdü. Sonunda Gürcüler, “O halde mukaddes ifadeleri çevirmeyin, sadece meselenin özünü ilgilendiren şeyleri bize tercüme edin, tercümanlar da bunları Türkçeye çevirsin” dediler. Bunun üzerinde bir uzlaşmaya varılabildi.⁹⁶ Halbuki Moskova elçilerinin iddia ettiklerinin aksine, “üç dil arasında” yapılan çeviriler, yerel topluluklarla iletişim kurmanın tek yoluydu. Rus yetkililerin Rusça bilen yerlilere güvenmeleri gerektiğini öğrendiği XVIII. yüzyılın ortalarına kadar bu iletişim metodu rutin olarak kullanıldı.

Hassas bir şekilde gözetilen teolojik hassasiyetlere uygunluk veya yetersiz tercüme kaygısı dışında, gerçeğe aykırı beyanlar ve seçici düzenleme konusundaki kasıtlı çabalar yüzünden, çevirilere daha da fazla gölge düşmeye başladı. Örneğin yerlilerden gelen ve çara sıklıkla denk bir hitap üslubuyla yazılan mektuplar, Rus hükümdarına rica ve yalvarış formunda sunulmak zorundaydı. Katipler ve onların denetçileri, orijinal ifadenin Rus hükümdarının şerefine zarar verebileceği durumlarda, aslına uygun çevirilerden kaçınmaya çalışıyor; böylece metinleri, orijinal ifadenin yerine kabul edilebilir siyasi ve diplomatik terminolojiye göre yeniden düzenliyorlardı. Nitekim çevirilerin mevcut kopyaları, umumiyetle çok sayıda düzenleme emareleriyle doludur. Çarın tam unvanları için esasen orijinalinde geçmeyen “majesteleri”, “büyük hükümdar” gibi naif ifadelerle çevirilerde yer veriliyordu. Çoğu zaman mektuplardaki küstah yazışma tonu değiştirilerek, daha mütevazı ve hafifletilmiş hale getiriliyordu.⁹⁷

Çevirilerin politik önemi ve Moskova’nın bunları manipüle etme yeteneği, erken dönemlerden itibaren kendini belli etmekteydi. 1500 yılında Kırım’a giden Moskova elçilik heyetine, Kırımlara önerilen antlaşmanın Rusça versiyonunun hiçbir koşulda verilmeyeceği söylendi. Kırımlılar ısrar ederse, metin Rus sefaretinin ikametinde

96 *Snosheniia Rossii s Kavkazom*, S. 19, s. 297–99.

97 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 65.

Ruşçadan Tatarcaya tercüme edilecek; ancak Kırım hanı kendi huzurunda tercüme edilmesini isterse, o zaman bir Rus katip metni okuyacak ve bir tercüman da tercüme edecekti.⁹⁸ Anlaşılan, Rusça versiyonda ve Tatarca tercümede Moskova'nın açıklamak istemediği bazı farklılıklar sözkonusuydu.

Aslında çeviriler, sorunları genellikle kasıtlı olarak yanlış aktetiriyordu. Yerlilere çoğu zaman imzalamaları beklenen belgelerin yazılı bir nüshası verilmezdi. Yazılı bir kopya yerine, belgenin içeriğini kendilerine aktaran Rus tercümanlara güvenmek zorunda kaldılar. Sözkonusu dönemde Rus katiplerden biri olan Vasili Bakunin, 1724'ten önce Kalmukların imzaladıkları antlaşmaların içeriğine hâkim olmadıkları kanaatindeydi; yalnızca imzalamışlardı ve bu belge Moskova tarafından Kalmukların bağlılık yemini olarak görülüyordu. Tayişilerin imzalarının eklendiği ve Rusça olarak yazılmış daha önceki belgelerin aksine, Kalmukların 1724'te imzaladığı belge Kalmuk dilinde yazılmış ve imzalamadan önce çok sayıda toplantıda hazır bulunan Kalmuklar arasında tartışılmıştı.⁹⁹

Çeviri, ciddi sonuçlar doğuran fevkalade kritik bir meseleydi. Katip ve tercümanlar, çevirdikleri şeyin saldırgan veya kışkırtıcı bulunması halinde genellikle hayatlarını kaybetmekten korkuyor, iki taraf arasında nazik bir vaziyette kalıyorlardı. Papa'nın 1581'de Moskova'ya gönderdiği temsilcisi Antonio Possevino, Moskovalı tercümanın Possevino'nun sorularının yer aldığı ve IV. İvan'a sunulacak metni çevirmekte nasıl tereddüt ettiğini hatırlamaktadır, zira bu metin çarın öfkelenmesine sebep olabilirdi. Stepler Moskova'dan daha az tehlikeli değildi; sefaret heyetlerine refakaten göçebe halklara giden Rus tercümanlar, umumiyetle eksik hediyelerden sorumlu tutuluyor, sürekli tehdit ediliyor, dövülüyor ve farklı şekillerde kötü muameleye maruz kalıyordu.¹⁰⁰

Rus tercümanlara yönelik şiddet de yerel halkların onlar hakkındaki şikayetleri de asılsız değildi. Rus yetkililer tercümanlarına yöneltilen birçok suçlamadan haberdardı ve bu suçlamaları –hediye çalmak veya rüşvet almak, Moskova'dan gönderilen mektupların içeriğini bozmak, bazı yerel soylularla başkalarının arkasından

98 SIRIO, c. 41, S. 64, s. 307–8.

99 Bakunin, "Opisanie," *Krasnyi arkhiv* 3 (1939), s. 214–15.

100 Possevino, *The Moscovia*, s. 72; SIRIO, c. 95, S. 4, s. 81–82; *Kazakhskorusskie otnosheniia v 18–19 vekakh*, S. 29, s. 68.

gizlice işbirliği yapmak veya yerlilere ticarete yalan söylemek ve onları aldatmak– çoğu zaman kabul ediyorlardı.¹⁰¹ Elbette yerlilerin Rusçaya dair bilgisizliğinden faydalanma isteğine direnmek, maaşları Moskova tarafından gelişigüzel ödenen tercümanlar için daha da güçtü. Ayrıca Moskova, belki de farkında olmadan, tercümanlarının kayıtları çarpıtmaları konusunda kişisel teşvikler yaratmıştı. Yerlilerin Rus çarına olan bağlılıklarını göstermekte başarılı olabilen tercümanlar cömertçe ödüllendirildi.¹⁰²

Çoğu tercüman yerliler tarafından şüpheyle karşılanırken, bazı tercümanlarsa muhataplarının itimadını kazanmayı başarmıştı. 1560 yılında Nogay begi İsmail, IV. İvan’dan Nogaylara gönderilen Moskova sefaret heyetine özel bir tercümanın dahil edilmesini istedi, çünkü “O tercüman sana ve bana güzel hizmet etmektedir.” Moskova’nın da tercihleri vardı. Moskova’nın Kırımlılar veya Nogaylar arasındaki sadık taraftarlarıyla belirli gizli konuların görüşülmesine sıra geldiğinde Moskova elçileri, başka bir tercümandan değil de yalnızca bir Moskovalı tercümandan hizmet alma konusunda sıkı talimat almıştı. İlginçtir ki, Moskova’nın bu olayda güven duyduğu Moskova tercümanı, soyadı “yeni dönmüş” anlamına gelen ve genellikle din değiştirenlere verilen bir isim olan Petr Novokreşçenyi adını taşıyordu. Nogayların istediği tercüman –Moskovalı kâtipler tarafından yanlış telaffuzla Touzar olarak yazılan– bir Türk ismine sahipti. Eğer bu örnekler herhangi bir gösterge olarak değerlendirilecekse, eski dil ve ırk yakınlıkları, tercümanların yeni dininden veya ikamet yerlerinden daha önemli olmaya devam etti.¹⁰³

XVIII. yüzyılın başlarında yeni emperyal kaygılar, katip ve tercümanlara olan talebi artırdı. 1726’da Astrahan ve Stavropol Başpiskoposu Lavrenti, Synod’a, Astrahan’da Kalmuk ve Tatarca okuma yazma bilmeyen tercümanlar dışında yetkin tercüman olmadığını yazdı.¹⁰⁴ Hükümetin yerlilerin din değiştirmesine artan ilgisini

101 RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaiskie dela*, kn. 9, l. 20; PDRV, c. 9, s. 280–82; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18–19 vekakh*, S. 83, s. 146.

102 1638’de bir misyonla Kabarda’ya gönderilen ve başarılı olduğu değerlendirilen Moskovalı tercüman Semen Trofimov’un yıllık maaşı, 3 rubleden 14 rubleye yükseltilmişti (RGADA, F. 115, *Kabardinskie, cheikesskie i diugie dela*, op. 1. d. 6, ll. 3–7).

103 PDRV, c. 10, s. 138–39; SIRIO, c. 41, S. 22, s. 130–31; c. 95, S. 38, s. 692–93.

104 *Polnoe sobranie postanovlenii i rasporiazhenii po vedomstvu pravoslavnogo isповedaniia Rossiiskoi imperii*, 19 Cilt (St. Petersburg, 1869–1915), Cilt 5 [1725–27], S. 1777, s. 355 (bundan sonra PSPR olarak anılacak).

yansıttığı için, sorunun bu kez dini yetkililer tarafından gündeme getirilmesi önemliydi. Kendi dinini yaymanın verdiği yeni ruh, katip ve tercüman eksikliğini gidermek ve yetkinliklerini geliştirmeye dönük ilk ortak çabaları teşvik etti. Bu durum ayrıca, imparatorluğun yeni tâbi halklarının Hristiyanlığa döndürülmesinde çevirilerin öneminin farkına varıldığına da işaret etmektedir.¹⁰⁵

Zamanla hem katiplerin hem de tercümanların sosyal kökenleri değişti. Önceden köle olarak yaşadıkları yerde anadil ve toplum hakkında bilgiler edinen eski Rus tutsakların yerini, yerel halklardan gelen tercümanlar almıştı. Bunlar, Ruslar arasında özgürce yaşayan ve Rus diliyle ana dillerinde eşit derecede yetkin hale gelen, yeni din değiştirmiş kişilerdi. Aynı zamanda yeni imparatorluk düzeninin pragmatik ihtiyaçları, yeni emperyal dili ifade edebilmek için daha doğru çeviriler ve yetkin katip/tercümanlar gerektiriyordu. Hükümet Kazan, Astrahan ve Orenburg şehirlerinde katipler için kurulan okullarda eğitim gören yerel soyluların çocuklarına genellikle daha çok güveniyordu, hatta bazıları St. Petersburg'a eğitim amacıyla gönderildi.¹⁰⁶ XVIII. yüzyılda Dışişleri Ofisi'nde, doğu dilleri konusunda daha iyi eğitim almış yeni nesil katipler yer alıyordu.

Bu bölüm, Rusya'nın güney ve doğu komşularıyla ilişkilerinin bir dizi yanlış adlandırmalara, yanlış anlamalara ve kasıtlı yanlış beyanlara dayandığını gözler önüne sermektedir. Bunların hepsi birlikte değerlendirildiğinde, Ruslar ve yerli topluluklar arasında, büyük yapısal uyumsuzlukları yansıtan bir dizi karşılıklı yanlış anlaşılmalara göze çarpmaktadır. Her iki taraf da diğerini kendi sosyo-politik sistemine göre algılıyor ve kendi tahayyülünü karşısındakine yansıtıyordu. Bu nedenle Rus yönetiminin bölgedeki politikaları, sadece başkentten neşet eden bir talimatlar dizisi olarak değil, aynı zamanda yönetimin bölge halklarına ve çevresine empoze etmek için uğraştığı terminoloji ve kimliklerin de içinde yer aldığı bir özel misyon olarak anlaşılmalıdır.

105 Michael Khodarkovsky, "'Not by Word Alone': Missionary Policies and Religious Conversion in Early Modern Russia," *Comparative Studies in Society and History* 38, S. 2 (1996), s. 282.

106 A.g.e., s. 283, 287; V. N. Vitevskii, *I. I. Nepliev i Orenburgskii krai v prezhnem ego sostave do 1758g.*, 3 cilt. (Kazan: Tip. V. M. Kliuchnikova, 1897), c. 3, s. 833.

Harita 3: Altın Orda ve XV. yüzyıldaki halefleri.

“VAHŞİ STEPLER”İ EHLİLEŞTİRMEK 1480–1600’LER

Moskova ve Büyük Orda:

“Ugra Beraberliği”ne Yeniden Bakmak

Batı Sibirya’dan Moskova’ya kadar geniş toprakları hâkimiyeti altında tutan ve kuvvetli bir göçebe-yarı göçebe kabileler konfederasyonu olan Altın Orda; iki yüz yılı aşkın tarihi boyunca, büyük imparatorluğunu oluşturan unsurların yanısıra dışarıdan gelen sayısız meydan okumalara da göğüs gerdi. Ancak 1470’lerin sonlarında Altın Orda geri dönüşü olmayan bir çöküş yaşadı. Savaş halindeki Cengiz-soylu yönetici aileler, kendi aralarında onarılmaz bir şekilde bölünmüştü. Rakipleri ise Altın Orda hâkimiyetindeki toprakların çevresindeki bölgelerdeydi: İdil (Volga)’da Kazan ve Astrahan, Batı Sibirya’da Tyumen ve ayrıca Kırım hanlıkları. Altın Orda, Don ve Yayık nehirleri arasındaki steplerde hareket halinde olan, Büyük Orda (*Bol’shaia Orda*) adıyla bilinen göçebe bir konfederasyon olarak kaldı. Büyük Orda’nın hanları kendilerini Altın Orda hanlarının halefleri olarak gördü ve eski Altın Orda’nın sahip olduğu her şeye sahip olarak, bu varlıklar üzerinde yeniden otorite kurmaya çalıştılar.

O sıralarda, 1474’te Kırım’a doğru yola çıkmak üzere olan, Moskova’nın büyük prensi III. İvan’ın elçisine, Kırım Hanı Mengli Giray’ın gündeme getirebileceği bazı konulara nasıl mukabele etmesi gerektiği hakkında talimatlar verilmekteydi. Mengli Giray, Moskova’nın Büyük Orda Hanı Ahmed’e yardım edeceğine dair endişe içerisindeydi. Cevap olarak elçiden, Moskova’nın Ahmed’i kıramayacağı bilgisinin verilmesi istendi; zira “Büyük prensin babadan kalma toprakları [*votchina*] ile Ahmed Han’ın ortak bir step sınırı

var ve Ahmed Han her yıl hükümdarın topraklarına yakın bölgedeki bu otlaklarına gelmektedir.”¹ Ertesi yıl Mengli Giray benzer bir ittifak teklif ettiğinde, usanmış haldeki bir Rus elçisi durumu şöyle izah edecekti; eğer Büyük Prens, Ahmed’e savaş ilan ederse, işte o zaman Moskova’nın iki cephede iki düşmanla, Polonya ve Litvanya kralı IV. Kazimir ve Büyük Orda Hanı Ahmed ile karşı karşıya kalması gerekecekti.² Büyük Prens, Ahmed Han’a karşı çıkış yapmaktan duyduğu korkunun üstesinden henüz gelememişti ve yalnızca Mengli Giray’ın Polonya ve Litvanya’ya karşı kendisine yaptığı yardımlarla ilgileniyordu.

Kırım ve Moskova’nın pek çok ortak noktası vardı. Her ikisi de önceki kayıplarını telafi etmek için geleneksel düşmanlarıyla mücadeleye odaklanmıştı. Moskova açısından sorun toprak kaybıydı: Artık Litvanya yönetimine geçen “kadim Rus toprakları.” Kırım açısından, eski Altın Orda üzerinde üstünlük mücadelesi ve Mengli’nin babasına ait olduğu konusunda ısrarcı olduğu halkları ve sürüleri (*tsarev ulus*) Ahmed’den geri almaktı. Bölgesel siyasette hızla önemli roller üstlenen iki sıradışı hükümdarın ittifakı sözkonusu olacaktı.

1480 yılının Nisan ayında İvan, Mengli Giray’a hem Polonya’ya hem de Büyük Orda’ya karşı ittifak önerdiği bir mektup yazdı. İvan yalnızca Novgorod’a karşı kazandığı önemli zaferden sonra artan güveni veya Polonya ile Büyük Orda arasında kendisine karşı oluşan ittifak tehdidi nedeniyle değil; step siyasetinde değişen şartlar sebebiyle de Kırım’la daha yakın bağlar aramaya mecbur kaldı. Birkaç askeri darbenin ardından Mengli Giray, Osmanlı ordusu tarafından tahta oturtulmuştu. Kardeşi ve eski rakibi Nur Devlet, Polonya’daki sürgün hayatını terk etmiş ve İvan’a, hizmetine girmeyi önermişti. Moskova-Kırım ittifakının avantajları her iki taraf için de açıkça belliydi: Kırım tahtının potansiyel hak sahiplerinden Nur Devlet, Moskova ve Kırım dost ve müttefik olarak kaldığı sürece etkisiz hale getirilecek, karşılıklı kârlı ticaret devam edip artabilecek; Kırımlıların akınları, Moskova’nın sınır kasaba ve köylerinden Polonya ve Litvanya sınırlarına doğru yönlendi-

1 SIRIO, c. 41, S. 1, s. 4. Rus prensliklerini Altın Orda topraklarından ayıran böylesi bir sınır bölgesi XIII. yüzyılda da mevcuttu; bkz. V. L. Egorov, *Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordı v 13-14 vv.* (Moskova: Nauka, 1985), s. 232-33.

2 SIRIO, c. 41, S. 2, s. 11.

rilecek ve önceden beri ortak düşmanları olan Polonya ve Büyük Orda, Moskova ve Kırım arasında güçlü bir askeri ittifakla karşı karşıya bırakılacaktı.³

İvan'ın Mengli Giray ile tereddüt içinde ittifak kurma riskini aldığı sıralarda, Polonya Kralı IV. Kazimir (Kazimierz, Casimir) de Ahmed Han'ın Moskova'ya karşı yapılacak ortak bir askeri harekate katılımını sağladı. Moskova'dan gelen düzensiz haraç ödemelerinden memnun olmayan ve İvan ile küçük kardeşleri arasındaki anlaşmazlıktan yararlanabileceğini düşünen Ahmed, daha fazla ganimet elde etme umuduyla bu fırsatı reddedemedi. 1480 yılının yazında, Ahmed'in ordusu Ugra Nehri boyunca Moskova sınırına yaklaşırken, ittifaklar açıkça belliydi: Moskova ile Kırım'ın karşısında Polonya ile Büyük Orda vardı. Şimdilik perde arkasında kalan bir diğer önemli aktör olmasaydı, rakip ittifaklar uzun süre mücadeleye kilitlenebilirdi. Tyumen Hanı Abak (İbak, İvak) ve Nogaylar, İdil (Volga)'nın gerisinden gelişmeleri gözlemliyorlardı.

Ahmed, Ugra Nehri kıyısına, karşı tarafta bekleyen Moskova birlikleriyle karşılaşmak için gelmişti. Orduların ikisi de diğerleriyle çatışmaya hazır değildi; Moskova'yı zapturapt altına alamayan Ahmed Han geri çekilmek zorunda kaldı. Bu olay, Rus tarihinde "Ugra'daki duruş" olarak meşhur olmaya başladı ve erken dönem Rus kronikleri ile daha sonraki tarihçilere, Rus tarihindeki en kalıcı efsanelerden birini, yani "Ugra'daki duruşun" "Tatar boyunduruğunu" sona erdirdiği ve Büyük Prens'in ordularının Altın Orda'nın çöküşüne yol açtığı tezini sundu.⁴

3 A.g.e., c. 41, S. 5, s. 17–19.

4 Rus ve Sovyet tarih yazımındaki standart anlatı bu minvaldedir; bkz. K. B. Bazilevich, *Vneshniaia politika Russkogo tsentralizovannogo gosudarstva: vtoraiia polovina 15 veka* (Moskova: Moskovskii universitet, 1952), s. 168–69; A. L. Khoroshkevich, *Russkoe gosudarstvo v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii kontsa 15-nachala 16 v* (Moskova: Nauka, 1980), s. 171. Batı'daki Rusya araştırmacıları bu tür bir yorumu doğru şekilde sorgulamakla birlikte, neden yanlış olduğunu göstermediler; bkz. George Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age* (New Haven: Yale University Press, 1959), s. 77; Keenan, "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks," s. 549; Charles J. Halperin, *Russia and the Golden Horde* (Bloomington: Indiana University Press, 1985), s. 70–72; Janet Martin, *Medieval Russia, 980–1584* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 317–18, 386–87. Yakınlarda, Donald Ostrowski "Ugra'daki duruş"un Rus tarihinde merkezi bir konuma yerleştirilmesinin kilise ideologlarının marifetiyle vuku bulduğunu ikna edici argümanlarla izah etti; bkz. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 164–68.

И по мнѣмъ днѣмъ прѣиде пахочъ въ цѣль .
и не по заговору . не по иже ждѣша .
река сѣвернѣ . въ шѣмъ расѣи .
гдѣ река жемъ .
на шѣмъ расѣи .
бѣи хъ .

Görsel 7: *Litsevoi letopisnyi svod*'dan alınan, 1480 yılında “Ugra’daki karşılaşmayı” tasvir eden minyatür. Moskova ve Moğol birlikleri, dikkate değer bir istisna dışında, hemen hemen ayırt edilemez görünüyor. Ahmed Han’ın başlığı (sağda) çarlar, krallar veya hanlar tarafından giyilen bir kraliyet tacı iken, Büyük Prens III. İvan’ın (solda) başlığı Rus prenslerinin geleneksel şapkası olup, kesinlikle kraliyet dışıdır. Bu görsel, sözkonusu dönemde kraliyet hiyerarşileri arasındaki net ayrıma da tanıklık ediyor. XVI. yüzyıl Rus minyatürcüsü, Büyük Orda hanını aslına uygun şekilde, Moskova’nın büyük prensinden üstün olarak tasvir eder. Buna karşılık, Görsel-8’de Çar IV. İvan, 1552’de Kazan’a girerken başında bir taçla tasvir edilmiştir.

[Kaynak: Nikolai Borisov, *Ivan III* (Moskova: Molodaia Gvardiia, 2000).]

Moskova’nın bu muzaffer imajı, gittikçe büyüyen Moskova devletine Rus Ortodoks üstünlük ideolojisi aşlamak gerektiğinin farkında olan Moskova vakanüvisleri tarafından dikkatle çizildi. Bazı tarihçiler, Büyük Prens’e Ahmed’le karşı karşıya geldiği sıra-

da cesur davranmadığı için sitem ettiler. Bu konuda İvan'ın meşum danışmanlarını suçlasalar da ortada bir gerçek vardı: İmansızlarla karşı karşıyayken, bu tür davranışlar Rus prensine yakışmıyordu. Diğer kroniklerse, Ahmed'in ordusunun utanç verici geri çekilişine dikkat çekerek; bu durumu Moskova birliklerinden korkmalarına, Tatarlar arasında yayılan vebaya ve soğuk hava gibi çeşitli sebeplere yordular. Herhalükârdâ Rus tarihyazımı, "Ugra'daki duruş"un iki yüzyıllık "Moğol boyunduruğu"nu sona erdirdiği kanaatinde dir.⁵

Rus tarihçilerin aksine İvan, 1481'de müttefiki Mengli Giray'a yazdığı bir mektupta olayı çok daha alçakgönüllü bir şekilde anlattı: "Ahmed Han karşıma çıktı ama merhametli Tanrı bizi ondan kurtarmayı murad etti ve kurtardı."⁶ Ahmed'in, geri çekildikten kısa bir süre sonra III. İvan'a bir mektup yazarak haraç istediği, geri dönmekle tehdit ettiği ve "halkının kıyafeti, atlarının çulu dahi olmadığı" için geri çekildiğini belirterek durumu anlattığı iddia edilmektedir. Böylesi bir mektubun sahte olduğu açık bir şekilde gösterilmesine rağmen, XVII. yüzyılda bu iddiaları ortaya atanların Ahmed'in geri çekilmesini, Moskovalıların zaferinden ziyade yiyecek ve giysi sıkıntısına bağlaması kayda değerdir.⁷

1480'de Ugra kıyılarında tam olarak ne olduğu asla bilinemedi; zira Büyük Orda'nın görevlileri askeri mücadelelerin kayıtlarını tutmaktan ziyade toplanan haraçları takip ederken, Moskovalı tarihçilerse bu konuda bildiklerini seçip süzerek sunmayı tercih ettiler. Yine de elde edilen ikinci dereceden kanıtlar, geleneksel göçebe savaşları ve çağdaş step siyaset anlayışı, Moskova'nın güney sınır bölgesi boyunca 1480 yılında yaşananların yeniden ele alınıp değerlendirilmesine yardımcı olabilir.

Ahmed Han, Ugra kıyılarına geldiğinde, göçebe orduların önceden beri sahip olduğu en önemli avantajı çoktan kaybetmiş durumdaydı: Sürpriz faktörü. Büyük olasılıkla Ahmed, İvan'ı şaşırtmak ve Moskova'yı mahvetmek istemiyordu; bunun yerine sıkça uygula-

5 Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 81–82. Charles Halperin, Moskovalıların Altın Orda'dan siyasi "istiklal" iddialarını XVI. yüzyılın ortalarına kadar ve "Tatar Boyunduruğu" ifadesinin kökenlerini de XVII. yüzyıla kadar takip eder; bkz. *The Tatar Yoke* (Columbus, Ohio: Slavica Press, 1986), s. 149–66.

6 *SIRIO*, Cilt 41, S. 6, s. 25.

7 İlgili yarlık belgesinin sıhhatine dair iddialar için bkz. Keenan, *Muscovy and Kazan, 1445–1552*, s. 72–77, ve yine aynı yazardan, "The Yarlik of Axmed-Khan to Ivan III: A New Reading," *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 11 (1967), s. 32–47

nan bir sindirme stratejisi daha güvenilir olabilirdi. Han tarafından yönetilen büyük bir ordu, Moskova prensinin barışa zorlanması ve haraç ödemelerinin yeniden başlatılması için kafiyydi. Ancak bu kez, Ahmed'in ordusu karşı kıyıda toplanan Moskovalı birlikler tarafından karşılandı. Göçebe süvariler açısından, düşman görünürde yokken dahi nehirleri geçmek her zaman ciddi bir lojistik zorluk kaynağıydı. Moskova birlikleri zaten bilinen nehir geçitlerine yerleştirilmişken, böyle bir geçiş son derece tehlikeli olurdu.⁸ Ahmed, müttefiki Polonya Kralı Kazimir'in gelmesini bekledi. Ancak kralın askerleri hiçbir zaman gelmedi, çünkü Polonya-Litvanya'nın güney bölgelerinde Mengli Giray'ın askeri akınlarıyla kilitlenmiş vaziyettediler. Moskova ile Kırım arasındaki ittifak, meyvesini veriyordu.

Ahmed, Büyük Prens'in sonunda barışa yanaşacağını ve haraç teklif edeceğini umarak üç aydan fazla bir süre orada bekledi. Ancak bu kez kilise liderleri tarafından cesaretlendirilen ve Kırım'la olan ittifakına güvenen İvan buna yanaşmadı. 1480 yılının Kasım ayı ortalarında, havalar soğuyup çevredeki otlaklar kururken, Ahmed seferi iptal etti ve geri döndü. Ordusunun güneydeki kış otlaklarına çekilmesi, göçebe süvarilerin sıklıkla yaptığı mevsim seferleriyle uyumlu bir hareketti. Kış seferleri ara sıra yapıldı; ancak bunlar genellikle büyük hedefleri olmayan, kısa süreli seferlerdi ve ancak atlar dinlendiyse ve önceki sonbaharda iyi beslendiyse yapılması makuldü.

Bununla birlikte, Ahmed'in bu ani geri çekilmesinin başka bir açıklaması da olabilir. Nitekim bu, Ahmed'in Moskova sınırına yaklaşp birkaç kasabayı yağmaladıktan sonra aniden geri çekildiği ilk akın değildi.⁹ Moskovalı tarihçilerin bir kereden fazla ilahi yardıma veya Moskova birliklerinin gücüne atfettiği şey, genellikle Orda'nın uluslarına karşı kadınların, çocukların ve sürülerin savunmasız halde kaldığı bir baskın haberiyle harekete geçerdi. Bu, göçebe savaşlarda kullanılan en yaygın taktikti. Esasında bazı dönem kronikleri, İvan'ın Rus askerleri ve Tatar süvarilerini Büyük Orda uluslarına saldırmaları için İdil (Volga) Nehri boyuna gönderdiğini kaydeder. Nogayların uluslarına saldırmak üzere olduğu haberleri de Ahmed'in hızla geri çekilmesinin bir sebebi olabilir.¹⁰

8 Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 77

9 Benzer hadiseler zinciri, Ahmed'in ordusu 1472'de aniden geri çekildiğinde de vuku bulmuştu; bkz. Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 75-76.

10 Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 361, n. 123.

1481 Ocak ayı başlarında Ahmed Han, Abak Han önderliğindeki Nogaylarla girdiği bir çatışmada hayatını kaybetti.¹¹ Bu çatışmadan sonra Abak'ın ilk işi, Büyük Prens'e Ahmed'in öldüğünü bildirmek üzere Moskova'ya bir elçi göndermek oldu. Elçi, İvan tarafından cömertçe ödüllendirilerek geri gönderildi.¹² Abak'ın, Ahmed'in ölümünün kimlerin işine yarayacağını ve buna karşılık nerede ödüllendirilebileceğini gayet iyi bilmesi, Moskova ile Nogaylar arasında daha önceden bazı anlaşmalara varılmış olabileceğini göstermektedir. Nitekim 1549'da Nogay begi Yusuf, Moskova-Nogay dostluğunun köklerini, Ugra'da Ahmed Han'ın saflarında yer alan ve "Beyaz Prens'le (III. İvan) dostluğu hatırına", Ahmed Han'a suikast düzenleyen Nogay begi Temir'e kadar dayandıracaktı.¹³

Ahmed Han'ın ölümüyle, Büyük Orda'nın eski Altın Orda toprakları üzerindeki otoritesini yeniden tesis etme girişimi de sona ermiş oldu. Ahmed'in oğulları zamanında zayıflayan ve bölünen Büyük Orda, yirmi yıl boyunca sınır kasabalarına baskınlar düzenlemiş ve ticaret kervanlarını yağmalamıştı, fakat artık büyük seferler yapabilme imkanına sahip değildi. İvan, Orda'ya haraç ödemeyi kalıcı şekilde terk etti ve Mengli Giray, Orda'nın artık kendisi için bir tehdit olmadığını beyan etti.¹⁴

Büyük Orda'nın tedrici çöküşü birkaç faktörden kaynaklanıyordu. Moskova'nın önemli bir ticari ve askeri güç olarak yükselmesi bunlardan biriydi. Ahmed'in Ugra'daki kararsızlığı, şüphesiz Moskova'nın artan askeri gücünün de bir yansımasıydı. Moskova yönetimi kendi içinde dış politika konularında görüş ayrılıkları yaşarken, Büyük Prens, Orda'ya karşı Kırım ve Nogaylarla ittifak kurarak zekice ve pragmatik seçimler yapan kişi olarak da nitelendirilebilir.

11 *SIRIO*, c. 41, S. 44, s. 199. Abak Han, Cengiz hanedanının Şeybânî koluna mensuptu ve Altın Orda'nın batı Sibiryâ kanadındaki Tyumen'i kendisine merkez seçmişti; bkz. Abul-Ghazi Bahadur Khan, *Rodoslovnoe drevo tiurkov*, çev. G. S. Sablukov (Kazan: Tip. Imp. Universiteta, 1906), s. 156.

12 Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 82; V. M. Zhirmunskii, *Tiurkskii geroicheskii epos* (Leningrad: Nauka, 1974), s. 438. İvan yine de daha büyük hediyeler almak için haberi abartmış olabileceğinden şüphelendiği Nogay müttefikine pek güvenmiyordu. İvan, Kırım'daki elçisine Ahmed'in ölümünü teyit etmesi ve Ahmed Han'ın oğullarına karşı Mengli Giray ile ittifakı sürdürmesi talimatını verdi. (*SIRIO*, c. 41, S. 6, s. 27).

13 *PDRV*, c. 8, s. 178. Ahmed Han'a suikast düzenlenmesi, genellikle Abak Han veya Yamgurçî Mirza'ya atfedilir (Bazilevich, *Vneshniaia*, s. 167–68).

14 *SIRIO*, c. 41, S. 13, s. 51; S. 14, s. 52.

Dahası Moskova'nın dışında, step sınırlarının öte tarafında daha ehemmiyetli olaylar vuku buldu. 1475'te Osmanlılar Kırım'ın stratejik bir limanı olan Kefe'yi işgal edince, Kırım'da kontrolü ele aldıklarına inandılar. Fakat sonraki yıllarda Büyük Orda'nın çıkarlarını gözetken Kırımlı bir hizip, Osmanlıların koruduğu Mengli Giray'ı devirmeyi başardı. Osmanlılar Mengli Giray'ı Kırım tahtına nihai olarak oturtmak için 1480'de yeniden müdahale etmek zorunda kaldı.¹⁵ Osmanlıların Kırım meseleleriyle ilgilenmesi ve Mengli Giray'a destek vermesi Büyük Orda'nın kışlık otlaklarının artık Kırım akınlarına karşı güvenli olmadığı anlamına geliyordu.

Orda için daha da büyük tehlike ise doğudan geldi. XV. yüzyılın ortalarında Orta Asya steplerinde yeni yeni ortaya çıkan göçebe konfederasyonlar arasında meralar ve ticaret merkezlerinin kontrolü için verilen mücadele, geleneksel bir göçebe göç modelinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Özbek ve Kazak göçebelerin baskısı altındaki Nogaylar daha batıya gitmek zorunda kaldılar ve Büyük Orda'nın otlaklarını ele geçirdiler.¹⁶ 1470'lerde Büyük Orda ulusları, Nogay baskınlarından korkmadan İdil (Volga) Nehri'nin doğusuna geçemiyordu. 1480'e gelindiğinde, Ahmed Han'ın tehditkâr davranışlarına rağmen Büyük Orda çaresiz bir durumdaydı. Batıda güçlü bir Moskova ordusuyla karşı karşıya kaldılar; Don Nehri boyunca eskiden kalma otlaklarını güneyde Kırımlılara, İdil (Volga) ve Yayık arasındaki otlakları ise doğuda Nogaylara kaptırmışlardı. Altın Orda'dan kalan göçebe bakiyenin yerini, yeni ve saldırgan rakiplerinin alması an meselesiydi.

Altın Orda'nın Sonu, 1481-1502: Kazan'a Doğru

XV. yüzyılın ortalarından itibaren Altın Orda içinde yoğunlaşan iç savaşlar, rakiplerinden kaçmaya çalışan çok sayıda asi ve başıboş topluluklar ortaya çıkardı. Bazıları –Slav muadilleri arasında Kozaklar (Cossacks) olarak bilinen– *kazak* olmak için açık steplere gitti; yağmacı olanlar etrafa saldırıp elde ettikleriyle geçiniyor ve

15 Vel'iaminov-Zernov, *Issledovanie*, c. 1, s. 97–126; Bazilevich, *Vneshniaia*, s. 108–12; B. D. Grekov ve A. İu. İakubovskii, *Zolotaia Orda i ee padenie* (Moskova-Leningrad: AN SSSR, 1950), s. 423–25. 1486'da Ahmed Han'ın oğullarının Mengli Giray'a, ancak Osmanlıların ona yardım etmeyeceğine kani olmaları halinde saldıracakları rapor edildi. (SIRIO, c. 41, S. 14, s. 53).

16 G. A. Fedorov-Davydov, *Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordy* (Moskova: Moskovskii Universitet, 1973), s. 166–67; Kochekaev, *Nogaiko-russkie*, s. 50–52.

özgürlüklerinin tadını çıkarıyorlardı.¹⁷ Bununla birlikte gittikçe artan sayıda Tatar soylusu, Moskova prenslerine hizmet etmeyi steplerdeki yaşamın aşırılıklarına tercih ediyordu. Başlangıçta zaman zaman çeşitli mükâfatlar karşılığında askeri seferlerde Moskova prenslerine katılan Tatar prensleri ve soyluları, kısa süre sonra Moskova'ya yerleşmeye ve düzenli bir gelir –hibe edilen topraklar, tahıl tedariki, nakit para ve bol hediyeler– karşılığında askerlik yapmaya hazır durumdaydı. Altın Orda Hanı Ulu Muhammed'in oğlu Kasım'ın Moskova'ya gelişi de iyi bilinen bir vakaydı. 1452'de Büyük Prens II. Vasili, Kasım'a Meşçera topraklarında (*Meshcherskii gorodok*) bir sınır kasabası ikta etti. Bu topraklar daha sonra Kasimov olarak bilinen ve Cengiz hanedanının birçok üyesinin iki yüzyıldan fazla süreyle ikametgâhı oldu.¹⁸

XV. yüzyılın sonlarında Moskova'nın hizmetindeki Tatarlar oldukça büyük ve önemli bir grubu temsil ediyorlardı. Mengli Giray, tüm Tatar prenslerinin, mirzalarının ve kazaklarının Büyük Orda'ya karşı yapılan seferlere katılmasını özellikle istiyordu. [Diğer yandan] Moskova Mengli Giray'ın rakipleri için uygun bir sürgün yeri haline geldi. Böylece İvan, Mengli Giray'ın teşvikiyle kardeşleri Aydar ve Nur Devlet'i ağırladı ve Nur Devlet'e Kasimov kasabasını verdi. Han'ın rakip akrabaları Kırım tahtından uzakta ve Moskova prensinin gözetiminde tutulurken, Kırım'ın düşmanlarına karşı kazançlı bir misyonla görevlendirildiler. III. İvan durumun farkındaydı ve sürgündeki prenslerin teşkil edebileceği yükü Mengli Giray'a gerektiğinde hatırlatmakta tereddüt etmedi.¹⁹

İvan, Mengli Giray'ın kendisini sadece sadık bir müttefik olarak görmesini istemiyordu. Moskova'da Cengiz-soyluları desteklemek gerçekten maliyetli bir işti. Bir sınır kasabası olan Kasimov yalnızca

17 *SIRIO*, c. 41, S. 3, s. 14.

18 Vel'iaminov-Zernov, *Issledovanie*, Cilt 1, s. 13–28. Keenan yerinde bir tespitle; Kasimov'un, II. Vasili ile Ulu Muhammed arasındaki bir anlaşma uyarınca Kasım'a verilmiş olması gerektiğine işaret eder (*Muscovy and Kazan, 1445–1552*, s. 397). Kasimov'un III. İvan dönemi Moskova-Kırım ilişkilerindeki fonksiyonu için bkz. Janet Martin, "Muscovite Frontier Policy: The Case of the Khanate of Kasimov," *Russian History, The Frontier in Russian History* 19 (1992), S. 1–4, s. 169–79.

19 *SIRIO*, c. 41, S. 1, s. 5; S. 4, s. 15; S. 13, s. 45–46. Vel'iaminov-Zernov, Nur Devlet'in ancak 1486'da Kasimov Hanı olduğunu zanneder. Aslında bu hadise 1478 veya 1479'da vuku bulmuştu; bkz. Vel'iaminov-Zernov, *Issledovanie*, c. 1, s. 90; *SIRIO*, c. 41, S. 5, s. 17.

bir ikamet yeri idi, Nur Devlet ve beraberindekiler için iâşe ve ibate gelirleri Kaşıra kasabasından ve çevre köylerden geliyordu.²⁰ Nur Devlet, İvan'ın yanında yer alıp hem Orda'ya hem de Kırım'a karşı çok önemli bir siyasi destek sağlamıştı; ayrıca Moskova'nın Kazan karşısındaki zaferinin korunmasında da çok önemli bir rol oynadığı için bu harcamalar büyük bir mesele oluşturmuyordu.

Kazan Hanlığı 1440'larda ortaya çıkışından itibaren, batıdaki varlıklı komşusu Moskova Prensiği ile yakından ilgileniyordu. Her iki taraf için de kârlı olan ticaret, zaman zaman Kazan'ın Moskova'ya düzenlediği büyük akınlar nedeniyle kesintiye uğradı ve Kazan, Moskova'dan haraç talep etti. Moskova sınır kasabalarındaki küçük baskınlar ise çok daha sık görülüyordu. 1470'lerde Moskova, Altın Orda içindeki bitmeyen iç çekişmelerden ve Kazan'daki derin siyasi bölünmelerden yararlanmaya hazırlanıyordu. Kazan'da iktidardaki siyasi grup Büyük Orda ile aralarındaki ittifaka güvenirken, hasımları ise yardım için giderek daha fazla Moskova'ya yöneliyordu. 1470'lerde Moskova birkaç kez tahttaki hanı devirmek için muhalif gruplara yardım amaçlı askeri birlikler göndermiş, ancak Kazan ve Büyük Orda her defasında başarılı bir şekilde Moskova birliklerini geri püskürtmüştü.²¹

1487'de Mengli Giray'ın, Kazan Hanı İbrahim'in dul eşi Nur Sultan ile evlenmesi, III. İvan'ın Kazan siyasetine müdahil olması için bir başka fırsattı ve bu defa, önceki müdahalesinden daha başarılı oldu. Nur Sultan, İvan'a bir mektup yazarak, Kazan'dan Moskova'ya kaçan oğlu Muhammed Emin'e yardım etmesini istedi. İvan, Kazan üzerine bir başka sefer başlatabilme fırsatını kaçırmadı. Nur Devlet'in liderlik yaptığı Tatar süvarilerini Büyük Orda'ya, Moskova birliklerini de Kazan'a gönderdi. İvan 1487 Ağustos ayında müttefiki Mengli Giray'a, askerlerinin Kazan'ı aldığını, İlham Ğali Han ve ailesini tahttan indirip Moskova'ya getirdiğini ve tahta Muhammed Emin'i geçirdiğini muzaffer bir edayla bildirdi.²²

Kazan, Mengli Giray ve Nur Devlet'in yardımı olmadan ele geçirilemezdi. Mengli Giray Kırım'dan Orda'yı taciz ederken, Nur Devlet de Moskova'dan baskınlar başlattı; her ikisi de Orda'nın ku-

20 SIRIO, c. 41, S. 35, s. 151.

21 Khudiakov, *Ocherki*, s. 25–43. Edward Keenan'ın yayınlanmamış tezi *Muscovy and Kazan, 1445-1552*, Moskova'nın 1552'de Kazan'ı fethine giden süreçteki olayların son derece parlak bir analizini sunmaktadır.

22 SIRIO, c. 41, S. 16, s. 59; S. 18, s. 61–62; Khudiakov, *Ocherki*, s. 45–48.

şatma altındaki Kazan şehrine yardım etmesini engelledi. Ölen Ahmed Han'ın oğulları Murtaza ve Seyyid Ahmed, dikkatlerini Nur Devlet'ten, onun eski rakibi ve kardeşi Mengli Giray'a kaydırды. Murtaza 1487 yılı sonbaharında Nur Devlet'e bir mektup yazarak, onu Moskova'dan ayrılmaya ve Mengli Giray'a karşı güçlerini birleştirmeye davet etti.

Murtaza mektubunda Nur Devlet'e kardeş ve han (*çar*) diye hitap ediyor ve onu "İnancımızın direği, tüm Müslümanların ve İslam'ın destekçisi" olarak tavsif ediyordu. Murtaza, Nur Devlet'e, babası Ahmed Han ve Nur Devlet'in, Mengli Giray onları birbirine düşürene kadar dost olduklarını ve şimdi de Murtaza olarak kendisinin barış istediğini vurguladı. Mektubunu Nur Devlet'in Moskova'ya yaptığı hizmetler yüzünden sitemle bitirdi: "Kardeşimiz, kâfirler arasında yaşamak senin konumuna yakışmıyor. Eğer kâfir topraklarını terk etmek isterseniz, İvan'a bu konuyla ilgili bir mektup gönderdim." Murtaza'nın Mengli Giray'a karşı savaş açmaya yönelik daha pragmatik hedeflerini güçlendirmeyi amaçlayan İslam'ın ortak bağlarına yaptığı vurgu açıkça görülüyordu.²³

Kırım ile Orda arasında devam eden bu çekişmeden en çok yararlanan kişi İvan'dı. Büyük Orda'dan hem Murtaza hem de Seyyid Ahmed, İvan'ın bu çatışmada tarafsız olması için Moskova'ya elçiler gönderdi.²⁴ İvan onların mektubunu müttefiki Mengli Giray'a gönderdi, bu durum Kırım'da büyük bir telaşa sebep oldu. Nur Devlet'in hızla büyük bir yük haline gelmesinden endişe duyan Mengli Giray, Nur Devlet'in Kırım'a geri gönderilmesini istedi. Ancak İvan, Mengli Giray'ı, kendisinin yalnızca Kırım Hanı'nın çıkarlarını düşündüğüne temin ederek reddetti. İvan konuyu birkaç yıl boyunca izah etmeye devam etti. Nur Devlet'in Kırım'da olmasının Mengli'yi tehlikeye atabileceğini söyledi: Çünkü "Şimdi size hizmet eden insanlar eskiden Nur Devlet'e hizmet ediyordu." Ancak nihayetinde 1489'da, Mengli Giray'ın isteği eğer gerçekten bu yöndeysse Nur Devlet'in gitmesine müsaade edeceğine söz verdi.²⁵

Esasında ne Nur Devlet Kırım'a gitti ne de Moskova'nın faaliyetlerinde bir daha kendisinden bahsedildi. Adı, yazılı kayıtlardan silindi. 1490'da Moskova'nın Tatar müfrezesine Nur Devlet'in oğlu Satılhan

23 *SIRIO* c. 41, S. 19, s. 69.

24 *A.g.e.*, S. 19, s. 68; S. 20, s. 74.

25 *A.g.e.*, S. 19, s. 63; S. 21, s. 75–76.

komuta etti. Bir yıl sonra Mengli Giray, İvan'dan Nur Devlet'i Orda'ya göndermesini istediğinde, gönderilen kişi yine Satılhan'dı. Nur Devlet'in 1491 yılı civarında Moskova'da öldüğü kabul edilmektedir.²⁶

Nur Devlet'in memleketine dönüşü meselesiyle başlayan gerilim, Kırım-Moskova ittifakında gelecekte yaşanacak çatışmaların işaretçisiydi. İttifakın karşılıklı güvene değil ortak çıkarlara dayandığı aşikârdı. Mengli Giray, ağabeyinin kendisine karşı kullanılabileceğinden endişeleniyor, İvan'ın koruyucu ev sahipliğine pek güvenemiyordu. İvan muhtemelen, Nur Devlet'in geri dönmesiyle, Kırım'da Moskova'ya giden yolları ve askeri savunma tedbirlerini bilen bir liderin bulunacak olmasından korkuyordu. Bu durum, Mengli Giray ile karşı karşıya gelme anlamı taşısa bile, böyle bir riski üstlenme konusunda istekli değildi. Yirmi yıl kadar sonra – Moskova prenslerinin kendine güveni daha da yerine geldiğinde– benzer bir meselede benzer şartlar, Nur Sultan'ın oğlu Abdüllatif ve Kazan Hanı İbrahim vakasında da ortaya çıktı.

İvan'ın step halkları arasındaki statüsü, Kazan'a karşı kazandığı zaferden sonra kayda değer ölçüde yükseldi. İvan 1487'de Kazan'ı zapt ederek, Nogayların ticari çıkarları açısından hayati önem taşıyan bir şehrin kontrolünü sağladı. Kazan'ın çöküşünden kısa bir süre sonra, Abak Han ve Nogay mirzalarının elçileri Musa ve Yamgurçî; dostluk ilan etmek, gümrük vergisinden muaf tutulacakları bir ticaret ilişkisi istemek ve tahttan indirilen Ğali Han ile ailesinin serbest bırakılması konusunda ricacı olmak için Moskova'ya geldi. Abak'ın mektubundaki sert ifadelere rağmen İvan, onları ancak Kazan'ın yeni hanıyla ittifak kurarlarsa dost olarak tanıyabileceğini söyledi. Ğali Han'ın serbest bırakılması meselesine gelince, buna hiç niyeti yoktu.²⁷

Orda ve Kırım savaştayken, İvan, Kazan üzerinde tam bir kontrol tesis etti. İvan'ın "kardeş ve oğul" olarak hitap ettiği Muhammed Emin, İvan'ın üstün konumunu kabullenmiş olup, tamamen Moskova'nın büyük prensine tâbiydi. Muhammed Emin, Yamgurçî Mirza'nın kızlarından biriyle evlenerek Nogaylarla ittifak kurmaya çalışırken hem kendisi hem de Yamgurçî, İvan'ın müsaadesini almak zorundaydı.²⁸

26 A.g.e., S. 27, s. 98; S. 29, s. 110; Vel'iaminov-Zernov, *Issledovanie*, c. 1, s. 144.

27 *SIRIO*, c. 41, S. 23, s. 81–82, 85.

28 A.g.e., S. 23, s. 83; S. 25, s. 90.

Tıpkı Nogaylar gibi, Mengli Giray da bariz şekilde Moskova'ya bağlı hale geliyordu. Gittikçe artan miktarlarda ödemeler ve hediyeler talep etmişti; Tebriz ve Mısır Memlûklüleriyle ticaret yapabilmek için samur kürkleri, şahinler ve mors dişleri almayı bekliyordu. Daha da önemlisi, Kırım ile Orda arasındaki savaş hız kesmeden devam ederken, Mengli Giray'ın Moskova'nın askeri yardımına ihtiyacı vardı. Mengli 1491 baharında, İvan'dan Orda'yı tümüyle bitirmeleri için Kasimov ve Kazan Tatarlarını göndermesini istedi; çünkü kışın yapılan başarılı Kırım baskınlarıyla "Orda'nın tüm atları ele geçirilmiş ve düşmanın altı oyulmuştu."²⁹

Mengli aynı zamanda İstanbul'da da Orda'ya karşı yardım arayışı içerisindeydi. Sultan'ın iki hasım tarafı uzlaştırması fazla uzun sürmedi. Orda hanları (*Nayman* [*Namagan*] *ulusu*), Kırım'ın Barın boyundan uluslara baskınlar düzenleyerek Mengli ile ateşkesi ihlal edince, karşılıklı akınlar yoğunlaştı. Astrahan hanı, Orda'dan yana taraf olmayı seçerken; Nogaylar ittifak tercihlerini Mengli Giray'dan yana kullanıp, Astrahan'a saldırmaya hazırlandılar. Mengli'ye yardımlar geliyordu ama iki yerden daha fazla yardım geldi: Osmanlı padişahı 2.000 yeniçeri gönderirken, İvan da Tatar ve Rus süvari birliğini gönderdi. Kısa bir süre sonra Moskova elçisi, Orda'da büyük bir karışıklık çıktığını ve Mangıt klanının, Şeyh Ahmed Han'ı terk ederek Dinyeper Nehri'ne doğru göç ettiğini rapor etti. Mengli Giray 1491 yılının Kasım ayında İvan'a, Orda'nın Kırım'dan uzaklaştığını ve Musa ve Yamgurçî mirzaların Nogayları tarafından yönlendirildiğini neşe içinde bildirdi ve ekledi: "Bundan sonra toparlanabileceklerini sanmıyorum."³⁰

Mengli Giray'ın sevinci kısa sürdü. Zayıflayan ancak yok edilmeyen Orda, güçlü bir rakip olarak kalmaya devam etti ve Kırım'daki Mengli Giray muhaliflerini cesaretlendirdi. [Mengli Giray] birkaç kez tahttan indirilen bir hükümdardı; Kazan'daki oğlu Muhammed Emin'e yazan ve diğer oğlu Abdülatif'i Kazan veya Moskova gibi güvenli bir yere göndermeye çalıştığını söyleyen eşi Nur Sultan gibi, vaziyetin tehlikeli olduğunu kavradı.³¹

29 Mengli, Kazan'daki Muhammed Emin'den de benzer bir talepte bulundu (*a.g.e.*, S. 28, s. 105–9; S. 29, s. 110).

30 *A.g.e.*, S. 32, s. 122; S. 28–31, s. 104–20.

31 *A.g.e.*, S. 28, s. 109; S. 31, s. 119–20.

O sıralarda savaş ortamındaki stepler, karmaşık bir haldeydi; tahtından indirilen Şeyh Ahmed Han'ın yerine Murtaza'nın geçtiği, bölünmüş ve zayıflamış Orda'nın mirasından pay istemeye hazır, birbiriyle savaş halindeki rakip göçebe ittifaklarla çapraz bölünmüştü. Kırım'da siyasi istikrar da uzun sürmedi, Şirin klanı Mengli Giray'a halen düşmandı. Mengli, Osmanlı sultanının doğrudan desteğinin yanı sıra, Moskova ve Nogaylarla kurduğu ittifaklar sayesinde iktidarda kalabildi. Ancak Nogaylar da bölünmüş, yoksul ve zor durumdaydı, Musa ve Yamgurçi mirzalar savaş halindeydi. Musa, Kırım ve Kazan ile bir ittifak kurmayı seçerken; Yamgurçi, Musa Mirza ve Kazan'a karşı, Abak Han'ı kendisine katılmaya davet etmek için Tyumen'e haber gönderdi. Kısa bir süre sonra Abak, babasının ülusunda, yani Büyük Orda'da hak iddia etmek için Tyumen'den İdil (Volga) yakınlarındaki otlaklara kadar geldi.³²

Göçebe halklar arasındaki bölünmeler, kaçınılmaz biçimde, kurucu parçaları komşu yerleşik topluluklar tarafından farklı nüfuz yörüngelerine çekilen göçebe konfederasyonlarının adem-i merkezîyetçi yapısını yansıtıyordu. Meraları Kazan'a daha yakın olan Musa Mirza doğal olarak Kazan ile yapılan ticaretle daha çok ilgilieniyordu, bu yüzden Moskova ve Kırım ile ittifak halindeydi. 1491 yılı itibariyle meraları Emba Nehri kıyısında bulunan Yamgurçi, Sibiryadaki Tyumen ile daha sıkı bir bağ kurdu. Diğer taraftan otlakları Perekop civarında olan ve Orda'nın baskınlarına diğerlerine nazaran daha az maruz kalan güçlü Kırım klanlarından Şirinler, Kırım'daki çıkarlarını korumak için Orda ile ittifak kurma niyetindeydi.³³

Bu atmosferde, Polonya kralı 1492'de Mengli Giray'a hediyeler gönderdiğinde ve barış yapmaları karşılığında ona Kiev'i vermeyi teklif ettiğinde, Moskova-Kırım ittifakı bir başka sınavdan daha geçiyordu. Kiev o dönem, Orda'ya geleneksel olarak haraç ödüyor, bir yandan da sınır boylarındaki halklardan gelir elde ediyordu. Mengli bunu İvan'a bildirdi. Mengli'nin bu sadakat gösterisine rağmen İvan, Kırım'daki elçilerine Mengli'nin her hareketini dikkatle takip

32 A.g.e., S. 33, s. 133; S. 40, s. 180-82; S. 44, s. 199. Musa 1491'de, Yamgurçi'den kaçan birkaç mirzaya himaye sağladı. Daha sonra İvan'a, Moskova'ya gelip kendisine hizmet edebileceklerini öneren şifreli bir mesaj gönderdi. İvan, kendi hizmetine katılmalarını sağlamak için büyük gayret gösterdi (a.g.e., S. 33, s. 130-31).

33 A.g.e., S. 33, s. 132.

etmelerini söyledi. Bu sayede İvan, Mengli'nin elçilerini Polonya'ya gönderip göndermeyeceğini ve gönderecekse bunların kıdemli olup olmadıklarını öğrenebilecekti. Fakat İvan şüphelerinde haksız çıktı. Mengli "Sözlerime tamamıyla güvenin" diye ısrar etti ve İvan'ın şüphelerini izale etmek için Litvanya'ya baskınlar düzenledi, birçok kişiyi tutsak etti ve esaret altına aldı.³⁴

Mengli Giray, İvan'ın kendisine iyice güvenmesini teminen attığı bir başka adımda, 1493'te üvey oğlu Abdüllatif'i Moskova'ya gönderdi ve İvan'dan "Oğluna göz kulak olmasını ve yanına iyi insanlar vermesini" istedi. Mengli'nin endişeleri siyasi olsa da, eşi Nur Sultan bir anne olarak İvan'a minnettarlığını açıkça ifade etti. Nur Sultan hac için Mekke'ye gitmeden önce, oğlu Abdüllatif'i Zvenigorod kasabasında tek başına bırakmadığı ve diğer oğlu Kazan Hanı Muhammed Emin'e destek olduğu için İvan'a bir teşekkür mektubu yazdı.³⁵ 1496'da Muhammed Emin tahttan indirildiğindeyse, oğullarının talihi değişti. Kaçak durumuna düşen Muhammed Emin'i himaye eden İvan, çocukları için endişelenen Nur Sultan'a bir mektup yazarak; oğlunun güvende olduğunu, Moskova'daki bazı kasaba ve köylerin (Kaşıra, Serpuhov ve Hotun) kendisine verildiğini ve Abdüllatif'in Kazan hanı ilan edildiğini bildirdi. Mektupta yazılanlara sevinen anne, İvan'a oğullarını koruduğu için bir kez daha teşekkür etti ve İvan'ı "bu toprakların hükümdarı" sözleriyle övdü.³⁶

Kırım ile Moskova arasındaki ittifak, ortak düşmanları olan Orda ve Polonya'ya karşı birlikte davranmaya ve karşılıklı çıkarları gözetmeye dayalıydı, öyle de devam etti. Mengli 1498'de İvan'a, açlıktan mustarip halde olan, Kabardeyler (Çerkesler) tarafından hırpalanmış ve umutsuzca sığınacak yer arayan Orda'nın sınırları-

34 *A.g.e.*, S. 39, s. 172; S. 41, s. 189–92. Mengli Giray karşısındaki savunması başarısız olunca, Polonya kralı elçisini doğrudan Osmanlı padişahına gönderdi ve Mengli, kazaklarını Belgorod'dan çıkarmaya ikna olursa büyük bir meblağ altın duka ödeyeceğine söz verdi. Kısa bir süre sonra padişah Mengli'ye bu yönde emirler gönderdi (*a.g.e.*, S. 46, s. 209).

35 *A.g.e.*, S. 45, s. 202; S. 46, s. 211; S. 48, s. 222. Kashtanov, Zvenigorod tercihinde, İvan'ın bu bölgedeki hâkimiyetini güvence altına alma ve diğer prenslerin benzer iddialarını etkisiz hale getirme niyetinin etkili olduğunu düşünür; bkz. S. M. Kashtanov, *Sotsial'nopoliticheskaia istoriia Rossii kontsa 15–pervoi poloviny 16 v* (Moskova: Nauka, 1967), s. 73.

36 *SIRIO*, c. 41, S. 51, s. 236–37; Khudiakov, *Ocherki*, s. 52–53, 59; Janet Martin, "The Tiumen' Khanates' Encounters with Muscovy, 1481–1505," içinde C. Lemerrier-Quelguy vd., ed., *Passé Turco-Tatar, Présent Soviétique* (Paris: Editions Peeters, 1986), s. 82–86.

na akın düzenlemeye davet eden bir mektup yazdı. Seyyid Ahmed Astrahan'ı korumak için geldi ancak şehre girmesine izin verilmedi, dışarıda "oldukça yorgun, aç ve bineksiz" halde bırakıldı. Şeyh Ahmed daha güneye doğru gitti ve Şamahı'da kendine bir korunak buldu. 1500 yılında Kefe'deki Osmanlı paşasına, Nogaylar ve Kabardeylerin tacizlerinden korunmak için Dinyeper yakınlarındaki otlaklara göç etme talebini içeren bir mektup gönderdi. Paşa, Şeyh Ahmed'in isteğini kabul etmedi ve onu Mengli Giray ile barışması konusunda uyardı: "Bu topraklar ve sular bana değil, özgür insan Mengli Giray'a aittir" şeklinde bir açıklama yaptı. Orda'nın Cengiz-soylu prenslerinden (*oglanlar*) biri maiyetindeki 3.000 kişiyle Kırım'a sığındığında, Mengli Giray'a, Orda'nın Pyatigorsk (Beştav) yakınlarındaki Kabardey sınır bölgesinde bulunduğunu; halkının kıyafet, yiyecek ve atlarının olmadığını bildirdi.³⁷

Orda'nın ciddi bir şekilde yara aldığını fark eden Mengli Giray, bu işi kökünden halletmek için defalarca Moskova'dan yardım istedi. Buna rağmen Kırımlılar, Polonya-Litvanya ile olan savaşında Moskova'ya aktif olarak yardım ederken, İvan'ın ordularını Orda'ya göndererek mukabele ettiğine dair hiçbir kanıt yoktur. Mengli Giray'ın 1501'de Kiev ve Çerkassk'ı İvan'a teslim edeceğine söz vermesinin ardından; İvan da Kırımlı müttefikine, Muhammed Emin'i prensler, mirzalar, kazaklar, Rus ve Kazan birliklerinden oluşan büyük bir orduyla Orda'ya göndereceğine söz verdi. O yılın yazında Kırım ve Moskova, Polonya-Litvanya'ya yıkıcı saldırılar başlattı. Polonya-Litvanya Kralı Aleksandr'ın Kırımlıları yeni vaatlerle uzlaştırma girişimleri işe yaramadı ve Mengli Giray, Litvanya kasabalarını baskınlarla yakıp yıkarak 50.000 kişiyi esir almayı başardı. Mengli Giray, Orda'nın Don'a yakın olduğu ve Kırım'a baskın yapabileceği haberini aldığı anda İvan'a, "Orda'yı korkutmak için" botlarla askeri birlikler göndermesini istedi.³⁸

Kuzey Kafkas stepleri de ancak diğer yerler kadar misafirperverdi. Kabardeylerden gelen baskınlar Şeyh Ahmed'i 20.000 kişilik halkıyla batıya gitmeye ve Don'u geçmeye zorladı. Daha sonraları bu durumu, "Bu yüzden oradan ayrıldık ve orayı ekip biçemedik" (*pashni ne pakhali*) sözleriyle izah etti. Sürekli sıkıştırılan ve ümitsizliğe kapılan Şeyh Ahmed, Osmanlı topraklarında bulunan Belgorod

37 SIRIO, c. 41, S. 56, s. 255; S. 58, s. 263; S. 59, s. 277-79; S. 64, s. 321-24.

38 A.g.e., S. 64, s. 301-2; S. 68, s. 330-32; S. 72, s. 354, 360.

kasabası (Osmanlı Akkirman'ı, bugünkü Belgorod-Dnestrovski) yakınlarında, Dinyeper'in batısındaki otlaklara gelebilmeleri için elçisini doğrudan Osmanlı padişahı Bayezid'e gönderdi, ancak bir kez daha reddedildi. Şeyh Ahmed'i tuzağa düşürmeye çalışan Mengli Giray, Orda'nın Astrahan'a kaçma ihtimalini önlemek için süvarilerini Don'un doğu yakasına yerleştirdi. Bu arada Nogayların Şeyh Ahmed'e yardım etme ihtimalinden korkan Mengli Giray, İvan'dan bir kez daha süvarilerini stepler üzerinden ve Don Nehri boyunca arkebüz ve topçu donanmasıyla göndermesini istedi. Rus birlikleri gelmeyince Mengli geri döndü.³⁹

1502 yazında, Orda artık güvenli bir sığınak bulamıyordu. Halkının bir kısmının Moskova'ya diğerlerinin Litvanya'ya kaçtığı, çoğunun da artık Mengli Giray'a hizmet ettiği haberini aldı. Güçsüz düşen Orda'nın Dinyeper yakınlarındaki Sula Nehri'nde sürülerini otlatıldığı haberi Kırım'a ulaştığında, Mengli Giray Moskova'dan herhangi bir yardım almadan hareket etmeye karar verdi, arkebüz ve toplarla üzerlerine hareket etti. Mengli Giray 3 Temmuz 1502'de İvan'a muzaffer bir edayla, Orda ve onun soylularını ele geçirip Kırım'a getirdiğini bildirdi. İvan'ın yavan bir şekilde "Babanıza ait olan Orda hanlığını almanız" sözleriyle tebrik etmesini yeterli bulmadı; Mengli Giray, İvan'dan kendisine "güzel hediyeler" göndermesini de istedi. Böylece elçilerini müjdeli haberle birlikte, Osmanlı ve Mısır sultanları da dahil olmak üzere tüm dostlarına gönderdi.⁴⁰

Bu kez Mengli Giray'ın Orda'ya son bir darbe indirdiği iddiası ne abartı ne de hüsnükuruntuydu. Ancak Şeyh Ahmed kaçmayı başardı ve Mengli Giray'dan kaçışı bir süre devam etti. Beraberindeki 4.000 süvarisi ve birkaç ulusu ile Kama Nehri'nin aşağısında yer alan Kazan Bölgesi'nde görüldü. Kendisine yeni müttefikler arayan Şeyh Ahmed, elçisini İvan'a gönderdi ve Astrahan'da han olmasına

39 A.g.e., S. 72, s. 354–59; S. 74, s. 367–68; S. 78, s. 378–79; S. 82, s. 413–16. Arkebüzler (arquebusiers) ve misket tüfekleri (musketeers) arasındaki ayrım için bkz. Richard Hellie, *Enserfment and Military Change in Muscovy* (Chicago: University of Chicago Press), s. 160–63.

40 *SIRIO*, c. 41, S. 83, s. 416–22; S. 87, s. 444. Bu bahiste kaleme alınan uzun bir çalışmanın odak noktası, hatalı bir eski varsayımı düzeltmek ve Büyük Orda'nın ortadan kaybolmadığını, aslında Mengli Giray tarafından ilhak edildiğini göstermekti; bkz. Leslie Collins, "On the Alleged 'Destruction' of the Great Horde in 1502," içinde A. Bryer ve M. Ursinus, ed., *Manzikert to Lepanto: The Byzantine World and the Turks, 1071–1575* (Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1991); s. 361–400.

yardım etmesi halinde, Litvanya ile bağlarını koparacağına söz verdi. İvan da söz verdi, ancak daha önce Osmanlılar tarafından öne sürülen koşulla: Şeyh Ahmed, Mengli Giray ile uzlaşırsa.⁴¹

Şeyh Ahmed Kırım'daki can düşmanıya barış yapmak yerine Astrahan'a gitti, amcası Astrahan Hanı Abdülkerim ile ittifak yaptı ve Mengli Giray'a karşı kendisine katılmaları için Nogayları da davet etti. İvan, Mengli'ye hızlıca bir mektup yazdı, yaklaşan saldırı hakkında endişelerini giderdi ve ona Nogayların Moskova ile barış içinde olduğuna dair güvence verdi. Nogay Mirza Yamgurçî'nin elçileri kısa süre sonra Kırım'a gelmiş, Mengli Giray'a, kendisini müttefikleri ve "gerçek hükümdar" olarak gördüklerini söylemiş ve Şeyh Ahmed'i otlaklarından kovma sözü vermişlerdi.⁴²

1504'te bir kez daha bulunduğu yerden ayrılmaya zorlanan Şeyh Ahmed'in yaşadığı sıkıntılar onu çok çeşitli yerlere götürdü. Astrahan yakınlarında, amcası Abdülkerim'i bulunduğu yerden çıkarmaya çalışırken; Kiev'de, Litvanya Büyük Prensi ve Polonya Kralı Aleksandr'dan yardım isterken ve Belgorod'da, Osmanlı padişahına yeniden yalvarırken görüldü. Şeyh Ahmed en sonunda Kiev'e döndüğünde, siyasal sermayesi tamamen tükenmişti. Hayatını Litvanya esaretinde sonlandıran kardeşi Seyyid Ahmed gibi Şeyh Ahmed de kendisini Vilna'da [bugünkü Vilnius] bir tutsak olarak buldu. Üstelik Aleksandr'ın Mengli Giray'la yaptığı görüşmelerde pazarlık kozu olarak kullanılacaktı. Aleksandr'ın Kırım'la barış istediğini öğrenen İvan, duruma hızla ve güçlü şekilde müdahale etti; Mengli'yi Litvanya topraklarındaki baskınları sürdürmeye ikna etti. Mengli Giray, bir kez daha Moskova ile ittifak yapmayı tercih etti, İvan'a yazdığı bir mektupta; Moskova'daki "kardeşi"nin yardımıyla aşağı Dinyeper boyunca kurulan yeni şehirlerin Kırım'ın daha da genişlemesi için bir üs haline geleceğini ve hem Moskova hem de Kırım'ın yakında Litvanya topraklarını yöneteceğini öngörüyordu.⁴³

1506 yılına gelindiğinde bölgedeki başlıca oyuncular Kırım, Moskova, Nogaylar ve Litvanya olarak kalırken, sahnedeki ana karakterler büyük ölçüde değişmişti. Moskova artık İvan'ın oğlu III. Vasili tarafından yönetiliyordu. Polonya-Litvanya'da I. Sigismund tahta çıktı. Nogay mirzalarından Musa yerini Alçagir'e, Yamgurçî

41 *SIRIO*, c. 41, S. 85, s. 433; S. 86, s. 435.

42 *A.g.e.*, S. 87, s. 445, 450, 451; S. 90, s. 474.

43 *A.g.e.*, S. 95, s. 505-11; S. 96, s. 516; S. 98, s. 520-23, 534.

de Alaç'a bıraktı. Ahmed Han'ın 1481'de suikastle öldürülmesi ve 1502'de Kırımlar tarafından bozguna uğratılıp halkının ele geçirilmesinin ardından kendini toparlayamayan Büyük Orda nihayet dağıldı. Sadece Mengli Giray, dostlarının ve düşmanlarının öldüğünü görmek için yaşadı. Mengli; Orda'nın dağılması, Kazan Hanlığı'nın başına da Moskova'nın gözetimindeki oğlu Muhammed Emin'in geçmesiyle, gözlerini eski Altın Orda'nın bir başka değerli parçası Astrahan'a çevirdi. Mengli 1508'de Vasili'ye bir mektup yazarak, İdil'den (Volga) Astrahan'a asker sevk etme sözü aldı.⁴⁴

Mengli Giray'ın Astrahan'a karşı düzenlemeyi düşündüğü bir sefer planı; Yayık ve Emba nehirleri arasındaki geleneksel otlaklarından, Büyük Orda tarafından boşaltılan İdil (Volga) steplerine taşınan Nogaylar tarafından engellendi. Nogayların Moskova ve Kırım'ın bu kadar yakın çevresinde ortaya çıkması, Vasili'yi onlarla barış tesisine mecbur etti. Büyük bir Nogay kuvveti 1509 baharında Moskova'ya baskın yapmak yerine, Astrahan Hanı Abdülkerim'e katıldı ve birlikte Kırım üzerine yürüdüler. Mengli bundan birkaç ay sonra Vasili'ye, Nogayların üstüne büyük bir ordu gönderdiğini, onları bozguna uğrattığını, uluslarını ve geniş sürülerini ele geçirdiğini bildirdi. Kırım'daki Rus casusu Molla Baba Şeyh, Mengli'nin zafer haberini doğruladı ve ele geçirilen ganimetlerin Perekop üzerinden Kırım'a getirmenin bile yirmi günden fazla sürdüğünü ilave etti.⁴⁵

Bu vakte kadar Moskova-Kırım ittifakı, Moskova'dan gelen ödemelerle ve baş düşmanları Polonya ve Büyük Orda'ya karşı düzenledikleri askeri seferlerle sürdürülmüştü. Ancak 1509'da Büyük Orda artık yoktu; Vasili, Mengli Giray'la herhangi bir istişare etmeksizin Polonya ile barış antlaşması imzaladı. Mengli Giray, Moskova'dan gelen ödemelerin azalması ve Moskova'ya yaptığı Astrahan'a asker gönderme çağrısına kulak tıkanmasının ardından, Moskova ile büyüyen anlaşmazlığını artık görmezden gelemezdi.⁴⁶

44 1505–8 dönemine ait ilgili belgeler erişilebilir durumdadır. Bkz. *SIRIO*, c. 95, S. 2, s. 19–21.

45 1508'de Nogay Şıdyak Mirza, Vasili'nin elçilerine; Moskova'nın hayatını kaybeden Musa Mirza'nın on yedi oğlundan korkacak hiçbir şeyi olmadığı ve Nogayların ana kaygılarının Moskova ile ticaret ve Kozak akınlarından korunmak olduğu konusunda güvence verdi. (a.g.e., c. 95, S. 1, s. 11–15; S. 4, s. 70–72, 79–80).

46 A.g.e., S. 3, s. 60–69. Polonya ile barış antlaşması 8 Ekim 1508'de imza edildi; bkz. *The Cambridge History of Poland to 1696*, ed. W. F. Reddaway vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1950), s. 302.

Çetrefilli bir konu, Mengli Giray'ın üvey oğlu Abdüllatif'in geleceğiydi. On beş yıl boyunca büyük prenslere Abdüllatif'in Kırım'a dönmesine izin vermeleri için yalvardı, bazen tehdit etti, ancak bunların hiçbiri sonuç vermedi. İvan, birkaç yıl önce Litvanyalıların esirlerini asla serbest bırakmadığı konusunda Mengli'yi uyardığında, Moskova'nın da aynı ilkeye uyduğundan bahsetmiş olabilirdi. Sonraki sekiz yıl boyunca, 1517'deki esrarengiz ölümüne kadar Moskova'da gözetim altında tutulan Abdüllatif'in hikayesi, Moskova'nın artmakta olan özgüveninin de bir göstergesiydi.

Bu durum 1502'de İvan'ın Mengli Giray'a, Abdüllatif'e babasının *yurdu* Kazan'ı verdiği halde beklentilerini karşılamadığını bildirdiği sıralarda başladı. Moskova Prensi, Abdüllatif'in Kazan tahtına oturduğunda yeminini ihlal ettiğini ve hem Ruslara hem de Müslümanlara zor kullandığı için tüm Kazan bölgesinin Abdüllatif yüzünden zor durumda kaldığını, büyük acılar çektiğini söyledi. İvan bu sebeple, Abdüllatif'i görevden almak ve Kazan tahtını Muhammed Emin'e geri vermek zorunda kaldı.⁴⁷

III. İvan'ın, Mengli Giray'ın itirazlarını ve Abdüllatif'in Kırım'a dönmesi için Nur Sultan'ın yalvararak istediği izinleri ısrarla geri çevirmesi, Kırım prensine karşı tarafgir davrandığı anlamına gelmiyordu. Saygısız hareketleri nedeniyle torunu Dimitri'ye veya Don'daki Kazaklara katılmak için onun emirlerine karşı çıkan, aileleri idam edilen veya köle olarak satılan Ryazan sakinlerine karşı da aynı derecede merhametsizdi. İvan'ın aksi tavrı ve verdiği ağır cezalar, büyük prence sadakatsizliğin hoş görülmeceğine dair açık bir mesaj göndermeyi amaçlıyordu, "Çünkü yalnızca bize hizmet edenlere ve itaat edenlere iyilikler bahşedilir."⁴⁸

1509'da Büyük Prens Vasili, babasından daha merhametli davranarak Abdüllatif'i sürgünden geri getirtti. Kırım tarafının Kaşıra kasabasının ona verilmesi talebi nezaketle reddedildi. Bunun yerine, Abdüllatif'in Kırım elçilerinin huzurunda yemin etmesinden sonra Vasili, "Size kendi topraklarımızda bir yer vereceğiz" dedi.⁴⁹ Verilen yer "tüm köyleri, haraç ve gümrük vergileriyle" birlikte Yuryev-Polski kasabasıydı. Abdüllatif'in Kaşıra yerine Yuryev-Polski

47 SIRIO, c. 41, S. 79, s. 390; S. 89, s. 468; S. 90, s. 474-76; S. 93, s. 490, 495; Khudiyakov, *Ocherki*, s. 53-58.

48 SIRIO, c. 41, S. 81, s. 412-13; S. 88, s. 461, 463.

49 A.g.e., c. 95, S. 2, s. 42.

ile ödüllendirilmesi mühimdi. Zira babası III. İvan daha önce Kaşira'yı Muhammed Emin'e vermiş olsa da Vasili, Kaşira'yı dilediği kişiye verme hakkına sahip olduğunu ve bu kasabayı Cengiz-soylu prenslerin tımarlık mülkü haline getirmeyeceğini kaydetti. Abdüllatif'i Kırım ve Litvanya'dan uzak tutma arzusu da tabiatıyla, onu Moskova'nın kuzeydoğusundaki güvenli ve uzak bir köşeye atıverme kararında rol oynamıştı.⁵⁰

Vasili'nin Abdüllatif'in sadakatiyle ilgili endişeleri vardı. Nitekim Abdüllatif'i Polonya-Litvanya ile görüşmekten menedip, büyük prensin hizmetindeki diğer Tatar prensleriyle –Kasimov'da Yanay ve Surojik'te (Zvenigorod'un kuzeyinde bir kasaba) Şeyh Avliyar-barış içinde yaşamaya mecbur bırakan ifadeler *şertte* açıkça kayıt altına alınmıştı. Ayrıca Vasili'nin izni olmadan "büyük prensin topraklarını" terk etmeyecek, birliklerini Kazan'a göndermeyecek ya da steplere giden Moskova Kozaklarına saldırmayacaktı. Abdüllatif'ten "tüm Hristiyanlara hüsnüniyet göstermesi", Hristiyanlara ve kiliselerine karşı zor kullanmaması ve esaretten kurtulan Rusların Moskova'ya dönmelerine yardım etmesi bekleniyordu. Vasili ve Abdüllatif, Kırım'ın dört Karaçi kabilesinin dışında kalan kaçakları kabul etmeme konusunda mutabık kaldılar. Kırım elçilerinin Abdüllatif adına vekaleten teyit ettiği bu antlaşmaya her iki taraf da sadık kalacağına yemin etti.⁵¹

Bu *şert*, tıpkı bundan sonrakiler gibi Kırım-Moskova ilişkilerinin müphem doğasına ayna tutuyordu. Moskova, *şerti* Abdüllatif'in büyük prens huzurunda ettiği bir yemin gibi görürken; esasında, Vasili ile Kırım elçileri tarafından temsil edilen Abdüllatif'in karşılıklı taahhütleriyle iki taraf arasındaki yazılı bir antlaşma formunda imzalanmıştır. *Şerte* göre Abdüllatif büyük prence tâbiydi, Hristiyan topraklarında ikamet edecekti ve Moskova dışında hiçkimseyle ilişki kurmayacaktı; Vasili de Abdüllatif'ten kardeş olarak bahsetmekteydi ve ona Yuryev bölgesinde tam özerklik vermektedir.

Bu ve benzer şekillerde ortaya çıkan insicamsızlıklar, step siyasetinde yeniyle eskinin karmaşa yaratacak şekilde iç içe geçmesinin bir neticesiydi. Moskova fiiliyatta (*de facto*), stepteki komşularından ayrı

50 Vasili'nin Abdüllatif'e güvensizliği aşikârdı. Birkaç yıl sonra, Abdüllatif'in anesi Nur Sultan'ın Moskova'nın gözetimi altında olduğu müddetçe, oğlunu Moskova'ya ziyarete gelmesine izin verdi (a.g.e., S. 6, s. 100–101).

51 A.g.e., S. 2, s. 42, 48–51; S. 3, s. 54; Kashtanov, *Sotsial'no-politicheskaia*, s. 246–47; Khudiakov, *Ocherki*, s. 69–70.

bir gelişim içindeydi; ancak hukuken (*de jure*) Altın Orda siyasal sistemi içindeydi. Bu çerçevede Kırımlılar, Moskova'yı itaat gösteren bir haraçgüzâr devlet olarak görmeye devam ettiler. Moskova'nın eski siyasal formlarla yeni realiteler arasında gittikçe artan dengesizliği ortadan kaldırma mücadelesi, sonraki iki yüzyılda da devam edecekti.

Kırım-Moskova İttifakının Sonu

XVI. yüzyılın başlarında, Moskova'nın ücra bir prenslikten, bölgesinde büyük bir ekonomik ve askeri güce doğru hızla değişen statüsünün, siyasal ve diplomatik yollarla da teyidi gerekiyordu. Vasili, Kırım'ın sonu gelmeyen taleplerini karşılamak için ödemelere ve hediyelere artık büyük meblağlar harcamak istemiyordu. Bunun yerine hediyelerin miktarını azaltacak ve onları da yalnızca yeterli ölçüde sadakat gösterenlere verecekti; lakin bu karar, Moskova elçilerine kötü muamelelere ve Moskova'nın sınır bölgesi boyunca gerçekleşen baskınlara yol açtı.

1509'da Mengli Giray, Vasili'ye giderek bir şikayet listesi sundu: Kendisine gönderilen zırhın işçiliği kötüydü; Kırımli tüccarlar Moskova'da gümrük vergisi (*tamga*) ödemek zorunda kalıyordu; Rus elçisinin getirdiği hediyelere dair bir sayım defteri olmadığından, birçok Kırım soylusu hiçbir şey alamadığı için elçiler dövülmekteydi.⁵² Moskova'nın Kırım'a ödemelerini azalttığı bir dönemde, Polonya Kralı Sigismund bir kez daha Mengli Giray'a yakınlaştı ve ona 15.000 duka yıllık ödeme teklif etti. Böylesine yüksek miktarda bir ödemeyi reddedemeyen, Astrahan'a karşı yardım ve Abdüllatif'in özgürlüğü için yaptığı girişimlerde Moskova'dan sürekli hayal kırıklığına uğrayan Mengli Giray, sunulan teklifi bu kez kabul etti ve Kırım akınını Moskova'ya yöneltti.

Vasili, Kırım'dan gelen düşmanca tavırlara cevap olarak, büyük prensin "yeni" eşiği olarak gördüğü Osmanlı padişahıyla ilişkisini güçlendirmeye karar verdi. Vasili'nin pek de incelikli olmayan bir benlik algısı vardı ve bu, 1514'te İstanbul'a giden elçilerine verdiği talimatlardan anlaşılıyordu. Elçiler, padişahın büyük prens yazılı metinde kardeş olarak hitap etmesi gerektiği hususunda ısrarcı olacaktı; "Çünkü büyük prens, Roma imparatoru Maximilian'ın, 'Roma kralının' ve diğer hükümdarların kardeşiydi." Osmanlı İmparatorlu-

52 SIRIO, c. 95, S. 3, s. 54-59, 68; S. 4, s. 74-75, 81-82.

ğu ile yapılacak antlaşmanın çeşitli versiyonları önceden hazırlanmıştı; bunlardan biri de Mengli Giray ve Polonya'ya karşı Moskova-İstanbul ittifakı öngörüyordu; lakin bu, padişahı etkileyemedi.⁵³

1515 yılında Mengli Giray'ın ölümüyle, oğlu ve halefi Muhammed Giray, Moskova'ya karşı yeni bir girişim başlattı. Muhammed Giray, Vasili'ye yazdığı ilk mektubunda, Vasili'nin, Kırım'ın bazı taleplerini yerine getirmesi halinde Moskova ile ittifakı sürdürmeye hazır olduğunu ifade etti. Yeni Kırım hanı, babası Mengli Giray'ı yanılttığı için suçu Vasili'ye attı. Ne de olsa üç yıl önce Mengli'ye haber vermeden Smolensk'e saldıran Vasili idi; Polonya ile ateşkes imzaladıktan sonra Smolensk'i Polonya kralına verense Mengli idi. Muhammed, büyük prence Bryansk, Starodub, Poçap, Novi Gorodok, Rılsk, Putivl, Karaçev ve Radogoş kasabalarını Vasili'nin babası III. İvan'a verenin, kendi babası Mengli Giray olduğunu hatırlattı. Vasili'ye ayrıca, III. İvan'ın Kırım'dan otuz beş kasaba aldığını görmesi için eski *defter*lere bakmasını salık verdi ki bunların hepsi eskiden Kırım hanlarına aitti. İvan buralardan düzenli olarak haraç alıyordu. "Ve şimdi size zorluk çıkarmamak için, o [han] yukarıda ismi geçen şehirlerden yalnızca sekizi ile Odoev ve Ryazan kasabalarından gelen geleneksel *yasakları* geri istedi."⁵⁴

Bölgesel çatışmalar ve siyasetin doğası, açık bir şekilde ortaya konmaktaydı. Üç ayrı güç –Polonya-Litvanya, Moskova ve Kırım– aynı toprakların kontrolü için rekabet halindeydi: İlk ikisi fetih, işgal ve ilhak niyetiyle, sonuncusu ise haraç toplama hakkı için talepte bulunuyordu. Muhammed Giray, Altın Orda geleneklerini sürdürmeyi, Büyük Han unvanını almayı ve ayrıca Orda'nın Moskova ve Litvanya'nın güney sınırlarında bulunan, eski haraçgüzâr mülklerini geri almayı amaçlıyordu. Vasili'ye yazdığı mektupta Muhammed Giray'ın, kendisinden "Büyük Orda'nın Büyük Hanı" olarak bahsetmesi rastlantı değildi.⁵⁵

53 A.g.e., c. 95, S. 7, s. 113, 118–23; *The Cambridge History of Poland*, s. 303–4; Jaroslaw Pelenski, "The Emergence of the Muscovite Claims to the Byzantine-Kievan 'Imperial Inheritance,'" *HUS*, S. 7 (1983), s. 531. Kutsal Roma İmparatoru Maximilian'ın elçilik heyetinin yakın zaman içinde Moskova'yı ziyaret etmesi ve imparatorun Vasili'nin çar unvanını kabul etmesi, Moskova'nın yükselen statüsünü daha da teyit etmekteydi.

54 *SIRIO*, c. 95, S. 10, s. 153–55, 158, 160.

55 A.g.e., S. 10, s. 146–77. Solovyev yanlış bir şekilde, Muhammed Giray'ın bu unvanı sadece Ryazan prensine hitap ederken kullandığına inanmaktadır (Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 248).

Kırım'ın bakış açısından, Polonya-Litvanya'ya yönelik baskınların durdurulması, Polonya kralının ödemeleri ve hediyeleriyle güvence altına alınmıştı. Moskova da sınırları boyunca istikrar istiyorsa aynısını yapmalıydı. Kimse bu hissiyatı Kırım'daki sadık Moskova taraftarı Appak Mirza'dan daha açık ifade edemezdi: "Polonya kralıyla nasıl dost olunmaz? Hazinesi nehir gibi, hem kışın hem de yazın akıyor ve soyluları da halkı da, herkesi memnun ediyor." [Mirza] Rus elçisini; Polonya kralının, Moskova'yı ele geçirmeye yardım etmesi halinde Kırım'a yapılan ödemeyi iki katına çıkarma sözü verdiği konusunda uyarıp, Rusya açısından kralın bu etkisini dengelemenin tek yolunun, daha fazla para ve hediye olduğunu söyledi.⁵⁶

Ancak Kremlin olayları farklı yorumluyordu. Moskova'ya göre Kırımlılara, Polonya'ya karşı savaşta ittifak için ödeme yapılmıştı. Kırım'ın Polonya'ya yönelik baskınları durduğunda, [Moskova'dan Kırım'a] büyük miktarlarda para ve lüks eşya teslimatı da durmuştu. Daha da önemlisi, Moskova Kırım'ın, büyük prensin Rus şehirleri ve toprakları üzerindeki egemenlik haklarına itirazlarını kabul etmiyordu. Altın Orda dönemi artık geride kalmıştı.

Muhammed Giray'ın girişimine yanıt olarak Vasili, Kırım'a kendi sefaret heyetini gönderdi. Vasili, Muhammed Giray'ı onore edip, ondan Büyük Orda'nın Büyük Hanı olarak söz ederken, önemli meselelerin herhangi birinde uzlaşmak için çok az manevra alanı bulabildi. Elçiler, ödemeleri ve hediyeleri teslim etti, ancak ilerleyen dönemlerde ödemelerin yapılıp yapılmayacağını bilmediklerini, bunun Muhammed Giray'ın Moskova ile barış halini sürdürmesine bağlı olduğunu açıkladı. Ayrıca Moskova elçisine, Kırım yetkililerine veya soylularına hiçbir harç ve gümrük (*daragi i poshliny*) ödemesi talimatı verildi. Eğer bunu yapmaya zorlanırsa, Muhammed Giray'a, yaptıkları anlaşmaya göre elçilerin yukarıdakilerin hiçbirini ödememesi şartının koşulduğu hatırlatılacaktı.

Elçilik heyeti, Muhammed Giray'ın endişelerini giderecek ve Vasili'nin Nogaylar ve Astrahan ile ilişkilerinin yalnızca ticari ilişkilere dayandığını ve Kırım'a yönelik hasmane tutum olmadığını açıklayacaktı. Kasabalar ve kasabalardan gelen haraçlar konusunda Muhammed Giray düşüncesizce davranmıştı; kasabalar Vasili'nin mirasıydı ve babasına Tanrı'nın iradesiyle verilmişti. Moskova'nın

56 56. SIRIO, c. 95, S. 10, s. 167-70.

teritoryal iddialarını batıda bulunan ihtilaflı kasabaların ötesine kadar genişleten Vasili, Meşçera bölgesine düzenlenen Kırım saldırılarından şikayet etti ve bölgeden açıkça “Sınır bölgemiz, Mordovya toprakları” şeklinde söz etti. Elçilik heyeti ayrıca çok hassas bir misyonla görevlendirildi. Elçi çok ciddi bir gizlilik içinde, Muhammed Giray’ın kardeşi Ahmed’e bir mesaj iletenecekti. Ahmed Giray’a, Moskova’ya gelmeyi tercih ederse, çok iyi karşılanacağı ve istediği zaman gitmekte özgür olacağına dair güvence verecekti. Ancak Ahmed Giray, gelmesi halinde kendisine belirli bir kasabanın verilmesinde ısrar edecek olursa, elçi bu konuda herhangi bir hususi ve belirgin söz vermeyecekti.

Ahmed Giray gizlice Moskova’ya gitme ihtimallerini düşünürken; Abdülatif’in Moskova’dan dönüş meselesi, Kırım-Moskova ilişkilerinde sorun yaratmaya devam etti. 1512’de Kırımlıların bir savaş hazırlığına yardım etmekle suçlanan Abdülatif bir kez daha tutuklandı ve sürgüne gönderildi. Serbest bırakılması ve geri dönmesi için yapılan itirazlar sürekli geri çevrildi. Hatta annesi Nur Sultan’ın önceki yıl Moskova ve Kazan’ı ziyareti ve Osmanlı padişahının araya girmesi dahi Abdülatif’in özgürlüğünü kazanması için yeterli olmadı. 1515’te Muhammed Giray, Abdülatif’in, bir iyi niyet jesti olarak annesine Mekke’ye yapacağı hac yolculuğunda eşlik edebilmesi için serbest bırakılması çağrısında bulundu. Fakat ne dini hassasiyet vurgusu ne de Abdülatif’i Moskova’dan uzağa gönderme vaadi Vasili’yi ikna etmeye yetti. Bir uzlaşma göstergesi olarak Vasili, Abdülatif’in başka bir sürgünden geri getirilmesini sağladı ve altı yıl önce yapmak istemediği şeyi yaptı –Kaşira kasabasını ona verdi.⁵⁷

Rusların Kırım hanını devre dışı bırakarak, Osmanlı padişahına doğrudan ulaşma stratejisi bir ölçüde meyvesini verdi. Muhammed Giray, İstanbul’un Moskova ile kazançlı ticaretini Osmanlı şehirleri Kefe ve Azak (Azov) üzerinden sürdürmek istediğinin farkındaydı. Moskova’ya karşı geniş çaplı bir savaş yürütmek, böylesi bir ticaretin durmasına sebep olabilirdi. İstanbul’la ilişkisini tehlikeye atmak istemeyen, Moskova’dan tavizler koparmaktan da henüz ümidini kesmeyen Muhammed Giray beklemeyi tercih etti.⁵⁸

57 *A.g.e.*, S. 6, s. 97; S. 7, s. 108; S. 10, s. 151, S. 11, s. 186, S. 12, s. 195–96, 209–13, 222–23; *Nikonovskaia*, s. 15; *Khudiakov, Ocherki*, s. 71, 82.

58 *SIRIO*, c. 95, S. 13, s. 229–35.

Muhammed Giray'ın sabrı tam da bu sıralarda, bir diğer Moskova elçisi İvan Mamonov'un 1516'da Kırım'a gelmesiyle iyice zayıfladı, zira Moskova'nın tavrında gözle görülür herhangi bir değişiklik yoktu. Alışlageldik diplomatik izahatlar artık yeterli olmuyordu. Elçiden bir ödeme (*kazna*) ve üç farklı türden hediye vermesini istedi. Muhammed Giray, oğlu Alp'e hediye verilmesini talep ettiğinde elçi, elindeki listede yer almadıkları için, Alp ve diğerlerine hediye verilmeyeceğini söyledi. Açıkça görülüyor ki Moskova, sınırlarına akın düzenleyen kimseleri ödüllendirmeyi reddediyordu. Moskova'ya sadık isimlerden Appak Mirza, Polonya kralının kine benzer hediyeler sunması için Mamonov'a tekrar ricada bulundu. Eski Altın Orda topraklarındaki siyasal hiyerarşinin Kırımlılarca yorumlanma şeklini ve Moskova'nın bu sistemdeki yerini açık bir şekilde dile getirerek, Kırım soylularının Moskova'nın bu davranışından hoşlanmayacağı hususunda elçiyi uyardı. "Büyük şehzade Muhammed Giray'a han [tsar] diyorsunuz, ama ona itaat etmiyor ve müstakil hareket ediyorsunuz" (*tsaria kniaz' velikii ne poslushav sam, a tsarem nariazhaet*) sözleriyle elçiyi, yaptıklarıyla söylediklerinin farklı olduğu konusunda ikaz etti.⁵⁹ Moskova elçisinin tavrı değişmeyince, Kırımlılar Rus tercüman ile kâtibi tutukladı, sonra da zincirleyip dövdüler. Muhammed Giray, Mamonov'a, Alp'in Moskova sınırına baskına gittiğini bildirdi; bunun sebebinin de "Oğluma verecek hiçbir şeyim yoktu" diyerek açıkladı.⁶⁰

Yoksulluk ve sadakat, hep aynı beklentiye tekabül ediyordu – Moskova'dan gelecek daha fazla hediye. Muhammed Giray'ın diğer oğlu Bagadur, Moskova'dan gelenlerin ne kadar az olduğunu anlatmak için bu hediyelerin miktarını şöyle bir metaforla resmetmişti: "Büyük prensin bana gönderdiği şeyi çiğnemeye başlasam ve onu halkımın üzerine doğru tükürsem; o zaman bile halkıma bir şey düşmez." Elçiyi ikna etmeye bu da yetmeyince, kardeşlerinden birinin Moskova'ya baskın yapmak istediğinde Bagadur'un bunu yapmaması için ona 40.000 altın (1.200 ruble; bir altın, üç kepiktir) ödediğini ve şimdi Moskova'nın çıkarlarına hizmet ettiği için bu parayı onlardan tazminat olarak istediğini söyledi. Bu çaba da işe yaramayınca Bagadur hediyeleri zorla aldı.⁶¹

59 A.g.e., S. 16, s. 271.

60 A.g.e., S. 16, s. 277, 282.

61 A.g.e., S. 16, s. 285.

Moskova'yı, Astrahan'a karşı kendi yanında durması gerektiğini ikna edilebileceğini uman Muhammed Giray, İvan Mamonov'a; Moskova ile barış yapmaya hazır olduğunu, ayrıca Mengli Giray'ın ölümünün birinci yıldönümünde biraraya geldiklerinde, tüm Kırım soylularını da buna ikna etme imkanının olduğunu söyledi. Ancak bunun için Vasili'nin iki şartı yerine getirmesi gerekiyordu: Abdül-latif'i iade etmek ve Astrahan'a karşı arkebüzlerle tam donanımlı bir filo göndermek. Muhammed Giray, Vasili'yi Astrahan zaferinin yakın olduğuna temin etmek için, tüm önde gelen Nogay mirzalarının kendi hizmetine girmeye hazır olduğunu da ekledi. Astrahan düşerse, Muhammed Giray askerlerini Polonya üzerine gönderecekti. Kırım birliklerinin önce Polonya'ya gönderilmesini talep ettiği için, Vasili'yi azarlayan Muhammed Giray şu tuntuşraklı soruyu sordu: "Kim daha büyük, büyük prens mi yoksa han mı?"⁶²

Vasili, Muhammed Giray'ın daha üstün konumda olduğu iddiasına doğrudan itiraz getirmeden, kendinden emin bir şekilde karşılık vererek, esir değişimi talep etti ve Kırım hanının sözünü ettiği sorunları görmezden geldi. Vasili'nin kendine olan güveni –kısmen de olsa– Kırım'dan gelen istihbarat raporlarına dayanıyordu. Moskova'nın Kırım'daki güvenilir kaynakları; Muhammed Giray'ın otoritesinin aslında zayıf olduğunu, Kırım soylularının Moskova ve Polonya yanlısı gruplar olarak bölündüğünü, Nogayların hana yük olduğunu ve tüm Kırımlılar tarafından küçük görüldüklerini, yaşanan kıtlığın birçok Kırımlıyı yarımadayı terk etmeye ve sürüleriyle steplere gitmeye zorladığını bildiriyordu. Son olarak Muhammed Giray'ın kardeşi Ahmed Giray, hanın Astrahan'dan gelebilecek bir saldırıdan korktuğunu Vasili'ye bildirdi; büyük prene sadakatine dair güvence vererek, hanın, kendi yardımı olmaksızın Moskova'ya karşı büyük bir sefer başlatamayacağını söyledi. Tüm bunlara karşılık Vasilli, Kırım'daki sadık adamlarına mektup yazarak, onları kendisi için çalışmayı sürdürmeye teşvik etti.⁶³

62 *A.g.e.*, S. 16, s. 287, 296–98. Nogaylar bölünmüş haldeydi. Çağır Mirza, diğer on iki Nogay mirzasıyla birlikte kardeşi Şigim'e karşı yardım istemek için Kırım'a geldi. Bundan korkan Şigim Mirza da kız kardeşini Muhammed Giray ile evlendirmek ve Astrahan'a karşı ittifak teklif etmek için elçisini Kırım'a gönderdi. Daha önce kardeşi Çağır Mirza'nın otuz bin kişilik ulusunu ele geçirmişti ve şimdi Kırımlılar tarafından saldırıya uğrarsa, kendisini terk etmelerinden korkuyordu (*a.g.e.*, S. 9, s. 144; S. 16, s. 310–11).

63 *A.g.e.*, S. 17, s. 316–33; S. 21, s. 358–65.

Moskova'nın hedefleri ve politikaları açıktı: Ne egemenliklerine ne de genişlemelerinin meşruiyetine yapılan itirazlara müsaade edeceklerdi. Büyük prensin, Kırım'ın eski Altın Orda toprakları üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştıırıp yardımda bulunmaya niyeti yoktu. Eski zamanlardaki haraç verme uygulamasına –farklı şekillerde de olsa– devam etme niyetinde de değildi. Moskova, Kırım'ın isteklerini öğrenip kontrol altında tutabilmek için, Kırım'a karşı Astrahan ve Nogaylara güveniyordu. Ancak Nogaylar şiddetli iç savaşlarla uğraşıyordu; böylece Astrahan, Kırım'ın Moskova'ya karşı daha büyük bir sefer başlatma kabiliyetinin önündeki tek büyük engel olarak kaldı.

Benzer etmenler Moskova'nın, Giray hanedanının düşmanları olan, Büyük Orda'nın hayatını kaybeden hanı Ahmed'in torunlarını Kasımov ve Kazan'a yerleştirmesinde de devreye girmektedir. Kırım hanı Moskova'ya yazdığı bir mektupta Vasili'ye, Kırım'ın en güçlü klanı olan Şirin soylularının, düşmanları Ahmed Han'ın yeğeni Şeyh Avliyar'ı Kasımov'dan çıkarması için yaptığı uyarıları kulak ardı ettiği için öfkeliydi. Muhammed Giray, Kasımov'un her zaman Kırım'ın kontrolü altında olduğunu Moskova'ya açıkça göstermek için, oğlu Bagadur'un 1517'de Kasımov bölgesine (*Meshcherskii yurt*) baskın düzenlediğini açıkladı. Kasımov'u Muhammed Giray'ın oğluna teslim etmediği sürece, bu tür baskınların tekrar yapılacağı konusunda Vasili'yi uyardı.⁶⁴

Muhammed Giray bu ve diğer mektuplarında kendisini, yarındaki soyluların artan baskısı altında bulan bir Moskova dostu olarak tasvir ediyordu. Aslında, büyük prens, Kasımov'u Kırım'ın düşmanlarına verip, ölmek üzere olan Muhammed Emin'in yerine Kazan tahtına Abdülatif'in geçmesini istemezken; Kırım soyluları, Vasili'yi dost olarak gördüğü için Muhammed Giray'ı suçluyorlardı. Tahta kimin çıkacağı konusu ise gittikçe acil bir mesele haline geliyordu. Kazan asilleri Muhammed Emin'e; kendisinin çocuğu olmadığı için Astrahan hanına, oğlunun Kazan'ı yönetmesi talebini iletmesi amacıyla bir temsilci göndermesini istediler. Sadece Kasımov değil, Kazan da Kırım'ın düşmanlarının eline geçebilirdi.⁶⁵

64 A.g.e., S. 14, s. 251; S. 21, s. 377–78; S. 22, s. 386; S. 24, s. 419. Ayrıca bkz. Vel'iaminov-Zernov, *Issledovanie*, c. 1, s. 217–46.

65 SIRIO, c. 95, S. 22, s. 388–89.

Ne uyarılar ne de talepler Moskova'nın, Cengiz Han'ın torunları arasındaki rekabete oynayarak, kendi çıkarları istikametinde yürüme kararlılığını etkiliyordu. Vasili'nin Kırım'daki elçisi Kasımov, tahtına geçmeyi, Moskova'ya sadakatiyle bilinen Ahmed Giray'a büyük bir gizlilik içinde önerecekti. Dahası, Moskova'nın bağımsızlığını savunmak ve Kırım ile ilişkilerinde bazı değişikliklere gideceğinin altını çizmek isteyen Vasili; 1517'de Osmanlı sultanına özel bir elçi gönderirken, elçiye Kırım üzerinden değil de Kefe üzerinden İstanbul'a seyahat etme talimatı verildi. Han onu Kırım'dan geçmesi için davet edecek olursa, elçi, hana değil padişaha gönderildiğini söyleyecekti. Vasili aynı zamanda, Kırım'a gönderdiği sefaret heyetinin derecesini düşürerek, daha alt seviyede bir elçi görevlendirdi; ayrıca elçiye, Kırımlılar tarafından, Astrahan'a sefer düzenlenmesi, Şeyh Avliyar'ın azledilmesi, Abdüllatif'in serbest bırakılması veya yetersiz hediyeler mevzuları gündeme getirilecek olursa, birtakım mazeretler ileri sürerek sürüncemede bırakma talimatı verdi. Moskova'nın, eski efendilerine karşı tavır değişikliğinin bir başka örneği de elçiye verilen, Kırım'ın Rus tutsaklar için fidye taleplerini reddetme ve bunun yerine her iki tarafın esir takasına gitmesini önerme talimatıydı.⁶⁶

Moskova ile düşman veya dost olmayı belirleyen unsur, büyük ölçüde hediye ve ödemelerin sunulmasıydı. Kırım aristokrasisi, Moskova'nın çıkarlarını temsil edip iyi ödüllendirilenler ile Polonya kralının ödeme listesinde yer alanlar arasında bölünmeye devam etti. Moskova yanlısı grubun en önde gelen temsilcileri Appak Mirza ve Ahmed Giray, Vasili'ye, Kırımlıları sınırdan uzakta tutmak veya onları hizmetine almak istiyorsa, daha büyük miktarlarda ödemeler göndermesi gerektiğini sürekli hatırlatıyorlardı. Paranın sözcüklerden daha yüksek sesle konuştuğunu vurgulayan Appak Mirza, Vasili'ye şöyle yazmıştı: "Kraldan [Polonya] kızıl altın ve beyaz gümüş dökülüyor, onu kuru sözle nasıl ıslatabiliriz?" Henüz yakın bir zamanda, kralın elçilerinin yünlü, pamuklu ve kürk mantolarla yüklü on iki araba getirdiğini sözlerine ekledi.⁶⁷

Polonya'dan gelen cömert ödemeler, Kırımlıların kısa bir süreliğine elde edilmesinde etkili olsa da uzun vadede Polonya Litvanya, Moskova'nın bölgedeki stratejik öneminin yerini alamadı; Lehler,

66 A.g.e., S. 23, s. 408; S. 24, s. 430-31.

67 A.g.e., S. 29, s. 497, 502.

steplerin süratle değişen siyasetinde aktif bir oyuncu olmaktan çok uzaktı. Halbuki Moskova; Kasimov ve Kazan'daki tahtları denetim altında tutuyor, Nogayları kolaylıkla etkileyebiliyor ve Kırım'ın hasmı Astrahan Hanlığı'nın gücünü hem sağlamlaştırabiliyor hem de kırabiliyordu. 1517 yılında Polonya'ya karşı elde edilen bir dizi Moskova askeri zaferinden sonra, Muhammed Giray bir kez daha büyük prence yakınlaştı. Abdüllatif'in şüpheli ölüm haberi bile – Vasili, Abdüllatif'in Kazan'a gitmeden hemen önce ne olduğu belirtilmeyen bir hastalıktan öldüğünü iddia etmişti- Muhammed'in yakınlaşma arayışına girmesini engelleyemedi. Muhammed Giray 1518'de Vasili'ye, Polonya kralının 15.000 altın dukalık yıllık ödemesini iade ettiğini, Litvanya sınır bölgelerine büyük bir ordu gönderdiğini ve [Moskova'yla] Polonya ve Astrahan'a karşı ittifaklarını yenilemeye hazır olduğunu bildirdi.⁶⁸

Vasili 1518'de, hem Tatarca hem de Rusça hazırlanmış birer antlaşma metniyle birlikte, elçisini Kırım'a gönderdi. III. İvan ve Mengli Giray arasındaki eski birlikteliği yeniden canlandıran bu antlaşma, Büyük Orda hanedanı ("Ahmed'in çocukları") ve Polonya-Litvanya'ya karşı Moskova-Kırım ittifakını öngörüyordu. Kırım tarafı, Moskova'nın sınır kasabalarına ve büyük prensin hizmetinde bulunan kimselere artık baskınlar düzenlemeyecekti. Kırımlıların daha önce sahip olduğu, aidiyeti ihtilaflı kasabaların Vasili'nin hâkimiyetinde olduğu kabul edildi. Kırım'daki Moskova elçileri gümrük ödemeyecek ve hukukları ihlal edilmeyecekti. Bunun karşılığında Moskova, kendi elçisine; Astrahan ve Kiev'e karşı Moskova'nın yardımı, Moskova'nın hediyelerini Polonya kralının gönderdiklerinden az olmayacak şekilde gönderme ve Muhammed Giray'ın kardeşi Sahip Giray'ın Kazan hanı olmasına müsaade etme sözünü iletme talimatını verdi. Kırımlılar buna rağmen, Rus elçilerinin yemin etmesi ve bu yükümlülüklerin yer aldığı bir belgeyi imzalaması konusunda ısrar edecek olurlarsa, elçiler bunu reddedecekti.⁶⁹ Vasili'nin sözlerini yerine getirmeye niyeti olmadığı artık anlaşılmıştı.

Moskova'nın taviz ve vaatleri Kırım'da yetersiz bulundu ve 1519'da Kırım siyaseti kararlı bir şekilde Polonya yanlısı gruba meyletmeye başladı. Moskova'nın Kırım'daki en güçlü müttefiki Ahmed Giray'ın han tarafından öldürüldüğü, oğullarının da Kefe'de kendi-

68 A.g.e., S. 28, s. 481, 488; S. 30, s. 513, 520.

69 A.g.e., S. 31, s. 549–50; S. 33, s. 594–98.

lerine himaye aramak üzere kaçtığı haberi geldi. Ahmed'in yerine, Polonya kralının ödeme listesinde sürekli olarak yer alan Bagadur Giray, kalgay olarak atandı. Bagadur Giray, Vasili'ye yazdığı mektupta; büyük prensin Astrahan konusunda yardımını, Toktamış döneminde Kırım'a ait olan ihtilafli sınır kasabaları üzerindeki Kırım otoritesinin tanınmasını ve ödemelerin eskiden olduğu gibi kalgay aracılığıyla gönderilmesini talep ederek, eski meseleleri gündeme getirdi.⁷⁰

Han da Vasili'ye ayrı bir mektup gönderdi ve bu metni bizzat Appak Mirza teslim etti. Önceki mektuplarda yer alan rica tonu, yerini dehşetli ikaz ve tehditlere bırakmıştı: Vasili askerlerini bahar da Astrahan'a göndermezse, anlaşmaları geçersiz ve hükümsüz olacaktı. Ayrıca Muhammed Giray hem kendi borçlarını ödemek hem de Ryazan ve diğer üç sınır kasabasından gelen haraç ödemelerinin (*Odoevskii yasak*) iadesi için 30.000 ruble talep etmekteydi.⁷¹

Vasili haçı öptü, barış antlaşmasına uyacağına yemin etti ve Astrahan'a asker göndereceğine söz verdi. Bir yandan da Şeyh Avliyar'ın oğlu Şah Ali'yi Kazan'da tahta oturması için gönderdi. Kendisine sadık Appak Mirza'nın tavsiyelerine aykırı hareket eden Vasili, hanın isteklerini ve Sahip Giray'ı Kazan'da tahta çıkarma sözünü kulak ardı ederek, Muhammed Giray'ı bir kez daha geri çevirmiş oldu. Artık hem Kasimov hem de Kazan, Kırım hanlarının rakiplerinin elinde ve ayrıca Moskova'nın kontrolü altındaydı. Appak Mirza bile artık Vasili'nin Kırım'daki çıkarlarını temsil etmek istemedi ve Polonya kralının hizmetine girdi. Moskova ile anlaşabilmek artık mümkün değildi.⁷²

Muhammed Giray, Moskova'yı cezalandırma amaçlı büyük bir sefer düzenlemek için iki yıl daha bekleyecekti. Astrahan, steplerdeki hâkimiyetinin önündeki asıl engel olarak kaldı. 1521'de önceki politikalarından ayrıldı ve bir elçisini, düşmanı Cani-beg Han'a ateşkes teklif etmesi için Astrahan'a gönderdi. Muhammed, Moskova ile dostluğunun bittiğini; çünkü Vasili'nin, halkının iradesine

70 A.g.e., S. 34, s. 609; S. 35, s. 619–24; S. 36, s. 636; Syroechkovskii, "Muhammed-Gerai," s. 53–57.

71 SIRIO, c. 95, S. 36, s. 635–41.

72 Vasili, Şah Ali'yi Kazan'da tahta oturtmasını meşrulaştırırken, Kazan halkının arzusunun böyle olduğunda ısrar etmekteydi. Esasen, o zamanlar Kazan'da sadece azınlıkta olan Moskova yanlısı bir grup bunu talep etmiş olabilir. Bkz. A.g.e., S. 36, s. 661; Khudiakov, *Ocherki*, s. 77; Syroechkovskii, "Muhammed-Gerai," s. 53.

karşı gelerek Kazan tahtına Şah Ali'yi oturttuğunu ve kendisine ihanet ettiğini bildirdi. Şimdi de Kazan halkının talebine cevaben, kardeşi Sahip Giray'ı oraya han olarak göndermişti. Muhammed Giray, Moskova'ya karşı akın hazırlıkları yaparken Cani-beg Han'ı da kendisine katılmaya çağırdı. Ancak eski düşmanlığın üstesinden gelmek çok zordu, Astrahan hanı ateşkes teklifini reddetti.⁷³

Bu arada Vasili, Kırım hanını devre dışı bırakarak, Osmanlı payitahtıyla doğrudan münasebet kurma stratejisini sürdürdü. Osmanlı padişahı I. Selim, Vasili'ye büyük prens ve çar olarak hitap ederken, Moskova'nın yükselen statüsüne saygı göstermeye hazırды. Kürk, samur, kılıç, kara tilki, mors ve şahinlerin büyük talep gördüğü İstanbul için, barış ve ticaret ciddi bir öncelikti. Vasili, Don Nehri boyunca uzanan ticaret yolunu Azak ve Kefe üzerinden, Kırım dışarıda tutulacak şekilde güvence altına almayı teklif etti, "Çünkü Kırım hanı dostluğumuza karşı çıkıyor."⁷⁴

Hem Kırım hanı hem de büyük prens, Osmanlı padişahına seslerini duyurabilmek için birbirleriyle yarış halindeydi. Padişah ticaret fırsatlarıyla ne kadar ilgilenirse ilgilenir, bir yandan da tüm Müslümanların koruyucusu makamındaydı ve Vasili, Muhammed Giray tarafından kendisine yöneltilen ciddi suçlamalara cevap vermek zorundaydı. Vasili tahta yeni çıkan padişah I. Süleyman'a yazdığı bir mektupta, Kırım'ın Kazan'a yönelik iddialarına itiraz etti. Kazan'ın hiçbir zaman Kırım'ın bir parçası olmadığını ve Kazan hanlarının her zaman bağımsız olduğunu savundu (*oprishnye*). Önceki Kazan hanlarından hiçbirinin Giray hanedanına mensup olmadığını ve babası III. İvan'ın Kazan'ın *de facto* hükümdarı olduğunu kaydetti. Vasili, Şah Ali'yi han olarak gönderirken, yalnızca Kazan halkının istekleri doğrultusunda hareket ettiğini ileri sürdü. Muhammed Giray'ın dile getirdiği; Vasili'nin onların bölgelerinde camileri yıkıp kiliseler inşa ettirmesi iddiasına gelince, bunların hepsi birer yalan ve saçmalıktan ibaretti.⁷⁵ Osmanlı payitahtı, Kırım'ın rağmına Mos-

73 SIRIO, c. 95, S. 37, s. 670-71; S. 38, s. 679.

74 A.g.e., S. 37, s. 673; S. 38, s. 680, 684-88.

75 A.g.e., S. 38, s. 696. Bu mektubun İngilizceye yapılmış bir çevirisi için bkz. Jaroslaw Pelenski, *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s)* (Lahey: Mouton, 1974), s. 70. Bundan kısa bir süre sonra, Vasili, Kazan'ın kendisine babasından miras kalan bir toprak olduğunu iddia edecekti (a.g.e., s. 76). (Pelenski, yanlış bir şekilde, III. İvan'ın "Kazan hanlarını atadığını" öne sürer. Şah Ali'nin hanlık yemini ettiği 1519'dan önce, Moskova'nın bu şekilde herhangi bir görevlendirme yaptığına dair kanıt yoktur; a.g.e., s. 31.)

kova ile iyi ilişkilerini sürdürürken, ticari çıkarların Vasili'nin tezle-
rinden daha ikna edici olduğu anlaşıyor.⁷⁶

1521 yılında beklenmeyen bir yardım geldiği sırada, Kırım hanı, Moskova tarafından tamamen alt edilmiş görünüyordu. Geçmişte olduğu gibi, İç Asya'daki göçebe halkların hareketleri, bölgesel step jeopolitiği üzerinde doğrudan etkisi olan bir zincirleme tesir dalgası yarattı. Bu kez Kazakların saldırılarına karşı koyamayan Nogaylar, Yayık Nehri'nin doğusundaki otlaklarını terk edip batıya doğru ilerledi ve oradan da İdil'i (Volga) geçerek, Astrahan hanının otlaklarına girdiler. Moskova elçileri, Nogay mirza Şidyak'ın (Seyyid-Ahmed) Astrahan birliklerini tümüyle bozguna uğrattığını ve tüm Astrahan ulusunu ele geçirdiğini bildirdi. Yalnızca Astrahan şehri bozgundan kurtulmuştu; ancak elçiler, Astrahan hanlarının bu olaydan sonra asla toparlanamayacakları kanaatindeydi.⁷⁷

Kırım'ın talihi süratle ve çarpıcı biçimde iyileşti. Astrahan'ın doğurduğu tehdit azalmış ve Kazan'daki yerel soylular, Moskova'nın aşırı müdahalesine rağmen, başarılı bir askeri darbeyeyle Sahip Giray'ı Kazan'da tahta çıkarmıştı. Polonya kralı ile Kırım arasındaki ittifak sürüyordu. Muhammed Giray'ın Moskova'ya karşı harbi başlatma zamanı gelmişti. 1521 yazında bizzat hanın komutası altında, 50.000 ila 60.000 atlıdan oluşan büyük bir ordu Kırım'dan yola çıktı. Hanın Oka Nehri'ndeki geçitler hakkında bilgi sahibi olan rehberleri yanına almasıyla, geniş kapsamlı planları belli olmuştu.⁷⁸

Moskova böylesine büyük ve hızlı hareket eden bir orduyu karşılamakta hazırlıksız yakalanmıştı. Muhammed Giray, ilerleyişini engellemek için gönderilen Moskova birliklerini yok ederek hızla Moskova surlarına ulaştı. Kazan'ın yeni hanı Sahip Giray, Nijni Novgorod ve Vladimir vilayetlerini tahrip etti ve kardeşine katılmak üzere güneydoğudan Moskova'ya yaklaştı. Diğer birçok selefinin yaptığı gibi, büyük prens de asker toplamak için Moskova'nın kuzeybatısına kaçtı. Bu sırada şehrin sorumluluğunu, din değiştiren Kazanlı bir Cengiz-soylu asil olan kayınbiraderi Petro'ya emanet etmişti.⁷⁹

76 Osmanlı padişahı I. Süleyman 1521'de Kırım hanına ne para (ulûfe) ne de standart tayin alametleri (sancak) yollamıştır; bkz. *SIRIO*, c. 95, S. 38, s. 678.

77 *A.g.e.*, S. 37, s. 668–69; S. 38, s. 675, 679.

78 Khudiakov, *Ocherki*, s. 76–81; Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 34–35; *SIRIO*, c. 95, S. 38, s. 706.

79 Asıl adı Huday-Kul'dur. Kazan'ın 1487'de Moskova'nın kontrolüne geçmesinden sonra, kardeşi Kazan Hanı Ali ve diğer akrabalarıyla birlikte Moskova'ya

Kırım ve Kazan ordularının talanları küçük kasaba ve köylerle sınırlı kaldı. Moskova boyarları cömertçe hediyelerle birlikte, ödenen haracın devam ettirilmesini içeren bir öneri getirince, Muhammed Giray da kuşatmayı kaldırdı. Kırımlıların Moskova'yı ele geçirememesi, hem dayanıklı şehir tahkimatlarından hem de Kırım'da savunmasız kalan uluslarına yönelik saldırı tehlikesi nedeniyle kuşatma süresini uzun tutamamalarından kaynaklanıyordu. Nitekim Muhammed Giray, Astrahan'ın Kırım'a baskınlar düzenlediği haberini aldıktan kısa bir süre sonra yurduna geri döndü. Bununla birlikte, Kırım ve Kazan güçlerinin birleşerek 1521 yılında yaptığı bu akın, çok ciddi hasara yol açtı ve Moskovalıların zihninde derin bir iz bıraktı. Söylentiler –abartılı gibi görünse de– Moskova esirlerinin sayısının 800.000 olduğuna işaret ediyordu.⁸⁰ Altın Orda'nın karanlık günleri henüz sona ermemişti.

Astrahan bir kez daha, bölgedeki Kırım hâkimiyetine bir sıkıntı ve engel teşkil ettiğini kanıtlamış oldu. 1523'te Muhammed Giray, Astrahan'la ilgili tüm sıkıntıları ortadan kaldırmaya karar verdi, şehre saldırdı ve ele geçirdi. Uzun zamandır planları yapılan hedefe nihayet ulaşılmıştı, ancak bu, hızla bir Pirus zaferine dönüşmeye başladı. Muhammed Giray ve oğlu kalgay Bagadur Giray; Mamay beginin Nogayları, Şigim ve Temeş mirzalar tarafından haince öldürüldü ve Astrahan yakınlarındaki Kırım ordusu tamamen yok edildi. Kaçanların peşine düşüldü; birçoğunun Don Nehri'ni geçerken boğulduğu bildirildi.⁸¹

Nogaylar kısa süre içinde, Büyük Orda'nın çöküşü ve Kırım ile Astrahan hanlıklarının büyük ölçüde yıkılmasında epeyce etkili olduklarını kanıtlamış oldular; ayrıca step jeopolitiğinde –genellikle öngörülemeyen olsalar da– önemli bir güç haline geldiler. 1530'larda İdil'in (Volga) her iki tarafında güçlü şekilde tutundular ve Moskova ile ilişkileri gittikçe önemli bir hale gelmeye başladı.

getirildi. Ali, annesi ve erkek kardeşiyle birlikte sürgünde can verirken, Huda-Kul esaretten serbest bırakıldı, 1505'te Ortodoksluğa geçti ve III. Vasili'nin kız kardeşi Evdokya ile evlendi. (Khudiakov, *Ocherki*, s. 47–48).

80 Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 265–67.

81 Herberstein, *Zapiski o Moskovitskikh delakh*, s. 163; V. D. Smirnov, *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoi Porty do nachala 18 veka* (St. Petersburg: Tip. A. S. Suvorina 1887), s. 392; Syroechkovskii, "Muhammed-Gerai," s. 57; Zhirmunskii, *Tiurkskii*, s. 442–43; Pelenskii, *Russia and Kazan*, s. 35.

Nogaylar ve Kazan, 1530'lar - 1550'ler: Kazan'ın İlhakı

Muhammed Giray'ın öldürülmesi ve ardından Kırım'da ortaya çıkan karışıklık, Vasili'nin tüm dikkatini Kazan üzerinde yoğunlaştırmasına yol açtı. 1523-24 yıllarında düzenlenen iki askeri hareket, Kazan'ı bastırmaya yetmedi. Moskova, Kazan yolu üzerine bir başka güçlü askeri karargâh olan Vasilsursk Kalesi'ni inşa etti. Yeni karargâh (Vasili'nin adını taşıyordu), büyük prensin hırslı ve azimli planlarını yansıtıyordu. Bu arada Kazan Hanı Sahip Giray, 13 yaşındaki yeğeni Safa Giray'ı Kırım'dan getirterek Kazan tahtına oturtmuştu. Sahip Giray, iç savaşlarla zayıflayan ve parçalanan Kırım'daki hadiselerden sonra Osmanlı padişahı I. Süleyman'la yakınlaşmayı başarabilirse, Kırım tahtının sahibi olabileceğine inanıyordu. Sahip Giray 1524 yılında İstanbul'a gitti, burada 1532'ye kadar sabırla bekledi; sonrasında gerçekten de Kırım tahtına oturdu ve Kırım'ın en güçlü ve tanınmış liderlerinden biri oldu.⁸²

Moskova, ne pahasına olursa olsun Kazan üzerindeki kontrolünü yeniden kazanmaya kararlıydı. Vasili, ekonomik baskıyı daha da artırarak, Moskova tüccarlarının Kazan fuarında ticaret yapmasını yasakladı ve bunun yerine Nijni Novgorod'da [alternatif] bir fuar kurdu. 1530 yılında Moskova birlikleri bir kez daha Kazan'a yürüdü, surlara ulaştı ve kasabayı bombaladı. Moskova'nın, Kazan liderleri arasında Moskova yanlısı bir grubu iktidara getirmeye yönelik diplomatik çabaları hiçbir zaman hız kesmedi. Askeri, ekonomik ve diplomatik baskıların tamamı, ertesi yıl istenen meyveyi verdi. Kazan Hanı Safa Giray bir darbeye indirildi ve kayınpederi Nogay begi Mamay şehirden kaçtı.

Safa Giray'a karşı yürütülen muhalefete rağmen, yerine kimin geçeceğiyle ilgili bir uzlaşma henüz sağlanamamıştı. Kazan'ın eski hanlarından –Moskova yanlısı- Şah Ali adaylardan biriydi ancak o da itibarını yitirmişti. Şah Ali'nin Kasımov'daki kardeşi Can Ali'nin tahta geçmesinde uzlaşmaya varıldı. Can Ali sonraki üç yıl boyunca, 1534'te suikasta uğramasının ardından yeni bir askeri darbe Safa Giray'ı geri getirene kadar, Kazan'daki Rus yanlısı grubu temsil etti.⁸³

82 Khudiakov, *Ocherki*, s. 86–87.

83 *A.g.e.*, s. 86–98; Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 69–72; Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 36–40.

Kazan, Kırım ve Astrahan'daki yöneticilerin değişmesi ve yerine geleceklerin belirlenmesi sürecinde, Nogaylar önemli bir rol oynamaya devam ediyordu. Musa Beg vefat ettikten sonra oğulları Şigim, Şıdyak, Mamay (Şeyh Mamay), Kuçum (Koşum), Yusuf ve İsmail, tarafından yönetilen Nogaylar, Rusya yanlısı ve Kırım yanlısı olmak üzere iki gruba ayrıldı. 1532 yılının Eylül ayında Kuçum Mirza'nın elçileri ve at tüccarları, atlarını satmak için Moskova'ya geldi. Bir yıl sonra Yusuf, kızı Süyümbike'yi Kazan Hanı Can Ali ile evlendirerek, Kazan'daki Rus yanlısı gruba destek verdi. 1534'te Şıdyak Beg, Moskova ile Nogay ortaklığının artan stratejik önemini fark etmiş ve uygun şekilde ödüllendirilme imkanlarını araştırmak üzere, diğer mirzalarla birlikte Moskova'ya büyük bir elçi grubu gönderdi.⁸⁴

Moskova'nın yanıtı ise, geçmişte epeyce iş gören, birtakım muğlak vaat ve ötelemelerden oluşuyordu. Ancak Moskova'nın taktikleri bu kez işe yaramadı. Karşılaştığı muamele ile çileden çıkan Şıdyak; Kasımov kazaklarının Nogaylar tarafından Kazan'a gönderilen birkaç ticaret kervanını yağmaladığını, sırf bu soygun sırasında altmış tüccar ile 200.000 altın değerinde malın kendilerinden gasp edildiğini, Moskova'nın esir alınan insanları ve malları hala iade etmediğini söyledi. Ayrıca Moskova, gönderdiği düzenli ödemelere ilave olarak hediyeler de isteyen Nogay şefleri Şıdyak, Mamay ve Yusuf'u memnun edememişti.

Şıdyak, Vasili'nin 1533'te ölümünden sonra Moskova tahtına geçen çocuk yaştaki IV. İvan'ın⁸⁵ durumundan yararlanma planları yapıyordu. Şıdyak'ın Moskova'nın yeni büyük prensi karşısında üstün statüsü konusunda hiçbir hata yapılmaması için; İvan'ın kendisinden "Şıdyak'ın babası veya kardeşi" olarak bahsetmesini menetti. Bunun yerine Şıdyak, İvan'dan oğlu olarak bahsetti. Ve Şıdyak, Moskova'nın siyasi hırsını fark edip yanlış anlaması ihtimaline karşı, kendisi için; ölen Kırım hanı Muhammed Giray'a verilen statüye eşit bir statünün yanısıra 60.000 altına denk gelen miktarda haraç; kardeşi Mamay için de Kırım kalgayına verilen haraç mikta-

84 Aynı zamanda, kardeşi Mamay, görevden alınan damadı Safa Giray'ı desteklemeye devam etti ve 1533'te Safa Giray liderliğindeki Nogaylar, Kırım birlikleriyle birlikte Ryazan vilayetini yağmaladılar; bkz. *PDRV*, c. 7, s. 225–32; *Nikonovskaia*, s. 65, 69–71; *Zhirmunskii, Tiurkskii*, s. 430.

85 1530 doğumlu İvan, babasının ölümüyle, henüz 3 yaşındayken tahta oturtuldu.–ç.n.

rı kadar ödeme yapılmasını talep etti. Şıdyak taleplerinin ardından açık bir uyarıda bulundu: “Bu konuda sorun çıkarır ve geciktirirseniz, Moskova kapılarında olacağız.”⁸⁶

Moskova’nın istihbarat kaynaklarından aldığı bilgilere göre, doğuda ilerleyen Kazaklar ve güneybatıda Kırımlılar tarafından Nogayların kuşatılma hali sürseydi, bu tehditkâr sözleri asla sarf edemeyeceklerdi. Ancak durum 1535’te değişmeye başladı. Şıdyak Beg, IV. İvan’a yazdığı mektupta; Kazakları bozguna uğrattığını ve Ahmed Hanı’nın (Hoca Mehmed) Kazak yurtlarını ve on beş oğlunu ele geçirdiğini ve komutasında halihazırda 300.000 atlı olduğunu bildirdi. Muhatabını açıkça aşağılamaktan çekinmeyen Şıdyak, İvan’dan doğrudan kafir olarak bahsediyordu.⁸⁷

Moskova’yı, tehdit ve aşağılamalardan ziyade, pragmatik düşünceler harekete geçirdi. Sahip Giray ve Safa Giray’ın Kazan’da yaptıkları Kırım yanlısı darbe sayesinde Kırım yönetiminin desteklenmesi, güçlü ve tehlikeli bir Moskova karşıtı eksenin oluşmasına yol açtı. 1535 yılındaki istihbarî raporlar, Kırım baskınlarının yaklaştığını Moskova’ya bildirmekteydi. Bunun üzerine yönetim, Nogayların İdil (Volga) boyundaki otlaklarını işgal eden İsmail Mirza’ya acilen elçiler gönderdi. İsmail, sayısız mirzası için istediği hediyeler ve kendisi için talep ettiği bir nişancı, bir arkebüz ve bir takım zırh karşılığında, Kırımlıların veya Nogayların Moskova’ya saldırılar düzenlemesini engelleyeceğine söz verdi. Kazan ve Polonya’ya karşı yapılacak savunma ise, Moskova’nın sorumluluğu altındaydı.⁸⁸

Bu esnada Nogaylar, kendilerini gittikçe artan bir çaresizlik ortamı içinde buldular. Şıdyak’ın kısa süreli zaferinin ardından durmayan Kazak baskısı ve Kırım ile devam edegelen düşmanlığın yanında, Nogaylar bir de sınırlı otlakların paylaşımı için kendi aralarında savaşa tutuştu. Kazaklar tarafından taciz edilen Mamay, Yayık kıyısındaki otlaklarını terk etmek ve Kazan yakınlardaki Yusuf’a katılmak zorunda kaldı. Kazakların ve Nogayların yeniden başlayan göçü, Kazan ile Buhara arasındaki ticaret yolunun bozulmasına ve Şıdyak’ın gelir kaynağının ciddi ölçüde

86 A.g.e., s. 238–42, 250; Shcherbatov, *Istoriia Rossiiskaia*, c. 5, böl. 1, ilaveten, s. 489.

87 PDRV, c. 7, s. 244–45, 249–51; Zhirmunskii, *Tiurkskii*, s. 445.

88 PDRV, c. 7, s. 259–65.

düşmesine sebep oldu. İyice umudunu yitiren ve yoksul düşen yarındaki mirzaların çoğu Astrahan'a gitti.⁸⁹

Şıdyak 1536'da elçilerini Astrahan'a göndererek, yanından kaçan mirzalar iade edilmediği takdirde saldırı düzenlemekle tehdit etti. Aynı sıralarda, 60 kişi ve 500 attan oluşan bir elçi grubunu da şu özel taleplerini iletmesi için Moskova'ya gönderdi: Dostluğun göstergesi olarak yağmalananları geri verin; ayrıca yünlüler, zırh, altın bir eyer ile dizgin, kürk şapka, 300,000 çivi, çeşitli boyalar ve boya için yağ. Şıdyak, Moskova Kozaklarının her yıl kendisinden 10.000 atı gasp etmesi nedeniyle, halkının Moskova sınırına baskınlar düzenlediğini açıkladı. Moskova boyun eğmedi; cevaben, bu tür bir meseleyi gündeme getirdikleri için onları sert bir şekilde azarladı.⁹⁰

Geri adım atmayan Şıdyak; Nogayların birleştiğini, onların hanı (çar) olduğunu, Mamay'ın kalgay ve Kuçum'un beg olduğunu iletmeleri için elçilerini tekrar Moskova'ya, IV. İvan'a gönderdi. Şıdyak'ın ifade dilinde kullandığı terimlerin seçimi katıksız bir kibirden daha fazlası, siyasi hedeflerinin şimdiye kadarki en açık göstergesiydi. Şıdyak, Kırım hanıyla denk olduğunu ileri sürüp, Moskova'dan haraç almaya hakkı olduğunu dile getirerek büyük prensi etkilemeye çalıştı, ancak bu umutsuz bir girişimdi. Elbette İvan, Şıdyak'ın hakkını talep eden biri olduğunun ve han unvanıyla haraç alma hakkının sadece Cengizilere ait bulunduğunun farkındaydı. İvan'a, bahane ve ertelemelerden kaçınması ve Kırım hanıyla orantılı bir miktarda haraç vermesi konusundaki yeni ikazlar da işe yaramadı.

Moskova, yalnızca baskınları terk edip sadakatini kanıtlayanları ödüllendirmekte kararlıydı. Bu tanıma uyan bir kimse, İdil (Volga) boyunda otlakları olan, Şıdyak'ın yeğeni, Urak isimli bir Nogay mirzasıydı. 1537'de İvan'a bir mektup yazarak, Nogay mirzaları tarafından İdil'i (Volga) Kırım baskınlarından korumakla görevlendirildiğini ve Moskova'ya hizmet etmekte İvan'ın Kozakları gibi sadık olduğunu ifade etti: "İdil'i (Volga) asla terk etmeyeceğim. Sanki Nogaylar arasında değil de senin sarayında yaşıyormuşum gibi." Urak, amcası Şıdyak Moskova'ya savaş açsa bile, İvan'ın yanından ayrılmayacağına söz verdi.⁹¹

89 A.g.e., s. 274-76, 286-94.

90 A.g.e., s. 319-22, 337-42.

91 A.g.e., s. 348; Cilt 8, s. 24-25, 32, 35-36, 54-56.

Nogayların Moskova ile barış halinde kalmasını sağlayan tek şey Urak'ın çabalarıydı. Ne de olsa, Moskova ve Nogayların bölgede ortak stratejik çıkarları vardı. Moskova için Nogaylar, Kırım akınlarını kontrol edebilecek ve Moskova'nın Kazan'ı fethetmesine yardımcı olabilecek önemli bir güçtü. Gerçekten de 1540'lı yıllar boyunca, Nogaylar Moskova'ya karşı düzenlenen birkaç Kırım akınını engellemiş ve Kırım'a karşı baskınlar düzenlemişti. Kırım Hanı Sahip Giray, Kırım hizmetindeki Nogayların dahi sadakatinden şüphe etmeye başlamış ve Kırım'ın 1541'de Oka Nehri'ni geçip Moskova'yı talan edememesinden özellikle Nogay Baki Beg'i sorumlu tutmuştu.⁹²

Çoğu Nogay mirzası için Moskova, Kırım ve Astrahan'daki hasımlarına karşı, doğal bir dengeleyici güçtü. Kırımlılar Astrahan'a top ve hafif ateşli silah takviyesi yaptığında, Nogaylar da benzer şekilde Moskova'dan birkaç nişancı ve "göçebe bir halk tarafından kullanılabilir" bir top istedi. Daha da önemlisi, Kazakların Orta Asya pazarlarından ayaklarının kesilmesi, Nogayları gittikçe daha cazip bir at pazarı haline getiriyor, bu durum da Moskova'ya olan bağımlılıklarını arttırıyordu. Mamay sadece 1548 yılında tüccarlarını 16.000 atla Moskova'ya göndermiş, Yusuf da 400 tüccarını 2.000 atla birlikte yollamıştı.⁹³

Bölgedeki güç dengesi, geri dönüşü olmayacak biçimde Moskova'nın lehine değişiyordu. Moskova'nın son halini alan politik teolojisini, büyüyen jeopolitik hırslarını ve Doğu Avrupa'da büyük bir askeri ve ekonomik güç olma yönündeki yükselişini gösterir şekilde, IV. İvan 1547'de tüm Rusya'nın çarı olarak taç giydi. Steplerin siyasal sahnesinde, taç giyme töreni ve çar unvanı, Cengiz ailesinin torunlarına eşit bir statüye işaret ediyordu; aynı zamanda Kırım, Kazan ve Astrahan hükümdarlarına da açık bir meydan okuma teşkil ediyordu. Steplerde gayrimeşru ve mütekebbirce olarak algılanan böylesi bir tek taraflı egemenlik ilanı, kabul edilse bile, Rus çarının diğer tüm Cengiz-soylularla arasında aşılamaz bir fark vardı: İvan Müslüman değildi.

92 Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 416; Özalp Gökbilgin, *1532–77 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1973), s. 19–29. Aynı olayın çağdaş Rus kaynaklarında yer alan bir anlatımı, Moskova birliklerinin dindarlığını ve gücünü vurgulamaktaydı; bkz. Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 444–47.

93 *Nikonovskaia*, s. 128–29; *Gosudarstvennyi arkhiv Rossii 16 stoletii: Opyt rekonstruktsii*, Haz. A. A. Zimin (Moskova: Insitut Istorii AN SSSR, 1978), s. 299–300; *PDRV*, c. 8, s. 86–93.

Bu andan itibaren, Moskova ile Müslüman dünya arasındaki ideolojik uçurum daha da belirginleşecek ve dini farklılıklar daha sık dile getirilecekti. Bazı Nogay mirzaları, İvan'dan "beyaz çar" ve "Hristiyan hükümdar" olarak bahsetmeye başlarken; yeni Nogay begi Mamay, İvan'ı "beyaz büyük prens" olarak tanımlıyor ve kendisi gibi Müslüman bir hükümdar ile Hristiyan İvan arasına açıkça bir hat çiziyordu. Mamay, İvan'ın tüm Müslüman esirleri, özellikle de kendi yeğeni ve Astrahan tahtının varisi Derviş'i (Derviş Ali) serbest bırakması konusunda ısrarcıydı.⁹⁴

Moskova'nın, farklı dönemlerde kendisine sığınan Cengizî prenslerin gitmelerine müsaade etmemesi, katı uygulamalarından biriydi. Moskova'nın eski Altın Orda dünyasındaki çeşitli hedeflerini hayata geçirebilmesine hizmet edecek, potansiyel Moskova yanlısı kuklalar olarak tutulacaklardı. Ancak bu defa, Derviş'in Moskova'da kalmayı tercih etmesine rağmen Mamay Beg'in isteği kabul edildi. Nogaylarla bir aradayken Moskova'nın çıkarlarına hizmet edeceğine söz veren Derviş'in gitmesine izin verildi. Böylesine alışılmadık bir tavizin nedeni, Moskova'nın Kazan'a karşı yürüttüğü geniş ve nihai bir askeri harekatta Nogaylarla işbirliğinin çok önemli olduğunu yeni yeni idrak etmesiydi. Nogay mirzaları bunu kavradı ve daha fazla hediye ve ödül talep ederek, durumu yeniden görüşmekte tereddüt etmedi: "Hristiyan çar [İvan] için, Kırım ve Kazan ile savaş halindeyiz."⁹⁵

Moskova, Derviş'i serbest bırakmanın, Nogayların Astrahan'a dair taleplerini artıracığının farkındaydı. Ancak kısa vadede Astrahan çok uzaktaydı, Nogaylar müttefik gibi görünüyordu ve Kazan'ın fethi aciliyeti olan bir konuydu. 1549'da Kazan Hanı Safa Giray öldü ve Kazan yönetimi, yeni bir han tayin edilmesi için Kırım'a elçi gönderdi. Nihai karar vakti gelmişti.

1549 yılı yazında, Nogay müttefiklerinin rehberlik ettiği, Şah Ali liderliğindeki Moskova birlikleri bir kez daha Kazan yakınlarında ortaya çıktı. Ölen kardeşi Mamay'ın yerine geçen Nogay begi Yusuf (1549-55), elçilerini ve 200 tüccarı, 3.000 atla birlikte İvan'a gönderdi. Safa Giray'ın Kazan tahtına oturmasının ancak kendi yardımıyla gerçekleşebildiğini söyleyen Yusuf, Şah Ali'ye Kazan'ı ele geçirmesinde yardımcı olmayı önerdi. Yusuf, kendi konumunu mübalağay-

94 PDRV, c. 8, s. 82-84, 97-105.

95 A.g.e., s. 114-126, 132-33.

la anlatarak, kısa süre önce Osmanlı padişahının gönderdiği elçiyi kabul ettiğinden bahsetti ve ardından İvan'a dostluk teklif etti; özel hediyeler (kağıt, safran, kürk ceket, boya, yünlü ve zırh) istedi, Don üzerinde birkaç müstahkem mevki inşa eden ve Voronej yakınlarında kervanını yağmalayan Moskova Kozaklarıyla ilgili zaten bilinen bir sorununu gündeme getirdi.⁹⁶

Yusuf'un teklifi bu kez –alışılmış güvenlik, ticaret ve mükâfat kaygılarının yanı sıra– Kırımlılar ve Kazan'dan intikam almaya dönük büyük bir umut tarafından da beslenmekteydi. Sadece iki yıl önce Nogaylar, Sahip Giray Han elinden ezici bir mağlubiyete uğramıştı. Yakalananlara acımasızca misilleme yapıldı: Bazıları kazığa oturtuldu, bazıları baş aşağı asıldı, bazılarının kafaları kesildi ve kesik başlarından kuleler (*başta*) dizildi. Yusuf'un oğlu Yunus önderliğindeki Nogayların, Kazan'ı kuşattıkları halde alamadıklarında uğradıkları aşağılanma da büyüktü. Kuşatmadan yedi gün sonra top ve tüfeklerle oldukça iyi bir şekilde savunulan bu şehri alamadılar ve büyük kayıplarla geri çekilmek zorunda kaldılar. Rus çarı ve Nogay begi 1550'de, Kazan'a karşı ittifak tesis etti.⁹⁷

Eski Altın Orda'nın çeşitli kısımları arasındaki haraç ilişkilerinin doğasına ışık tutan ender bir sahnede Yunus Mirza, Kazan'a karşı yapılacak bir savaşta niçin intikam almak istediğini İvan'a şöyle anlattı: O ve babası Yusuf, İdil'in (Volga) yüksek yerleri ile Arsk taraflarının (Kazanka Nehri yakınlarında, İdil'in doğu yakasının bir kısmı) kontrolünü kendilerine vermeyi ve Yunus'a Kazan'ın begi unvanının yanında, Nogaylara geleneksel olarak ödenen haracı alma hakkı vermeyi de vaat eden Safa Giray tarafından kandırılmıştı. Yunus, İvan'dan, Kazan'da Şah Ali'yi han, kendisini de beg yapmasını istedi. Daha sonra İvan'a, Kazan'a nasıl yaklaşabileceğini, hangi yolların önce kesilmesi gerektiğini söyledi ve eğer Nogayları nehirden geçirmek için 50-60 tekne gönderilirse, daha fazla yardım edeceğini de sözlerine ekledi.⁹⁸

Yusuf ve oğlu Yunus, Kazan'ı ele geçirmek için İvan'la daha yakın ilişkiler kurarken, Yusuf'un kardeşi İsmail Mirza da Astrahan'a karşı İvan'dan yardım almaya çalıştı. İvan'a, Astrahan Hanı Akkubek'in Kabardeylerin yanına kaçtığını; ardından Kabardeylerin Ast-

96 A.g.e., s. 141, 144-45, 174-75, 183.

97 A.g.e., s. 155-6, 205, 207-210, 214-18, 276.

98 A.g.e., s. 269-77

rahan'ı ele geçirerek, kaçan hanı yeniden tahta çıkardığını söyledi. Astrahan'daki kargaşadan yararlanarak şehri ele geçirmesi ve Derviş Han'ı tahta oturtması için İvan'a önerilerde bulundu. İsmail, Nogaylar olarak "Top, tüfek ve tekneleri olmadığı için" Moskova'nın yardımını olmadan Astrahan'ı ele geçiremeyeceklerini ifade etti.

İsmail, Moskova'yı sadakati konusunda temin etmek amacıyla; Kırım, Kazan ve Astrahan'ın Moskova karşıtı ittifakına katılması için Nogaylara çağrıda bulunan Osmanlı sultanı I. Süleyman'ın teklifini kabul etmediğini de sözlerine ekledi. Nogaylara gönderilen Rus elçisi, Osmanlıların Moskova'nın genişlemesinden duyduğu endişenin boyutunu da göstermesi açısından, padişahın teklifini ayrıntılı olarak izah etti. Süleyman, İsmail'e yazdığı mektupta; İvan'ı Müslümanlara karşı mağrur ve kibirli olmakla suçlamakta; ayrıca İvan'ın esasen İstanbul'a ait stepleri ve nehirleri kontrol ettiğini, Kozaklarının Azak'ı ablukaya aldıktan sonra buradaki halktan para talep ettiğini, Kırımlıları Perekop yakınlarına yönlendirdiğini, Astrahan'ı ele geçirdiğini, Nogay uluslarına baskınlar yaptığını ve Derviş Han'ı zorla alıkoyduğunu iddia etmekteydi. Ve şimdi İvan, Kazan ile savaş halindeydi; padişah sözlerine "Lakin hepimiz Müslümanız ve hepimiz Moskova'ya karşı birlik olmalıyız" diye devam ediyordu. En sonunda İslami dayanışma çağrısının yeterli olmayacağını anlayan Süleyman; kendisinin yardım edemeyecek kadar uzakta olduğunu kaydettikten sonra, Kazan ve Azak'a yardım edecek olursa, İsmail'i Azak'ta han yapmaya söz veriyordu.⁹⁹

İslami eksenden beklentiler her ne olursa olsun, Moskova 1551 yazında, Kazan'daki adayının Şah Ali olduğunu açıkladığında tüm ümitler suya düştü. Moskova yönetimi, Kırım Hanı Sahip Giray'ın öldürülmesinin ardından Kırım'da yaşanan kargaşayı ustaca kendi lehine çevirdi. 1546'da Astrahan'a ve sonraki yıllarda Nogaylara ve Kabardeylere karşı kazandığı zaferler, hanın güçlü merkezî otoritesinden korkan Kırım karaçilerinin eski düşmanlıklarını yeniden alevlendirmişti. Osmanlı sultanı, Sahip Giray'ın tehlikeli bir şekilde bağımsızlaştığını söyleyen Karaçilerin entrikalarına inanarak, hanı saf dışı edecek darbeyi destekledi.¹⁰⁰

99 A.g.e., s. 263–67.

100 Khudiakov, *Ocherki*, s. 136–38; Halil İnalçık, "The Khan and the Tribal Aristocracy," s. 464–66; PDRV, c. 8, s. 325.

Kazan'a yapılacak nihai seferin arifesinde, Nogaylara ait otlaklar şu şekilde dağıtıldı: Yusuf Beg ve Derviş Han'a Saraycık yakınlarında Yayık Nehri boyunca yayılan otlaklar; İsmail ve Kuçum'un oğullarına Astrahan yakınlarında İdil (Volga) üzerindeki otlaklar; Mamay'ın oğlu Kadı ile diğerlerine Kazak Ordası yakınlarındaki Sir-Derya [Seyhun] Nehri üzerindeki otlaklar; Şıdyak ile oğullarına da Ürgenç yakınlarındaki otlaklar verildi.¹⁰¹ 1551 yazında Kazan'ın fethiyle ilgili yapılan planlamada Moskova; Nogayların İdil'de (Volga) İsmail ve Belek-Bulat yönetimindeki birlikleri ile İdil (Volga) - Yayık arasında Yunus Mirza yönetimindeki birliklerin işbirliğine güvenebilecek durumdaydı.¹⁰²

Bu dönemde, İvan ve Nogay begi Yusuf, her zamanki gibi hediyeler ve düzenlenen seferler konusunda bir kez daha ciddi bir ihtilaf içindeydi. Yusuf'un emri altındaki birliklerin, Şıdyak ve Mamay'ın oğullarının Saraycık'a baskın düzenleyecekleri haberi geldiğinde tüm dikkatleri dağılmıştı; İvan da bunun farkındaydı, Yusuf'un taleplerini çok sert ve uzlaşmaz bir tonla geri çevirdi. İvan, 1551'de Moskova sınırına düzenledikleri bir baskın sırasında esir düşen Nogaylar hakkında Yusuf'a şunları yazdı: "Artık topraklarımızda bir örf var, sınırlarımızda savaşmaya gelenler yaşamayacak." Yusuf'un mektubunu dahi okumadan geri çeviren İvan, esirlerin iade edilmeyeceğini ve Moskova'ya saldıranların ağır bir şekilde cezalandırılacağını yineledi. Kendi elçilerinin gördüğü muameleyi Yusuf'un elçilerine göstererek, Yusuf'un ne yaptığını anlamasını istiyordu. Rus elçilerin maruz kaldığı tacizlere cevaben, Nogay elçilerinin soyulmasını, mallarına zorla el konulmasını emretti.¹⁰³

Açıkça savurduğu tehditlerin Moskova üzerinde artık bir etkisi olmadığını anlayan Yusuf, bu kez farklı bir tutum sergiledi. 1551'in Eylül ayında İvan'a mektup yazarak, yeni Kırım hanı Devlet Giray'ın, kendisine Moskova'ya karşı düzenlenecek bir Kırım seferine katılıp katılmayacağını sorduğunu söyledi. Yusuf, komutasında 300.000 atlıdan oluşan bir ordu bulunduğunu, sekiz oğlunun her birinin 10.000'er askere sahip olduğunu ve yeni Kırım hanının teklifini kabul edip etmemek konusunda henüz karar vermediğini söyledi.¹⁰⁴ Bir başka deyişle Yusuf, tekliflere ve pazarlığa açıktı.

101 *PDRV*, c. 8, s. 170, 172, 201, 264-65.

102 *A.g.e.*, s. 227-29, 305.

103 *A.g.e.*, s. 239, 240, 279, 286.

104 *A.g.e.*, s. 303.

Ne Yusuf ne de diğer Nogay mirzaları, Moskova'nın benlik algısındaki son değişiklikleri ve bunun neticesinde steplere karşı tavırlarının nasıl değiştiğini hakıyla kavrayabildiler. Kendini Hristiyan dünyasının merkezi olarak algılayan Moskova ve onun kutsal çarı, öteden beri devam eden ödemeleri bitirmeye ve steplerden gelen taleplere kesin olarak bir son vermeye kararlıydı. Eskisi gibi tüm zorbaca taleplere boyun eğmek, artık Moskova'nın imajına yakışmıyordu.

Ocak 1552'de İvan, Yusuf'a bir mektup daha gönderdi. İvan bu mektupta da, önceki gibi tavizsiz bir tonda, büyükbabası tarafından yurt olarak fethedilen, şimdi kendisine miras kalan Kazan üzerindeki hakkını savunmaktaydı. Fetih hakkı da hanedan mirası da kendisine aitti.¹⁰⁵ İvan'ın bu iddialarını doğrulayan en beklenmedik destek; Moskova'ya sadakatiyle bilinen ve İvan'ın doğrudan Cengiz Han soyundan geldiğini iddia eden Belek-Bulat Mirza'dan geldi. Moskova'da böyle bir iddianın konuşulup konuşulmadığı ya da Belek-Bulat'ın İvan'ın desteğini kazanmak için mi böyle bir söz sarf ettiği bilinmemektedir. Herhalükârdâ step siyasetinde, Cengiz hanedanına mensup olmanın önemi herkes tarafından biliniyordu.¹⁰⁶

Bu arada İvan'ın, İdil'in (Volga) batı yakasında Sviyajsk civarını topraklarına katmasıyla, şehrin egemenliğini kaybeden ve çileden çıkan Kazan, her an başkaldırmaya hazırdı. Moskova, Kazan'ı barışçıl yollarla ilhak girişiminin sonucunda, çok da sevilmeyen Şah Ali Han'ın yerine bir genel vali (*namestnik*) gönderdi, ancak bunun için çok geç kalınmıştı.¹⁰⁷ Kazan, Rus genel valisini istemedi, orada bulunan Rus garnizonunu kılıçtan geçirdi ve Astrahan hanedanından Yedigâr Muhammed'e han olmayı teklif etti. Elbette Nogayların zımnî rızası olmadan böyle bir darbe mümkün olamazdı. 1552 Nisan ayında Yusuf, İvan'a mektup yazdı ve İvan'ın Nogaylarla gücü paylaşacağına söz verdiği yazılı antlaşmayı bozmakla suçladı; halbuki Kazan'daki han İvan tarafından atanacak, Nogayların da şehirde kendi begi olacaktı. İvan'a, kendi sözünü tuttuğunu ve Moskova'ya karşı Kazan'a yardım etmediğini hatırlattı, ancak İvan yaptıkları barış antlaşmasını ihlal etmiş ve ona yalan söylemişti.¹⁰⁸

105 A.g.e., s. 310–12; Pelenski, *Russia and Kazan*, s. 88–91.

106 PDRV, c. 8, s. 316–17

107 A.g.e., s. 313–21; Khudiakov, *Ocherki*, s. 138–42.

108 PDRV, c. 9, s. 1–3, 37–39.

Moskova'nın tutumu Nogay mirzalarının tamamında hayal kırıklığı yarattı. Kadı Mirza, İvan'a; Safa Giray Han'ın dul eşi, Yusuf Beg'in kızı Süyümbike ile onun oğlu Ötemiş Giray ve diğer önde gelen Kazanlı esirleri iade edene kadar, Nogayların Moskova ile sulh olmama kararında olduklarını bildirdi. Moskova'ya sadık olarak bilinen İsmail ve Yunus mirzalar bile, Kazan'ın Kırım hanlarının yurdu olduğunu ve geçmişte bu yurdu eşit olarak paylaştıklarını ifade ettiler. Ancak İvan kararlıydı; Nogay mirzalarına verdiği tek söz, Ötemiş Giray'a büyüdüğünde bir Moskova kasabası ihsan etmekten ibaretti.¹⁰⁹

İvan'ın, asi Kazan'a karşı gerçekleştireceği haclı seferinin hemen öncesinde dikkati dağılmamalı, tedirgin de olmamalıydı. Kısa bir kuşatmadan sonra, İvan'ın komutası altındaki topçular ve modern kuşatma teçhizatları ile donanmış Moskova birlikleri, 1552 Ekim ayında şehre saldırdı. Moskova tacına eklenen ve çar unvanı altında diğer çok sayıdaki hükümdarlık mülkleri arasında adı geçen Kazan, şimdi bir Rus genel vali tarafından yönetilen Moskova şehirlerinden birine dönüşmüştü. Kazan'ın ilhakının tamamlanmasıyla, bu fetih Ortodoks Hristiyan hükümdarına gönderilen ilahi bir zafer olarak görülüyordu.

İvan, üç ay sonra Nogay liderlerine yazdığı mektuplarda, Kazan'ın Moskova'nın eski zamanlarından kalma bir *yurdu* olduğunu ve isyan ettikleri için Kazan halkını cezalandırdığını söyledi. Mektubun ilerleyen satırlarında, ele geçirdiği yerlerdeki erkek nüfusunun nasıl katledildiğini, kadın ve çocukların esir alındığını ve Yedigâr Han'a merhamet gösterildiğini –onu astırmadığını, Moskova'ya götürüldüğünü ve kendisine bir mülk verildiğini– gururla anlatmaya devam etti. İvan, Nogaylara dostça bir teklifte bulunarak, Kazan'a gelip güvenle ticaret yapabileceklerini ve Nogayların hatırına Kazaklara İdil'i (Volga) boşaltmalarını emrettiğini vurguladı.¹¹⁰ Böylece Nogaylardan, Moskova ile uzlaşmak veya savaşmak arasında tercih yapması istenmiş oldu.

109 A.g.e., c. 8, s. 329–36; c. 9, s. 4–15, 37–39.

110 A.g.e., c. 9, s. 60–65.

Görsel 8: *Litsevoi letopisnyi svod*'dan, 1552 yılında Kazan'a muzaffer şekilde giren IV. İvan'ın kraliyet tahtında tasvir edildiği, bitmemiş bir minyatür.

[Kaynak: *Rasskazy russkikh letopisei 15-17 vv.*
(Moskova: Detskaia literatura, 1978).]

Nogaylar ve Astrahan, 1550'ler

Moskova'nın arzularının, Kazan'ı topraklarına katmakla sona ermediği, 1553 yılı başlarında İvan'ın İsmail'e yazdığı mektuplarda açıkça görülmektedir. İvan, İsmail'den, Astrahan'a karşı düzenlenecek ortak sefer için en uygun zamanı bildirmesini ve Kırım'ın fethinin en başarılı şekilde nasıl yapılacağıyla ilgili tavsiyelerde

bulunmasını istedi.¹¹¹ Fakat Yusuf'un Moskova'ya karşı büyük bir akına hazırlandığı haberi Kremlin'e ulaştığında, bu planların geçici olarak rafa kaldırılması gerekmişti. İstihbarat raporlarına göre Ast-rahaman hanı, Yusuf'a askerlerinin İdil (Volga) üzerinden geçmelerine yardım edeceğine söz vermişti. Sonrasında Hoper Nehri boyundaki stepler yakıldığı için, Yusuf'un ordusundan tahminen 120.000 aske- rin Kırım yolunu kullanarak Voronej ve Ryazan'a gideceği, burada üzerinden kolayca geçebilmek için Oka Nehri'nin donmasını bekle- ycekleri tahmin ediliyordu. Askerler aç kalmamak için yanlarında deve, koyun ve tahıl da götüreceklerdi.¹¹²

Böyle bir akın düzenlenmiş olsaydı, Yusuf'un Moskova'ya na- sil bir zarar vereceğini tahmin etmek güçtür. Nihayetinde İsmail, kendisinin yokluğunda Kırımlıların baskın düzenleyebileceği ge- rekçesiyle sefere katılmayı reddetti; Yusuf'un Moskova'ya savaş aç- masını da engelledi. İsmail, Yusuf'a kendi fikrini anlatabilmek için renkli ve açıklayıcı bir metafor kullandı: "Senin halkın Buhara'da ticaret yapıyor, benim halkımsa Moskova'da. Ve Moskova ile sa- vaşa girersem, ben kendim bile dünyayı çıplak dolaşmak zorunda kalacağım, öleni kefenleyecek kadar bile çaput kalmayacak elimiz- de."¹¹³ İsmail, diğer göçebe liderlerin sonraki nesillerinin de farkına varacağı vaziyeti kavramıştı: Nogayların Moskova sınırlarına ya- kınlığı ve yerleşim yerlerinin genişlemesi, onları Moskova'ya gide- rek daha bağımlı hale getiriyordu.

İsmail, Moskova'nın bazı tavizlerinden yararlanmaya devam et- mek istiyor ve İvan'ı buna ikna etmeye çalışıyordu. İsmail, İvan'ın alıkoyduğu Kazan Hanı Yedigâr'ı serbest bırakmasını istedi ve Ast-rahaman'a Derviş'i yerleştirmeyi teklif etti. İsmail'in hizmetlerinden ve tavsiyelerinden memnun olan İvan; Yedigâr'ın kendi isteğiyle Hris- tianlığı seçerek Semen adını aldığını, şimdi evli olduğunu, kendi- sine bir mülk verildiğini, bu sebeple geri dönemeyeceğini kesin bir dille ifade etti. İvan, esirlere bu denli iyilikte bulunuluyorsa bunun İsmail sayesinde olduğunu da sözlerine ekledi.¹¹⁴

İvan, dost düşman herkese aynı cevabı veriyordu. Yusuf, kızı Sü- yümbike'nin serbest bırakılmasını talep ettiğinde de kolaylıkla tah-

111 A.g.e., s. 64–66, 80, 81.

112 A.g.e., s. 100–108.

113 A.g.e., s. 103, 105.

114 A.g.e., s. 118–20.

min edilebilecek bir cevap aldı. Yusuf'a yazdığı bir mektupta İvan, Yusuf'un kızının Şah Ali ile evli olduğunu, Kasimov'da yaşadığını ve Yusuf'un torununa kendi torunuymuş gibi davrandığını bildir-di. Yusuf'un, tehditler savurmak veya gözdağı vermek gibi bir ha-taya düşmemesi için İvan, Moskova'nın düşmanlarının artık kendi emrine amade olduğunu şu sözlerle ifade etti: "[Çünkü] davamız haktır, Tanrı'ya güveniyor ve hiçbir düşmandan korkmuyoruz."¹¹⁵

İvan'ın kendi tanrısına güvenmesi, İsmail ve Derviş gibi tan-ritanılmaz bazı müttefiklerine güvenmesini engellememişti. İvan 1554 baharında, İsmail'in tavsiyesi üzerine emrindeki Derviş Han ve 30.000 kişilik bir orduyu, İsmail'in emrindeki Nogaylarla bulu-şup İdil'i (Volga) geçmesi ve Astrahan'ı kuşatması için gönderdi. Kazan'ın aksine, Astrahan çok fazla mücadele ve drama olmadan fethedildi. Astrahan Hanı Yamgurçî, Moskova kuşatmasına karşı herhangi bir direnme girişiminde bulunmadan Azak'a kaçtı ve Mos-kova, Derviş'i Astrahan'ın yeni hanı ilan etti. İsmail'e otuz Mosko-valı tüfekçi verildi; İvan suyollarını kontrol altına alırken, İsmail'in de Astrahan'a gelen kara yollarını muhafaza etmesi bekleniyordu.¹¹⁶

İsmail'in Astrahan'ı Moskovalılara teslim etmesi, Yusuf ile İs-mail arasında uyuyan düşmanlığın canlanmasına sebep oldu. Geç-mişte olduğu gibi şimdi de Nogaylar arasındaki iç savaşlar, Rus yanlısı ve Rus karşıtı gruplaşmalar üzerinden yürütülüyordu. Kadı Mirza, İvan'a, Yusuf'la çatışmalarının nedeninin, kendisi ve İsma-il'in Moskova ile ittifak kurması olduğunu söyledi. 1554 yılı boyun-ca bir dizi sonuçsuz kalan çatışma yaşandı ta ki Kuçum'un oğlu Arslan Mirza'nın beklenmedik bir şekilde taraf değiştirip Yusuf'u öldürmesine kadar. Yaptıkları için ödüller isteyen ve İvan'a sada-katini açıkça ifade eden Arslan; İvan'a, Moskova ile ittifak yapmayı seçtiğini ve halkı ile sürülerinin İdil (Volga) otlaklarını kullanmaya geldiğine dair teminat verdi: "İdil (Volga) bizim anamız, orman da babamız oldu."¹¹⁷

1555 yılı başlarında Rus yanlısı muzaffer koalisyon, Nogaylar içindeki liderliği de eline geçirdi: İsmail, beg oldu (1555–64); Kadı, nureddin ve Arslan da keykubat oldu. Yusuf'tan aldıkları gani-metin devasa büyüklüğü, 1555 Kasım ayında İsmail Moskova'ya

115 A.g.e., s. 130.

116 A.g.e., s. 122–26, 152–56.

117 A.g.e., s. 169–75.

20.000 at ve 4.000 koyunla birlikte, bin kişilik elçi ve tüccar heyeti gönderdiğinde anlaşıldı. Zafer sarhoşluğu içindeki Nogayların yeni hükümdarı İsmail, Moskova'ya gönderdiği mektupların tonunu değiştirerek, İvan'dan "oğlum, beyaz çar" diye söz etmeye başladı. İsmail, Moskova Dışişleri Bürosu'nun başkanı İ. M. Viskovatyi'ye yazdığı sıradışı bir mektupta, Viskovatyi'yi "Orada yaşayan ancak bize hizmet eden" kişiler kategorisinde zikretti. Geçmişte Kazan'ın kendisine yıllık on varil bal ve altmış ruble nakit ödediğini söyledi; çeşitli hediye taleplerinin yanında, bu ödemenin de yeniden uygulamaya konulmasını istedi.¹¹⁸

İsmail'in talihi birdenbire değişirken, Moskova'ya yazdığı mektupların üslubu da bu değişime eşlik etmeye başladı. Yusuf'un oğulları babalarının intikamını alırken, İsmail'in uluslarını ve Saraycık'ı ele geçirdiler. İsmail çaresiz bir şekilde İvan'ı, Nogayların begi olmaya devam ettiğine ve Moskova'ya sadık olduğuna ikna etmeye çalıştı. İvan'a, Derviş Han'ın kendilerine ihanet ettiğini, İdil (Volga) boyunca birlikte hareket ettikleri Kırımlıların yanında yer aldığını söyledi. İsmail, İvan'a zorla da olsa Astrahan'ı geri almayı teklif etti ve Astrahan yakınlarında, Samara Nehri'nin haliçinde, Irgiz Nehri üzerinde ve Perevoloka'da (Don ile İdil/Volga arasındaki en kısa mesafe) Moskova müstahkem mevkillerinin inşa edilmesini söyledi. Bu sayede kaleler, düşmanlarının nehirleri geçmesini engelleyecek ve İsmail'in batıda İdil'den (Volga) doğuda Emba ve kuzeyde Samara'ya kadar uzanan otlaklarını koruyacaktı.¹¹⁹

1556 Temmuz ayında İvan özgüvenli bir tavırla, mektuplarının uygunsuz tonu nedeniyle İsmail'i azarladı. Ayrıca Astrahan'a asker gönderildiğini bildirdi. İvan, Moskova'nın muhafaza edileceği konusunda İsmail'e bir kez daha güvence verdi; kendisine ve ailesine eğer alınırsa Astrahan'da, sefer başarısız olursa Kazan'da bir ikametgâh teklif etti. Sefer başarılı oldu. Derviş Han yaklaşan Moskova birliklerinden kaçtı ve Astrahan direnç göstermeden Kozakların eline geçti. Bundan kısa bir süre sonra, birçok Kırımli soylunun ihanet edeceğini düşünen İsmail, Kırım'a karşı acil bir ortak saldırı önerdi. Bu kez İvan'a "tüm Hristiyanların hükümdarı, beyaz çar" olarak hitap etmişti.¹²⁰

118 A.g.e., s. 163–68. Richard Hellie'nin hesaplamasına göre, on *kad'* bal, yaklaşık bir tona tekabül etmektedir.

119 A.g.e., s. 184, 189–91, 208–21.

120 A.g.e., s. 226–42; Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 486–87

1556'nın sonunda, İsmail'in beg unvanını korumasının yalnızca Moskova'nın desteği sayesinde mümkün olduğu aşikârdı. Ancak diğer mirzalar arasında hem İsmail'e hem de Moskova yanlılarına karşı gittikçe artan hoşnutsuzluğun ortadan kalkmayacağı da keza açıktı. Yeni keykubat Yunus (Yusuf'un en büyük oğlu) ve nureddin Belek-Bulat, aşağı İdil'deki (Volga) otlaklarından İvan'a bir mektup gönderdi ve Astrahan'dan voyvodalarını çekmesini, İdil (Volga) halicindeki otlak alanları kullanmalarına izin vermesini ve yeni unvanlarına uygun ödeme ve hediyeler göndermesini istedi. Bunların karşılığında, dostluk ve Kırım'a karşı ittifak tesisini teklif ettiler. İvan'ın cevabı ise sadece, voyvodalarına, Nogayların Astrahan'da ticaret yapmalarına izin vermelerini emretmek oldu.¹²¹

Çar, İdil (Volga) halicinin eskiden beri Nogay yurdu olduğunu ve Astrahan hanının daha önce yıllık 40.000 altın ödediğini kaydeden İsmail'in şikayetlerine daha olumlu cevap verdi. İsmail, İvan'a Astrahan'dan hiçbir yıllık ödeme almadığını ve Astrahan voyvodası İvan Çeremisinov'un kendisiyle gümrük vergilerini paylaşmadığını ve Nogay kaçkınlarını iade etmediğini hatırlattı. İsmail'in şikayetlerini, sorunlar çözüldükten sonra Kırım'a savaş açacağına dair verdiği söz takip etti. İvan ona yiyecek gönderdi, Astrahan voyvodasını değiştireceğine söz verdi ve korunmak için tüfekçilerine güvenebileceği konusunda İsmail'e teminat verdi.¹²²

1557 yazında ulusların bölünmesiyle ilgili tartışmalar, Nogaylar arasında yeni ve yıkıcı düşmanlıklara yol açtı. Mirzaların çoğu İsmail'e karşı Yunus'un yanında yer aldı. Moskova elçileri Nogaylar arasında büyük bir kargaşa çıktığını haber vermekteydi. İsmail kaçtı ve onun ulusları Yunus ile müttefikleri arasında paylaştırıldı. Yunus ve diğer mirzalar, Moskova'nın desteği kesilmediği sürece İsmail'e tam anlamıyla hâkim olamayacaklarını anlamışlardı; İvan'a niyetlerinin iyi olduğu konusunda güvence verdiler. İsmail'i Moskova'yla yaptığı ittifak yüzünden değil, babalarını öldürdüğü için sürgün ettiklerini izah ettiler. İvan, İsmail'i hizmetine kabul etmek istiyorsa buna itirazları yoktu, ancak İsmail'i yanına silahlı askerler/tüfekçiler vererek desteklememeliydi.¹²³

121 *PDRV*, c. 9, s. 240–60.

122 *A.g.e.*, s. 286–312.

123 *A.g.e.*, s. 261–68.

Bu arada Moskova'ya gönderilen çok sayıda rapor; Nogayların açlıktan ölmekte olduğunu, atlarının çoğunu kaybettiklerini, aralarında baskınlar düzenleyerek birbirlerinin mallarını yağmaladıklarını ve kendi kendilerini tükettiklerini bildiriyordu. Yıkıcı etkileri olan iç savaşlara ilaveten, sel ve şiddetli kış fırtınaları, Nogaylar arasında kıtlığın iyice yayılmasına neden olmuştu. İsmail son dört yıldır rakipleriyle savaşarak tüm sürülerini ve mallarını kaybettiği için yakınıyordu. Şimdi de Saraycık yakınlarındaki tarım arazileri sular altında kalan ve büyük bir umutsuzluğa kapılan İsmail, İvan'dan tohum, tahıl, bal, çeşitli hediyeler ve nakit para ile kayıklar göndermesini istemekteydi.¹²⁴

1558 yazında Nogaylar arasındaki durum ciddi bir çaresizlik düzeyine ulaşmıştı. Bazı Nogaylar Kazaklara katılmak için Yayık'ı geçerek bulundukları yerden uzaklaşıyorlardı. İsmail'in iki oğlu Don'u geçti ve Kırım'a gitti. Belek-Bulat güneydeki Kuma Nehri'ne göç etti. Yalnız bırakılan ve aç kalan İsmail, halkını balık ve tahıl satın almaları için İdil (Volga) ve Kuma üzerinden Kafkasya'ya göndermek zorunda kaldı. Doğa şartları bu zorlu süreçte bile onlara yardım etmemişti: Geri dönecekleri sırada buzlar kırıldı ve halkı İdil'in (Volga) batı yakasında mahsur kaldı. Tamamen Moskova'nın yardımlarına bağımlı olan, savaş ve kıtlık sebebiyle büyük bir umutsuzluğa sürüklenen İsmail, İvan'a şunları yazdı: "Artık ölmek üzereyiz."¹²⁵

Herhangi bir yere yerleşemeyen ve sürekli kaçırmaktan usanan İsmail, Astrahan'ın doğusundaki Buzan Nehri üzerinde kendisine müstahkem bir ikametgâh yaptırmaya karar verdi. Şimdi "hükümdarımız" olarak bahsettiği İvan'a, sorunlarının ve yerine getirilmeyen beklentilerinin yer aldığı ayrıntılı bir liste sundu. İvan'a, halkının kendisini terk etmesine ve onu Rus olmakla suçlamasına ("ty dei budesh' rusin") rağmen, Moskova'ya sadık kaldığını hatırlattı. Peki, bu sadakatinin karşılığı neydi? İvan'ın İsmail'i Astrahan'a yerleştirme ve orada toplanan gümrük vergilerinin üçte ikisini kendisine verme sözü yerine getirilmemişti. Kazan'dan aldığı yıllık gelir de kesilmişti. Moskova'dan gelen hediyeler o kadar yetersizdi ki, onları mirzalar arasında bile bölmek imkansızdı. Yeni Astrahan valisi İvan Vyrodkov tahıl ve balığa yasak koymuş, İsmail ile hiçbir

124 A.g.e., s. 265, 268, 271, 285; Zhirmunskii, *Tiurkskii*, s. 472.

125 PDRV, c. 9, s. 283; c. 10, s. 9-17

şey paylaşmamış ve onunla önceki yöneticiden bile daha az işbirliği yapmıştı. İsmail, valinin saygısız davranışı nedeniyle endişeliydi, “Diğerleri şöyle diyecek; kendi insanlarımıza sahip çıkmamıza izin verilmedi.” Astrahan halkı kendisine baskınlar düzenlemişti; özellikle de Astrahan’a sığınan ve valiyi kışkırtan dört Nogay mirzasını suçladı, İsmail’e saldırmış ve sonra da ganimeti vali ve tercümanlarla paylaşmışlardı. Kısacası o ve halkı tacize uğramıştı ve açlıktan yok olmak üzereydiler. İsmail bir kez daha İvan’dan, kışın Kırım’dan gelebilecek seferlerden korunmak için beş bot tahıl ile iki yüz silahlı askeri gecikmeksizin göndermesini istedi.¹²⁶

Nogayların umduklarının aksine, Moskova’nın Kazan ve Astrahan fetihlerinin sonuçları onlar için ağır oldu. Yeni alınan bölgeler Moskova yönetiminin politikalarına tâbi olacaktı: Mağlup halklara yasak getirildi, Nogaylara eskiden beri yapılan haraç ödemeleri sona erdi ve bu durum onları yalnızca Moskova hükümdarının hizmetinde olmaya bağımlı hale getirdi. Nogayların statükoyu sürdürme talepleri olumlu karşılanmayınca İsmail, toprak paylaşımı için Nogaylar ve Moskova arasında bir düzenleme yapılmasını önerdi. İvan’a hatırlattığı üzere İdil (Volga) ve Yayık her zaman –sırasıyla– nureddin ve beg unvanlı soyluların sahip olduğu Nogay yurtlarıydı: “Ve şimdi İdil (Volga) senin, ama bizim de sayılır çünkü biz kardeşiz. İdil (Volga) halicinde sizin halkınız var, ama orada yoksulluk ve açlığa mahrum bıraktığımız bizim halkımız da var.”

Ancak Moskova bu ölçülü öneriyi dahi kabul etmedi. Bölünmüş ve yoksullaşmış Nogaylarla karşı karşıya kalan Moskova, hükümdarın diğer tebaası gibi muamele görecekti ve “tüm Hristiyanların hükümdarı olan beyaz çara” hizmet ederlerse ödüllendirilecek bu göçebelerle anlaşmaya yanaşmıyordu. IV. İvan, ancak İsmail Kırım’a saldırırsa olumlu cevap verebilirdi. Moskova’nın planına göre, Moskova birlikleri Don ve Dinyeper nehirlerini aşağıya doğru yelken açarak geçecek, Nogaylar ve Kabardeyler ile güç birliği yapacaktı. İvan, İsmail’e bir teşvik olması açısından, Nogaylara Moskova ile yaptıkları ticaretlerinde gümrük vergilerinden üç yıllık muafiyet tanıdı.¹²⁷

Kırım’a karşı yapılması düşünülen sefer hiçbir zaman düzenlenmedi. İvan, Kırım yerine tüm dikkatini Moskova’nın batıdaki za-

126 A.g.e., c. 10, s. 20–21, 26–34, 53–54, 67–69, 93–94.

127 A.g.e., s. 58–65, 75–86.

yıflamış rakibine çevirdi ve Livonya'yı işgal etti. Yine de Livonya cephesindeki gelişmeler güney sınırındaki hadiselerle yakından ilişkiliydi. Moskova dışarıda başka bir yerle meşgulken, şehre baskın düzenleme taktiği, göçebelerce eskiden beri kullanılıyordu; bu sebeple ani bir Kırım baskını korkusu daima vardı. Moskova, Kırım'ı meşgul etmek ve olası baskınları önlemek için İsmail ve emrindeki Nogaylara güveniyordu. İsmail 1560 yazında süvarilerini Kırım'a gönderdi, ancak bu birlikler Kadı Mirza'nın Nogayları tarafından karşılandı. Tahtın varisi konumundaki –*nureddin* mevkiinde– kadı, politik hırslarında hüsrana uğramıştı; İsmail'in, oğlu Tin Ahmed'i tahtın varisi ilan etmesinin ardından Kuma Nehri kıyısındaki otlaklara gitti. Kadı, 1577'deki ölümüne kadar, adamlarıyla birlikte; Kuzey Kafkasya steplerini İdil'deki (Volga) otlaklara, Kırım ile ittifakı da Moskova çarına hizmete tercih etti.

İsmail İvan'a, Kadı'nın baskın tehditleri olmasaydı, Kırım'a saldırıp burayı yok edeceğine dair teminat veriyordu. İsmail, rakibini yok etmek için, 600'ü tüfekçi olmak üzere 2.000-3.000 kadar Moskovalı asker istedi; çünkü Kadı'nın ikametgâhı iyice tahkim edilmişti, kendisini silahlar ve tüfekçiler olmadan ele geçirmek imkansız olacaktı. İsmail'e göre, Kırım'a başarılı baskınlar düzenlemesini engelleyen başka bir neden daha vardı: İsmail'in düşmanlarının tarafında saf tutan ve onları destekleyen; Saraycık'ı, sürüleri, orada yaşayan birçok Kalmuk ve diğer tutukluları ele geçirmelerine ve onları yabancı topraklarda köle olarak satmalarına yardım eden Astrahan Valisi İvan Virodkov.

Valinin, esirleri Hristiyan olmaları için Moskova'ya göndermek yerine, satarak kar etmekle suçlandığı sıralarda Moskova, Astrahan'daki kötü yönetim ve yolsuzluğun boyutunu nihayet fark etmiş olmalıdır. Ya da belki de İsmail'in Astrahan'dan uzaklaştığı ve Kırım'la müzakereye başlamak üzere olduğu haberi, Moskova'yı alttan almaya ve İsmail'i sakinleştirmek için çabalamaya itmiş olabilir. İvan 1561'de İsmail'e, Astrahan Valisi Virodkov'un Moskova'ya gönderileceği zamana –sonraki bahar– kadar, tutuklandığını ve zincire vurulduğunu bildirdi.¹²⁸

Moskova'nın uzlaşmacı bir vaziyette olduğunu hisseden İsmail, daha fazla taviz koparmak için bastırmaya karar verdi. İvan'a, Moskova'nın Kazan ve Astrahan'ı ele geçirmesinde İsmail'in katkıları

128 A.g.e., s. 124–32, 140–43, 180, 252, 260.

nın olduğunu, ancak İvan'ın Kazan ve Astrahan'dan gelen haraçlar konusunda sözünü tutmadığını hatırlattı. Şimdi İsmail'in tek istediği, sürülerini Astrahan yakınlarında otlatmasına ve Astrahan'dan gelen Tumakların (muhtemelen Türk kökenli bir çiftçi topluluk) Buzan Nehri boyunda yerleşmesine izin verilmesiydi. Nogaylara geçmişte böyle vaatler verdiğini kabul etmeyen İvan, Tumakların İsmail'e bağlı olması konusunda hemfikirdi, ancak onların Buzan'a değil Yayık'a yerleştirilmeleri gerektiğine inanıyordu, "Çünkü Astrahan, Buzan'da çiftçilik yapılmadan yaşayamazdı." İvan, sözlerini daha inandırıcı kılmak için, Saraycık'la bir benzetme yaptı; Ruslar Saraycık'a yerleşmek isteseler, Saraycık sakinlerinin kendi tarım arazilerini terk edip etmeyeceklerini sordu.

Buzan Nehri bahsindeki bu son münakaşa, bölgedeki güç ilişkilerinin yeni ve eski biçimlerini kalıcı haliyle yansıtmaktaydı. Zor durumda kalan İsmail, Nogaylar arasındaki otoritesinin gittikçe zayıflamasını İvan'la ilişkilendirmeye başlamıştı, çünkü burası Nogayların eski yurduydü ve halkı ona şu sözlerle sitem etmişti: "İdil'e (Volga) akan yüz bin tane nehir var ve siz [İvan'dan] bir tane Buzan'ı bile alamıyorsunuz." İvan, geleneklere dair kendi yorumuyla buna karşı çıkarak, Buzan'ın Altın Orda zamanlarından beri ("çarlar devrinde") Astrahan'a ait bir tarım arazisi olduğunu ve Buzan'ın Astrahan ile Nogaylar arasındaki sınır (*rubej*) olarak kalması gerektiğini açıkça belirtti.¹²⁹ İvan'ın Altın Orda dönemine bu şekilde meşrulaştırıcı anlamda atıf yapması, konuyu tamamiyle kapatmaya niyetli olduğunu gösteriyordu.

Moskova'nın yeni fethedilen bölgeler üzerinde başarılı bir şekilde kontrol sağlaması, dikkate değer diplomatik becerilerinin yanı sıra, ekonomik ve askeri üstünlüğünün de bir neticesiydi. Kazan ve Astrahan'ı ele geçirmekle diğer Hristiyan hükümdarlara ne denli doğru bir şey yaptığını göstermeye çalışan Moskova, hanlıkların eski Rus hükümdarlık mirası olduklarını bildirdi. Moskova, Altın Orda kaynaklı meşruiyeti, Türk komşularıyla sorun yaşadığında da aynı şekilde rahatlıkla dile getirmiştir.

IV. İvan, Müslümanların yaşadığı ve Hristiyan bir hükümdar tarafından yönetilen bölgelerde dini hassasiyetlere yönelik özel bir anlayış gösterdi. Bir gözü Osmanlı padişahında, diğer gözü kendi hâkimiyeti altındaki topraklarda hızla artan Müslüman nüfusunda

129 A.g.e., s. 181, 194, 195, 205, 210, 220, 277, 287

olan İvan, hassas bir konu olan dinin, Moskova'nın bölgedeki politikaları ister istemez nasıl kısıtladığını izah sadedinde; 1563'te Kırım ve Kadı Mirza ile gizlice işbirliği yaptıkları suçlamasıyla Astrahan'daki yedi soyluyu şikayet eden İsmail'e cevaben şunları yazdı:

Onları yerlerinden çıkaramayız, çünkü Astrahan'ı alıp oraya yöneticilerimizi yerleştirdiğimiz zaman Astrahan soylularına koruma sözü verdik. Biz Hristiyan egemen gücüz, onlarsa Müslüman. Onları bu topraklardan çıkarır ve Astrahan'dan uzaklaştırsak, Astrahan halkı buradan kaçıp yabancı topraklara gidebilir; orada kimileri sözümüzü tutmadığımızı söylerken, kimileri de iki dinin barış içinde yaşayamayacağını ve Hristiyan egemenliğinin Müslümanları yok ettiğini söyleyebilir. Kutsal kitaplarımızda insanları zorla Hristiyan yapmaya izin verilmediği kayıtlı; insanlar diledikleri inanca sahip olmalıdır. Tanrı, kimin inancının doğru olup kimin olmadığına gelecekte karar verecektir; inanç konusunda kimse kimseyi yargılayamaz. [Ayrıca] topraklarımızda İslam inancına sahip birçok insan var, hizmetimizdeler ve kendi hukuklarına uygun olarak yaşıyorlar.¹³⁰

İvan'ın mektubu, ulaşmasını istediği yere ulaşmadı. Nogay elçileri 1564 Ocak ayında, İsmail'in öldüğü ve yerine oğlu Tin Ahmed'in (1564-79) geçtiği haberini getirdi. İvan, yeni Nogay begine, babasının politikalarını devam ettirme sözü karşılığında 400 rublelik bir yıllık ödeme tahsis etti. Tin Ahmed ve kayınpederi Kabardey Prensi Temryuk –diğer kızı, kısa süre önce İvan'ın ikinci eşi olmuştu– Kırım'la ittifak halinde, yeminli düşmanları Kadı'nın Nogaylarına saldırmaya hazırды.¹³¹

1569 Astrahan Seferi

Moskova'nın bölgedeki politikaları, en güçlü imparatorluğun hükümdarı ve tüm Müslümanların koruyucusu Osmanlı padişahının olası tepkileriyle yakından ilgiliydi. İstanbul'da, Moskova'nın Kazan ve Astrahan'ı fethi üzerine yaşanan ilk tedirginliğe rağmen; Osmanlı yönetiminin, batıda Habsburglar ve doğuda İran Safevîleriyle uzun süreli bir mücadeleye girmişken, Moskova'nın arzularını gemlemek gibi bir önceliği yoktu. Bununla birlikte, 1560'ların başlarında Moskova'nın İdil (Volga) ve Don nehirleri boyunca güneye

130 A.g.e., s. 318–19.

131 A.g.e., c. 11, s. 42–62.

doğru hızlı genişlemesinin bölgedeki Osmanlı stratejik çıkarlarını tehdit ettiği ve bunun artık göz ardı edilemeyeceği aşikârdı. Don Kozaklarının baskınları Osmanlı kalesi Azak ile karayolu bağlantısını kesmişti; Astrahan'daki Rus askeri valileri de Orta Asya hanlıklarından Mekke'ye ulaşmak isteyen Müslüman hacılara güvenli geçiş imkanı vermemektedir.

Astrahan'a karşı bir Osmanlı-Kırım seferi düzenlenmesi ve Don ile İdil (Volga) nehirlerini birbirine bağlayan bir kanalın açılması için ilk hazırlıklar 1563'te İstanbul'da yapıldı. Ancak Kırım hanı, sultan Süleyman'ı bu kararından vazgeçirdi. Padişahın vazgeçmesinin sebebi, Kırım hanının dile getirdiği gibi, düzenlenecek sefere asker bulmakta zorluk yaşanacağını düşünülmesiydi. Plan rafa kaldırıldı. Dört yıl sonra padişah ve han, Moskova'nın Kuzey Kafkasya'nın doğu tarafındaki Terek Nehri üzerinde bir kale inşa ettiğini haber aldı. Moskova'nın güney istikametinde durmak bilmeyen genişlemesi, Osmanlı yönetiminin Hazar Denizi'nin batı kıyısında yeni edinmiş olduğu mülkleriyle iletişimini tehlikeye atıyordu. Ayrıca Kırım'ın, Kuzey Kafkasya'nın bazı kısımları ile Çerkes tebaası üzerindeki kontrolünü de tehdit ediyordu. Bu durum İstanbul'un, Don ve İdil'i (Volga) birbirine bağlayan bir kanal inşa etmek amacıyla sefer gücü gönderme planını yeniden canlandırdı. Osmanlıların böylesi bir kanalı inşa edebilmesi, İstanbul'un Astrahan'ı fethine ve tüm Kuzey Kafkasya bölgesine –Osmanlı'yla İran arasında çok önemli bir rekabet alanı– hâkim olmasına imkan sağlayabilirdi. Ayrıca Buhara, Hıve, Ürgenç ve Taşkent'i Osmanlı pazarlarına bağlayan en karlı ticaret yollarından birini de kontrol etme fırsatı sağlayacaktı.

1567'de yeni Osmanlı padişahı II. Selim'in bizzat kendi kumandası altında Azak (Azov) seferi için, 7.000 gemilik bir donanma hazırladığı ve sonrasında Kırım hanıyla birlikte Astrahan'a doğru yola çıkacağı haberi Moskova'ya ulaştı. Kırım Hanı Devlet Giray, Kırım'daki Rus elçisine Moskova'nın genişlemesinden duyduğu endişeyi şöyle dile getirmişti: “İvan önceden Kazan'a haraç gönderirken, Kazan ve Astrahan'ı ele geçirdi, şimdi de Tersk'i kurdu.” Arkasına Osmanlı ordusunun desteğini alan Devlet Giray, İvan'a mektup yazarak, Moskova ile yaptıkları barışın yüksek bir bedeli olduğunu belirtti. İvan'ın Kazan ve Astrahan'ı Kırım'a iade etmesini talep etti, çünkü “Astrahan ve Kazan, eski günlerden beri Müslüman dünyasının bir parçasıydı ve hanedanımıza mensup hanların yurtlarıydı.” Ayrıca çeşitli değerli hediyeler göndermesini ve Terek üzerindeki

kaleyi inşa etmekten vazgeçmesini istedi. Han, aksi takdirde barış yapılmayacağı konusunda [muhatabını] ikaz etti.

Kırım'ın, Kazan ve Astrahan ile ortak bir İslami kimliğe sahip olma iddiası İvan'ı hiç etkilemedi. Her iki şehrin de atalarının yurtları olduğunu ve Moskova'nın bölünmez birer parçası haline geldiğini söyleyerek mukabele etti. Sözü edilen Müslüman bir yurt sa, İvan'ın zaten bu tanıma uyan Kasimov adında bir yurdu vardı. Devlet Giray dostluk istiyorsa oğlunu gönderebilir, İvan onu Kasimov'da han yapardı. İvan'ın verdiği cevap üzerine, Devlet Giray Astrahan'a düzenlenecek Osmanlı seferine kati olarak katılma kararı aldı. Polonya'dan iyi miktarda ödemeler alan ve Moskova'nın Polonya'ya karşı zaferinin, Dinyeper Nehri üzerinde daha fazla Moskova kalesinin inşa edilmesi anlamına gelmesinden korkan Kırım soyluları da hana, Moskova ile barış yapmama tavsiyesinde bulundu. Moskova tarafından bazı talepleri geri çevrilen Nogay begi Tin Ahmed bile Devlet Giray'a yardım sözü verdi. 1569 baharında büyük bir Osmanlı-Kırım kuvveti sefere çıktı.¹³²

Don ve İdil (Volga) Nehirleri arasındaki en yakın noktada bir kanal yapmanın çok zor bir girişim olduğu anlaşıncı, bu işten kısa süre içerisinde vazgeçildi. 1569 Eylül ayında Osmanlı-Kırım kuvvetleri Astrahan'a yaklaştı. Mevsimin böylesi geç bir döneminde sefere devam etmek ve ertesi yıl takviye gelebilir beklentisiyle şehre saldırmak yerine, yakınlarda bir kale inşa etme ve kış orada bekleyerek geçirme kararı alındı. Başarılı olması halinde bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini perçinleyecek olan bu sefere pek de istekli olmayan Kırım hanı, Osmanlı komutanını pes ettirip Azak'a dönmeye ikna etmeye çalıştı. Sonunda, büyük bir Rus ordusunun İdil'in (Volga) aşağısından yola çıktığı haberleri ile Astrahan'a yardım etmek için bir İran ordusunun gönderildiğine dair söylentiler, Osmanlı'yı geri çekilmeye zorladı.

Böylesine uzak bir sefer için asker bulabilmek imkansız gibiydi. Osmanlı'nın Kuzey Kafkasya'nın kıraç ve pek de misafirperver ol-

132 RGADA, F. 123, *Krymskie dela*, kn. 13, l. 57, 66 ob., 67, 71 ob., 82, 83; Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 599, 602; E. I. Kusheva, "Politika russkogo gosudarstva na Severno-m Kavkaze v 1552-1572gg.," *Istoricheskie zapiski* 34 (1950), s. 279-80; Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 23-27; P. A. Sadikov, "Pokhod tatar i turok na Astrakhan v 1569 g.," *Istoricheskie zapiski* 22 (1947), s. 143-50. Tin Ahmed Beg Kırım'a yardım etmeye hazırды, diğeri bazı mirzalar ise Astrahan'a yardım etmeyi seçmişlerdi (*PDRV*, c. 11, s. 203).

mayan steplerinden geri çekilmesi ağır bir bedel ödetti: Sefere çıkan birliklerin yalnızca üçte biri Azak'a geri dönebilmişti. Bir asırdan fazla bir süre sonra, 1689'da Kırım'a giden bir Rus kuvveti de benzer bir kaderi yaşadı ve benzer nedenlerle başarısız oldu. Çok büyük lojistik imkanlara ihtiyaç duyan düzenli orduların başarılı bir geniş çaplı sefer icra edebilmesi için steplerin hasım şartları uygun bir ortam sunmuyordu.¹³³

Askeri açıdan fiyasko olmasına rağmen, 1569'daki Astrahan seferi, Moskova açısından Osmanlıların endişelerinin ciddiye alınması gerektiğini gösteren bir uyarıcı niteliğindedir. IV. İvan'ın Müslümanlara ve İslam inancına zarar vermeyeceğine ve İdil (Volga) hanlıklarını yalnızca kendilerine sadık olmalarını sağlamak amacıyla fethettiğine dair güvenceler vermesi II. Selim'i tatmin etmiyordu. Padişah, Kafkasya'da Müslümanlarla meskun Astrahan ve Kabarda bölgelerinin geleneksel Osmanlı hâkimiyet alanı olduğunda ısrarcıydı. Buhara ve diğer yerlerden gelen hacılarla tüccarların Mekke'ye giderken Astrahan'dan geçmelerine izin verilmesini istedi. Moskova, 1571'de, Osmanlı'nın Astrahan'a yeni bir sefer düzenlemesini ve bu sefere karşı bir savunma hattı oluşturmayı göze alabilecek durumda değildi; bu sebeple IV. İvan padişaha, Tersk Kalesi'nin yıkıldığını ve Astrahan güzergâhının yeniden açıldığını bildirdi.¹³⁴

Osmanlı İmparatorluğu ile savaş ihtimali geçse de Kırım akınlarının ardı kesilmedi. 1570'li yıllar boyunca Kırım, Moskova içindeki toplumsal karışıklıktan yararlanarak ve askerlerinin batı cephesinde Livonya'da saplanıp kaldıklarını bilerek, büyük ve küçük ölçekli baskınlar başlattı. En tehlikeli olansa, bizzat hanın liderliğinde, 100.000'den fazla atlıdan oluşan büyük bir Kırım ordusunun hiçbir engelle karşılaşmadan Oka Nehri'ni geçip Moskova'ya ulaştığı

133 Solov'ev, *Istoriia*, c. 3, s. 602-4; Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)," *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, S. 46 (1948), s. 342-402; A. N. Kurat, "The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the Problem of the Don-Volga Canal," *Slavonic and East European Review* 40 (1961), s. 7-23; Alexander Bennigsen, "L'Expédition turque contre Astrakhan en 1569, d'après les Registres des 'Affaires importantes' des Archives ottomanes," içinde *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 8, S. 3 (1967), s. 427-46. İdil (Volga) ve Don nehirlerinin bağlantısı, Sovyet hükümetinin kanalın inşasına nezaret ettiği 1950'lere kadar beklemek zorunda kaldı.

134 *Kabardino-russkie*, c. 1, S. 10, s. 20; S. 13, s. 26; S. 16, s. 27-29; *Puteshestviia russkikh poslov 16-17 vv.: Stateinye spiski* (Moskova-Leningrad: AN SSSR, 1954), s. 76.

1571’de gerçekleşti. Şehre baskın yaparak risk almak istemeyen Kırımlılar, Moskova’nın kenar bölgelerini yağmalayıp yaktılar ve çok sayıda Moskovalıyı esir aldılar.

Bu başarılı seferin ardından Devlet Giray, İvan’ı Kazan ve Astrahan’ı vermediği sürece daha fazla baskın yapmakla tehdit etti. Zor durumda kalan, batı ve güney cephelerinden kuşatılan IV. İvan, elçilerini çok sayıda hediye ve parayla hana gönderdi ve Astrahan’ı iade edeceğine söz verdi. Devlet Giray, Kazan’ın da kendisine ait olması gerektiği konusunda ısrarcıydı. Han asıl niyetini göstermek için, 1572 baharında Moskova’ya doğru yola çıkacak büyük bir ordunun hazırlıklarına başladı. Ancak bu kez Rus birlikleri çarpışmaya hazırды, Kırımlıları birkaç savaşta bozguna uğrattı. Uzlaşmaya hazır olan Devlet, İvan’a mektup yazdı ve Astrahan’ı kendisine vermelerinin tek başına yeterli olacağını belirtti. Ancak İvan artık tavizlerle ilgilenmiyordu, elçilerine kesin talimat verdi; hana götürülecek hediyeler azaltılacak ve Kazan ile Astrahan’ın Moskova’nın bir parçası olarak kalacağını sertçe savunacaklardı.¹³⁵

Nogayların Zaptedilmesi, 1577–1582

Tin Ahmed’in babasının politikalarını sürdürme sözü aynı zamanda; Moskova’nın Buzan Nehri bahsindeki taleplerle sıkıştırılmaya devam edilmesi, İdil (Volga) halicinde bir kalenin inşa edilmesi, esir edilen Nogayların serbest bırakılması ve elbette daha fazla parayla hediye anlamına geliyordu. Bu istekler tanıdık geliyordu, ama Moskova’nın yanıtları da oldukça tanıdık. Tin Ahmed 1564’te Moskova’dan çıkacak kararların sonucunu etkileyebilecek ilginç bir hamle yaptı; diyak Andrey Vasilyeviç’e [*sic*] bir mektup yazdı ve çara karşı kendilerinden taraf olması halinde ona kendi karaçilerinden biri gibi davranacağına söz verdi. Tin Ahmed’in, tıpkı Moskova’nın Nogaylar içinde kendisine sadık olanları seçip ödüllendirmesi gibi bir hamleyi Moskova içinde yapması, Moskova’nın egemenliğini tamamen yanlış anladığını gösteren bir ihanet olarak algılandı.¹³⁶

135 Solov’ev, *Istoriia*, bk. 3, s. 606–10; Novosel’skii, *Bor’ba*, s. 28–32. İvan 1579’da Kazan’a babasından kalan hükümdarlık mirası (*votchina*) olarak atıf yapmak-taydı; bkz. RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaiskie dela*, kn. 9, s. 73.

136 PDRV, c. 11, s. 77–78, 86–119; *D’iaki i pod’iachie posol’skoġo prikaza v 16 veke*, s. 137–148. 1570 yılında Andrey Vasilyeviç vatana ihanetle suçlandı, ardından idam edildiği tahmin ediliyor. Gerçekten böyle bir suçlama için gerekçe-

Görsel 9: *Litsevoi letopisnyi svod*'dan kuşatmaya hazırlanan bir kasabayı tasvir eden bir minyatür.

[Kaynak: O. I. Podobedova, *Miniatiury russkikh istoricheskikh letopisei: K istorii russkogo litsevoogo letopisaniia* (Moskova: Nauka, 1966), s. 245.]

Moskova'nın güney sınır bölgelerine düzenlenen baskınlar, Moskova tarafından gönderilen para ve hediyelerden daha fazla kâr sağladığı sürece hem Kırımlılar hem de Nogaylar akınlara devam ettiler. Moskova'nın, Nogayları İdil'den (Volga) uzaklaştırma girişimiye istedikleri şekilde sonuçlanmadı. Moskova'nın Nogay-

ler olup olmadığı, varsa bunun yukarıdaki teklifle bağlantılı olup olmadığı veya diyakin IV. İvan'ın paranoyasının kurbanlarından biri olup olmadığı bilinmiyor.

lar arasındaki muhbirleri, Tin Ahmed ve Urus Mirza'nın, Moskova'ya karşı Kırım akınlarına katılmak üzere süvarilerini gönderdiğini haber verdi.

Nogayların istekleri Moskova'da dikkate alınmadığında, Moskova'nın taleplerine de Nogay şefleri aynı muamelede bulunuyordu. Tin Ahmed 1577'de, Moskova elçisinin şahsına yönelik suçlamalarını reddetti ve baskınlara kendisinin değil, Urus'un halkının katıldığını yineledi; o dönemde bile Moskova'nın, Urus'a daha büyük ödemeler gönderdiğini acı bir tonla dile getirdi. Meselenin Urus'un dikkatine getirildiği sıralarda, Moskova'nın yeterli ödemeler yapmadığı sürece halkını kontrol edemeyeceğini ve Kırım'a gitmeyi düşündüğünü bildirdi. Urus, kendi yadsınamaz mantığıyla, Altın Orda zamanlarında yapılan ödemeleri hatırlattı, Moskova ile ittifak yapmaları halinde bunun bir bedeli olacağını söyledi ve miktarı kesin olarak belirledi: Atası Nureddin, bir zamanlar Altın Orda Hanı Timur Kutluk'tan ve babası İsmail Beg de Kazan'dan 40.000 altın değerinde kürk manto, bal ve kumaş almıştı; aynı miktarda bir ödemeyi de Astrahan'dan almıştı. Şimdi tüm bu yurtlar Moskova'ya ait olduğuna göre aynı ödemeleri kendisine gönderme sırası İvan'daydı. Ancak o zaman halkını baskınları durdurması için ikna edebilecek, aynı zamanda Kırım'a kaçanları da geri getirebilecekti.¹³⁷ Sözleri bundan daha açık ifade edilemezdi: Moskova'nın eskiden Altın Orda hanlarına ait bölgeyi hâkimiyetine alması artık tartışılmıyordu, ama onu fetheden seleflerinin ödemelerine devam etme yükümlülüğü de keza sözkonusuydu.

Nogaylar eski haraç sistemini yeniden tesis edip sürdürmeye çalışırken, Moskova eskiden beri yaptığı ödemeleri yalnızca kendisine sadakat gösterenlere vermeye gayret ediyordu. Ancak uygun ödeme ve hediyeleri göndermek kolay bir mesele değildi. Bir mirzaya gönderilen hediyeler diğerleri tarafından duyulunca onlar da anında benzer hediyeler istiyordu. Babalar, yeğenlerine de en az oğullarına ve amcalarına yapılan ödemeler kadar ödeme talep etmekteydi. Siyasi rakipler, birbirleriyle çekişme halinde, daha yüksek statü ve buna uygun hediyeler talep etmeye başladı. Bu zorbaca talepler

137 *A.g.e.*, s. 176–185, 233–36. Urus –bu ödemelere ilaveten– dört eşi, çok sayıda erkek kardeşi, dokuz oğlu ve sekiz kızı için de ayrıca hediyeler gönderilmesini talep etti.

sarmalı bitmek bitmiyordu, çünkü Nogay mirzaları arasındaki şeref düzeyi skalası ve akrabalık ilişkilerini yansıtıyordu.

Moskova'nın, statülerinden bağımsız olarak, kendisine sadık mirzaları seçerek ödüllendirme politikası, esasen ödemelerin dağıtımına dair kararların bir Nogayın eline bırakılmaması anlamına geliyordu. Böyle bir politika aynı zamanda bir Nogay begini devreden çıkararak, mirzaların kendilerine olan sadakati ile ödülleri arasında açıkça bir bağlantı kuruyor ve Nogay mirzalarının Moskova'ya bağlılıklarını artırıyordu. Öte yandan, Moskova'nın haraç sistemini Nogay hükümdarının gücünü daha da zayıflatan bir sisteme dönüştürme girişimleri iç rekabeti artırdı ve Nogayların tüm örfi toplumsal hiyerarşisini olumsuz yönde etkiledi. Moskova açısından bu tür politikaların en az bir tane önemli ama istenmeyen sonucu vardı: Kendisini bir Nogay beginin yerine ikame ederek, ödemelerin yapılmamasından doğrudan sorumlu tutulmasına yol açıyor ve Moskova artık mirzaların hoşnutsuzluğunun yükünü de sırtlanıyordu.

Bu çelişkiler kolayca çözülemedi. Ödemelerini yetersiz bulan mirzalar hep vardı; Moskova elçilerini ve tercümanlarını döverek, aşağılayarak, ödemelerle hediyelere zorla el koyarak öfkelerini sık sık gösteriyorlardı.¹³⁸ Görünüşe göre Moskova'nın politikası, daha fazla ödeme alma taleplerini hızlandırmıştı sadece. İvan, hazinesine uzanan talepleri bitirmek için bir uzlaşma teklif etti. Eski zamanlarda yaptığı gibi büyük haraçlar ödemeye niyeti yoktu, ancak Tin Ahmed ve Urus'a sırasıyla 8.000 ve 5.000 altınlık ödeme yapmayı planlıyordu. Diğer mirzalarsa uygunsuz talepleri nedeniyle kınandı.¹³⁹ Moskova, kendisini doğrudan para dağıtım mercii konumundan çıkarmayı ve Nogay şeflerinin, kendi soylu hısımlarının bitmeyen iştahlarını, büyük oranda azaltılmış haraçla tatmin etmelerini daha uygun buldu.

1579 yazında Tin Ahmed'in ölümü üzerine Urus (1579-90), "Tüm Hristiyanların hükümdarı ve büyük prensine, beyaz çara" Yayık ve İdil (Volga) boyunda yaşayan tüm Nogay uluslarının artık kendi uhdesinde olduklarını bildirmesi için, bir elçisini Moskova'ya gönderdi. Yapılacak ödemeler, gümrük vergilerinden muaf tutulma ve esir Nogayların geri dönüşüne izin verilmesi karşılığında, sadakat

138 A.g.e., s. 195, 202-5, 226, 264.

139 A.g.e., s. 271-302.

sözü verdi. Urus'u Nogayların begi olması hasebiyle tebrik eden İvan, dostluk arzusunun karşılıklı olduğunu belirterek, taleplerinin çoğunu yerine getirmeyi kabul etti.¹⁴⁰

Teminat ve vaatlerden ayrı olarak, yeni Nogay beginin politikaları yakinen takip edildi. Bir Moskova elçisi, Nogayların Buhara, Taşkent, Ürgenç ve Sibiryâ ile ticaret, barış ve evlilik konularını görüşmek üzere, karşılıklı sefaret heyetleri teatisinde bulunduklarını bildirdi. Moskova bu konuda özellikle Kırım elçilik heyetlerinden şüpheleniyordu. Ancak Kırımlılar bu kez, Moskova'dan ziyade İranlılara yönelik baskınlarla ilgileniyorlardı. Kırım hanı, İdil (Volga) boyundaki Nogay nureddini Tinbay Mirza'ya gönderdiği mektupta, onu Kırım'ın İran'a karşı düzenlediği sefere katılmaya çağırıyordu; "Çünkü İslam inancını birlikte savunmamız daha uygun olacaktır." Han buna karşılık, Tinbay'ın Osmanlı padişahı tarafından ödüllendirileceğine söz verdi. İvan'la dostluğu sayesinde daha fazla para kazanabileceğine inanan Tinbay, mektubu Moskova'ya ilettiler ve çar tarafından cömertçe ödüllendirildi.¹⁴¹

Urus Beg ve İvan arasındaki samimi hava uzun sürmedi. Moskova'nın Nogaylara güvenmemesi ve tatmin etmekten uzak kalan ödemeleri yine karşılıklı suçlamalara yol açtı. 1580 Eylül ayında Urus, İvan'a Nogayların Moskova ile savaşta olduklarını söyledi; çünkü İvan kendilerine kabul edemeyecekleri bir elçi göndermişti – asker sınıfından bir Tatar. Urus, elçinin düşük rütbeye sahip olması ve bundan dolayı az miktarda ödeme getirmesinin doğrudan kendisine hakaret olduğunu söyledi. Moskovalılar, Nogayların Moskova elçilerini tutuklaması üzerine bu tedbirin alındığı yanıtını verdi. Bunun üzerine Nogaylar, elçilerin, yanlarında herhangi bir ödeme getirmediği için tutuklandıklarını belirtti. Yeterli ödemeler ve hediyeler gönderilmediği sürece, karşılıklı şikayetler ve Moskova sınır bölgesine yönelik Nogay akınları devam edecekti.

Urus kırılan onurunu tamir için Kasımov ve Ryazan bölgelerine saldırmaya karar verdi. Tüm Nogay soyluları ve aksakallar konuyu görüşmek üzere Urus'un ulusuna geldi. Fikirler farklılık arz ediyordu. Bazıları Moskova'ya saldırı kararını desteklerken, bir kısmı da buna karşı çıktı: "Çarın ödemeleri sayesinde yaşıyoruz" ve "Çar Kozaklara, İdil (Volga), Samara ve Yayık nehirlerini bizden almasını

140 RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaïskie dela*, kn. 9, s. 24–25, 50–54.

141 A.g.e., s. 86, 87, 95, 96.

emrederse, biz ve ulumuz yok oluruz. Kazaklar eşlerimizi ve çocuklar tutsak ederler” sözleriyle kanaatlerini ileri sürdüler. Nihayetinde, planlanan baskınlara dair haberler Moskova’ya sızdırılmıştı, seferin iptal edilmesi gerekiyordu.¹⁴²

Geniş çaplı seferin iptal edilmesi, daha küçük çaplı baskınlardan da geri adım atıldığı anlamına gelmiyordu. Nogaylar 1581’de, Moskova’ya bağlı Tula, Kaşira, Şatsk ve Alatır’a düzenlenen bir dizi baskında Kırım ve Azak Tatarlarına iştirak etti. Baskınları önlemeyi ve Litvanya’ya karşı yaptığı savaşta birkaç bin Nogay askerinin desteğini ümit eden İvan; elçilerine, Urus’a ve diğer birkaç mirzaya elli rubleyi gizlice vermelerini ve Moskova’nın barışçıl niyetlerinden emin olmalarını iletmelerini istedi.

Lakin elli ruble gibi kıymetsiz bir paranın yanında, Moskova’dan gelen içi boş teminatların da Urus’u tatmin etme ihtimali oldukça düşüktü. 1581 Nisan ayında Urus’un elçisi Moskova’ya geldi ve bizzat İvan tarafından kabul edildi. Urus’tan gelen mesaj acı ve sertti. Ataları, kendi kardeşlerine ve amcalarına karşı çıkmak anlamına gelse bile İvan’a yardım etmek için hiçbir çabadan kaçınmamışlardı. Halbuki İvan bunun kıymetini bilmek şöyle dursun, nankörlükle mukabele etmişti. Urus, babası İsmail’e vaktiyle ödenen yıllık 500 rublenin yine ödenmesini, ayrıca uluslarından Astrahan’a kaçan Alman ve Litvanyalı esirlerin de iadesini istedi.¹⁴³

İvan ona karşı hiçbir kötü niyetinin olmadığına dair teminat verdi ve Astrahan’a kaçan esirlerin Nogaylara geri gönderileceğine söz verdi. Karşılığında Urus’tan Litvanya’ya düzenlenecek bir sefer için 2.000 atlı göndererek yardım etmesini istedi. İvan, Nogay baskınları devam edecek olursa halkının Kadoma, Temnikov, Şatsk, Alatır, Arzamas, Kurmuş, Sviyajs ve Tetyuşçi gibi sınır bölgelerine yerleşmesine engel olmayacağını söyledi ve Kazan, Don, İdil (Volga) ve Astrahan Kozaklarının elini, Nogaylara karşı serbest bırakmakla tehdit etti.¹⁴⁴

Moskova’dan gelen tehditler Urus’u hiç de etkilemiş gibi görünmüyordu. 1581 baharında Kırım’la olan ittifakından güç alan ve büyük sorunları önemsemeyen 30.000 Nogay, Belev’den Alatır’a kadar tüm Moskova sınır bölgesine baskınlar düzenlemek üzere Kırımlı-

142 A.g.e., s. 151–53, 156–60, 163.

143 A.g.e., kn. 9, s. 186, 268, 276; kn. 10, s. 3–6.

144 A.g.e., kn. 10, s. 22–25.

lara katıldı. Bu baskınlar sonucu oluşan ağır hasar ve verilen çok sayıda esir üzerine İvan, Urus'u sert bir şekilde kınayarak, barışı ihlal etmekle suçladı: "Topraklarımıza bu kadar çok kişiyle saldırmaktan *utanmıyor* musun? Size itimat ettik, bu nedenle sınırda hiç kimsemiz [askerimiz] yoktu." İvan Urus'u uysallaştırmak için tehdit etmiş ve utandırmaya çalışmıştı, ancak ikisinde de başarılı olamadı. Sonunda Nogayların kendisinden talep ettiği miktarda yıllık ödeme ve hediyeleri göndereceğine söz verdi.¹⁴⁵

Nogay şeflerine yapılan ödemeler yerlerine ulaşır ulaşmaz Urus daha fazlasını istedi. "Mangıtların hükümdarından tüm Hristiyanların hükümdarına çokça selam olsun" diyerek, kendisiyle İvan'ın aynı seviyede olduğuna işaret edercesine hitapta bulundu. Urus, eğer İvan kendisini uygun bir şekilde ödüllendirmeye söz verirse, Litvanya'ya karşı Moskova birliklerine katılmak üzere bir Nogay birliği göndermeyi önerdi. Üstelik Urus, İvan'dan, babasından daha fazla onurlandırılmayı talep etti –bir başka deyişle, daha çok para ve hediyeler göndermesini istedi. Çünkü şimdi İvan'ın eline geçen Kazan ve Astrahan'a, daha önce sadece Altın Orda hanları (*velikie tsari*) sahipti; ayrıca Urus da artık daha yüksek bir itibara sahip olduğundan, henüz yakın bir zamanda Buhara ve Taşkent'ten 100.000 tenga (Buhara para birimi) haraç almıştı.¹⁴⁶ Urus'a göre hem Moskova çarının hem de Nogay beginin yüksek statüsü daha fazla haraç gerektiriyordu; Nogaylar ile Moskova arasındaki barışın bedeli artık yükselmmişti.

Moskova, güney sınır bölgesini Nogay baskınlarından korumak için yıllık tahsisatlar, ödemeler ve hediyeler göndermeye hazırды; ayrıca Nogayların, Moskova ve Kazan'da ticaret yapmasına da izin verdi. Ancak Nogaylar, Astrahan'a kaçan Alman ve Litvanyalı esirlerin iadesi ve firari Rus esirler için tazminat ödenmesi taleplerinde daha da ısrar ettiklerinde, Moskova bunu reddetti. Yönetimin argümanı garip bir şekilde aşına geliyordu: Ruslar esaretten kaçmıştı ve birçoğu Kozak birliklerine katılmıştı, bu yüzden iadeleri mümkün değildi. Daha önce, Rus esirlerin serbest bırakılması için

145 A.g.e., s. 48, 61–64; Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 31–32.

146 RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaitskie dela*, kn. 10, s. 87, 88, 93. Bir Nogay sefaret heyetinin Buhara'yı ziyaret ettiği ve "bağlılık yemininin" burada memnuniyetle karşılandığı kayıt altına alınmıştı; bkz. Audrey Bruton, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550–1702* (New York: St. Martin's Press, 1997), s. 39, 41.

Moskova'dan gelen taleplere cevaben; esirler Buhara'ya satıldığı için onları serbest bırakamayacaklarını söyleyen Nogaylara, böyle bir yanıt tanıdık gelmiş olmalıydı.¹⁴⁷ Moskova, Nogay şeflerinin, yalnızca kendi sınırları içerisinde yetki sahibi olduğu yönündeki eski argümanlarını hatırlatarak cevap veriyordu; Nogaylar buna nasıl itiraz edebilirdi?

Moskova'nın argümanları bu kez İdil (Volga) Kozaklarının eylemleriyle desteklenmekteydi. Yakınma sırası şimdi Urus'taydı; Kozakların şiddet ve zulmünden şu sözlerle şikayet ediyordu: "Bu yaz Saraycık'ı yaktılar, hayattaki herkesi kırbaçlamakla kalmadılar, bir yandan da ölüleri yattıkları yerden çıkarıp mezarlarını yağmaladılar ve bizler küçük düşürüldük." Üstelik Kozak akınlarından korktuğu için, Kazaklar arasındaki iç savaşı da kendi lehine çevirememişti. Moskova'nın cevabıysa, tıpkı daha önce Nogayların verdiği şüpheli cevaplara benziyordu –bu Kozaklar hayduttu ve Moskova'nın kontrolü altında değillerdi. Nogayların tüm Kozakları, İdil (Volga) ve Yayık'tan çıkarma talepleri cevapsız kalırken, her iki taraf da *şertte* öngörülen barış koşullarını kabul etti. Urus, halkını kontrol edeceğine ve onların Moskova sınırına baskın yapmalarını engelleyeceğini taahhüt ederken; Moskova da haydutluk yapan Kozakları gözetim altında tutacağına söz verdi.¹⁴⁸ Nihayetinde, çarın da Nogay beginin de –her ikisinin de daha önceki iddialarının aksine– kendi emirleri altındaki itaatsizlere karşı biçare konumda olmadıkları anlaşılmıştı.

Nogayların Zayıflatılması, 1582-1600

Polonya-Litvanya ve İsveç'ten aldığı ağır yenilgiler, IV. İvan'ı batı ve kuzeydeki komşularıyla barışmaya zorladı. 1582 Ocak ayında Polonya-Litvanya ile on yıllık bir ateşkes imzalandı, ertesi yıl da İsveç'le bir yıllık ateşte uzlaşıya varıldı. Moskova bu tarihten itibaren askeri gücünü, Kırımlılar ve Nogayların akınlarıyla ağır hasar görmeye devam eden güney sınırına kaydırabilirdi. Moskova o sıralarda güney savunmasını güçlendirmeye karar vermişti ve bunu, önceden beri Oka Nehri (*beregovoi razriad*) boyundaki stratejik mev-kilerde yerleşmiş durumdaki topluluklara ilave olarak, daha güney bölgesine "sınır birlikleri" (*ukrainnyi razriad*) konuşlandırarak yapacaktı. Moskova ordu birlikleriyse, Moskova'nın gittikçe artan

147 146. RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaïskie dela*, kn. 10, s. 87, 88, 93, 120–21, 140.

148 A.g.e., s. 140, 143, 195, 196, 205–7, 247, 266.

müdahaleci varlığına karşı, pagan Mariler (Çesemi) ve Çuvaşlar ile Müslüman Tatarların ayaklandığı Kazan bölgesinde uzun zamandır süren kargaşayı bastırmakla görevlendirildi. Kazan vilayetinde üç yıllık başkaldırı döneminin ardından asayişin sağlanabilmesi için, buraya birkaç büyük ve acımasız hareket yapılması iktiza etti.

1580'li yılların ortalarında Kazan vilayetinde yeni kaleler hızla çoğalıyordu ki bu durum, Sibiry'a doğru ilerleyen Moskova askeri kolonizasyonuna da işaret etmekteydi: Urjum ve Malmij kaleleri 1584'te Vyatka Nehri üzerinde kuruldu. Moskova, bundan iki yıl sonra daha doğuda Ağizel (Belaya) Nehri üzerinde Ufa Kalesi'ni inşa etmekteydi. Moskova, nehirlerin doğal akış yönünü takip eder şekilde, İdil (Volga) boyunca güneye doğru hızla genişledi. 1586'da Samara Kalesi kuruldu, sonraki dört yıl içinde de Tsaritsin ve Saratov inşa edildi.¹⁴⁹

İdil (Volga) boyunca yapılan Moskova kaleleri Nogaylar için Moskova'ya daha fazla bağımlı olmak anlamına geliyordu. Moskova, bu kaleler sayesinde nehir geçişlerini ve Nogayların yakınlardaki otlaklara erişimini daha etkili bir şekilde kontrol edebilecekti. Urus'un Moskova genişlemesine karşı yardım istemek için yaptığı son girişim, Kırım hanından, Nogaylar adına Osmanlı padişahına yalvarması oldu. Ancak beklenen yardım gelmedi; Osmanlı sarayının başka öncelikleri mevzubahisti, Kırım ise hanedan içi bir mücadele içerisine sürükleniyordu.

Kırım'daki istikrarsızlıktan faydalanmak isteyen Nogaylar 1586'da, Kırım tahtında hak iddia eden kaçkın Saadet Giray'a, babasının intikamını alması ve Kırım tahtını ele geçirmesi için yardımda bulunmayı kabul etti. Tahttaki Kırım Hanı İslam Giray, ancak Osmanlı müdahalesiyle tutunabildi. Nogayların Osmanlı çıkarlarına başkaldıran asilere desteği, onları İstanbul'dan daha da uzaklaştırdı. Urus 1587'de İstanbul'a bir mektup yazdı; mektupta padişaha, Nogaylara yardım edilmeyerek Osmanlı nüfuzunu genişletme fırsatının kaçırılmakta olduğunu hatırlatır bir edayla şu kayıt düşülmüştü: "Astrahan, İdil (Volga) ve Yayık'ı kontrol eden Nogay Ordası'nı da kontrol eder." Böylece padişahı bilgilendirmiş oldu, sonra da Moskova çarına isteksizce râm oldu.¹⁵⁰

149 Khudiakov, *Ocherki*, s. 166–67; Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 34–35, 44.

150 Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 441–43; Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 35.

Elbette bu “râm oluş”un ömrü kısa sürecektir ve Nogayların isteksiz teslimiyeti, diğer taraf için teklif verme sırasında faydalı bir pazarlık kozu olacaktı. 1588’de, Astrahan yetkililerinin Nogay çıkarlarına düşman olduğunu gören bazı Nogaylar, İdil (Volga) boylarını terk etmeyi seçti ve Osmanlı-Kırım koruması altında olmak için Don Nehri boyunca uzanan otlaklara göç etti. Yeni Kırım Hanı Gazi Giray, Moskova’ya muzaffer bir tonda bir mektup yazarak, 100.000 Nogay’ın Kırım’a gelip kendisine tâbi olduğunu bildirdi.

Gazi Giray, gelen Nogayların sayısını fazlasıyla abarttığı gibi, bu topluluğun Kırım’a itaati de tıpkı Moskova’ya itaatleri kadar kısa ömürlü oldu. Nogaylar Don kıyılarına ulaşır ulaşmaz, kendilerini eski rakiplerinin saldırısı altında buldular. Bazı Nogaylar Astrahan’a tekrar kaçmak zorunda kalırken, diğerleri Kadı Nogayları tarafından esir alındı. Bu çatışma, Astrahan ve Kadı Nogayları arasında karşılıklı baskınlara yol açtı; baskınlar o denli şiddetliydi ki 1590’da Urus Beg de dahil olmak üzere, her iki taraftan birçok Nogay lider savaşlarda can verdi.¹⁵¹

Bu sıralarda, 1587-88 yıllarında Kırım’ın düzenlediği iki güçlü sefer, Moskova’yı Kırımlı kaçkın Murad Giray’ı sahaya sürme fikrinden vazgeçirdi. Murad Giray önce Moskova’ya kaçmış, ardından Rus olmayanlardan oluşan bir kıtanın sorumlusu olarak Astrahan’a gönderilmişti. Murad Giray Kırım’a dönmedikçe daha çetin baskınlarla tehdit edilen Moskova, Giray’ın Moskova’da kalmak veya ayrılmak arasında bir seçim yapmasına müsaade etti. 1590 yılında Moskova’dan ayrılma kararı alan Murad Giray, bu kararından kısa süre sonra oğluyla birlikte Astrahan’da ölü bulundu; görünüşe göre zehirlenmişlerdi. Moskova bu konuda Kırımlıları suçlasa da, daha önce Nur Devlet ve Abdüllatif vakalarında Moskova kaynaklı benzer süreçler yaşanması, bu olayın da Moskova’nın tertibi olduğuna işaret etmektedir.¹⁵²

Nogaylar arasındaki iç savaş da hız kesmeden devam ediyordu. Urus Beg’in ölümünden sonra, beg unvanını, kardeşleri Ur Mehmed/Mamed (1590-97) ve onun ölümünden sonra da Tin Mehmed/Mamed (1597-1600) taşıdı. Bu duruma, özellikle de küçük kardeşleri İşterek’in (1600–1618) haleflğine, Urus’un oğlu Can Arslan önderliğindeki bir grup Nogay soylu karşı çıktı. Bu çekişme esasen, amca

151 Novosel’skii, *Bor’ba*, s. 36–37.

152 A.g.e., s. 37.

ile oğul arasında yaşanan bir iktidar mücadelesiydi –Tin Ahmed ve oğulları Ur Mehmed ile Tin Mehmed çizgisini temsil eden İşterek ile Urus’un soyunu temsil eden Can Arslan arasında. Moskova 1600 yılında, ilk kez Nogayların iç işlerine doğrudan müdahil oldu ve Çar Boris Godunov’un İşterek’e beg unvanını vermesiyle tarafını açıkça seçmiş oldu. İşterek, Astrahan’da düzenlenen geleneksel bir Nogay töreniyle beg ilan edildi. İşterek bilahare, Moskova’nın yardımı olmasaydı ne hayatta kalabileceğini ne de beg olabileceğini itiraf etti.¹⁵³ Moskova’nın Tin Ahmed koluna verdiği daimi destek, Nogaylar arasında uzun süreli bir iç savaşa yol açtı; Nogayların zayıflatılmasının gerçekten de bilinçli bir devlet politikası olduğuna dair göstergeler mevcuttur.

Nogaylar şimdilik, Moskova’nın güney sınır bölgesi için devamlı bir tehdit oluşturmuyordu. Ancak Kırımlılar 1591 ve 1592’de art arda düzenledikleri iki büyük baskınla tehdit oluşturmaya devam etti. İlk akını başarılı bir şekilde püskürten Moskova, ertesi yıl gerçekleştirilen Kırım baskınına tamamen hazırlıksız yakalanmıştı. Kırımlılar Ryazan, Kaşira ve Tula bölgelerini harap etmiş ve yollarında çok sayıda esir götürmüştü. Kırım’ın bazı taleplerini yerine getirmek zorunda kalan Moskova, Kırım’daki iç mücadeleyi etkileme girişiminden vazgeçti ve ödemeleri yeniden başlatmaya söz verdi. Kırımlılar artık Osmanlıların yanında Habsburglara karşı verilen savaşlara katılmaya hazırды, baskınların yönünü bu kez Macaristan’a çevirdiler.¹⁵⁴

Moskova 1598’de, Oka Nehri ve çevresindeki sınır kasabaları boyunca eskiden beri bulunan savunma hatlarını terk etti. Hükümet bunun yerine, güneye doğru bakan bir üçgen şeklinde ve yeni inşa edilmiş bir kaleler zinciri üzerindeki birkaç kasabada konuşlu sınır birliklerine güveniyordu: 1586’da Liven ve Voronej, 1587’de yeniden inşa edilen Kursk, 1592’de inşa edilen Elets, 1595’te Krom, 1598’de Belgorod ve Oskol, 1599’da Valuyki ve 1600 yılında Tsa-rev-Borisov.¹⁵⁵

1600 yılına gelindiğinde Moskova’nın güney savunma hattı, Rus birliklerinin Altın Orda zamanlarından beri çeşitli göçebe or-

153 *A.g.e.*, s. 38–40; “Akty vremeni Lzhedmitriia 1-go,” s. 110.

154 Solov’ev, *Istoriia*, c. 4, s. 265–66.

155 Novosel’skii, *Bor’ba*, s. 44. Geç XVI. yüzyıl ve erken XVII. yüzyıllarda sınır güvenliğine dair bir özet için bkz. Hellie, *Enserfment*, s. 175–80.

dularla karşılaştığı doğal bir bariyer olan Oka Nehri'nden oldukça uzaklaşmıştı. Moskova sınır savunmasını güney steplerine taşımanın manası, Moskova şehrinin bu tarihten sonra steplerden gelecek baskınlardan nispeten daha fazla korunabileceği bir yer olması gerçeğinden ve artan özgüvenden daha fazlasıydı; bu aynı zamanda Altın Orda mirasının giderek daha da önemsizleştiği anlamına geliyordu. Altın Orda'nın mirasçılarından; Kazan ve Astrahan'ın eski şehir hanlıkları idari olarak Moskova devletine eklemlenmişti, günbegün zayıflayan ve bastırılan Nogaylar Moskova'ya bağımlı hale getirilmişti, Kırımliılarla da sulh hali geçerliydi. Moskova, Altın Orda'nın çeşitli unsurlarını massetmiş ve Moskova'nın kendi imajıyla dönüştüreceği geniş alanları da miras almıştı. Önceleri kontrol kurulamayan hudut boylarıysa, şimdi Moskova'nın emperyal sınır bölgeleri olmuştu.

STEP SINIRLARINDAN İMPARATORLUĞUN SINIR BÖLGELERİNE 1600-1800

Nogaylar

XVII. yüzyılın bidayetiyle birlikte, Moskova'nın steplerdeki komşularıyla öteden beri var olan ilişkileri geçici bir süreliğine de olsa tersine döndü. XVI. yüzyıl boyunca Moskova devleti gittikçe otokratik bir hal alırken, steplerdeki göçebe topluluklar aralıksız iç savaşlarla parçalanıyordu. Ancak 1598'den 1613'e kadarki dönemde, kendini en şiddetli krizin ortasında bulan taraf Moskova'ydı: Rurik Kraliyet Hanedanı yok olmuş, ciddi seviyede bir kıtlık yaşanmış, kanlı bir iç savaş ve dış müdahaleyle mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Tüm bunlara rağmen "Karışıklık Dönemi" olarak da bilinen bu iç savaş sırasında, güney sınırının önemi azalmamıştı. Güneyden gelen baskınlar ve askeri seferler de eskisi gibi devam ediyordu.

1604'te Çar Boris Godunov ile Nogay begi İşterek arasındaki görüşmelerde Moskova'nın, Müslüman komşularının Moskova karşıtı politikalarına dair endişeleri kayıt altına alınmıştı. Büyük Nogay Ordası olarak bilinen İşterek liderliğindeki Nogaylar için hükümet yetkilileri tarafından hazırlanan bağlılık yeminine göre kendisi ve halkı; Türk sultanı, Kırım hanı, İran şahı, Buhara hanı, Taşkent, Ürgenç, Kazak Ordası, Şamhal ve Çerkeslerle hiçbir şekilde iletişim kurmayacak ve yardımlaşmayacaktı. Yönetimin planlarına göre Nogaylar, sürülerini İdil (Volga) ve Terek nehirleri arasında, Astrahan yakınlarında otlatacak; hasım Kadı Nogaylarına (Küçük Nogay Ordası), İdil (Volga) ve Don Kozakları içindeki düşman gruplara ve özellikle Kırım'a karşı düzenlenecek seferler için istihdam edile-

ceklerdi. İşterek kendi taahhüdünü, Moskova'dan gelecek yardım şartına bağladı. Kırım'a büyük bir kuvvet gönderebileceğini, ancak uluslarını korumak için Astrahanlı tüfekçilere ihtiyacı olduğunu söyledi; aksi takdirde Kadı Nogayları, Kazaklar veya Kalmukların baskınları için kolay bir av olacaktı.¹

Rusya'daki iç savaşın gittikçe daha kötü bir hal alması ve Astrahan'ın Moskova'ya açıkça başkaldırmasıyla, İşterek ile Moskova arasındaki *şert* kısa sürede geçerliliğini yitirdi. Hem Moskova hem de asiler, İşterek'i kendi yanına çekmeye çalışıyordu. İki tarafı da desteklemeyen İşterek, bunun yerine İdil (Volga) ile Yayık arasındaki Nogay otlaklarına taşındı ve Moskova vilayetlerine çok sayıda baskınlar düzenlemeye başladı. Moskovalı yetkililerin sitemlerinin hiçbir etkisi olmadı; Nogaylar, çok sayıda Rus'u esir edip Orta Asya pazarlarında satmaya devam etti. 1613'te 4.000 atlıdan oluşan donanımlı bir Kalmuk grubu Yayık'ı geçip, Nogayları İdil (Volga) boyunca güneybatıya kaçmaya zorladığında mevcut durum değişti. Orada –Kuzey Kafkasya steplerinde– İşterek kendisini Kabardeylelerin saldırısı altında buldu; güvenli bir sığınak arayışındaydı, böylece batıya, Azak civarına doğru ilerledi.²

1613'te Rusya'daki iç savaş sona ermek üzereydi; tahta Rus çarı Mihail Romanov çıktı. Yeni hükümdar ailesinin ortaya çıkışı ve yeni bir yönetici kadronun oluşması, Moskova'nın güneydeki politikalarını değiştireceği anlamına gelmiyordu. 1615'te bir Rus sefaret heyeti İşterek'in yanına gelerek, kendisinden yeni çara bağlılık yemini etmesini istedi. Hediyeleri teslim alan İşterek yeni çara bağlılık sözü verdi, fakat bu yeminin de tıpkı geçmişteki yeminleri gibi kendisi için bir anlam taşımadığının farkındaydı. İşterek kısa bir süre sonra, Polonya kralı ile Moskova'ya karşı ittifak kurdu ve Osmanlı padişahına bağlılık yemini etti. Rus yönetiminin zafiyet içinde olduğunu ve yaklaşan Kalmuk akınlarına karşı kendini savunamayacağını düşünen İşterek, kendisine başka yerlerde himaye ve yeni hediyeler aramaktaydı.

Moskova'nın haber kaynakları, İşterek'in Polonya kralı, Osmanlı padişahı ve İran şahının gönderdiği elçilerle görüştüğünü teyit etmekteydi. Polonya Kralı III. Sigismund, Nogaylardan Rusya'ya yaptıkları baskınları sürdürmelerini istedi; buna karşı-

1 “Akty vremeni Lzhedmitriia,” s. 105–9, 136, 139–42.

2 Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 60–65, 68, 89; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 77.

lık kendilerine ödemeler yapacaktı, hatta İşterek'i Dinyeper kıyısındaki otlaklara taşınmaya ve Zaporojye Kozaklarına katılmaya davet etti. Osmanlılar ise Astrahan'ı fethetme planlarından vazgeçmemişti; padişah, İşterek'in kendisine bağlılık yemini etmesini memnuniyetle karşıladı ve ona "Hristiyanları Astrahan'dan çıkarması için" askeri yardım önerdi. Son olarak, İran şahı, Kuzey Kafkasya'da Osmanlılarla gireceği çatışmalarda Nogayları kendi tarafına çekmeye çalışıyordu.³

Ne bağlılık taahhütleri ne de girilecek ittifaklar; İşterek'in yükselen hırsının önüne eski bir rekabet dikilmişti. Kırım Hanı Cani-beg Giray, İşterek'in Kırım'ı yok sayarak Osmanlı payitahtına yanaşmasına öfkelenmişti. Kendisini Kırım'ın kuzeyindeki tüm steplerin hanı olarak gören Cani-beg Giray, İşterek'in Osmanlı padişahına değil doğrudan kendisine bağlılığını sunmasını istiyordu. İşterek, Cani-beg Giray'a açıkça meydan okudu ve kendisinin de Kırım hanının da Osmanlı tebaası olduğunu, bu nedenle eşit statüde olduklarını söyledi.

Ertesi yıl, 1616'da, Osmanlıların İran'a karşı yürüttüğü seferin bir cüzü mahiyetinde, Kırım ordusu Kuzey Kafkasya üzerine yürüdü ve İşterek'in Kabardey müttefiklerini hezimete uğrattı. İşterek, Nogaylar arasındaki rekabet yeniden canlanmanın eşiğine gelmişken, Cani-beg Giray'ın kendisine düzenleyeceği saldırıdan kurtulmak için Astrahan'a kaçtı ve çara bir kez daha bağlılık sözü verdi; Kırımlılar ve Kadı Nogaylarından korunmak amacıyla İdil'i (Volga) geçti. Aynı yılın devamında gerçekleşen Moskova-Osmanlı müzakerelerinde, her iki taraf da emri altındaki bağlı unsurların yekdiğerine saldırılarını önlemeyi taahhüt etti: Moskova, Don Kozaklarının; Osmanlılar da Azak Tatarlarının baskınlarını engelleyecekti. Ayrıca Osmanlı yönetimi, İşterek'in Nogayları ile Kadı Nogaylarının müstakil ve İstanbul'un etki alanı dışında olduklarını ilan etti.⁴

Osmanlılar Nogaylar üzerindeki söz hakkından vazgeçmeye hazır olsa da Moskova değildi. Kırım baskınlarından korkan İşterek, İdil'in (Volga) doğu yakasındaki otlaklarda kalmayı tercih etti. Orada, komşuları İran hükümdarı Şah Abbas ve Kalmuklarla iyi ilişkiler içindeyken, aynı zamanda Moskova'dan cömert ödemeler talep etti ve aldı. İşterek bir keresinde Moskova'dan, Kırım hanı ve Os-

3 Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 91-93.

4 A.g.e., s. 95-97

manlı padişahının aldığı miktarın aynısını kendisine ödemesini istedi. Elbette artan ödemeler bile İşterek'ten sadakat veya sulh satın almaya kafi gelemezdi. 1618'de İşterek beg ve nureddin Şayterek, bilinmeyen bir sebeple öldüler. Rus yönetiminin bölgedeki politikası ve İşterek'in sadakatine yönelik ciddi şüpheler göz önüne alındığında, Moskova'nın bu ikisinin ölümüne karışmış olma ihtimali göz ardı edilemez. Astrahan voyvodaları kanaatlerini bildirirken, Nogayların kendi içlerinde savaşımaya devam ettirilmesinin Moskova yönetiminin çıkarları için iyi olacağını bildirmekteydi: "Çünkü kendi aralarındaki husumetleri çözecek olurlarsa, çarlığın sınır bölgelerinde sulh ve sükunetten artık söz edilemez."⁵

Gerçekten de İşterek'in ölümünden sonra Büyük Nogay Ordası, sonu gelmez bir iç savaşa sürüklendi. Rus yetkililerini kendi taraflarına çekmeye çalışan Nogay hiziplerinin her biri diğerini Rus egemenliğine sadakatsizlikle suçluyordu. Astrahan voyvodaları, bazı gruplara yardım etmek, anlaşmazlıkların ve rekabetlerin devam etmesini ve "iç savaşlarının tamamen yıkımla sonuçlanmasını" sağlamak amacıyla tüfekçiler gönderdi. Yaklaşık 3.000 Nogay 1619'da Astrahan'a geldi ve oradaki Yurt ve Yedisan Tatarlarına katılmak için şehrin yakınına yerleşmek istediler. Diğerleri daha doğuya kaçtı ve Yayık'ı geçseler de Kalmuklar tarafından saldırıya uğradılar ve İdil'e (Volga) geri dönmeye zorlandılar. Astrahan'dan Moskova'ya gelen raporlara göre, Büyük Nogay Ordası artık iki kısma ayrılmış ve Nogay soyluları rehineleri teslim edip bağlılık yemini etmişlerdi. Voyvodalar, Nogaylardan yana artık herhangi bir sorun beklemediklerini de raporlarına eklediler.⁶

Sürekli iç çekişmelerle mücadele eden, yoksullaşan ve Moskova'ya bağımlı hale gelen Nogaylar pasifleştirilmiş görünüyordu. Ancak Moskova'nın güney sınır bölgesi boyunca yapılacak bir barış, her zaman yanıltıcı olacaktı. Stepler bu sefer, selefleri Nogaylara nazaran daha savaşçı ve otlaklarını korumada daha hazırlıklı bir başka istilacı grubu istifra etmekteydi: Kalmuklar. Öncü Kalmuk müfrezelerinin saldırılarına uzun zamandır alışık olan Rus voyvodaları ve Nogaylar, şimdi bütün bir halkın Hazar steplerine doğru göçüyle karşı karşıya kalmıştı. 1632'de Kalmukların çoğunun Tobol, İşim ve Turgay nehirleri (günümüzde kuzey-orta Kazakistan)

5 A.g.e., s. 138-39.

6 A.g.e., s. 140-41; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 78.

boyundaki otlakları işgal ettiği bildirilirken, bazı uluslar Emba ve Yayık kıyılarında sürülerini otlatıyordu. Kalmuklar bir yıl sonra Astrahan kapılarındaydı.⁷

Kalmukların Hazar steplerine varması, yönetimin güney sınırını istikrara kavuşturmadaki kısa süreli başarısını tam tersine çevirmek üzereydi. Nogaylar, oldukça kalabalık ve saldırgan Kalmuklara karşı kendilerini savunamadıklarını gösterdiler. 1622’de Kalmukların Yayık’ı geçtiği haberi, Nogayların Azak’a kaçmasına sebep oldu. Orada yakın zamana kadar tahmin edilmesi zor bir ittifak yaparak Kadı Nogaylarına katıldılar ve Moskova sınır bölgelerine akınlar düzenlediler. Kısa süre sonra, Moskova’nın Kalmuklar karşısında tekrar tekrar himaye vadetmesi ve Nogayların Kırım’a duydukları güvensizlik, onları İdil’e (Volga) geri döndürmeye yetti. Ancak Rus yönetimi, steplerdeki yeni gelişmelerin doğurabileceği potansiyel tehlikenin farkına varmıştı. Astrahan voyvodalarına, Nogaylarla karşı daha hayırhah olmaları ve Nogaylar ile Kalmuklar arasındaki düşmanlıkların engellenmesi konusunda kesin talimatlar verildi. Rus yönetimi aksi takdirde neler olabileceği konusunda da ikaz etti: Nogaylar yine Kalmuklardan kaçabilir ve Rusya’ya karşı düzenlenecek baskınlarda Kırım’a katılabilirlerdi.⁸

Ancak Kalmuklar zaten çok yakındaydı. 1628’de Nogay mirzaları son kez ve umutsuz bir hamleyle, Rus yönetiminden korunmak için yardım istedi. Halklarının dağınık ve muhtaç durumda olduğunu, Nogaylar içindeki karmaşa ve zayıflıktan yararlanan Kalmuklara karşı kendilerini savunamayacaklarını söylediler. Umutsuz Nogay soyluları, çaresizliklerini açıkça ortaya koyan hiç alışılmadık bir zillet içinde koruma isteyip yalvardılar; “Anlaşamadıkları konuları İslami kaidelere göre çözemeyeceklerini” ve bu nedenle Çarın hükmüne teslim olmaya hazır olduklarını kaydettiler, aralarındaki rekabete dair uzlaşamadıkları konularda da Rus yasalarını kabule hazırlardı. Astrahan yöneticilerinin, Nogayların bu son taleplerinin reddedilmesi halinde onların tamamen yok olabilecekleri konusundaki ikazlarına rağmen, Moskova böyle bir sorumluluğu üstlenmeye hazır değildi. Yönetim, çarın onları uzlaştırmak istemesine rağmen taleplerini yerine getiremeyeceğini, çünkü bunun “Nogaylara zulmetmek ve öteden beri sahip oldukları özgürlüklerini ellerinden

7 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 80.

8 Novosel’skii, *Bor’ba*, s. 142–45.

almak” anlamına geleceğini söyledi.⁹ Moskova’nın, Nogayların özgürlük ve bağımsızlığı konusundaki bu ani endişesi, esasında bölgede kendi çıkarlarını dikte edemeyecek halde oluşundan kaynaklanan üstü kapalı bir bahaneydi. Moskova, Osmanlılarla imzalanan son barış antlaşmasını riske atmak istemiyordu. İslami kuralları Hristiyan kanunlarıyla değiştirmek şöyle dursun, Nogayları tebaası ilan etmeye bile hazır değildi.

Kalmuklar 1630’ların başında İdil’e (Volga) doğru ilerlemeye başladığında ne Nogaylar ne de onlara yardım etmek için gönderilen Astrahan tüfekçilerinden oluşan küçük birlik, Kalmukların ilerlemesini durdurmak için herhangi bir şey yapabildi. İdil (Volga) boyundaki kalelerde konuşlanan küçük Rus garnizonları da Nogayların İdil’i (Volga) geçip Azak’a ilerlemesini engelleyemedi. Ayrılmadan önce Nogay mirzaları, Rus yetkililerin suüstimalleri bahsinde, bir türlü çözilemeyen çok sayıdaki sıkıntıyı sıralamıştı. Astrahan yetkililerinin atlarını ve koyunlarını kendilerinden gasp ettiklerini, Nogay kadınlarını yakalayıp Astrahan’a getirdiklerini ve Nogayları ele geçirip esir aldıklarını zikrettiler. Astrahan valisi A. N. Trubetskoy’un bütün Nogayları, Kazan Tatarları gibi yerleşik hayata geçirip çiftçilikle uğraşan köylülere dönüştürmekle nasıl tehdit ettiğini üzümlere hatırlattılar.¹⁰

Büyük Orda Nogayları 1634’te, Azov yakınlarındaki Küçük Orda Nogaylarına katıldılar. Rusya’ya karşı birlikte yeni bir yıkıcı baskınlar serisi başlattılar. İki yıl sonra, Azak yakınlarındaki Nogaylara doğru yaklaşan Kalmukların sefer başlattıklarına dair haberler, Nogayları Don’un ötesine kaçmaya ve Kırım’a sığınmaya zorladı. Kırım onlar için bir sığınak oldu ama bu durum geçiciydi; çünkü Nogaylar ve Kırımlı dindaşları, birbirlerine karşı kökleşen karşılıklı güvensizliklerinin üstesinden gelemediler. Öteden beri sahibi oldukları otlaklarından Kalmuklar tarafından çıkarılan ve güven içinde yaşayabilecekleri yerler arayan Nogaylar, sonraki yıllarda periyodik olarak Kırım ve Rusya arasında gidip geleceklerdi. Sonunda batı ve kuzeyde Kırımlılar ve Don Kozakları; doğuda ve güneyde Kalmuklar ile Kabardeyler olmak üzere her taraftan düşman güçlerle çevrilmiş olan Nogaylar, kendilerini komşu halkların arasında dağılmış bir vaziyette buldular. Bazıları Kırım’da, bazıları Astrahan

9 A.g.e., s. 148–49.

10 A.g.e., s. 227; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 80–82.

yakınlarında kalacak; bir kısmı da Kalmuklara ve Kuzey Kafkasya halklarına katılacaktı. Büyük Nogay Ordası, artık yekpare bir siyasi veya askeri güçten oluşmuyordu. Artık Nogayların yerini, yeni ve çok çetin bir göçebe konfederasyon olan Kalmuklar alıyordu.¹¹

Yeni Stratejiler

1630'larda Kalmukların gelişi, bütün güney bölgesi üzerinde oldukça derin tesir icra etti. Moskova'nın Nogayları zayıflatma, bölme ve yoksullaştırma stratejileri ve bu politikaları uygulamak için yaptığı önemli harcamalar boşa gitmiş gibi görünüyordu. Nogaylar Kırımlılarla birlikte Rusya'ya baskınlar düzenlediler ve yalnızca 1632, 1633 ve 1637'de, sadece üç yıl içinde 10.000'den fazla Rus'u esir edip Kırım'a getirdiler. Kasabaları ve köylüleriyle yeni yeni kolonize edilen güney bölgesinin acil korunmaya ihtiyacı vardı. Nogayların ve Kırımlıların güney savunmasını geçip Moskova'ya yaklaştığı haberi mübalağa değildi. Yeni durum, Moskova'nın sınır politikalarını yeniden değerlendirmesini ve güney savunmasını yeniden yapılandırmasını gerektiriyordu.

Moskova önceki politikalarından farklı olarak, bu kez "Kozak kartını" oynamaya karar verdi. Moskova artık, Osmanlı yönetimini provoke etmekten kaçınmak için Don Kozaklarının faaliyetlerini önlemek yerine, Kozakları daha da silahlandırıyor ve baskınlara katılımlarını teşvik ediyordu. Dikkatlice organize edilen bu baskınlarda, Kozaklara, saldırılarını yalnızca Nogaylar ve Kırımlılarla sınırlı tutma talimatı verilmişti; başta Azak ve Kefe olmak üzere, Osmanlı mülklerine baskın yapılmayacaktı.¹²

11 XVIII. yüzyıl boyunca Nogayların kaderi pek çok kez değişti. Çoğunluğu Kırım'ın tebaası oldu, ancak 1750'lerin sonlarında Kırım hanına karşı silaha sarıldılar. 1780'lerde Rusya'nın Kırım ve Kuban bölgesini ilhak etmesinden sonra Nogaylar kendilerini Rus İmparatorluğu sınırları içinde buldular, ama Rusların kendilerini orta Volga bölgesine yerleştirme planlarına direndiler. Son olarak, Rusya'nın güney sınır bölgelerine dağılmış ve zorla iskan edilmiş on binlerce Nogay, 1860'ların başlarında Osmanlı İmparatorluğu'na göç etme fırsatından istifade etti. Daha fazla detay için bkz. Kochekaev, *Nogaïsko-russkie otnosheniia*, s. 191–260; Barbara Kellner-Heinkele, *Aus den Aufzeichnungen des Said Giray Sultan: Eine zeitgenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim um die Mitte des 18. Jahrhunderts* (Freiburg im Breslau: Klaus Schwarz Verlag, 1975), s. 149–83; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 202–28.

12 Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 237–38, 296.

Devletin ve Kozakların çıkarları her zaman uyuşmadığından, Kozakları kontrol etmek elbette kolay değildi. Ne de olsa Kozaklar, yoksul Nogayların peşinde değildi; gözleri, Karadeniz kıyısındaki varlıklı Osmanlı ve Kırım kasabalarına ve köylerine çevrilmişti. Kozaklar ile zengin ganimetler ve sayısız esir vaaadinin tutulması arasındaki tek engel, Kozakların nehirden denize doğru yelken açmasını engelleyen, Don'un haliçindeki Osmanlı kalesi Azak'ın tahkimatıydı.

1636'da Kırım hanı tarafından ayartılan ve Kalmuklarla Kazakların sürekli baskısı altında tutulan Nogaylar, Azak çevresindeki alanı terk edip Kırım istikametinde Don'u geçtiklerinde, Don Kazakları Azak'ı kuşatmak için hızla harekete geçti. Azak (Azov) 1637 Haziran ayında, Kazakların eline geçmişti. Müteakip beş yıl içinde, bu beklenmedik ve arzu edilmeyen gelişme karşısında şaşkına dönen Moskova, kötü bir ikilemle karşı karşıya gelmişti: Ya Kazakları destekleyecek ve bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa girecek ya da Kazakların kaleyi terk etmesini sağlayarak savaştan içtinap edecekti. Pek çok tereddüt ve görüşmelerden sonra, yönetim çatışmadan uzak durmayı tercih etti.

Kozaklar, yönetimin savunma ve hücum tedbirlerinin sıklıkla iç içe geçip bulanıklaştığı Moskova'nın güney sınır stratejilerinde, önemli bir unsur olmayı sürdürüyordu. Kozak akınları sınır bölgesinden iyice içeri girmekte, steplerden geçen kervanları yağmalamakta, kendilerine düşman göçebe baskın gruplarına saldırmakta ve Kuzey Kafkasya, Kırım ve Osmanlı sahillerindeki köy ve kasabaları ele geçirmekteydi. Moskova'nın Kozaklara verdiği doğrudan destek ve denizden yaptıkları baskınların etkinliği; Moskova'yla barış için gerekli koşullardan birinin, Kozak teknelerinin Karadeniz ve Azak Denizi'ne erişiminin Moskova tarafından engellenmesi olduğunu söyleyen Kırım elçileri tarafından da 1660'larda ikrar edildi.¹³

Ancak Kazakların Moskova'dan müstakillik düzeyi, başına buyruk karakterleri ve geçmişte halk isyanlarına katılımları, ger-

13 *Rossiiskaia Akademiia Nauk. Arkhiv*, F. 1714, op. 1, *Novosel'skii*, A. A., S. 66, l. 144. Kırım açısından diğer bir endişe kaynağı ise Moskova'nın, Don ve Tersk Kozakları arasında yakın işbirliği tesisini teşvik etmesiydi. (A.g.e., II. 56, 60-61). Kozakların Kırım'a denizden saldırılarının etkinlik seviyesi hakkında bkz. Victor Ostapchuk "Five Documents from the Topkapi Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639)," *Journal of Turkish Studies* 11 (1987), s. 49-104.

çek niyetleri –ki Azov meselesindeki gibi, kimi zaman mantık dışıydı– konusunda yönetimi şüpheye düşürmekteydi. Kozakların sınır boylarında istihdamı, daha güvenilir bir stratejiyle desteklenmeliydi. Yönetim 1635'te yeni ve cesur bir girişimde bulundu; güneyde istihkâm hatlarının yapımına başladı. İnşa faaliyetinin tamamlanması için uzun bir süre tahsis edildi, tahkimat ağları kapsamlıydı ve bunlar için önemli miktarda harcama yapıldı, insan gücü ve doğal kaynaklar kullanıldı; sonuçta Rusya'nın XVII. yüzyıldaki en iddialı ve önemli stratejik yapısı ortaya çıktı. Moskova'nın, güney steplerinden "kâfirleri" defetmek için kendine ait bir Çin Seddi olacaktı.

Esasen, güneyde bir savunma hattı inşa etmek, tümüyle yeni bir fikir değildi. Bu tür tahkimat hatları X. yüzyıl Kiev Rusyası'nda zaten biliniyordu; daha yakın zamanlarda ise XVI. yüzyılın ortalarında da Oka Nehri'nin hemen güneyinde inşa edilmişti. 1630'larda Moskova'nın güneyinde, oldukça uzak bölgelerde çok sayıda kale ve kasaba yapıldı. Gittikçe artan bu öncü askeri karakolların giderlerinin, Rusya'nın merkezi bölgelerinden tedarik edilmesi gerekiyordu. Zira sınır bölgesinde, tarım tehlikeli bir girişim olmaya devam etti. Bölgede köylü kolonizasyonu oluşturulacaksa daha fazla güvenlik önlemleri alınması gerekiyordu. Tahkimat hatları tam da bu amaca hizmet edecekti; zamanla, hem Moskova'nın saldırılara karşı müdafaasının birincil aracı hem de Rusya'nın topraklarının genişlemesinin etkili bir aracı haline geleceklerdi.

Güney sınır bölgesindeki istikrarın, bölgenin başarılı bir şekilde kolonileştirilmesi ve iskanından ayrı düşünülmemeyeceğini fark eden yönetim, sürecin tam kontrolünü üstlendi. Merkezî bölgelerde bulunan toprak sahiplerinin, sınır bölgelerine sığınan kaçkın köylüleriyle ilgili şikayetlerine rağmen yönetim, sınır komutanları ve yöneticilerin kaçakları geri göndermesini yasakladı. Bunun yerine bu kaçkınlar, asker ve ağır süvari olarak kaydedildiler. Yönetim 1637'de "yasaklı" şehirlerle ilgili bir ferman çıkardı. Bu karara göre, bölge dışından herhangi birinin, on iki sınır kasabasından ve bunların civarından arazi edinmesi yasaklandı. Moskova, küçük toprak sahibi olmayı etkin bir şekilde teşvik ederek yeni gelen nüfusu, yönetim tarafından verilen topraklarda hayatını idame ettirebilecek bir askeri sınır gücüne dönüştürmeyi amaçlıyordu. XVII. yüzyıl boyunca, güney sınırını savunmak ve buraları mamur hale getirmek,

Devletin ve Kozakların çıkarları her zaman uyuşmadığından, Kozakları kontrol etmek elbette kolay değildi. Ne de olsa Kozaklar, yoksul Nogayların peşinde değildi; gözleri, Karadeniz kıyısındaki varlıklı Osmanlı ve Kırım kasabalarına ve köylerine çevrilmişti. Kozaklar ile zengin ganimetler ve sayısız esir vaaadinin tutulması arasındaki tek engel, Kozakların nehirden denize doğru yelken açmasını engelleyen, Don'un haliçindeki Osmanlı kalesi Azak'ın tahkimatıydı.

1636'da Kırım hanı tarafından ayartılan ve Kalmuklarla Kazakların sürekli baskısı altında tutulan Nogaylar, Azak çevresindeki alanı terk edip Kırım istikametinde Don'u geçtiklerinde, Don Kazakları Azak'ı kuşatmak için hızla harekete geçti. Azak (Azov) 1637 Haziran ayında, Kazakların eline geçmişti. Müteakip beş yıl içinde, bu beklenmedik ve arzu edilmeyen gelişme karşısında şaşkına dönen Moskova, kötü bir ikilemle karşı karşıya gelmişti: Ya Kazakları destekleyecek ve bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa girecek ya da Kazakların kaleyi terk etmesini sağlayarak savaştan içtinap edecekti. Pek çok tereddüt ve görüşmelerden sonra, yönetim çatışmadan uzak durmayı tercih etti.

Kozaklar, yönetimin savunma ve hücum tedbirlerinin sıklıkla iç içe geçip bulanıklaştığı Moskova'nın güney sınır stratejilerinde, önemli bir unsur olmayı sürdürüyordu. Kozak akınları sınır bölgesinden iyice içeri girmekte, steplerden geçen kervanları yağmalamakta, kendilerine düşman göçebe baskın gruplarına saldırmakta ve Kuzey Kafkasya, Kırım ve Osmanlı sahillerindeki köy ve kasabaları ele geçirmekteydi. Moskova'nın Kozaklara verdiği doğrudan destek ve denizden yaptıkları baskınların etkinliği; Moskova'yla barış için gerekli koşullardan birinin, Kozak teknelerinin Karadeniz ve Azak Denizi'ne erişiminin Moskova tarafından engellenmesi olduğunu söyleyen Kırım elçileri tarafından da 1660'larda ikrar edildi.¹³

Ancak Kazakların Moskova'dan müstakillik düzeyi, başına buyruk karakterleri ve geçmişte halk isyanlarına katılımları, ger-

13 *Rossiiskaia Akademiia Nauk. Arkhiv*, F. 1714, op. 1, *Novosel'skii*, A. A., S. 66, l. 144. Kırım açısından diğer bir endişe kaynağı ise Moskova'nın, Don ve Tersk Kozakları arasında yakın işbirliği tesisini teşvik etmesiydi. (A.g.e., ll. 56, 60-61). Kozakların Kırım'a denizden saldırılarının etkinlik seviyesi hakkında bkz. Victor Ostapchuk "Five Documents from the Topkapi Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639)," *Journal of Turkish Studies* 11 (1987), s. 49-104.

çek niyetleri –ki Azov meselesindeki gibi, kimi zaman mantık dışıydı– konusunda yönetimi şüpheye düşürmektaydı. Kozakların sınır boylarında istihdamı, daha güvenilir bir stratejiyle desteklenmeliydi. Yönetim 1635'te yeni ve cesur bir girişimde bulundu; güneyde istihkâm hatlarının yapımına başladı. İnşa faaliyetinin tamamlanması için uzun bir süre tahsis edildi, tahkimat ağları kapsamlıydı ve bunlar için önemli miktarda harcama yapıldı, insan gücü ve doğal kaynaklar kullanıldı; sonuçta Rusya'nın XVII. yüzyıldaki en iddialı ve önemli stratejik yapısı ortaya çıktı. Moskova'nın, güney steplerinden "kâfirleri" defetmek için kendine ait bir Çin Seddi olacaktı.

Esasen, güneyde bir savunma hattı inşa etmek, tümüyle yeni bir fikir değildi. Bu tür tahkimat hatları X. yüzyıl Kiev Rusyası'nda zaten biliniyordu; daha yakın zamanlarda ise XVI. yüzyılın ortalarında da Oka Nehri'nin hemen güneyinde inşa edilmişti. 1630'larda Moskova'nın güneyinde, oldukça uzak bölgelerde çok sayıda kale ve kasaba yapıldı. Gittikçe artan bu öncü askeri karakolların giderlerinin, Rusya'nın merkezi bölgelerinden tedarik edilmesi gerekiyordu. Zira sınır bölgesinde, tarım tehlikeli bir girişim olmaya devam etti. Bölgede köylü kolonizasyonu oluşturulacaksa daha fazla güvenlik önlemleri alınması gerekiyordu. Tahkimat hatları tam da bu amaca hizmet edecekti; zamanla, hem Moskova'nın saldırılara karşı müdafaasının birincil aracı hem de Rusya'nın topraklarının genişlemesinin etkili bir aracı haline geleceklerdi.

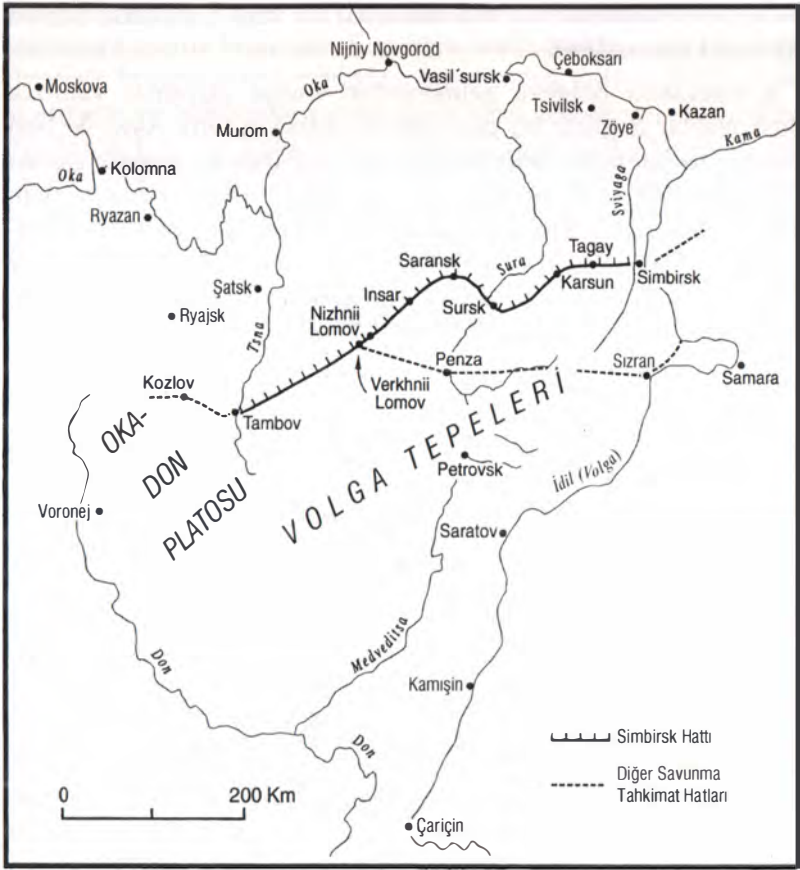
Güney sınır bölgesindeki istikrarın, bölgenin başarılı bir şekilde kolonileştirilmesi ve iskanından ayrı düşünülemeyeceğini fark eden yönetim, sürecin tam kontrolünü üstlendi. Merkezî bölgelerde bulunan toprak sahiplerinin, sınır bölgelerine sığınan kaçkın köylüleriyle ilgili şikayetlerine rağmen yönetim, sınır komutanları ve yöneticilerin kaçakları geri göndermesini yasakladı. Bunun yerine bu kaçkınlar, asker ve ağır süvari olarak kaydedildiler. Yönetim 1637'de "yasaklı" şehirlerle ilgili bir ferman çıkardı. Bu karara göre, bölge dışından herhangi birinin, on iki sınır kasabasından ve bunların civarından arazi edinmesi yasaklandı. Moskova, küçük toprak sahibi olmayı etkin bir şekilde teşvik ederek yeni gelen nüfusu, yönetim tarafından verilen topraklarda hayatını idame ettirebilecek bir askeri sınır gücüne dönüştürmeyi amaçlıyordu. XVII. yüzyıl boyunca, güney sınırını savunmak ve buraları mamur hale getirmek,

yönetimin başlıca arzusuydu; [bu amaçla] toprak sahiplerinin, kaçak köylülerinin geri verilmesi için yaptıkları itirazlar geri çevrilme-ye devam etti.¹⁴

1635-1646 yılları arasındaki on yılda Moskova, sınır savunmasını çok daha güneye kaydırmış, kesintisiz bir savunma hattı boyunca nehirler ve bataklıklar gibi doğal engelleri, insan yapımı tahkimatlarla birleştirmişti: Birkaç sıra hisar önü hendeği, kesilmiş ağaçlar, ön uyarı kuleleri, toprakla teçhiz edilmiş kuleler ve kaleler. Batıda Ahtırka Nehri'nden doğuda Tambov'a kadar 800 kilometreden fazla mesafesiyle ilk tahkimat hattı (*zaseka or zasechnaia cherta*), Belgorod hattı olarak bilinirdi. 1600'de Mtsensk'te konuşlandırılan Büyük Ordu, 1640'ta daha güneydeki Belgorod'a taşındı. Devletin, tahkimat hattını doğuya, Tambov'dan İdil'deki (Volga) Simbirske'ye kadar uzatması on yıl daha sürdü. XVII. yüzyılın ortalarında Rusya'nın güney bölgelerine gelen koloniciler ile Kazan vilayetinin sakinleri kendilerini, Belgorod ve Simbirske tahkimat hatlarının arkasında, nispeten daha güvenli bir alanda bulmaktaydı.¹⁵

14 Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 305–7; Hellie, *Enserfment*, s. 128–31; Brian Davies, "The Recovery of Fugitive Peasants from Muscovy's Southern Frontier: The Case of Kozlov, 1636–40," *Russian History, The Frontier in Russian History* 19 (1992), S. 1–4, s. 29–56; Valerie A. Kivelson, *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century* (Stanford: Stanford University Press, 1996), s. 251.

15 Tahkimat hatlarının geçirdiği dönüşüm için bkz. A. I. Iakovlev, *Zasechnaia cherta Moskovskogo gosudarstva v 17 veke* (Moskova: Tip. I Lisnera, 1916); V. P. Zagorovskii, *Belgorodskaiia cherta* (Voronezh: Voronezhskii Universitet, 1969); A. V. Nikitin, "Oboronitel'nye sooruzheniia zasechnoi cherty 16–17 vv.," *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR* 44 (1955), s. 116–213; Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 293–96. İngilizce çalışmalar ve güneydeki tahkimatları inceleyen eserler için bkz. Brian Davies, *The Role of the Town Governors in the Defense and Military Colonization of Muscovy's Southern Frontier: The Case of Kozlov, 1635–38*, 2 Cilt (Doktora Tezi, University of Chicago, 1983); Richard Hellie, *Enserfment*, s. 174–80; Carol Belkin Stevens, *Soldiers on the Steppe: Army Reform and Social Change in Early Modern Russia* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1995), s. 19–36.

Harita 4: XVII. yüzyılın ortalarında Moskova savunma hatları. Simbirsk tahkimat hattı 1640-1650'lerde inşa edilmiş olup, on yıl önce inşa edilen Belgorod tahkimat hattıyla bağlantılıdır.

Kalmuklar

Bölgedeki politik ittifak dengelerinin değişmesi, Kırımlılar ve Nogayların giderek artan baskın faaliyetleri ve Moskova'nın güney sınır bölgesini güvence altına almak için kullandığı yeni ve istikrarsız stratejisi; büyük ölçüde, İç Asya steplerinden gelen Kalmukların göç dalgasından kaynaklanıyordu. Bölgenin mevcut sakinlerinin aksine, Kalmuklar açıkça yabancı bir halktı (Tibet Bu-

distleri); Hristiyanlar da Müslümanlar da yeni gelenlerle hemen yakınlık kuramadılar.

Kalmukların bölgeye gelmesinden endişe duyanlar yalnızca Moskovalılar değildi. Bu göç dalgası, Rusya'yı Orta Asya ve İran pazarlarına bağlayan geleneksel ticaret yollarını bozmuştu; esasen Kalmuklara karşı ilk ittifak kurma girişimi Buhara, Hıve ve Belh hükümdarlarından Moskova'ya iletildi. Kırım hanı ve Kuzey Kafkasya'daki Kabardey klan şefleri de onlar kadar endişeliydi. Kısa bir süreliğine de olsa, Moskova ve Kırım aynı tehdide maruz kalmıştı. Tüm bölge, dışarıdan göç eden tehlikeli yabancılara karşı safları sıklaştırmak zorunda kalmıştı.

Kalmuklar 1620'lerde aşağı İdil (Volga) bölgesine ulaştıklarında, arkalarında geniş bir yıkım alanı bırakmışlardı. Güney Sibirya ile Ufa ve Saratov bölgelerindeki kasaba ve köyleri yakıp yağmaladılar ve birçok Nogay ulusunu ele geçirdiler. Moskova, Astrahan ve diğer İdil (Volga) kasabalarına destek kuvveti gönderdi ve Astrahan valisi A. N. Trubetskoy'a; yağmalamayı bırakıp bölgeyi terk etmezlerse, çarın ordusunun Kalmuklar üzerine gönderileceğini iletmesi talimatı verildi. Kalmuk tayişileri, Astrahan'ı geride bırakıp, Kuban ve Terek nehirleri boyundaki otlaklara kaçan Nogayları takip etmeyi seçtiler.¹⁶

İç Asya'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan stepleri kolaylıkla geçen Kalmuklar, ilk büyük yenilgilerini Kuzey Kafkasya dağlarında yaşadılar. 1644'te büyük bir Kalmuk birliği bir dağ geçidinde mahsur kaldı ve tüfikle silahlanmış bir grup Kabardey, Nogay ve Kırım Tatarı tarafından yok edildiler. Bu çarpışmada şef tayişileri Hu-Urluk, iki oğlu ve bir torunu öldürüldü. Diğer Kalmuklar, Tersk ve Astrahan garnizonlarının yardımıyla Kabardeyler ve Nogaylar tarafından yerlerde sürüklendiler. Hem Kırım hem de Moskova şimdilik hedeflerine ulaşmıştı, Kalmuklar Yayık Nehri'nin doğusuna geri püskürtüldüler.¹⁷

Ancak bu durum, geçici bir ertelemeden ibaretti. Cungarya'daki rakiplerinin baskısı altında kalan Kalmukların daha batıya gitmekten başka çaresi yoktu. 1648'de Nogaylara karşı baskınlarına

16 AOGA, F. 1010, op. 1, *Astrakhanskaia prikaznaia izba*, d. 7, ll. 1–5.

17 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 83–87. Kalmukların XVII. yüzyıldaki tarihine ilgi duyan okuyucular, burada atıf yapılan daha erken tarihli kitabının 3 ve 4. bölümlerine müracaat edebilirler.

devam ederken, Kazan ve Ufa sakinlerini de sayısı gittikçe artan saldırılara maruz bıraktılar. Rus elçisi İvan Onuçin, yeni şef tayişi Dayçin'i; bulundukları toprakları boşaltmaya, çara bağlılık yemini etmeye ve hükümdarın tebaasıyla barış içinde yaşamaya ikna etmek için Ufa'dan Kalmukların yanına gönderildi. Dayçin ise sözünü hiç sakınmadı: Rus elçiye yalan söylemekle suçladı, çünkü Kalmuklar hiçbir zaman kimseye boyun eğmemiş ve her zaman bağımsız yaşamıştı. Söz konusu olan toprak meselesiyse, bu konu Rusları hiç ilgilendirmezdi; Kalmuklar bu toprakları ve nehirleri Nogaylardan zorla almıştı, şimdi neden bu toprakları kendileri için otlak olarak kullanmayacaklardı?¹⁸

1651'de, İvan Onuçin'in Kalmukların yanından ayrılmasından sonra, Dayçin kendi elçisini Astrahan'a gönderdi. Dayçin, Rus hükümdarını açık bir şekilde küçümsüyor, ondan yalnızca "büyük hükümdar, beyaz çar" sözleriyle bahsediyor ve kendisi için daha görkemli unvanlar kullanıyordu: "Büyük hükümdar, Hu-Urluk Han'ın oğlu, Kalmuklarla Tatarların hükümdarı ve diğer birçok halkın hâkimi Dayçin Han." Dayçin özgüvenli ve iddialı bir ifade tonuyla Ruslardan; babasından ve kardeşlerinden kalanların iade edilmesini ve halkının Astrahan'da tutuldukları esaretten kurtarılmasını istedi.¹⁹

Aynı yıl Dayçin'in kardeşi Louzang tayişi, emrindeki 10.000 Kalmukla, Kırım ordusunu bozguna uğrattı ve 40.000 atı ele geçirdi. Kırım hanı daha fazla ziyarı önlemek için, önce Perekop surlarının güvenliğini sağladı, ardından Nogay uluslarını acilen Kırım yarımadasının iç kısımlarına gönderdi ve Eflak'a yapacağı seferini iptal etti. Moskova yetkilileri, Kalmukların bulundukları yerden ayrılmayacaklarını görmüştü; [bu yüzden] onlarla savaşmaktansa, Kırım'a ve onun Nogay müttefiklerine yönelik Kalmuk baskınlarını artırmanın daha yerinde bir karar olduğunu yeni yeni anlamaya başlıyordu. Yeni görevlendirilen Rus elçileri, Hu-Urluk ve 1644'te Kabarda'da hayatını kaybeden diğer tayişilerden geri kalanları getirdiler. Dayçin'in, bağlılık yemini imzalamayı, rehineleri teslim etmeyi ve İdil (Volga) bölgesini terk etmeyi içeren Rus taleplerini tekrar tekrar reddetmesine rağmen, bir tür askeri ittifak anlayışına ulaşıldı.²⁰

18 A.g.e., s. 248–50.

19 RGADA, F. 119, op. 1, *Kalmytskie dela*, d. 3, ll. 6–7.

20 A.g.e., S. 4, ll. 1–10. *Rossiiskaia Akademiia Nauk. Arkhiv*. F. 1714, op. 1, *Novosel'skii*, A. A., S. 66, l. 68. G. A. Sanin, *Otnosheniia Rossii i Ukrainy s Krymskim khanstvom v seredine 17 veka* (Moskova: Nauka, 1987), s. 59–62.

Nogaylara ve Kırım'a karşı giderek artan Kalmuk baskınları, sık sık Don Kozakları ile eşgüdümlü olarak devam ediyordu. Kırım hanı, Moskova'yı barış antlaşmasını ihlal etmekle suçladı ve çarı, Kalmukları Kırım'a karşı kullanmaktan vazgeçmediği sürece Rus topraklarına saldırmakla tehdit etti. Moskova'nın, 1654'te Ukrayna'nın bazı kısımlarını Rus topraklarına katmasının ardından, Kırım'a düzenlenecek Kalmuk baskınlarını artık gizlice teşvik etmesine gerek kalmamıştı. Polonya ve Kırım, Rusya'ya karşı güçlerini birleştirdi ve rakip ittifaklar kuruldu. Kalmuklar, Moskova'nın Kırım'a karşı kilit konumdaki müttefiki olacaktı.

İlk Yazılı Antlaşmalar

1655 Şubat ayında Kalmuk tayişiler çarın sadık tebaası olmak için bağlılık yemini ettiler ve bir şart imzalayarak yeminlerini teyit ettiler. Rehine verilmesi, vergi ya da haraç ödenmesi gibi tebaa statüsüne ilişkin mutlak hususlardan bahsedilmemesine rağmen, Rusça yazılan bu antlaşma eksiksiz şekilde, bir tebaanın hükümdarına sunduğu yemin formatında kaleme alınmıştı. En azından Moskova'nın niyeti buydu, zira Rus çarının step reisleriyle başka türlü ilişki kurması düşünülemezdi.

Ancak hakikat oldukça farklıydı. Moskova ile Kalmuklar arasındaki bu ilk yazılı antlaşmanın hükümleri; Rus tutukluların serbest bırakılması, Kalmukların Moskova'nın askeri seferlerine katılımı ve Rusya'nın tebaası olan diğer halklara yönelik baskınların durdurulması konularını ele alıyordu. Metinde hükümetin Kalmuklara bir tahhüdü yokmuş gibi görünse de, hemen ardından ayrıca gelen buyruklarda bunlara yer verilmişti. Moskova, Kalmukların İdil (Volga) ve Ahtuba nehirleri boyundaki otlakları kullanmasına itiraz etmedi, yerel yöneticileri ile Başkurtlara husumeti bitirmelerini emretti ve Kalmukların yakındaki kasabalarla ticaret yapmasına izin verdi. Açıkça görülüyor ki Rus yetkililer metin üzerinde, Kalmukları alt seviyede tutup belirli taahhütler talep etmiş gibi görünseler de; hem Moskova hem de Kalmuklar barışı, ticareti ve askeri işbirliğini sürdürmek için karşılıklı yükümlülüklerinin yer aldığı örtülü bir anlaşla ittifak kurdular. Kalmuklar konuyu tam olarak böyle anlamıştı.

Bu tür antlaşmaların imzalanması, uygulanmasından daha kolaydı. Moskova verdiği sözlere rağmen kendi tebaasının Kalmuklara düzenlediği baskınları tam anlamıyla engelleyemedi. Bunun üze-

rine Kalmuklar, sözlerini tutamadıklarından bahisle, Başkurtlar ile Don Kozaklarından gelebilecek saldırılardan korktukları için askeri seferlere katılamadıklarını bildiriyorlardı. Bu tür sözler, bazen çok samimiyken kimi zaman yalnızca birer bahane oluyordu. Her iki durumda da Moskova'nın ödemelerini yapmaya devam etmesi bekleniyordu. Ödemeler ertelendiğinde veya geri çekildiği durumlarda farklı aktörler Kalmuklarla görüşmeye hazır halde bekliyorlardı. Nitekim Kalmuklar 1657'de Kırım'dan gelen cömert bir ödeme vadine karşılık, Kazan ve Ufa vilayetlerine saldırmayı kabul etti. Bu durumdan memnun olan Kırım Hanı IV. Muhammed Giray, Moskova'ya haber gönderdi ve Kalmukların –Allah'ın inayetiyle– artık kendi tebaası olduğunu duyurdu.

Kalmuklar kuşkusuz, Kırım'ın, Rusya'dan daha fazla tebaası değildi. Yaptıkları şey basitçe, her iki taraftan da askeri işbirliği açısından daha fazla avantaj ve taviz kopararak, pazarlık güçlerini maksimize etme çabasıydı. Moskova bunun farkına vardı ve Kalmukların sadakatının devamı için daha yüksek bir teklif verdi. Moskova 1657'de başka bir *şerti* imzalamaları için elçilerini vakit kaybetmeden Kalmuklara gönderdi. Elçiler bu kez elleri daha dolu bir şekilde geldiler. Kalmukların, daha geniş otlaklar tahsis edilmesi ve Rus kasabalarında gümrüksüz ticaret yapabilme talepleri kabul edildiği gibi, elçiler ayrıca tayişilere hediyeler de getirdi ve yıllık para ve tahsisat vadettiler. Dayçin samur bir palto, kürk şapka ve 200 ruble aldı. Diğer tayişilerse, Dayçin'in aldıklarından daha düşük değerde hediye ve tahsisat aldı.

Tüm bunların yanında daha yüksek meblağlı mükâfatlar ve Moskova'nın kabul ettiği taleplerine ilave yeni taleplerinin de *şerte* yer almasını istediler. Bunlara karşılık Moskova, Kalmukların Osmanlı padişahına da Kırım hanına da hizmet etmesini menetti, ayrıca birkaç Kalmuk rehineyi Astrahan'da alıkoyacaktı. Bu rehine-ler kendilerine tahsisli özel konutlarda kalacak ve büyük miktarda ödemeler alacak dahi olsalar; bu talebi kabul etmek, Dayçin'in önceki tam bağımsızlık fikirlerinde değişikliğe gittiğini gösteriyordu. Görünüşe bakılırsa hediye ve ödemelerin cazibesi karşı konulamazdı ve bunlar için birkaç küçük taviz vermeye değerdi.

Her iki tarafta da beklentiler döngüsü artarak devam etti. 1660 yılında yönetim, Kalmukların sıradaki askeri sefere katılımını teminen, diyak I. S. Gorohov'u gönderdi. Elçilik heyetinin hareketinden kısa bir süre önce, Moskova'nın gönderdiği iki yıllık tahsisat Kal-

muklara teslim edilmişti; Diyak da giderken beraberinde 1000 ruble değerinde hediyeler götürdü. Dayçin her şeye rağmen memnun değildi ve aldığı ödemenin, Moskova'nın Kırım hanına ödediğinden daha az olmasından rahatsızdı. Sonunda elçilerin tatlı dili ve ek ödeme vaatleri sayesinde, işbirliğini devam ettireceğini söyledi. Başka bir antlaşma daha imzalandı. Bu antlaşmanın hükümlerinden biri, Kalmukların Kırım ile bağımsız ilişkilerini sona erdiriyordu. Kalmuklar arasında Kırım'ı savunan herkesi tutuklayıp Moskova'ya teslim edeceklerdi; ayrıca geleneksel fidyeye karşılığı serbest kalma uygulaması yerine, tutsak edilen Kırımlıları ve sürülerini Rus kasabalarında satacaklardı. Kalmuklar, Moskova'ya bağımlılıklarının artmasına sebep olacak kaygan bir yola adım adım giriyorlardı.

1660'lı yılların başlarında Moskova'nın Kalmukların gücünden yararlanma ve sınırlarından uzaklaştırma konusundaki geçici başari, tüm bölge için uzun vadeli sonuçlar doğurdu. Tıpkı göçebelelerin Moskova'nın güney bölgesini istila tehdidi, Moskova'yı sözkonusu bölgede istihkâm hatları inşa etmeye zorladığı gibi; Kırımlılar da Zaporojye ve Don Kozakları ile Kalmuklardan korunmak için kuzey sınırlarını güçlendirmeye başladı. Kırımlılar 1661-1665 yılları arasında, Nogayların Kırım yarımadasının kuzeyindeki otlaklarını da koruyacak şekilde, Dinyeper ve Don nehirleri boyunca yeni inşa ettikleri kalelerini Azak Denizi'ne bağlayan bir istihkâm hattı inşa etmişlerdi. Han bir yandan da tüm halkının, Kırım'ı Kalmuklardan korumak için Perekop'un eski surları boyunca bir taş duvar inşa etmeleri için seferber edilmesini emretti. Kırım'ın savunma tedbirlerinin kısmen de olsa başarıya ulaştığının bir delili; Don Kozaklarının Don boyunca kullandıkları baskın yollarını artık kullanamaması, bunun yerine baskınların yönünü önce İran'a, sonra da 1669-71 yıllarında Rusya'ya çevirmek durumunda kalmalarıydı. Esasen, Stepan (Stenka) Razin Ayaklanması'nın sebebi de ortaya çıktığı koşullar da buna dayanmaktaydı.²¹

Moskova 1664 yılında, yeni tayişi şefi Puntsuk'a yaldızlı gümüş bir topuz, beyaz bir bayrak ve değerli hediyeler gönderdi. Bu jestin siyasi anlamı oldukça açıktı; Rus yönetimi, belirlenen Kalmuk liderini teyit etme ve vakti gelince belirleme imtiyazına sahip olma-

21 Rossiiskaia Akademiia Nauk. Arkhiv. F. 1714, op. 1, Novosel'skii, A. A., S. 66, ll. 130-37; Michael Khodarkovsky, "The Stepan Razin Uprising: Was It a 'Peasant War'?" *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 42, S. 1 (1994), s. 7-10.

ya çalışıyordu. Moskova Puntsuk'a çeşitli konularda hükümlerle sembolleri vermekle; her zamankinden daha şeffaf bir şekilde Kalmuklarla ilgilendiğini ve şimdi Zaporozhye ve Don Kozaklarına benzer şekilde, Rusya'nın düzensiz askeri kuvvetlerinin bir parçası olarak kabul edildiklerini öne sürmüş oluyordu. Moskova halen daha Kozakları ya da Kalmukları uzun vadede kontrol altına almanın etkili bir yolunu bulamamıştı. Her iki halkın sadakati de büyük ölçüde liderlerinin kısa vadeli askeri çıkarlarına, doyumsuz hediye ve para iştahlarına bağlıydı. Bölgedeki durum değiştiğinde ve hediye gönderimleri kesildiğinde, ne yazılı antlaşmalar ne de hükümlerle sembolleri Kalmukları Rus tarafında tutmaya yeterli oluyordu.²²

Puntsuk'un 1669'daki ölümünden sonra büyük oğlu Ayuka, başlarda babasının Moskova ile yakın işbirliği politikalarını sürdürdü. Moskova'nın desteği sayesinde şef tayişi konumunu korumayı başardı. Ancak bu desteğin bir bedeli vardı; yönetimin talep ve beklentileri de buna bağlı olarak artmaktaydı. Yönetimin Ayuka'ya sunduğu yeni antlaşmada, Kalmuklara getirilen kısıtlama ve yükümlülüklerin sayısı on üç maddeye yükseldi. Kalmuklar çarın kasabalarına ve tebaasına herhangi bir zarar vermeyecekti. Ticaret ise iki şehirle sınırlı tutulmuştu –Astrahan ve Moskova.

Eklenen yeni bir madde, daha önce görülmemiş, külfetli bir sorunun da habercisiydi. Rus kasabalarına sığınan –ve sayıları gittikçe artarak sorun haline gelen– Kalmuklardan, yalnızca Hristiyanlığı kabul etmeyenlerin iade edileceği sözü verildi. Bu şekilde Rus kasabalarına sığınan Kalmuklar, Ruslar tarafından çoğunlukla Hristiyanlığı kabul etmeye zorlanırdı; ya zorla din değiştiriyor ya da bu kasabalarda kalabilmek için kendi rızalarıyla din değiştiriyorlardı. Az sayıdaki kaçkın bu şekilde dönüş yolunu buldu. Önceki antlaşmada Kırım'la temaslar zaten yasaklanmıştı; yeni antlaşmayla Osmanlı padişahı, İran şahı, Azak ve çeşitli Dağıstan halklarıyla ilişkiler de yasaklandı. Böylece Kalmuklar komşularıyla herhangi bir etkin ilişkide bulunamayacaktı.

İki tarafın beklentileri farklılık göstermeye devam etti. Moskova'nın Kalmukları kendi tebaası arasına katma ve düzensiz bir askeri güce dönüştürme girişimleri başarısız oldu. Kalmukların Rus askeri seferlerine katılımı da önemsiz bir katkıdan ibaretti. Moskova'nın bu konulardaki şikayetlerine cevaben; tayişiler de yönetimin

22 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 90–99.

verdiği tahsisatın yetersiz olduğunu ve hediyelerin kendilerine düzenli ulaştırılmadığını söylemekteydi. Ayuka, Kırım ve Kuzey Kafkasya halklarıyla ilişkilerini sürdürdü, Osmanlı ve İran saraylarına elçilerini gönderdi, Kırım ve Azak ile ticaret yaptı. Antlaşmalarda verilen sözler yalnızca kâğıt üzerinde kalmıştı.

Kalmuklar Moskova'da, yazılı antlaşmalarla kayıt altına alınıp mühürlenmiş bağılık yeminlerini ihlal eden hainler olarak görülüyordu. Rus yönetimi farklı politikalara başvurmaya karar verdi; Don Kozaklarının Kalmuklara yönelik saldırılarını teşvik etti ve Nogayları, Kalmuklardan ayrılıp Astrahan civarına dönmeye çağırdı. Ayuka'nın buna tepkisi hızlıydı: Rus-Kırım ihtilafındaki tarafsızlığını bırakarak, Rusya'ya açıkça savaş ilan etti. 1680'lerin başlarında büyük bir Kalmuk ordusu, Kazan ve Ufa vilayetlerine saldırılar düzenleyerek buralara zarar verdi ve sınır boyunca gerçekleştirdikleri küçük çaplı baskın faaliyetlerini artırdılar.

1696'da Rusya'nın Azak'ı alması, Ayuka'nın Rus karşıtı politikalarını değiştirdi. Ayuka, kaderinin şimdilik Rusya tarafından belirlendiğini fark etmişti; Moskova da Kalmuklarla karşı karşıya gelmekten, onların gönlünü almakla daha kazançlı çıkacağı sonucuna vardı. 1697 Temmuz ayında Ayuka ile yüksek rütbeli Rus elçisi, boyar Prens B.A. Golitsin önceki antlaşmalardan çok farklı bir antlaşma imzaladılar. Bu kez tarafların rolleri değişti; Ruslar, Kalmuklara yardım edeceklerine, Başkurt ve Kozak baskınlarını durduracaklarına, Kalmuk otlaklarının sınırlarına karışmayacaklarına, Rus kasabalarına sığınan Kalmuklara sığınma vermeyeceklerine ve Hristiyanlığı kabule zorlamayacaklarına dair taahhütte bulundular.²³

Hükümet, Kalmukların şikayetlerini ele alıp, kendi yükümlülüklerini yazılı hale getirirken, Kalmukların işbirliğini sağlamanın ve sınırda bir nebze olsun barışı sağlamanın, Kalmukların itaatkâr statüsünü ve yükümlülüklerini vurgulamaktan daha fazlasını gerektirdiğini kabul etmeye hazırды. Bunun yerine, böyle bir ilişkinin karşılıklı yükümlülükler ve taahhütlerle, iki yönlü bir yol olduğunun açıkça kabulü gerekiyordu. Kalmuklar, yakın bir zaman önce Kuban'a kaçan Nogayları yeniden ele geçirmek ve doğuda Kazaklar ile Karakalpakların artan saldırılarıyla başa çıkmak için Rus yardımına ihtiyaç duyuyordu. Moskova açısından da yakın zaman önce ele geçirilen Azov'daki kontrolünü sıkılaştırmak, İdil (Volga) ve

23 A.g.e., s. 105–33.

Don steplerindeki Nogay ve Kırım saldırılarını kontrol edebilmek için Kalmuklarla yapılacak işbirliği çok önemliydi. İki tarafın ittifa-
kı, şimdilik mükemmel bir antlaşma gibi görünüyordu.

Kontrol ve Kolonizasyon

Rusya'nın güney sınırı, Azak'ın ele geçirilmesi ve XVIII. yüzyılın başlarındaki sürekli genişlemeyle birlikte, Osmanlı'nın Kafkasya ve Kırım'daki kuzey sınırına hızla yaklaşıyordu. Her iki taraf da sözkonusu iki imparatorluğu birbirinden ayıran ve St. Petersburg ile İstanbul arasında 1711 yılında imzalanan barış antlaşmasında kabul edilen sınır bölgesinin kontrolü üzerinde hak iddia edebilirdi. Antlaşma metninde şöyle bir madde yer almaktaydı: Kalmukların, sınır hattı boyunca Kırımlılara, Nogaylara ve Çerkeslere karşı düzenledikleri saldırılar da, Kalmuklara karşı düzenlenen ve misilleme niteliği taşıyan baskınlar da her iki imzacı taraf açısından antlaşmanın ihlali olarak yorumlanmamalıdır. Hem Moskova hem de İstanbul bu halkların kendi tebaası olduğunu kabul ediyor, fakat bu halklar üzerindeki denetimlerinin mahdut olduğunu ve sınır bölgesinde nizam ve düzeni sağlayamayacaklarını –açıkça olmasa da– kabul ediyorlardı.²⁴

XVIII. yüzyılın ilk yirmi yılı boyunca Kalmuklar; komşu olduğu iki hasım güç Rusya ile Osmanlı, hatta daha uzaktaki Qing Çin'i ve Tibet'teki hükümdarlar tarafından geniş ölçekte gözlem altında tutulan bölgede büyük bir askeri güce dönüştü. 1718'de yeni atanan Astrahan valisi, Kalmukların "uçarı ve başıbozuk davranışlarına" son vermekte kararlıydı. Vali Artemi Volinski, Kalmukları "evlâdı" olarak görüyordu; bu sebeple de disipline edilmeleri, Rus yasaları ve kurallarına itaat ettirilmeleri gerektiğini düşünüyordu.

Volinski, en başından beri oldukça hevesli ve gözüpek bir Rus idarecisi olduğunu kanıtladı. 1719 baharında, artık yaşlanan Ayuka Han Kalmuklar arasındaki otoritesini, genç ve halk tarafından da tutulan oğlu Çakdorcab'a kaptırdığını fark etti. Yeni liderin Rusya yanlısı tutumundan emin olamayan Volinski, St. Petersburg'a şu tavsiyede bulundu: "Bence, onun [Çakdorcab] kendi halkı arasından birileri tarafından gizlice öldürülmesi veya zehirlenmesi çok yerinde olur. Bu vesileyle de rakip hizipler üzerinden kendisi, babası ve diğer tayişiler arasında bir arbede başlatılabilir."²⁵ Volins-

24 A.g.e., 151.

25 RGADA, F. 115, op. 1, *Kabardinskie, cherkesskie i drugie dela*, d. 3, 1719g., ll. 3–4.

ki'nin, uygun görülmeyen bir adayı ortadan kaldırma düşüncesinin başkentte paylaşılıp paylaşılmadığı bilinmemekle birlikte, Çakdorcab üç yıl sonra 1722'de, bazı iddialara göre aşırı alkol zehirlenmesi sebebiyle hayatını kaybetti.

Volinski'nin şahsiyetindeki bazı aşırılıklar bir yana; Astrahan'a gelişyle birlikte, yönetimin bölgede izlediği politikalarda yeni bir rota belirlendi. Rusya'nın stratejik, ekonomik, politik ve askeri hâkimiyeti gerçekten devasa boyutlardaydı; St. Petersburg bu kudretini, daha önce büyük oranda retorik düzeyde kalan, Kalmukların Rus tebaası kimliğini siyasal gerçekliğe dönüştürmek amacıyla kullanmaya hazırlanıyordu.

Hükümet 1718'de, İdil'den (Volga) Don'a kadar uzanan ve Kalmukları sınırları açıkça belirlenen bir alan içerisine hapseden Tsaritsin tahkimat inşaatını tamamladı. Doğusundaki İdil'in (Volga) doğu yakasındaki otlaklar, Kazak saldırılarından korkan Kalmuklara yasaklandı. Batıda Don boyunca genişleyen Kozaklara ait yerleşim yerleri vardı, güneyde Kuzey Kafkasya steplerine Nogaylar hâkimdi. Şimdi ise kuzeyde eskiden beri kullandıkları yazlık otlaklarına Tsaritsin hattı boyunca konuşlanmış Rus birlikleri tarafından el konuldu ve Kalmukların bu otlaklara erişimi tamamen Rus yetkililer tarafından kontrol edilmeye başlandı.²⁶

Rus yönetimi, Kalmukların içinde bulunduğu çıkmazın farkındaydı ve bu yeni şartlardan tam anlamıyla yararlanmak istiyordu. Hükümet, Ayuka Han'ın 1724'te ölümü üzerine, anlayışlı ve alttan alan politikalarını bir kenara bırakmaya ve Kalmukların iç işlerine doğrudan müdahil olmaya karar verdi. Bir süre sonra, *han* unvanı kaldırılacaktı. Bunun yerine artık vali rütbesiyle görevlendirilecek olan Kalmuk yöneticileri, doğrudan St. Petersburg tarafından atanacaktı. Hükümet, Ayuka'nın ardından halef gösterilen kişileri görmezden geldi; Kalmuklara fikirleri bile sorulmadan, devlete sadık bir isim olarak öne çıkan tayışı Dorci-Nazar görevlendirildi.

Rus makamlarının kendi iradelerini Kalmuklara dayatmaya yönelik teklifsiz girişimleri, Dorci-Nazar'ın vali olarak görevlendirilmeyi reddetmesiyle ters tepti. Diğer tayişilerin kendisini Kalmuk yöneticisi olarak kabul etmeyeceklerini ve rakiplerinin suikastine kurban gideceğini düşünüyordu. Yönetimin, kendisini korumak üzere Rus birliklerini gönderme teklifi bile fikrini değiştirmede.

26 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 163–66.

Söylentiler arttıkça, gerginlikler daha da şiddetleniyordu. Kırım akınlarının yakında başlayacağı haberleri geliyordu; Rus kaleleri ve yerleşim birimleriyle kuşatılmış olan Kalmuklar bu saldırılardan kaçabilecek durumda değildi. Diğerleri, Rusların tüm Kalmuklara Hristiyanlığı kabul ettirmek için kararlı oldukları konusunda Kalmukları uyardı; bunun için bazı birlikler ve rahipler çoktan görevlendirilmişti. Bu sıkışık durumda bazı Kalmuk tayişiler ciddi şekilde Cungarya'ya gitmeyi düşünürken, diğerleri Kırım'a sığınmayı öneriyordu. Rus hükümeti, Kalmukların Kırım'a, Nogaylara ve Kazaklara katılmasından ve böylece Rus karşıtı bir ittifak teşkilinden endişe ediyordu. Neticede bir uzlaşma adayı üzerinde anlaşıldı ve karışıklık geçici olarak önlendi. 1724 Eylül ayında Çeren-Donduk, Kalmuk genel valisi ilan edildi.²⁷

Rusya'nın 1724'teki krizi sert bir tonda ele alışı ve daha sonraki olaylar, bölgenin geçirgen bir sınır coğrafyası olduğu sürece Kalmukları doğrudan yönetmenin imkansız olduğunu gösterdi. Kalmukların [Ruslardan] ani kopuş ihtimali, hatta daha da kötüsü Kırım'la veya Kazaklarla Rus karşıtı ittifak yapma olasılığı, St. Petersburg'un daha temkinli ve uzlaşmacı olmasını gerektiriyordu. Ancak hükümet 1732'de yine sert bir tavırla askeri yöntemlere başvurdu: Kendi himayesindeki Çeren-Donduk, halk desteğine sahip yeğeni Donduk-Ombo'nun yerinden etme tehdidiyle karşı karşıyaydı; Donduk-Ombo, yanındaki büyük Kalmuk topluluğuyla birlikte ana gövdeden ayrılıp Kuban bölgesine gitti. Gidenleri durdurmak üzere Rus birlikleri gönderildi; ama zayıf istihbarat, yetersiz hareket kabiliyeti ve steplerin sert koşulları yüzünden başarılı olmadılar. Rus yönetimi üç yıl sonra, Donduk-Ombo'nun taleplerini kabul edecek ve Donduk-Ombo, yeni Kalmuk hanı olarak muzaffer bir şekilde İdil (Volga) steplerine geri dönecekti.²⁸

Oysa Rus yetkililer tarafından verilen tavizler geçiciydi ve St. Petersburg, Kalmuklar üzerinde kolaylıkla egemenlik kurabilirdi. Bölgedeki Rus varlığı hakikatti ve bunu hiçbir şey değiştiremezdi. Alman tarımsal yerleşimleri, Don Kozaklarının köyleri ve İdil (Volga) balıkçı mezarları, Kalmukların otlaklarına doğru taşmaya devam etti. Ticaretin kontrolü tamamen Rus hükümetinin elindeydi; Ruslar, tüccarlar-

27 A.g.e., s. 176–88. Vali Volinski, Çeren-Donduk'u boş ve aptal biri olarak tasvir eder, ancak kendisini han olarak atamak dışında da daha iyi bir alternatif görmez (AVMF, F. 233, op. 1, S. 228, ll. 120–23).

28 A.g.e., s. 198–212. Han unvanı 1731'de yeniden ihdas edildi (1. Bölüm'e bkz.).

dan Kalmuklara gidip gelirken Rus askeri yetkililerine kayıt yaptır-
malarını istedi.²⁹ Rus İmparatorluğu'nun sınırlarını etkili bir şekilde
belirleyen tahkimat hatları daha güneye doğru ilerledi. 1762'de yeni
tamamlanan Mozdok tahkimat hattı, Terek Nehri boyunca Rus İm-
paratorluğu'nun güney sınırını alttan destekledi ve güneye yönelen
Kalmuk göçlerini sınırlandırdı. Kalmuk tayişileri, Hazar steplerinden
ayrılma planlarını bir kez daha gündemlerine aldılar.

Yaklaşık yarım yüzyıl içinde, Rus yönetiminin 1720'li yıllarda
Kalmuklar üzerinde doğrudan kontrol sağlama çalışmalarına yöne-
lik ilk girişimlerinden bu yana, Kalmuk toplumu ciddi bir değişime
uğramıştı. Hanın konumu önemi ölçüde zayıfladı, Kalmukların ile-
ri gelenleri Rusya yanlısı olanlar ve olmayanlar şeklinde hiziplere
bölündü. Rus yönetiminin, sadakat gösterenleri destekleme ve hi-
zipleri birbirlerine düşürmeye yönelik kasıtlı politikaları, Kalmuk-
lar arasında uzun süreli ve sık çatışmalara yol açacaktı.

Nihai Kıyam: Toplu Göç (Exodus)

Kalmuk tayişileri iç savaşlarına ve görüş ayrılıklarına rağmen,
hepsi için aynı derecede önem taşıyan iki konuda birlik oldular:
Beşeri kayıplar ve sürülerin kaybı. Rusya'nın daralan otlak alanları
üzerindeki kontrolü, Kalmukların sürülerinde önemli oranda kay-
ba yol açmıştı. Bunun sonucunda giderek yoksullaşan Kalmuklar,
Rus kasabalarında ve balıkçılık işletmelerinde iş aramak için kaçı-
yor, üstelik bunların sayısı gün geçtikçe artıyordu. Gittikçe yoksul-
laşan, hükümetin kendilerini çiftçiliğe ve Hristiyanlığa mahkum
etmesinden endişe eden Kalmuklar, çaresizlik içinde Cungarya'ya
gitmeye karar verdiler.

II. Katerina'nın sözkonusu bölgeye yerleşme ve medeniyet götü-
rme politikaları, bu kararı almada Kalmuklar için bardağı taşıran son
damla oldu. Katerina –kibirli ve maiyetindekileri küçümseyen karak-
teriyle– mahalli Rus yetkililere, Kalmukların şikayetlerini görmezden
gelme ve bölgenin kolonizasyonu için gerekli çalışmaları sürdürme
talimatı verdi. Astrahan valisi ve bölgedeki komutanların tavsiyeleri-
nin aksine, Kalmukların, Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa gönder-
mek üzere 20.000 kişilik süvari ordusu hazırlamasında ısrarcı oldu.
Bölgedeki yetkililer II. Katerina'yı, Kalmukların ayrılıp gitme ihtima-

29 TsGARK, F. 27, op. 2, *Astrakhanskaia kontora kalmytskikh i tatarskikh del*, d. 5, l. 7

li konusunda uyardıklarında ise, Çariçe onları cahil olmakla, harita bilmemekle ve rasyonel düşünememekle suçlayarak tersledi.

1770 yılında Kont Nikita Panin, Kalmukların başındaki vali Ubaşi'nin, Rusya'nın Kalmuklardan isteklerine dair itirazlarını dikkatle değerlendirdi, ancak bunları geri çevirmeyi tercih etti. İtirazlarını yineleyen fakat farklı bir sonuç alamayan Kalmuklar, Rus topraklarından ayrılmaya karar verdi. 1771 Ocak ayında Kalmukların çoğunluğu, yaklaşık 31.000 hane veya bir başka deyişle 150.000'den fazla insan, Cungarya'ya doğru uzun göç yoluna koyuldu. Rus çariçesi, sonraları bile, Kalmukların sırf Kazakları yerlerinden etmek ve Yayık Nehri'nin doğusundaki otlaklarda kalmak niyetinde olduğu kanaatindeydi. Çariçe, 21 Ocak 1771 tarihli bir fermanla, Kazak Küçük Ordası'nın lideri Nur Ali Han'dan; Kalmuklara saldırıp onları geri dönmeye zorlayarak, tahta sadakatini göstermesini istedi.

Mart ayı başındaki yeni raporlar, Çin imparatorunun daha önce Kalmuklarla temas ettiğini ve Kalmukların gerçekten de Rus İmparatorluğu topraklarını Cungarya'ya gitmek için terk etme niyetinde olduğunu göstermekteydi. Rus ordusunun takibini atlatabilen Kalmuklar, sürüleriyle birlikte stepler boyunca hızlı bir hareket halindeydi; ancak Kazakların saldırıları, buz ve karla kaplı Hazar steplerinde ilerlemek ve ardından Balkaş Gölü'nün çorak steplerinde yürümek zorunda kalmak, onlara ağır bir bedel ödetti. Sürüleri ya telef oldu ya da Kazaklar tarafından alıkonuldu ve halkın üçte birinden de az bir kısmı Qing Çin'i sınırına ulaşabildi. Özgürlük umuduyla Rus İmparatorluğu'ndan ayrılan ve Cungarya'ya ulaşanlar, müteakip birkaç on yıl içerisinde kendilerini Çin askeri sistemine dahil edilmiş halde buldu.³⁰

Ancak tüm Kalmuklar Cungarya'ya doğru yola çıkmış değildi. Bazıları İdil'in (Volga) batı yakasında kaldılar; bunlar, kendilerinden ayrılan çoğunluğa katılmayı kabul etmeyen ya da katılamayanlardı, diğerleri ise göçleri sırasında alıkonulmuş ve geri dönmek zorunda kalmışlardı. Sonuç olarak İdil'de (Volga) yaklaşık 11.000 haneden/çadırdan oluşan bir halk kaldı. 1771 Kasım ayı sonlarında

30 *Gosudarstvennyi Arkhiv Orenburgskoi Oblasti (bundan sonra GAOO)*, Orenburg, F. 3, *Orenburgskaia gubernskaia kantseliarii*, d. 118, ll. 1–4, 153, 242–45; d. 119, ll. 116–17, 389–95; d. 120, ll. 8–11, 34–35, 386–88; *Kazanskii Universitet: Rukopisnyi otdel*, S. 4876; TsGARK, F. 35, op. 1, *Kalmytskaia ekspeditisiia pri Astrakhanskoi gubernskoi kantseliarii*, d. 6.; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 224–35; M. M. Batmaev, *Kalmyki v 17–18 vekakh: Sobytiia, liudi, byt* (Elista: Kalmytskoe knizhnoe izd-vo, 1993), s. 354–65.

Astrahan Valisi N. A. Beketov, kalan Kalmukların da İdil'den (Volga) ayrılma niyetinde olduğuna dair istihbarat raporlarını aldıktan sonra, olası bir sürprizi engellemek için çeşitli önlemler aldı. Kalmukların İdil'i (Volga) geçmesini yasakladı ve ayrılan Kalmuk valisi Ubaşı'ye ait yaklaşık 5.000 Kalmuk hanesini tayişiler arasında dağıtarak, onları bir nevi ödüllendirdi. En büyük pay, 2.000 hane, din değiştiren Prens Aleksey Dondukov'a mükâfat olarak verildi.³¹

Yönetim, Prens Dondukov'u Rus çıkarlarına hizmet edebilecek ideal bir aday olarak görüyordu. Yönetimin, imparatorluğun sınır bölgelerinde yetiştirmeye çalıştığı yeni bir çeşit yerli sömürge yöneticilerini temsil ediyordu. Ölen Kalmuk Hanı Donduk-Oombo'nun oğlu, çocukken St. Petersburg'a götürüldü ve 1744'te annesi ve kardeşleriyle birlikte Hristiyan oldu. Rusya'da büyüdü, ancak 1760'lı yılların başında babasının ulusunu tevarüs etmek ve İdil'deki (Volga) Enotaevsk Kalesi'nde, Rus koruması altında ikamet etmek üzere steplere döndü.

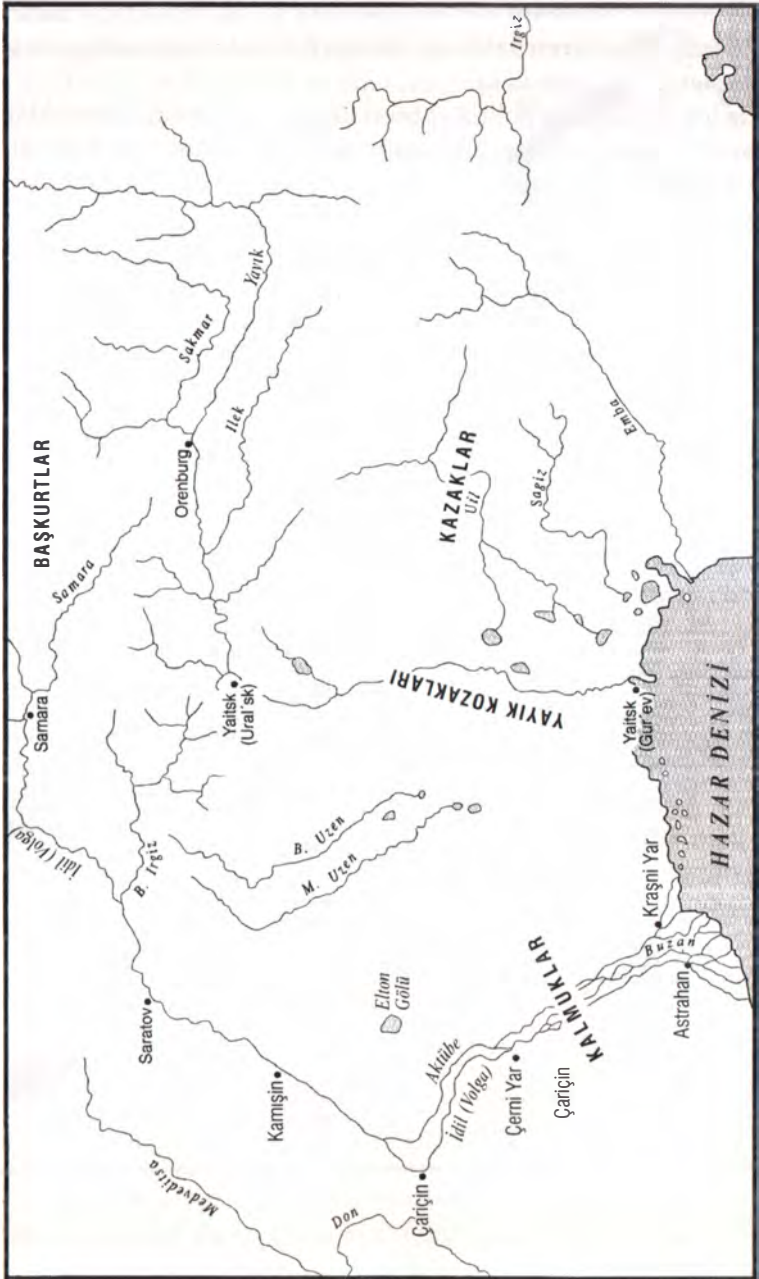
1771 Mayıs ayında Kont Panin, Astrahan valisine, Dondukov'un diğer tayişiler üzerinde baş idari yetkili olarak görevlendirilmesini önerdi; "Çünkü ırkı itibariyle [doğuştan –*po prirode*] o bir Kalmuk tayişisidir, fakat sadakati ve inancı bizim gibidir."³² Yerel Rus idaresinin sadakat güvencesi olarak algıladığı şey, Kalmuklar içinse elbette bir endişe ve şüphe kaynağından ibaretti. Dondukov'un Ortodoks Hristiyan olması, Kalmukların zorla dinlerinin değiştirileceği korkusunu yeniden diriltmişti; nitekim onun görevlendirilmesine de itiraz ettiler.

Bu arada Vali Beketov Kalmuklar üzerindeki idari kontrolü sıkılaştırmaya devam ediyordu. Kalmuklar arasında yaşayan, yönetim ile tayişiler arasındaki irtibat subayı Albay A. Kişenski'yi görevden aldı. Albayın, Kalmukların çaresiz durumu hakkında erken dönemde yaptığı uyarılar da dikkate alınmamıştı. Daha önemli bir gelişmeyse, Kalmuklarla ilgili tüm konuların, Astrahan yönetimine bağlı olarak yeni kurulan Kalmuk Birimi'nin yetki alanına dahil edilmesi idi.³³

31 GAOO, F. 3 d. 121, l. 232; *Arkhiv vneshnei politiki Rossiiskoi imperii* (bundan sonra AVPRI olarak anılacak), Moskova, F. 119, op. 119/2, *Kalmytskie dela*, 1769–76gg., kn. 33, ll. 76–81.

32 Pal'mov, *Etiudy*, c. 5, "Dela zemel'nye," s. 36. Bu sıralarda Panov, *Oberhofmeister* unvanıyla, çeşitli iç ve dış politika dosyalarından sorumluydu; bkz. David L. Ransel, *The Politics of Catherine's Russia: The Panin Party* (New Haven: Yale University Press, 1975), s. 201–2.

33 Yönetim 1761'de Kalmukları, Dışişleri Ofisi'nin yetki alanından çıkararak, Senato'nun yetkisi altına sokmayı da gündemine aldı; bkz. AVPRI, F. 119, op. 119/2, *Kalmytskie dela*, 1761g., d.7

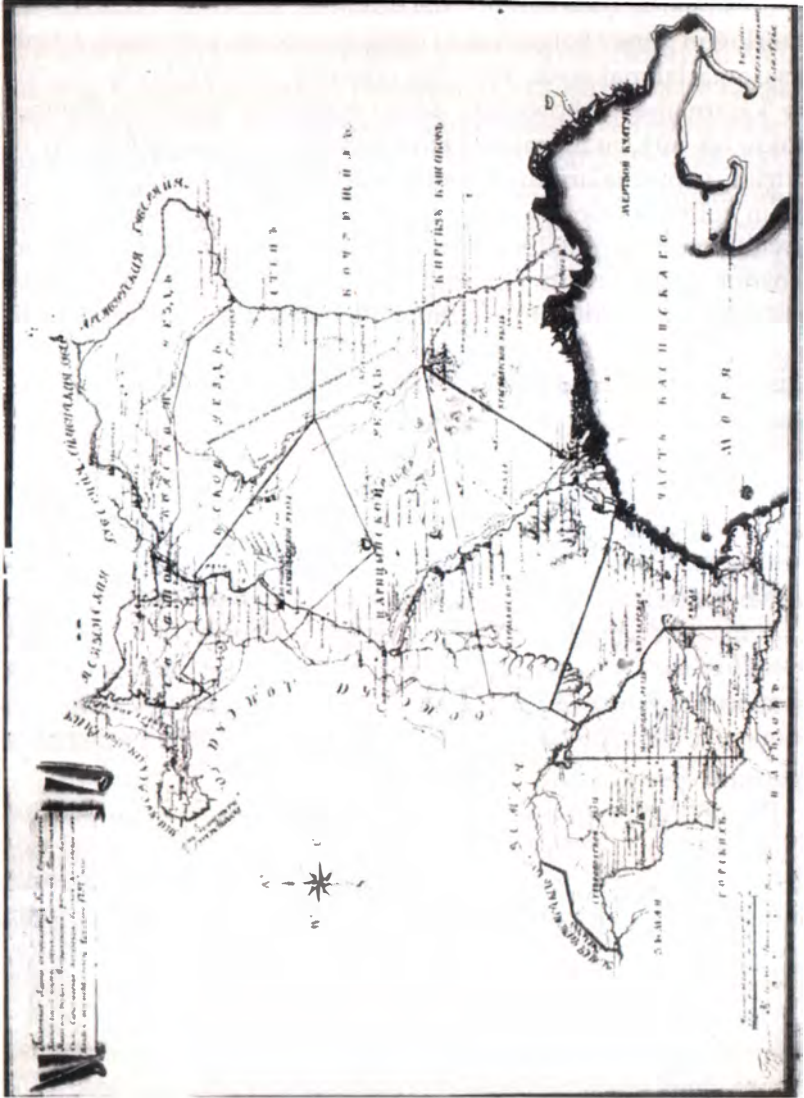
Harita 5: XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Hazar stepleri.

19 Ekim 1771 tarihli bir imparatorluk fermanı, Kalmuk hanı ve genel vali unvanlarını kaldırdı, böylece Kalmuk bağımsızlığının son kalıntıları da ortadan kaldırılmış oldu ve tek bir yöneticinin emri altında tek bir Kalmuk politik entitesi fikrine son verildi. Kalmukların Rusya'nın sınır bölgesinden ayrılmasının ardından hükümet nihayet, Kalmukları doğrudan Rus yönetiminin yetkisi altına almaya ve Rus kanunlarına tabi olmalarını sağlamaya kararlıydı.

Buna göre, her tayışı diğerlerinden bağımsız olacak, ancak hepsi Astrahan valisine bağlı bulunacaktı. En büyük erkek çocuk kuralı, ulusun mirasçılar arasında bölünmesi uygulamasının yerini alacaktı. Meşru bir varisi olmayanlar, uluslarını devlet hazinesine tescil ettireceklerdi. On yıl sonra Prens Aleksey Dondukov herhangi bir varisi olmadan öldüğünde, yetkililer ilgili kanunu uygulayacaklarını kesin bir dille ifade ettiler. Hükümet, kardeşi Yona'ya Mogilev vilayetinde 3.000 serf verdi ve Dondukovların her iki ulusunu da devlet hazinesine tescil etti. Bu hususi düzenleme XIX. yüzyılda, tayişilerin uluslarıyla ilgili hakları bahsinde, yönetimle aralarında çok sayıda geniş çaplı tartışma çıkmasına sebep oldu.

Kalmukların haklarının daha da kısıtlanması bahsinde; örfi bir hukuk mahkemesi ve han için danışma konseyi konumundaki Kalmuk müessesesi *zargo*, Astrahan'daki Kalmuk Birimi'ne bağlandı; sözkonusu yapının, valinin Kalmuklar arasındaki anlaşmazlıkları karara bağlaması sürecine yardımcı olmak dışında hiçbir yetkisi yoktu. Kalmuklar diğer konularda, Rus İmparatorluğu yasalarına göre muhakeme edileceklerdi. Kalmuklar üzerinde aşikâr bir doğrudan bir kontrol kuran hükümet, Kalmuklar arasında Rus çıkarlarına karşı olduğuna inandığı kişileri derdest etmeye başladı. 1772'de, biri 16 yaşındaki üç tayışı, sadakatsizlik gerekçesiyle tutuklandı ve St. Petersburg'a gönderildi. İki yıl içinde, üçü de öldü.³⁴

34 Batmaev, *Kalmyki*, s. 366–69; *Ocherki istorii Kalmytskoi*, s. 221–23, 236.

Harita 6: 1796 yılında Rus İmparatorluğu'nun çeşitli vilayetlerinin idari olarak yeniden yapılandırılmasının ardından, Kuzey Kafkasya bölgelerini de kapsayan haliyle 1797 yılındaki Astrahan eyaleti.

[Rusya (Merkezî) Devlet Askeri Tarih Arşivi'nin izniyle kullanılmıştır.]

Bu sıralarda çıkarılan bir dizi hükümet kararnamesiyle, imparatorluğun güney bölgesindeki geniş topraklara yerleşimin artırılması amaçlanmaktaydı. 1765 gibi erken bir tarihte çıkarılan bu tür bir kararnameyle, bölgedeki devlet toprakları eşrafın kullanıma açıldı; tek şart, bu topraklara köylülerini getirip yerleştirmeleri ve çiftçilik yaptırmalarıydı. Kalmukların 1771'deki toplu göçü, bölgenin kolonizasyonunu hızlandırdı. Merkezi bölgelerden gelerek köylülerini bu topraklara yerleştirmek isteyen eşraftan kimseler, Mozdok tahkimat hattı boyunca hibe araziler elde etti. 1796'ya gelindiğinde, Mozdok hattı ve İdil (Volga) boyunca yer alan büyük topraklar şahsi mülk haline geldi. Buna ilaveten hükümet bölgeye, kendilerine herhangi bir arazi tahsis etmeden, 11.000 devlet köylüsü gönderdi.³⁵

Kalmuklar sonraki yıllarda, farklı kamusal otoriteler tarafından yönetildiler. Devlet, çeşitli dönemlerde siyasal maslahatlarla, *zargoyu* güçlendirmek ve genel vali unvanını geri getirip tekrar kullanmak istedi. Ancak Kalmuklar her seferinde, özel olarak görevlendirilen bir Rus baş yetkili (*glavnyi pristav*) tarafından yakinen gözlem altında tutulacaktı. Zargo ve Kalmuk Birimi, Kalmuk İdari İşler Ofisi (*kantseliarii*) ve Kalmuk İdaresi'ne (*pravlenie*) ait çalışma bürolarının yanı sıra genel valilik ve baş yetkili mevkileri farklı dönemlerde sahaya sürüldü, yürürlükten kaldırıldı veya kısa bir süre sonra yeniden kaldırılmak üzere reforme edildi.³⁶

Bu sonu gelmez kurumlar ve rütbelerin devridaimi, hükümetin Kalmukları Rus idari yapısı içine yerleştirmek için etkili bir yol aradıklarının da açık bir göstergesiydi. Kalmuk dosyası 1825'te, Kalmukların imparatorluk içindeki statüsü hakkında da kati bir fikir verecek şekilde, Hariciye Nezareti'nden alınarak Dahiliye Nezareti'ne devredildi. Kalmukların imparatorluğun politik ve ekonomik yapılarına entegrasyonu, 1800 yılı itibariyle büyük oranda tamamlanmıştı; idari ve hukuki müesseselere eklemleme süreçleri ise devam etmekteydi. Söz konusu tarihe gelindiğinde, bu süreç artık kaçınılmaz noktaya gelmişti.

35 Pal'mov, *Etiudy*, c. 5, s. 6.

36 "Rasporiazheniia ob upravlenii Kalmytskim narodom," *Zhurnal Ministerstva Vnutrennikh Del* 15, S. 1 (1835), s. 1-XXXVI; *Ocherki istorii Kalmytskoi*, s. 242-43; L. S. Burchinova, "Kalmykiia v sisteme gosudarstvennogo upravleniia Rossii," içinde *Dobrovol'noe vkhozhdenie Kalmytskogo naroda v sostav Rossii: Istoricheskie korni i znachenie* (Elista, 1985), s. 51-52.

Kazaklar

Rusya'nın steplerle ilişkilerinde, XVI. yüzyılda Nogaylar, XVII. yüzyılda Kalmuklar merkezi roldeyken; XVIII. yüzyılda ise Kazaklar bu rolü devraldı. Kazak Ordası'nın, Kalmuklar ve Taşkent'e karşı kazandığı zaferlerin ilk haberleri 1520'ler ve 1530'larda Moskova'ya ulaşsa da (bkz. 2. Bölüm); gittikçe genişleyen Rus İmparatorluğu'nun Kazaklarla doğrudan ve sistematik şekilde temasa geçmesi için aradan iki yüzyıl daha geçmesi gerekecekti. Daha öncesinde, Kazaklar Rus sınırından oldukça uzaktaydı ve iki taraf arasında elçilerin geliş gidişi nadiren vuku bulmaktaydı.

Moskova ile Kazaklar arasındaki ilk diplomatik temasların, 1570-1580'lerde gerçekleştiği kayıtlara yansımıştır. Kazakların Rusya bahsinde dikkatini çeken şey, Moskova'nın görkemli Kazan ve Astrahan fetihlerinin yanısıra, bilhassa Sibirya'ya doğru süratle yayılmalarıydı. Bu tür temaslar, her zaman olduğu gibi, askeri ittifak arayışından kaynaklanıyordu: Kazaklar, rakipleri konumundaki Nogayları desteklemeyi bırakması şartıyla Moskova'ya, Orta Asya hanlıklarını ele geçirmesi için yardım sundular. Buna mukabil Nogaylar, Moskova yönetimini; Kazaklarla işbirliğine gitmesi halinde, Kırım'la ittifak yapmakla tehdit ettiler. Bu tehdit, Moskova'nın Kazaklarla diplomatik yakınlaşmaya duyduğu ilgiyi azalttı.³⁷

1594'te Kazak Hanı (*tsar*) Tevekkel'in (1586-98) askeri ittifak teklifiyle elçisini Moskova'ya göndermesi, temasları yeniden başlattı. Elçi, teklifini sunarken –her zamanki gibi– ilk olarak Kazakların ve Kalmukların hükümdarı Tevekkel Han'ı övdü, onun büyüklüğünden bahsetti. Ardından, Nogaylar ve Buhara hanı ile barış içinde olmalarına rağmen, Moskova çarı hanını uygun bir şekilde ödüllendirecek olursa, onların safına geçmeye hazır olduğunu bildirdi. Elçi ayrıca, Moskova kendilerine ateşli silah temin edecek

37 RGADA, F. 127, op. 1, *Nogaïskie dela*, kn. 9, ll. 36–37; kn. 10, ll. 7, 22; PDRV, c. 11, s. 186. Rus-Kazak ilişkilerine dair ayrıntılı ancak taraflı bir bakış için bkz. V. Ia. Basin, *Rossii i kazakhskie khanstva v 16–18 vv.* (Alma-Ata: "Nauka" Kazakhskoi SSR, 1971). En yetkin ve sofistike tartışma için bkz. N. G. Apollova, *Ekonomicheskie i politicheskie sviazi Kazakhstana s Rossiei v 18–nachale 19 v* (Moskova: AN SSSR, 1960). Martha Brill Olcott, *The Kazakhs* (Stanford: Hoover Institution Press, 1987), s. 24–30 başlıklı eserinde; *Istoriia Kazakhskoi SSR*, 2 cilt. (Alma-Ata: AN Kazakhskoi SSR, 1957) kaynağının standart Sovyet analizini kritik etmeden kullanır.

olursa, Kazakların Buhara'yı dışarıdan yardım almadan fethedebileceklerini ilettiler.³⁸

Ancak Moskova'nın planları biraz farklıydı. Kendi iç çekişmeleriyle uğraşan ve Buhara'yı pek önemseyecek durumda olmayan Nogaylarla fazlaca ilgilenmeyen Moskova; "Tevekkel'e, Çarın yüce himayesine girmesi halinde, cömert bir mükâfat" sözü verdi ve tek bir şartla askeri yardımda bulunacağını bildirdi. Kazaklar "Sadakatlerinin ve sunacakları samimi hizmetlerinin bir nişanesi olarak, Sibirya Hanı Kuçum'u yakalayıp Çar'ın huzuruna getireceklerdi." On yıldan fazla bir süredir Moskova'dan kaçmayı başarabilen ve güney Sibirya'daki Rus genişlemesine direnen Kuçum, nihayet 1598'de yakalanabildi. Son bir kez daha Nogaylara kaçmayı başardı, Nogaylarla birlikte yaşarken bilinmeyen koşullarda öldü.³⁹

Kazakların XVII. yüzyıl boyunca Moskova ile olan ilişkileri, Sibirya'daki valilerle birkaç kez karşılaşmadan ibaretti. Kazakların zayıflayan siyasal kaderlerinin uzak bir yankısı kimi zaman Moskova'ya ulaşıyordu. Kazakların siyasi açıdan geçici süreli zayıflaması, kısmen de olsa Buhara'da Astrahan kökenli [Astarhanlılar] hanedanının tesisinin (1599-1753) ve bu hanlığın XVII. yüzyıl başlarında bölgedeki saldırgan politikalarının sonucuydu. 1616'da Buhara Hanı İmam-Kulı (1611-45) ile uzun süren bir savaşın ardından, Kazaklar geri çekilmek zorunda kaldı ve Taşkent'i terk etti.⁴⁰

Ama daha da önemli sâik, Kalmuk ve Oyrat göçebe konfederasyonlarının Kazakların kuzey ve kuzeydoğusundaki yükselişiydi. 1616'da Büyük Kazak Ordası ve Kırgız Ordası, Oyratların otoritesine boyun eğdiler; ancak iki taraf arasındaki savaşlar XVII. yüzyıl boyunca hız kesmeden devam etti ve Oyratlar bu savaşlardan neredeyse daima zaferle çıktı. 1691'de İrkutsk Valisi L. K. Kislianski'ye

38 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 1, s. 3–5.

39 *A.g.e.*, s. 9; Vel'iaminov-Zernov, *Issledovaniia*, Cilt 2, s. 393–99; *Istoriia Sibiri*, ed. A. P. Okladnikov, 5 cilt. (Leningrad: Nauka, 1968), c. 2, s. 35–36; Abul-Ghazi, *Rodoslovnoe drevo tiurkov*, s. 156. Moskovalı yetkililer, Tevekkel'in Buhara Hanı II. Abdullah'ın (1557–98) rakiplerinden kurtulmasına yardım etmede oynadığı önemli rolün muhtemelen farkındaydı. Tevekkel 1582'de, Abdullah'a en mühim rakiplerinin kesik başlarını getirmişti. Bkz. "Sharaf-Name-i-Shahi," içinde S. K. İbragimov vd., ed., *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv 15–18 vekov* (Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR, 1969), s. 311. XVI. yüzyıl sonunda Orta Asya siyasetine dair özet bir tartışma için bkz. *Istoriia Uzbekskoi SSR*, 2 cilt. (Taşkent: AN Uzbekskoi SSR, 1955–57), c. 1, s. 406–8; Burton, *The Bukharans*, s. 90–98.

40 *Mezhdunarodnye otnosheniia v Tsentral'noi Azii*, Cilt 1, S. 2, s. 40.

gönderilen iki Oyrat elçisi, steplerin iki halkı arasındaki devam edegelen bu düşmanlığa dair ilginç bir izahatta bulundu. Oyrat Hanı Galdan Boşoktu'nun, (1671-97) Kazakları kendisine katılmaya ve Hz. Muhammed yerine Lama'nın otoritesini kabul etmeye davet ettiğini ifade etti. Bu daveti geri çevrildiğinde ise, Galdan Boşoktu birçok kasabayı yerle bir etmiş ve çok sayıda Kazak'ı esir almıştı. Steplerdeki düşmanlıkların olası diğer nedenlerinin yanında, Oyrat Hanı ve Tibet Laması'nın gerçekten de Müslüman Kazakları Tibet Budistlerine dönüştürmeyi planlamış olmaları muhtemeldir.

Rus yetkililerin detaylı sorgusu üzerine elçiler, Kazaklar hakkında detaylı bilgiler verdiler. On bir kasabanın kontrolü Kazaklardaydı: Türkistan (Yesi), Sayram, Menket, Harasman, Çimiget [Çimkent], Tekek, Baban Elgan, Haramurol, Taşkent, Çinak ve elçilerin hatırlayamadığı bir yer daha. Kazak kasabaları ahşap ve tuğladan inşa edilmişti, etrafı bir duvarla çevriliydi ancak toprakla korunaklı hale getirilmemişti. Kasabalarda büyük camiler, saraylar, evler ve bolca bağ-bahçe vardı; kasabaların dışında ise tarım yapılıyor ve çok sayıda sürü yetiştiriliyordu. Oyratlar bu kasabaların çoğunu yerle bir etmişlerdi; sadece Türkistan, Kazak Hanı Tauke'nin (Tevke) (1680–1716) ikametgâhı olarak ayakta kalmaya devam ediyordu. Kazak Hanı ok, yay ve küçük ateşli silahlarla donatılmış 10.000'den fazla Kazak askerini bir araya getirebiliyordu.⁴¹

Rusya'nın Sibiry'a'daki kaleleri ve garnizonları güneye doğru daha da genişleyip, Kazak akınlarının erişim menziline yaklaştıkça, Rus yönetiminin Kazaklara ilgisi de arttı. 1690'larda Ruslar ve Kazaklar arasında artan çatışmalara ilişkin raporlarda, yetkililere hem Kazakları hem de Oyratları yakından takip etme talimatı verildiği görülmektedir; böylece iki topluluk da Sibiry'a'daki Rus genişlemesi için bir tehdit oluşturmamalıydı. Aslında Moskova açısından en öncelikli endişe kaynağı, Buhara ile yapılan kazançlı ticaretti. Kalmukların Hazar steplerine varmasıyla, Buhara'yı Astrahan ve Kazan'a bağlayan kervan yolları kesilmiş oldu. Buhara ile ticaret, Sibiry'a'nın güneyindeki Tobolsk ve Tara kasabaları üzerinden sürdürülüyordu

41 Yesi'ye ilaveten Taşkent de Oyratlar tarafından yerle bir edilmekten kurtulabilmişti, çünkü bu kasaba da Oyratlara boyun eğmişti ve haraç ödemekteydi. Bkz. A.g.e., S. 3, s. 43; S. 23, s. 82; S. 30, s. 103, S. 73, s. 212–14; "Ta'rih-i Kipchaki," içinde *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv 15–18 vekov*, s. 395–97; *Istoriia Kazakhskoi SSR*, 5 Cilt (Alma-Ata: "Nauka" Kazakhskoi SSR, 1979), c. 2, s. 286–89.

ve kervanların steplerden güvenli bir şekilde geçebilmesi için Kazaklarla yapılacak işbirliği önem arzetmeye başlamıştı.⁴²

Rus İmparatorluğu'nun Asya ticaretine artan ilgisi, doğal kaynaklar arayışı ve Orta Asya'daki jeopolitik emelleri, XVIII. yüzyılın başlarında Kazaklarla temasları tazelemeyi iktiza ettiriyordu. Büyük Petro –yaygın ölçekte ve haklı olarak– tam bir Batılılaşma taraftarı olarak algılansa da; Rusya'nın Asya'daki genişlemesine olan inancı da –daha az muvaffakiyet kaydetse dahi– aynı derecede mühimdi. Petro 1714'te, iyi silahlanmış iki keşif kuvvetinden, birini Orta Asya'daki Hive'ye, diğerini Cuncarya'daki Yarkend'e (Erket) gönderdi. Her iki sefer de felaketle sonuçlandı. Rus birlikleri, hedeflerinin –geniş tabii kaynaklar, özellikle altın rezervlerini teyit etmek– yanına bile yaklaşmadan, hastalıklar ve düşman ordular tarafından yok edildiler.

Görsel 10: Kazak atlısı.

[Kaynak: Aleksei Levshin, *Opisanie Kirgiz-Kazach'ikh ili Kirgiz-Kaisakskikh ord i stepei* (St. Petersburg: Tip. Karla Kraia, 1832), Res. 3, s. 42.]

42 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 12, s. 14–15; S. 13, s. 16; S. 19, s. 22–25; *Istoriia Kazakhskoi SSR*, c. 2, s. 295–96. Rusların XVIII. yüzyıl öncesi dönemde, Buhara'yla ticari ilişkilerine dair en kapsamlı değerlendirme için bkz. Burton, *The Bukharans*, s. 460–501.

İki seferin de başarısızlığa uğraması, Rusya'nın Asya'daki tutkuları önünde yalnızca geçici bir engelden ibaretti. Petro, 1722'de İran üzerine yaptığı başarısız seferden döndükten sonra bir kez daha fark etti ki "Kazaklar göçebe ve güvenilirmez insanlar olsalar dahi, tüm Asya'nın hem anahtarı hem de kapılarıydı"; maiyetine, Kazakların Rus tebaası haline getirilmesi için hiçbir çaba ve masraftan kaçınılmamasını emretti.⁴³ Petro aynı zamanda Oyratlarla da ilgilieniyordu, aynı yıl Yüzbaşı İvan Unkovski'yi Oyratlara gönderdi. Rusya'nın Kazaklar ve Oyratlarla ilgili girişimleri, imparatorluğun emelleri ile jeopolitik çıkarlarının İç Asya'da daha da yayılması için atılan adımların devamı niteliğindedir.

St. Petersburg'un hem Kazaklar hem de Oyratlarla daha yakın bağlar kurma çabası, bu ikisinin yekdiğerinin amansız düşmanı olduğunun anlaşılmasıyla hayal kırıklığından öteye geçemedi. Oyratlar karşısında yardıma muhtaç durumdaki Kazaklar, Sibiry valilerine çok sayıda elçilik heyeti göndererek, Oyrat hanının en büyük şehri Yarkend'e düzenlenecek bir Rus taarruzuna 20-30 bin Kazakla katılmayı önerdiler. Ruslar ise bu teklifi teenniyle karşıladı; yetkililere, Kazakların gerçek niyeti hakkında daha fazla bilgi toplama talimatı verildi.⁴⁴

Bu esnada, Kazakların Oyratlara karşı yaşadıkları hezimetler devam etmekteydi. Dağınık haldeki Kazak klanlarını birleştirerek yapılan daha derli toplu karşı taarruz hamleleri de Kazakların kaçınılmaz mağlubiyetiyle sonuçlandı. Asıl felaket ise 1723 kışında geldi. Çin İmparatoru K'ang Hsi'nin ölümünden bir yıl sonra Oyratlar, Kazakların üzerine büyük bir ordu göndererek, onları Sir-Derya [Seyhun] Nehri üzerinden batıya kaçmaya zorladı. Kazaklar o yıl, aynı bölgede, güvenli bir mesafede olduklarını düşündükleri yerde Oyratlara hazırlıksız yakaladılar. Taşkent, Türkistan ve Sayram şehirlerini kaybeden ve Oyrat saldırıları yüzünden güvenli bir sığınak bulamayan Kazaklar, panik içinde daha da batıya kaçarak Hîve, Buhara ve Semerkant'a yaklaştı. Göç sırasında birçok insan ve sürü öldü; ölenlerden daha fazla sayıda kişi de

43 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 157-61; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16-18 vv.*, S. 24, s. 31.

44 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16-18 vv.*, S. 14, 15, s. 16-18; S. 16, 19-20; S. 22, s. 28-29.

esir alındı. Kazak tarihinde 1723 yılı ve devamındaki süreç, daha sonraları “Büyük Felaket Yılları”⁴⁵ olarak anılacaktır.⁴⁶

Zor durumdaki Kazakların gelişi, Orta Asya hanlıkları açısından felaket anlamına geliyordu. Semerkant ve Hîve sakinleri şehirleri terk etti, Buhara kuşatıldı, tarım arazileri ve bahçeler Kazak yığınlarının ayakları altında kaldı. Daha fazla Kazak ise Emba ve Yayık nehirleri boyundaki otlaklara göç etmek zorunda kaldı. Böylece Kalmuklarla, bu sefer Rus çıkarlarının yürüngesinde, bir kez daha doğrudan karşı karşıya geleceklerdi.⁴⁷

Kazaklar ve Kalmuklar arasındaki karşılıklı saldırılar yeni bir gelişme olmasa da, Kalmuklar arasındaki iç karışıklık haberleri Kazakları daha büyük saldırılar düzenlemeye teşvik etti. 1726 yılında 30.000 kişilik bir Kazak grup, Yayık’tan iki günlük mesafede kamp kurdu. Kalmukların acil yardım talepleri, Ruslar tarafından ilk başta ihtiyatlı bir şekilde geri çevrildi. Kısa süre sonra Kalmukların Kazaklarla anlaşmaya vardığı ve güçlerini Rusya’ya yönelik saldırılar için birleştirmeyi planladıkları söylentileri ortaya çıktı. Hem Kazakların Kalmuklar üzerindeki olası bir zaferinin sonuçlarını hem de Kuban Nogayları ve Kırım ile ittifaklarının sonuçlarını gözden geçiren Rus yönetimi, sonunda Kalmuklara cephane ve top desteği sağlamaya karar verdi. Küçük ve Orta Cüzlerden (Orda) 10.000 kadar Kazak, Kalmuklara saldırmak için Yayık’ı geçtiklerinde, kendilerini kalabalık ve kendilerinden daha iyi silahlanmış Kalmuklarla çevrili halde buldular. Kan dökülmesini önlemek amacıyla, her iki taraf da gelecek birkaç yıl için barış yapmayı kabul etti.⁴⁸

45 Kazak toplumsal hafızasında bu dönem, “aqtaban şubırındı” (kaçmaktan ayak tabanları şişti) ve “Alqaköl sulama” (Alqagöl’e serildiler) sözleriyle de anılmaktadır.–ç.n.

46 A.g.e., S. 19, s. 22; *Istoriia Kazakhskoi SSR*, Cilt 3, s. 17–18; “Ta’rikh-i Amniia,” içinde *Materialy po istorii Kazakhskikh khanstv 15–18 vv.*, s. 486–87; Popov, “Snosheniia Rossii s Khivoiu i Bukharoiu pri Petre Velikom. Prilozheniia,” s. 379–80.

47 *Istoriia Kazakhskoi SSR*, c. 3, s. 19–20; *Istoriia Uzbekoi SSR*, c. 1, s. 416–17; Chokan Valikhanov, “Ablai,” içinde *Sobranie sochinenii*, 5 cilt. (Alma-Ata: Kazakhskaiia Sovetskaia Entsiklopediia, 1985), c. 4, s. 111–12.

48 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 151, 185–89.

Harita 7: XIX. yüzyılda Orta Asya.

Yeni ve İstenmeyen Tâbi Halklar

Ruslar 1730'lu yılların başında, Kazaklar arasındaki ilişkilerin seyrine daha fazla dikkat etmeye ve St. Petersburg'a daha sistematik ve yoğun içerikli raporlar göndermeye başladılar. Bu raporların birinde Rus görevliler, Kazakların üç *cüze* ya da ordaya bölündüğünü haber verdiler: Küçük Cüz, Orta Cüz ve Büyük Cüz. 1732 yılına ait bir raporda; Kazakların Küçük ve Orta Cüzlerinin toplamda 80.000 hane, bir başka deyişle 300.000'den fazla kişiden oluştuğu bildiriliyordu. Rus yetkililer iki yıl sonra, Ordaların askeri kapasiteleri ve otlaklarının yerleri hakkında hususi raporlama yaptılar. Ebu'l-Hayır Han'ın yönetimindeki Küçük Cüz, yaklaşık 30.000 atlıdan oluşuyordu; Emba ve Yayık nehirleri boyundaki otlaklarla Aral Denizi yakınlarındaki otlakları kullanıyorlardı. Şemyaka Han'ın emrindeki Orta Cüz 20.000 kadar atlı kapasitesiyle, Turgay Nehri boyundaki otlaklarda sürülerini otlatıyordu. Meraları daha güneydoğuda olan ve Oyratlar, Buhara, Taşkent ve Türkistan toprakları ile sınırdaş Büyük Cüz ise 50.000 atlıdan oluşan en kalabalık ordaydı.⁴⁹

Küçük Orda'nın Rus sınır bölgesine yakınlığı ve Kalmuklar ile Başkurtlar gibi komşu halkların Rusya ile ilişkilerinden elde ettikleri askeri ve maddi menfaatler, Küçük Orda Hanı Ebu'l-Hayır'ı da Rus makamlarına yaklaşmaya sevk etti. 1718 yılında Rusya'ya yaptığı ilk askeri ittifak teklifi hemen kabul edilmedi. Bunun yerine Ebu'l-Hayır'dan, Kazak baskınlarını önlemek ve Rus tutsakları iade etmek suretiyle, çara sadakatini göstermesi talep edildi.

Ebu'l-Hayır 1730'da elçisini Moskova'ya tekrar gönderdiğinde, çok daha olumlu bir yanıt aldı. Teklifi bu kez yönetimin beklentilerini karşılıyor, hatta daha fazlasına tekabül ediyordu. Rusya'nın kendilerini düşmanlarından, özellikle Başkurtlar ve Ruslara tâbi diğer halkların baskınlarından koruması karşılığında, çarın hizmetine girmeyi ve yasak ödemeyi teklif etmişti. Esirler de karşılıklı olarak iade edilecekti.

Dışişleri Ofisi bu koşulları kabul edilebilir buldu; hatta yasak ödemesinin yalnızca gönüllülük esasına dayandığını kaydetti. Ebu'l-Hayır, çara bağlılığının devam edeceğini taahhüt ederse; Rusya'nın tâbi halklarıyla, Başkurtlar, Yayık Kozakları ve Kalmuklarla barış içinde yaşarsa ve Astrahan'a giden kervanları korursa Rus

49 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 38, s. 92; S. 50, s. 107

tebaası olabilirdi. Ebu'l-Hayır bilahare bir imparatorluk fermanı, resmi bir nişan, bir kaftan, şapka, kılıç ve küçük hediyeler verilerek yetkilendirilecekti. Ebu'l-Hayır 1731'de bu koşulları ve gönüllü olarak yılda 4.000 tilkiyi yasak olarak ödemeyi kabul etti. Kısa süre sonra, Ebu'l-Hayır'ı örnek alan Karakalpaklardan bir grup, Kazaklar nezdindeki Rus elçisi Muhammed Tevkelev ile görüşmek için geldi ve Karakalpak hanı adına Rusya'ya bağlılıklarını sundu.⁵⁰

Resmi kayıtlara ve geleneksel tarih yazıcılığına göre, 1731 yılı Kazakların Rus tebaası olduğu vakittir. Ancak Muhammed Tevkelev'in kendi günlüğündeki sahneler, çok daha farklı bir tablo ortaya koymaktadır. Tevkelev'e ayrıntılı bir günlük kaydı tutma talimatı verilmişti ve o da bunu özenle yerine getirmişti.

Tevkelev 1731 Ekim ayında bağlılık yemini için Ebu'l-Hayır ile görüşmek üzere biraraya geldi. Ebu'l-Hayır beklenmedik bir şekilde, Rus himayesine ilgi duyan tek kişinin kendisi olduğunu, Kazak eşrafının (Kazak dilinde *muhtar*, Rusçaya *starşini* olarak çevrilmiştir; aksakallar, büyükler) bu duruma karşı olduğunu ve ancak çok sayıda hediye verilirse ikna edilebileceklerini açıkça söyledi. Kasabaları ve eşi Oyratlar tarafından ele geçirildikten sonra, çevresinin düşmanlarla çevrildiğini söyledi: Doğuda Oyratlar, güneybatıda Buhara ve Hîve, kuzeybatıda Kalmuklar ve Başkurtlar. Artık Buhara, Hîve ve Kalmuklar ile sulh içindeydi, ancak Kalmuklar kendileri açısından güvenilmezdi. Başkurtlarla barışı sağlayabilse, Oyratlardan intikamını alabilirdi. Ancak Başkurtlar böyle bir antlaşmayı çarın izni olmadan kabul etmeyeceklerinden, onlarla barış yapabilmek için kendisi de Rusya'nın tebaası olmak istemişti.

Ebu'l-Hayır'ın neden Rus himayesi arayışına girdiği, bundan daha sade anlatılamazdı. Müteakip hadiseler, Kazak toplumunun iç dengelerini ve işleyişini gözler önüne sermekte, hem Ebu'l-Hayır'ın Rusya'nın tebaası olması için söz vererek (*vstupit' v poddanstvo*) Rusların siyasal terminolojisini temellük edip kullanma becerisini hem de Rusya ile arasındaki itaatkâr ilişkiye karşı çıkan geniş Kazak muhalefetinin durumunu ortaya koymaktadır. Bir hafta sonra Tevkelev, halkın ileri gelen kişileryle han arasında gerçekleşen bir tartışmaya tanık oldu. Aksakallar, hanın Rusya'ya yazdığı ve tebaa olma talebini ilettiği mektuba yüksek sesle itiraz ediyorlardı; çünkü her konuda kendileriyle istişarede bulunan hanları, bu hususu kendi-

50 A.g.e., S. 19, s. 24; S. 25-29, s. 35-41.

lerine danışmamıştı. Ebu'l-Hayır ise Kazaklar üzerinde hiçbir gücü olmadığından ve sadece ismen han olduğundan yakınıyordu. Eşraf, hana ısrar etti ve elçilerin Rusya ile yalnızca bir barış antlaşması yapmasını, Rus hükümdarına boyun eğmemesini istedi. Bunun üzerine Tevkelev, gurur ve öfke dolu bir tonla tiradına başladı: “Rus İmparatorluğu dünyadaki pek çok devlet arasında büyük bir saygınlığa sahiptir, sizinle barış antlaşması yapmak bu kadar azametli bir hükümdara yakışmaz, sizi step hayvanları... Rus İmparatorluğu’nun, siz Kazaklara ihtiyacı mı var ki sizden korksun? Halbuki Kazaklar; Rus tebaası olan halklardan, Kalmuklardan, Başkurtlardan, Yayık Kozaklarından ve Sibiry kasabalarının insanlarından gelebilecek tehditler karşısında büyük tehlike altında.” Çarların ve hanların bile Rus tebaası olduklarını (Gürcüler, Kalmuklar, Kabardeyler vd.); Kazaklarla barış antlaşması imzalanmasının ise, Rus İmparatorluğu’nun itibarını ancak lekeleyeceğini sözlerine ekledi.⁵¹

Ebu'l-Hayır, önde gelen bir Kazak olan Bukenbay Batur ve diğer yirmi yedi aksakalla birlikte, Rus imparatoruna bağlı kalacağına Kur’an üzerine yemin etti. Ancak ileri gelenlerin çoğunluğu bu yemini kabul etmedi. Tevkelev, getirdiği hediyeleri yalnızca bağlılık yemini edenlere dağıtmaya koyulunca, diğer ileri gelenler elindeki zorla almaya çalıştı. Tevkelev ve elçilik heyetinin yağmalanması engelleyen, Bukenbay’ın müdahalesi oldu.

Hediyelerin cazibesi bazı ileri gelenler için karşı konulamaz bir hale geldi, değerli malları Tevkelev’den alabilmek için hazırlığa giriştiler. 21 Kasım 1731’de yaklaşık otuz kişilik bir grup Tevkelev’e gitti ve hediyeler karşılığında bağlılık sözü verdiler; 100 ruble değerindeki hediyeleri aldıktan sonra yemin ettiler. Tevkelev 9 Aralık’ta, Karakalpak Hanı Gayib’in elçileriyle görüştü. Karakalpaklar da Rus tebaası olmak istiyordu, ancak bazı şartları kabul ederlerse bunun mümkün olabileceği kendilerine söylendi; Karakalpaklar şu hususları ise reddetti ve bunlar antlaşma dışı bırakıldı: Yasak ödemek, rehineleri teslim etmek veya Rus esirleri fidye almadan iade etmek. Tevkelev bunları kabul etti ve elçiler bir yemin ederek mühürlerini yazılı ifadelerine bastılar.⁵²

Her iki tarafın da –Ruslar ve Kazaklar– farklı nedenlerle birbirine ilgi duyduğu açıktı. Kazakların temel motivasyonu, komşu göçe-

51 A.g.e., S. 33, s. 49, 53–54.

52 A.g.e., s. 54–61.

be halklarla barışı sağlamak ve Rusya'dan ödenek ve hediye alabilmektir. Bu hedeflere ulaşmanın tek yolu Rus hükümdarına bağlılık yemini etmekse, han ve bazı ileri gelenler bunu yapmaya çoktan hazırdı. Diğer taraftan Rus yönetimi, Kazakların evvela imparatorluğun tebaası olması gerektiğini, ancak o zaman korunup ödüllendirilebileceklerini bildirdi. Rus devleti, Kazakların sadakatinin fiiliyatta ne derece sağlanabileceğiyle, Rus tebaası olma statülerinin aslında ne anlama geldiğiyle veya hükümetin vaatlerini gerçekten yerine getirip getiremeyeceğiyle pek de ilgilenmiyordu. Bunun yerine, Rus yönetiminin önceliği, imparatorluğun yeni tebaasının statüsünü resmîyete dökmektir.

St. Petersburg, Kazaklar arasında menfaatlerini daha iyi temsil edecek birini bulamazdı: Tevkelev, Müslüman bir Tatar olarak, Kazaklarla iletişim kurmakta ve onların güvenini kazanmakta hiç zorluk çekmedi. Tevkelev'in çağrısı üzerine Ebu'l-Hayır, Rus hükümdarına boyun eğmeleri konusunda ikna etmek üzere Orta Cüz Hanı Şemyaka'ya elçilerini gönderdi. Tevkelev, Ebu'l-Hayır'ın, Rusya'nın Hîve ile ticaretinde önemli bir rol sahibi olmak istediğini fark etti. Bunun üzerine Tevkelev, hanı; Hîve ile ticaretin güvenli seyri için Or Nehri'nin Yayık'a aktığı yere bir kale inşa edilmesi talebiyle, elçisini St. Petersburg'a göndermeye ikna etti. Burası hem güvenliği sağlayacak hem de han kışları orada rahatça geçirebilecekti. Bu kale gelecekte Orenburg'un kurulacağı yer olacaktı.

Tevkelev'in Ebu'l-Hayır ve Bukenbay üzerindeki etkisinin artması, diğer Kazak ileri gelenleri arasında ciddi bir endişeye neden oldu. Bukenbay'ı tehdit ettiler ve Tevkelev'in Rus tutsakları fidyesiz iade etme talebini reddettiler. Rus hükümlerine karşı çıkan eşrafın biraraya geldiği bir toplantıda bazı kimseler, Tevkelev'in otlaklarının yerini bildiği için öldürülmesi gerektiğini öne sürdüler. Hatta Tevkelev'in kaçmasına izin verece olursa Ebu'l-Hayır'ı da öldürmekle tehdit edeceklerdi. Muhafif grup içindeki diğer kimselerse daha ihtiyatlı davrandılar; Rus güçleri tarafından intikam amacıyla yok edilebilecekleri ve mevcut otlaklarını terk etmeye zorlanacakları konusunda endişelerini dile getirdiler. Bunlar konuşulurken bile bazıları, Hîve hanının 1717'de Prens Bekoviç-Çerkaski'yi ve onun bütün kuvvetlerini yok ettiğini ve hiçbir cezayla karşılaşmadığını öne sürerek, Tevkelev'in öldürülmesi konusunda ısrarcı olmayı sürdürdüler. Sonunda daha ılımlı fikirler duyulmaya başlandı ve öldürme planı artık rafa kaldırıldı. Ebu'l-Hayır, Tevkelev'e, Kazak-

ların “özgür ve zapt edilemez insanlar” olduğunu ve onları dizginleyemeyeceğini büyük bir çaresizlik içinde söyleyebildi.⁵³

Kazaklara yakın bir bölgede, Yayık Nehri boyunda otlakları bulunan Kalmuk tayişi Dorci-Nazar’ın güçlerini birleştirmeyi ve Rus kasabalarına baskınlar düzenlemeyi önermesi, hem Rus karşıtlarına hem de hana ve Rus yanlılarına cesaret verdi. Rus yönetiminin Kalmuk Hanı Çeren-Donduk’u desteklemesiyle, Kalmuklar da benzer şekilde kendi içlerinde hiziplere bölündü; Dorci-Nazar ve diğer tayişiler muhalefete düşmüş oldu.

Kazakların çoğu, hanlarının Rusya ile nasıl bir ilişki içinde olduğunu merak ediyordu. Bu merak Başkurtların, komşuları olan Orta Cüz Kazaklarına düzenledikleri başarılı baskın haberleriyle giderilmiş oldu. Bu vaziyet, Rus yönetiminin Başkurtları kontrol edememesi ve baskınlarını önleyememesi halinde, Rusya korumasının artık önemini yitirdiğinin de ilave bir kanıtıydı. Ebu’l-Hayır tehditlere daha fazla dayanamayarak Tевкеlev’i derhal yanından uzaklaştırmaya karar verdi. Tевкеlev uzaklaştırılmadan hemen önce Ebu’l-Hayır, Rus elçisine Or Nehri üzerine bir Rus kalesi inşa edilmesine itirazı olmadığını söyledi. Sonra da Kazak ileri gelenlerini cazip hediye vaatleriyle tuzağa çekip derdest ederek, Moskova’ya gönderebilir veya kendisi infaz edebilirdi. Ebu’l-Hayır’ın sadakatin-den emin olan Tевкеlev gizlice Ufa’ya gitti.⁵⁴

Tевкеlev’in Küçük Cüz Kazakları nezdindeki diplomatik misyonu, Rus yönetiminin step sınırlarında karşılaştığı klasik bir ikilemi yansıtmaktaydı. Göçebe halkların imparatorluğun tebaası olma statülerinde ısrarcı olmak zor değildi. Ancak yönetim bunu yapmakla, bu halkları özellikle de tebaası olduğunu iddia ettiği diğer topluluklardan koruma sorumluluğunu üstlenmiş oluyordu. Bunu söylemek yapmaktan çok daha kolaydı, zira sınırların açık/geçirgen tabiatı ve göçebelerin sürekli bir hareketlilik içerisinde olması, yönetimin sınırı etkin denetimine engel oluyordu. Tâbi halklar arasında karşılıklı baskınları önleyememek, devletin güvenilirliğini zayıflatıyor ve göçebe halkları, Rusya’nın çıkarlarıyla her zaman uyumlu olmayabilecek başka ittifaklar aramaya mecbur kılıyordu.

Tевкеlev Rusya’ya döndükten sonra, Rus çıkarlarının Kazaklar arasında en iyi şekilde nasıl gözetilebileceği hususundaki görüş-

53 A.g.e., s. 62–67, 79, 81.

54 A.g.e., s. 73–85.

lerini Dışişleri Ofisi'ne sundu. Tevkelev Kazaklarla dost olmanın, hana ve Kazakların ileri gelenlerine cömert hediyeler dağıtmaktan geçtiğini söyledi. Ebu'l-Hayır'ın inşasını talep ettiği kalenin Or Nehri üzerine kurulması gerektiğini bildirdi. Yeni kalenin Astrahan açısından da bazı avantajları olacak; ayrıca Kazaklara güzergah boyunca kervanları korumaları için ödeme yapılırken, Orta Asya şehirleriyle ticareti güvence altına almak için de elzem olacaktı. Eşraftan kimseler rehineleri teslim etmek istemeyecekleri için hükümet, yeni kalede her klanın önemli bir kişi tarafından temsil edileceği ve daha sonra bunların "siyasi rehine" muamele göreceği bir Kazak yargı organı kurmalıydı. Ayrıca bu kale, Rusların steplerde askeri güç gösterisi için uygun bir yer olacak; Kazaklar Rus sınırında baskınlar düzenleyecek olursa, yazlık otlaklarına erişimlerini engellemek için de kullanılabilecekti.

Tevkelev, eşine az rastlanır sezgisi ve pragmatizmiyle, Ebu'l-Hayır'ın Rusya'ya inkıyadını gönülsüz ve şüpheli bulmaktaydı. Ona göre, han, Oyratlar eliyle uğradığı askeri kayıplar ve Kazaklar üzerinde mutlak güce sahip olma arzusunun dolaylı buna mecbur kalmıştı. En sonunda Kazakların, Kalmukların ve Başkurtların hepsinin de dizginlenemez ve güvenilmez halklar olduğunu söyledi. Bu halklardan biri isyan edecek olursa, diğer ikisinin –Rus birliklerinin müdahalesi olmaksızın- isyancıları yok etmek için kullanılabileceğini kaydetti. Tevkelev'in 1733'te sunduğu bu bilgi notu, bölgedeki Rus sömürge politikalarının temellerini de atmıştı. Yönetimin belirlediği amaçlara –Kazakları etkisizleştirmek ve imparatorluğun sınırlarını Asya'ya doğru genişletmek– ulaşabilmesi için, ekonomik teşvikler ve ticari çıkarlarla siyasi ve askeri baskının aynı paydada buluşması gerekliydi.⁵⁵

Orenburg: Doğuya Açılan Pencere

Tevkelev'in önerilerini dikkate alan hükümet bir yıl sonra, İvan Kirilov isimli bir yetkiliyi Orenburg Keşif Heyeti'ne başkanlık etmesi, Orenburg Kalesi'nin planlama ve inşaat işleri için görevlendirdi. Kısa bir süre önce gerçekleştirilen Sibiry ve Kamçatka keşif gezilerinin ardından, bu kez "Yalnızca ölümsüz zafere değil, aynı zamanda imparatorluğu genişletmeye ve onun sınırsız zenginliğini keşfetmeye" yönelik bir başka büyük proje hayata geçirilecekti.

55 A.g.e., S. 40, s. 95–96; S. 43, s. 99–101.

1734 Mart ayında gerekli incelemeleri tamamlayan Kirilov, Tevkelev'in sunduğundan daha detaylı, açıklayıcı ve çok yönlü bir metin hazırladı. Bu metin kısaca "Baş Sekreter İvan Kirilov'un Kazakları Rus Tebaası Olarak Tutma ve Onları İdare Etme Usulleri Üzerine Projesi" başlığını taşıyordu.⁵⁶

Kirilov yapılması planlanan kalenin stratejik önemini, "Başkurtlar ve Kazakların tam ortasında olacak, İdil (Volga) Kalmuklarını Başkurtlardan ayıracak, bizi Oyratlara yaklaştıracak" sözleriyle vurguluyor ve Kazakların, Başkurtlara ve Kazan bölgesine yönelik akınlarını da önleyeceğini dile getiriyordu. Oysa Orenburg, göçebe halkları kontrol etmek ve Rusya'nın güney sınır bölgesini korumaktan çok daha fazlasını sunacak; aynı zamanda Asya'ya ve Asya'daki sınırsız doğal kaynaklara giden ticaret yollarına açılan, Doğu'nun kapısı olacaktı.

Kirilov, Rusya'nın Asya'ya genişlemesini, İspanyolların Amerika'yı keşfiyle karşılaştırıyor; Orta Asya'yı ilhak etme uğruna hiçbir çabadan kaçınılmaması konusunda hükümeti uyarıyordu. Zira Rusya tereddüt edecek olursa, bölgeyi savaşçı Oyratlara ya da varlıklı İranlılara, hatta Doğu Hindistan'a yerleşmiş durumdaki Hollandalılara kaptırabilirdi. Tıpkı Amerika'daki zenginlikten faydalanan İspanyollar ve Portekizliler gibi, Rusya da bölgenin zenginliklerinden –kurşun, tuz, altın, gümüş, yakut, lacivert taşı (lapis lazuli) ve diğer birçok metaller ve değerli taşlar– faydalanabilecekti. Kirilov Orenburg'u; Hîve, Buhara ve Hindistan'dan egzotik ürünler getiren kervanlarla, Orenburg'a ticaret yapmaya gelen Buharalı, Hintli, Ermeni ve hatta Avrupalı tüccarın bir arada olduğu gösterişli bir sahne içinde tasvir ediyordu. Nasıl ki St. Petersburg, Batı'ya açılan bir pencere olarak biliniyorsa, Kirilov'un zihninde canlandırdıklarına bakılırsa, Orenburg da Rusya'nın Doğu'ya açılan penceresi olacaktı.⁵⁷

56 *Materialy po istorii Rossii: Sbornik ukazov i drugikh dokumentov, kasaiushchikh-sia upravleniia i ustroistva Orenburgskogo kraia*, 2 cilt., der. A. I. Dobromyslov (Orenburg: Tip. Sachkova, 1900), c. 1, 1734 god, s. 1–50. Orenburg tarihinin ilk yirmi yılına dair bir kronoloji ve bölge coğrafyası için bkz. P. I. Rychkov, *Istoriia Orenburgskaia (1730–1750)* (Orenburg, 1896), ve aynı yazarın diğer eseri; "Topografia Orenburgskoi gubernii," içinde *Orenburgskie stepi v trudakh P. I. Rychkova, E. A. Eversmana, S.S. Neustroeva* (Moskova: Izd-vo geograficheskoi lit., 1949), s. 41–204. Alton S. Donnelly, Orenburg'un kuruluşu ve bunun Başkurtlar üzerindeki etkisini şu eserinde tartışır: *The Russian Conquest of Bashkiriya, 1552–1740: A Case Study in Imperialism* (New Haven: Yale University Press, 1968). Bununla birlikte, aşağıda nakledilen süreç, Donnelly'nin tasvir ettiğinden hem muhteva hem yorum itibarıyla farklılık arz etmektedir.

57 *Materialy po istorii Rossii*, s. 1, 19, 37–49.

Harita 8: 1755 yılına ait bir Orenburg bölge haritası.

[Kaynak: V. N. Vitevskii, *I. I. Nepliuev i Orenburgskii krai v prezhnem ego sostave do 1758g.*, 3 cilt. (Kazan: Tip. V. M. Kliuchnikova, 1897).]

Bu plan dosyalar arasında yitip gitmedi; 1 Mayıs 1734 tarihinde Çariçe Anna İvanovna planı onayladı ve Kirilov'a bu planı uygulaması için gerekli tüm imkanların sağlanmasını emretti. Ekaterinburg'daki fabrikaların yetkililerine top, mühimmat ve inşaat araçlarının hazır bulundurulması, Ufa valisine inşaat için çalışacak ekiplerin gönderilmesi ve Astrahan valisine de asker sevk edilmesi talimatı verdi. [Diğer yandan] Çariçe, Kirilov'a bazı gizli talimatlar da gönderdi ve Başkurtları, Kazakları, Oyratları ve Hıve'yi birbirlerine karşı manipüle edip, birbirlerine düşürecek eylemler tertip etme vazifesi verdi.⁵⁸

İdil (Volga) bölgesinin orta kısmı ile Ural Dağları'nın güney eteklerindeki kolonizasyon anlayışı XVI. yüzyılın ortalarından beri

58 A.g.e., s. 50-56; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16-18 vv.*, S. 51, s. 115-16.

devam eden bir süreçti. Orenburg'un inşa edilmesiyle Ruslar hızla büyümeyi amaçlıyordu; ancak diğer yandan bu adım yeni, hız kazanmış ve çok daha zorlayıcı/müdahaleci bir kolonizasyon anlamına da geliyordu. 1730-31'de Kama tahkimat hattının inşasıyla, Başkurtları Kazan'dan ayıran bir dizi yeni kale oluşturdu. Orenburg da tıpkı bölgedeki diğer yeni kale ve sınai kasabalar gibi, Başkurt topraklarında ve Başkurt işçilerin çalışmalarıyla inşa edilecekti. Orenburg'un korunması için 20.000 Başkurt *tarhan* (yasak ödemek yerine askerlik yapan, daha alt tabakadan soylular) askere alınacak ve 20.000 *tepter* ve *bobıl* (Bashkurt topraklarında çalışan kayıtlı ve kayıtsız Tatar, Çuvaş ve Mari göçmenler) görev için seferber edilecekti. Çünkü "Rus köylülerini kullanmaktansa bu kimseleri görevlendirmek hem daha ucuz hem de daha verimli" olacaktı. 1736'da Orenburg'un inşa edilmesiyle, Samara Nehri boyunca yer alan ve Samara ile Orenburg kalelerini birbirine bağlayan başka bir tahkimat hattı, Başkurtları güney steplerinden tamamen ayırdı. Kuzeyindeki Kazan bölgesi ile güneyindeki steplerden koparılan ve etrafı gittikçe Rus birlikleri ve kolonizasyon yerleşimleriyle çevrilen Başkurtlar, XVIII. yüzyıl boyunca çok sayıda isyana başvurdu.⁵⁹

Başkurtlar Orenburg'un inşasını Rus İmparatorluğu içinde tedricen kuşatılmalarının bir adımı olarak görseler de Kazak hanları bu durumu memnuniyetle karşıladı. Onlar açısından Ruslar, Oyrat ve Başkurt baskınlarından korunmak için artan güvenlik, genişletilmiş ticaret fırsatları ve hepsinden önemlisi, Kazaklar arasında kendi güçlerinin artması anlamına geliyordu. Orta Cüz Hanı Küçük, albay rütbesine terfi ettirilen ve keşif heyetinde görevlendirilen Tевкелев'e [bir mektup] yazarak, Rusya'nın desteği karşılığında Başkurt isyancılara karşı yardım teklif etti. Böylece "Başkurtlar siz General'den [sic] çekinecek, bizim Kazaklar da kendi hanlarından korkacaktı."⁶⁰ 1736'da Kirilov tarafından desteklenen Küçük ve Orta Cüz Kazak-

59 *Materialy po istorii Rossii*, s. 20-21; *Materialy po istorii Bashkirskoi ASSR*, Böl. 1 (1936), s. 56-57; Donnelly, *The Russian Conquest*, s. 82-95. Bölge komutanı General Rumyantsev, Başkurtlar arasında "Stepan Razin gibi akıllı bir isyancının" ortaya çıkma tehlikesini önlemek amacıyla, 1736'da Başkurtların asi ruhunu ezmek için bir dizi acımasız önlem önerdi. Önerileri arasında, Kazan valisinin izni olmadan Başkurtlar arasında evliliklerin yasaklanması ve valinin izni alınırda da düğün başına bir at vergisi konulması gibi uygulamalar da vardı; bkz. RGADA, F. 248, op. 126, *Dela i prigovory Pravitel'stviuushchego Senata po Orenburgskoi gubernii*, d. 135, ll. 77-90.

60 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16-18 vv.*, S. 59, s. 123.

ları, Başkurt topraklarına baskınlar düzenleyerek, Sibirya ve Nogay bölgelerinde çok sayıda Başkurtu öldürdü veya esir etti.

Orenburg'un inşa edilmesi, yönetimin bazı askeri hedeflerine ulaşmasına ve bölgeyi kontrol etmek için Kazakları kullanmasına yardımcı olduysa da Rusya'nın ticari hedefleri açısından istenilen neticeye ulaşamıyordu. Bir keresinde Buhara, Türkistan, Taşkent ve Hucend'den gelen tüccarlar, Orenburg'a varmakla birlikte Rus muadillerinin orada olmadığını gördüler. Hükümet –klasik bir devlet müdahaleciliği uygulamasıyla– Kazakların Orenburg'daki ticaretinin artmasını teşvik etti ve "Orenburg'daki Rus tüccarların zarar görebileceği" endişesiyle Kazakların, Yayıp Kozaklarıyla ticaret yapmasını yasakladı. Yetkililer, Kazakların ikna edilememesi halinde, Yaitsk [Oral] kasabasındaki Rus mallarının fiyatlarının artırılması, Kazak mallarının fiyatlarının düşürülmesi ve Kazakların sadece sınırlı miktarda tahılı yüksek fiyatlarla satabilmesini emretti.⁶¹

Kazak hanlarının bölgedeki Rus varlığına verdiği desteğe rağmen, her iki tarafın beklentileri de gerçeklerle çelişmekteydi. Ruslar, Kazaklardan, gelip geçen kervanlara ve sınır yerleşimlerine yaptıkları baskınlarda ele geçirdikleri ganimetleri iade etmelerini, Kazaklar toplulukları arasında saklanan kaçkın Başkurt isyancılarını yakalayarak teslim etmelerini ve Rus, Tatar ve Kalmuk esirlerin serbest bırakılmasını istiyordu. Ebu'l-Hayır Han ise cevaben, "Burası Rusya gibi değil, onlar [Kazaklar] emirlerime uymuyorlar" sözleriyle bir kez daha çaresiz halini nazara vermektedir.

Kazaklar üzerindeki otoritesini güçlendirmek isteyen Ebu'l-Hayır, yönetimden komutası altına asker vermesini ve Sir-Derya Nehri üzerinde bir kale inşa etmesini istedi; ancak o zaman Kazaklar üzerinde bir korku havası oluşturabilir, Rusların isteklerini yerine getirip şikayetlerini çözebilirdi. Ebu'l-Hayır'ın söylediği hakikatti: Kazaklar arasında kendisine ve Rus yanlısı dostlarına karşı düşmanlık besleyenler vardı. 1740'ta Kazak isyancıların lideri, Hîve yolunda Rus elçilerini soyup dövdükten sonra, Ruslara sert bir şekilde şunu hatırlattı: "Çariçeye itiba eden yalnızca Ebu'l-Hayır'ın kendisidir, yazılı bağlılık yeminine karşılık Rusya'dan hediyeler alır; bizse tebaa değiliz."⁶²

61 A.g.e., S. 61, 62, s. 125–26; S. 68, s. 132.

62 A.g.e., S. 75–76, s. 175–77

Tıpkı Ebu'l-Hayır'ın Rus taleplerini yerine getirememesi gibi Ruslar da sözlerini tutamadılar. Bu sebeple han, Sir-Derya üzerine bir kale inşa edilmesi konusundaki ısrarlarını sürdürdü. Bölgedeki durumu değerlendirmek için gönderilen Rus temsilci Dmitri Gladişev böyle bir kalenin inşa edilmesini gereksiz buldu. Gladişev'e göre "Ebu'l-Hayır bu kaleyi Kazakları dizginlemek için istiyordu, ancak bunu inşa etmenin Rusya'ya faydası olmayacaktı." Ebu'l-Hayır'ın Hîve hanı olma umutları da Rus birliklerinin de yardımıyla suya düştü. Kazakların büyük çoğunluğunu karşısına alma pahasına Rusya ile yakınlaşma ve askeri desteğine güvenme politikaları acı sonuçlara yol açtı. Bir hükümet yetkilisinin "cesur, hırslı ama kurnaz olmayan bir adam" olarak nitelendirdiği Ebu'l-Hayır, talepleri karşılanmazsa bundan sonra Oyratlara hizmet edeceği konusunda Rus yetkilileri uyardı.⁶³

Görsel 11: Orenburg Valisi İ.İ. Neplüev.

[Kaynak: V. N. Vitevskii, *I. I. Nepluev i Orenburgskii krai v prezhnem ego sostave do 1758g.*, 3 cilt. (Kazan: Tip. V. M. Kliuchnikova, 1897).]

63 A.g.e., S. 76, s. 178–80, 182.

Gladişev, bölgedeki Rus gücünün sınırlarını hatırlatmak ve hükümetin politik retoriğinin steplerin sürekli değişen realitesiyle uyuşmadığını söylemek yerine; Rus kararlılığının daha sert bir şekilde gösterilmesini ve Ebu'l-Hayır ile ileri gelenlerin bağılıklarını yinelemelerinin emredilmesini tavsiye etti. [Ayrıca] olası bir suistimalin önüne geçmek için, tıpkı Büyük Orda'nın Oyratlara gönderdiği gibi, Kazakların da her klandan dört rehineyi teslim etmesi gerektiğine vurgu yaptı. Dahası Gladişev, Kazakların barbar bir halk olduğunu ve Rus mevzuatını anlayamadıkları için; dillerini ve geleneklerini bilen, karar verme yetkisine sahip olan, Kazakları ödüllendirmek ve tutsakların fidyesini vermek için kullanılacak 1.000 rublelik ödeneye sahip bir danışman görevlendirilmesinin çok önemli olduğunu düşünüyordu. Gladişev bu görev için Ufa'da doğan, Kazak geleneklerini bilen ve Tatarca konuşan bir Rus subayı olan Prens Urakov'u tavsiye etti. Son olarak, Gladişev'in raporu şu husustan bahsediyordu: Bazı Kazaklar daha önce Orenburg civarına sığınmışlardı ancak geri dönmek zorunda kaldılar, çünkü Rus yetkililer onların Kalmuk eşlerini alıkoymuş, Başkurtlar da sürülerine baskın düzenlemişti. Bu suistimaller önlenirse daha fazla Kazak Orenburg'a yaklaşacak, yavaş yavaş ticarete muhtaç hale gelecek ve göçebe yaşam tarzını terk edecekti.⁶⁴

Çeşitli göçebe komşularıyla ilişki kurduğu önceki yüzyıllardaki uygulamalarının aksine, Rusya'nın Kazaklara yönelik mevcut yaklaşımı; Kazakları medeni ve imparatorluğun sadık tebaası haline getirmek amacıyla, ticari ve ekonomik teşvikleri artan ölçüde ve bilinçli bir güvenle kullanmaya dayanıyordu. Orenburg'un kurucusu Kirilov tarafından uygulamaya konan bu politikalar, halefleri Vasili Tatişçev (1737-39), Prens Vasili Urusov (1739-42) ve İvan Neplüyev (1742-58) tarafından da uygulandı ve geliştirildi. 1742'de Orenburg'un askeri komutanlarından biri, ağır süvarilere hizmet edebilecek kadar genç ve güçlü atlar karşılığında tahıl takas edilmesine izin verilmesinin hazine için faydalı olacağına dikkat çekti; at başına iki veya üç *çetvert* (XVIII. yüzyılda kullanılan, yaklaşık 125 kg'a eşit bir tahıl ölçüsü) tahıl. Hatta koyunlar bile kârlı bir şekilde takas edilebilirdi; tüccarlara her biri 80 ila 100 kapık karşılığında satılabilirken, Kazaklara bir koyun için 50 kapık değerinde iki *çetverik* (bir *çetvertin* sekizde birine eşit bir ölçü, yani yaklaşık 16 kg) tahıl ve-

64 A.g.e., S. 76, s. 183-84.

riliyordu. Kalmukların, Astrahan ve Tsaritsin yakınlarında yaptığı gibi, Kazakların da tahıla bağımlı olmalarını ve sürülerini Orenburg yakınlarında otlatmaya yavaş yavaş alışmalarını ümit ediyordu.⁶⁵

Aktif merkantilist politikalar izleyen, yeni bir Batılılaşmış Rus elit kuşağı tarafından yönetilen bölge, hızlı bir değişim geçiriyordu. Daha iyi bir yerleşim yeri arayışında olan Orenburg kasabası, 1744'te Yayık'ın daha batısına taşındı ve Sakmara ile Yayık nehirlerinin birleştiği noktada yeniden kuruldu. Asıl Orenburg Keşif Heyeti, önce "Komisyon" olarak adlandırıldı, ardından 1744'te "Orenburg guberniyası" olarak yeniden isimlendirildi; bu durum, keşif amaçlı bir projeden, imparatorluğun tamamen birleştirilip eklemlenmiş bir bölgesine idari geçiş sürecine işaret etmektedir. Yeni guberniya, imparatorluğun en büyük parçalarından biriydi ve dört bölgeden (*provintsi*) oluşuyordu: Batıda İdil (Volga) üzerinde Stavropol, Doğuda Çelyabinsk, kuzeyde Ufa ve güneyde Orenburg.

Bölgenin kolonizasyonu; hükümetin topraklarına el koyduğu, ağır bir vergi yüküyle karşı karşıya bıraktığı ve zorla Hristiyan yapmaya çalıştığı Kazan bölgesinden kaçan, Hristiyan olmayan kimselerin gelmesiyle, kısmen de olsa hızlı bir şekilde arttı. Ancak yönetim, bölgeyi Hristiyan olmayanlar tarafından kendiliğinden kolonize olma sürecine terk etme niyetinde değildi. Esasen bölgeyi Ruslaştırmanın, Rus kontrolünü güvence altına almak olduğuna inanılıyordu. Başkurtlara ait topraklar, yeni bir fabrika inşa etmek ya da maden geliştirme işleri için satın alınabilirdi veya o topraklara, yol ya da kalelerin inşa edilmesi gibi askeri nedenlerle el konulabilirdi. Hükümet, stratejik noktalara yerleşmeleri ve sayıları artan kaleler ile sınai işletmelere tahsis edilmeleri için, bölgeye Rus devlet köylüleri getirdi. Yeni tahkimat hatları ve Rus yerleşimleri, imparatorluğun Hristiyan olmayan nüfusunu çevrelemeye devam etti.⁶⁶

Rusya'nın Orta Asya steplerinde artan askeri ve ekonomik varlığı ile Küçük ve Orta Cüz Kazakları üzerindeki hükümlanlık iddiaları, onu kaçınılmaz olarak bölgesel siyasetin kasırgasına sürüklemekteydi. Güneyde, bölgedeki çıkarları Rus menfaatleriyle giderek daha da zıtlaşan, Nadir Şah'ın İran'ı vardı. Şah'ın tabiiyetine yeni giren halklara iyi davrandığı ve Buhara, Hıve, Aral Denizi Türkmenleri ile Karakalpakların İran'ın himayesini kabul etmeye

65 A.g.e., S. 81, s. 189.

66 Apollova, *Ekonomicheskie*, s. 113–30.

başladığı haberleri geliyordu. Doğuda Oyratlar vardı; Oyrat elçisi yaklaşmakta olan Oyrat ordusu hakkında kendisine haber getirmek ve Oyrat Hanı Galdan Sereng'in (Tseren) taleplerini iletmek üzere 1742 Haziran ayında Ebu'l-Hayır'ı ziyaret etti. Kazaklar, kendi ileri gelenleri arasından aileleriyle birlikte on rehine teslim edecek ve her çadırdan bir tilki haraç vereceklerdi; Ebu'l-Hayır'ın bu koşulları kabul etmemesi halinde, Oyratlar onu helak etmekle tehdit etti.⁶⁷

Oyratların talepleri, Kazaklar arasında görevlendirilen Rus yetkililer tarafından kabul edilemez bulundu. Sonunda Oyrat elçilerine şu cevap iletilti: Ebu'l-Hayır zaten Rusya'nın tebaasıdır. Oyratlara Türkistan ve Taşkent şehirlerinin geri verilmesi karşılığında, barış teklifiyle yaklaşan tarafın Ebu'l-Hayır olduğu ortaya çıktı. Rus yetkililere bunun gerekçelerini izah eden Ebu'l-Hayır, tek amacının şehirleri Rus İmparatorluğu'nun bir parçası yapmak olduğunu iddia etti.⁶⁸ Han, kendi menfaatlerini Rus yetkililere nasıl makul tonda sunabileceğini öğrenmişti.

Rusların, Oyratların ve Rus karşıtı Kazak eşrafın talepleri arasında kalan Ebu'l-Hayır, bir kez daha Rusya'ya bağlanmayı seçti ve himaye talep etti. Kazak ileri gelenlerinin kendisinden, Rus sınırından uzaklaşmasını istediklerini ve bunu reddetmesi halinde, han olarak tanımayacaklarını söylediklerini bildirdi. Bazıları, Kalmukların İdil (Volga) boyundaki otlaklarından geçmeyi ve Kuban'daki Nogaylara katılmayı planlıyordu. Bazıları da Sir-Derya'ya geri dönmeyi, Oyratlara rehine vermeyi ve Karakalpaklarla barışmayı; böylece Rusya'ya karşı, Oyratlar ve Karakalpaklarla yan yana gelmeyi önerdi. Ebu'l-Hayır ise eğer Ruslar kendisini korumazsa, her zaman hoşça karşılandığı Kuban Nehri tarafına kaçacağını söyledi.⁶⁹

Ancak Rus yönetimi, Kazakların iç çatışmalarından ziyade, Oyratların Kazaklara saldırma ihtimalinden endişe ediyordu. Orenburg bölgesinin yeni valisi İvan Neplüev, üstlerine; olası bir Oyrat saldırısında Rus birliklerinin, Rusya'nın "yeni tebaası olan Kazak halklarını" korumasını tavsiye etti. Vali Neplüev ayrıca, Kazakların kaçıp Orenburg ve Yaitsk'teki [Oral] kalelerde koruma talep edebileceği, daha riskli bir potansiyel senaryoya karşı da hükümeti uyardı. Toplarla donatılmış büyük bir orduya sahip olan Oyratlar, Kazakların girmesine izin verilecek olursa, kalelere saldırmaya ve

67 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 87, s. 203; S. 88, s. 210.

68 *A.g.e.*, S. 83, s. 193–94; S. 86, s. 202; S. 88, s. 212.

69 *A.g.e.*, S. 88, s. 211–12.

tahkimat hatlarını yarmaya çalışabilirdi. Neplüyev bu sebeple, Nadır Şah'ın olası taarruzu sırasında Astrahan'ı takviye amacıyla üç yerde –Kazan, Ufa ve Şeşminsk– bekletilen ihtiyat güçlerinin, konuşlu bulundukları mevkilerde kalmaya devam etmelerini önerdi. Senato bu tavsiyeleri kabul edip onayladı.⁷⁰

Bu sıralarda, Ebu'l-Hayır'a ve Oyratlara Rus elçileri gönderildi. Bundaki amaç; Ebu'l-Hayır'a sadakatini teminen bir başka taahhüt daha imzalatmak, Oyratlara ise Aşağı Sir-Derya'daki Küçük ve Orta Cüz Kazakları ile Karakalpakların Rus tebaası olduğunu bildirmekti. Neplüyev, Oyrat Hanı Galdan Sereng'e yazdığı bir mektupta hükümetin görüşünü ilettili: Ebu'l-Hayır uzun yıllardır Rus koruması altındaydı, 1738'de Majesteleri Çarıçeye bağlılık yemini etmişti; iki yıl sonra da Orta Cüz Hanı Abdul Muhammed (Abul Mamet) keza bağlılığını sunmuştu.

Ardından yapılan görüşmelerde Oyratlar, Kazaklardan şikayetlerinin mahiyetini açıklığa kavuşturdular: Oyrat hanı tarafından Rusya, Buhara ve Ürgenç'e gönderilen kervanları yağmalamış ve Oyratlara, Çin'le savaş halindeyken, baskınlar düzenlemişlerdi. Şimdiyse Kazaklar barış istemiş ve rehine teslim etme sözü vermişlerdi. Neplüyev, Kazakların Rus tebaası olduğunu bir kez daha dile getirdiğinde Oyratlar, rehinelerini teslim etmeden Kazaklara güvenilemeyeceğini ve bunun yalnızca Oyratlarla Kazaklar arasındaki bir mesele olduğunu söylediler.⁷¹

Rus yönetimi Kazaklar üzerindeki egemenlik hakkını savunurken, kendisini ister istemez Kazakların hasımlarıyla çatışma içerisinde buldu. Yönetim, Kazakların kendi tebaası olduğunu savunur ve dolayısıyla Kazakların eylemlerinin sorumluluğunu üstlenirken; diğer göçebelere karşı Kazakları kontrol etme ve bunların Rus sınır bölgelerine yaptığı baskınları durdurma imkanı dahi yoktu. Rusların egemenlik iddiasının, iki rakip göçebe halk arasında öteden beri süregelen anlaşmazlıkları çözmede pek faydası dokunmadı.

Sınır Bölgesi İkilemleri: Güç mü Ticaret mi?

Bölgedeki Rus yetkililer, aşına oldukları bir ikilemle karşı karşıya kalmaya devam etti: Hanların eline çok fazla güç vermeden,

70 A.g.e., S. 84, s. 197; S. 85, s. 198–200.

71 A.g.e., S. 93–96, s. 220–237; *Mezhdunarodnye otnosheniia v Tsentral'noi Azii*, c. 1, S. 125, s. 304–5.

Kazaklar üzerindeki Rus kontrolü nasıl güçlendirilebilir? Ebu'l-Hayır'ın, Rusların yardımıyla Kazakların mutlak hükümdarı olma arzusu daima aşikârdı ve bilinen bir durumdu. Yetkilileri bu durumun Rusya'nın çıkarlarına da hizmet edeceğine inandırmak için her zamankinden çok çaba sarf ederken, eski bir Nogay atasözünü Neplüyev'e aktardı: "Bir yılanın bir tane başı ve çok sayıda kuyruğu varsa, kuyrukların hepsi yılanın başını deliğe girerken kolaylıkla takip eder; ama yılanın çok sayıda başı ve tek kuyruğu varsa, bunu yapmak zordur." Neplüyev bundan pek etkilenmedi. [Aksine] Ebu'l-Hayır'ın Rusya'dan daha fazla hediye almaya ilgi gösterdiğini ve diğer Kazak rakiplerine karşı entrikalarında Rusya'yı kullandığını söyledi. Haber kaynakları, Ebu'l-Hayır'ın Orta Cüz Kazaklarını ziyaret ettiği bir gün, Rusya'nın kendi tesiri altında hareket ettiğini söyleyerek, bununla övündüğünü bildirdi.⁷²

Çariçe tarafından "[Bağlılıkları] yeni kabul edilen Kazak ordalarını Rus tebaası olarak idare altında tutmak" için tam yetki verilen Neplüyev, Kazaklar üzerindeki kontrolünü sıkılaştırma-ya karar verdi. Orenburg tahkimat hattının inşası hızlandırıldı. Ebu'l-Hayır'ın, Yayık'ı geçerek daha iyi otlaklara erişme talebi; "Karşı taraftaki otlakların düzenli ve düzensiz birliklerin kullanımı açısından lazım olduğu" gerekçesiyle ve Yayık Kozakları ile Kalmuklar arasında yeniden anlaşmazlıklara yol açabileceği düşüncesiyle reddedildi. Bunun yerine han, sürülerini kışın tahıl da tedarik edebileceği Yukarı Yayık'taki Rus kalelerinin yakınında otlatacaktı. Rusya'da rehin tutulan oğlunun başka bir oğluyla değiştirilmesi talebine de –ikinci oğulun meşru bir eşten değil de bir Kalmuk cariyesinden doğduğu ve taht için daha az kıymetli olduğu için– izin verilmedi. Neplüyev gizli raporunda, hanın en büyük oğlunu rehin almayı, Kazakların sadakatini temin için en iyi yol olarak gördüğünü açıkça belirtti.⁷³

Ruslara sınırlı ölçüde sadakat sunmaya hazırlanan Kazak hanları bile, Rus politikalarının Kazakların bağımsızlığını kaybetmesine yol açığının farkındaydı. Sertleşmekte olan Rus politikalarına ilk isyan eden, Orta Cüz Hanı Abdul Muhammed oldu. Abdul Muhammed'in Oyratlarla müzakerelere giriştiği ortaya çıkınca Nep-

72 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 96, s. 237–48; S. 98, s. 254–58; S. 108, s. 276–81.

73 *A.g.e.*, S. 96, s. 248, 250; S. 104, s. 268; S. 106, s. 273–75; S. 108, s. 276.

lüyev, amirlerinden, Abdul Muhammed'in derhal hain ve isyancı ilan edilmesini ve Rus yetkililer tarafından kendisine bahşedilen han unvanından mahrum bırakılmasını istedi. Ebu'l-Hayır da Neplüyev'in izlediği politikalardan son derece rahatsızdı ve mustarip olduğu konuları iletmışti. Oğlunun rehin olarak tutulmasına itiraz ediyordu, çünkü "Çocuklarını rehin olarak tutulmamaları için değil, Majesteleri Çariçeye hizmet etmeleri için vermişti." Ardından, oğlunu Rusya'ya gönderilen ve alıkonulan bir elçiye benzetti; halbuki kendisi Rus elçilerini hiç zorla alıkoymamıştı. Orsk'taki Rus kalesinde halkından bazı kimselere çürümüş çavdar ekmeği yedirildiğini ve orada öldüklerini; yine bu kalede kendisinin küçültücü muameleyle karşılandığından, hakarete uğradığından ve bu karşılama nedeniyle Kazaklar arasındaki saygınlığının yerle bir edildiğinden bahsetti. Hepsinden kötüsü de halkının, onun Rusya'ya güvenmesinin tüm halkını mahvedeceğine inanmasıydı. İran şahına hizmet etmekte olan bir Türkmen şefinin –kendisinin Rusya'dan aldığı az sayıda ödülün aksine– yedi kasaba ve taşınması için kırk deveye ihtiyaç duyacak kadar çok hediye ile ödüllendirildiğini söyleyerek kendisiyle alay etmişlerdi. Sonunda Ebu'l-Hayır, Neplüyev'i, haksızlığa uğramasına ve hizmetinin karşılığını almamasına rağmen sadık kalmaya devam ettiğine temin etti; Türkistan ve Taşkent'e gitmesi için kendisine yapılan teklifleri kararlı bir şekilde reddettiğini söyledi. Ebu'l-Hayır, Neplüyev ile biraraya geldiği bu görüşmede aralarındaki ilişkileri düzeltmeyi umuyordu, ancak mesajının yerine ulaştığından emin olmak için, Çariçeye de bir şikayet mektubu gönderdi.⁷⁴

Kazak halkından bazı kimseler ve ileri gelenler, hanlarının sıkıntılarını yazılı olarak bildirmesinden farklı olarak, Rus politikalarından memnuniyetsizliklerini, Orenburg hattındaki Yayık Kozakları ve Rus kalelerine baskınlar düzenleyerek ifade etmeyi tercih ettiler. Senato 1743'te Kazaklara karşı Başkurtları ileri sürme fikrini değerlendirdi, ancak Başkurtlar güvenilirmez bulunduğu için bu planı reddetti. Bunun yerine, Yayık Kozakları, İdil (Volga) Kalmukları ve Astrahan'dan düzenli birlikler bu amaç için kullanılacaktı. İtidal telkin etme sırası bu sefer Neplüyev'deydi; Petersburg'daki üstlerine güç kullanımının son çare olması gerektiğini, Rusya ile savaşmaktansa barışın avantajlarına ikna etmenin Kazakları daha uyumlu hale

74 A.g.e., S. 96, s. 248; S. 105, s. 269–72; S. 109, s. 281–82; S. 113, s. 290–92.

getirip sakinleştireceğini söyledi. Neplüev, hanın rehin tutulan oğulları meselesinde, bir sınır kasabasında ikamete mecbur etmek yerine, eğitim görmelerine ve imparatorluk sarayında ikametlerine izin veren özel bir karara ihtiyaç olduğunu kaydetti.⁷⁵ Sınır bölgelelerinden alınan rehineler, majestelerinin tutsakları olacaktı.

Neplüev sonraki yıllarda da Kazakların ticaret yoluyla ve barışçıl şekilde angaje edilmesini savunmayı sürdürdü. Dışişleri Ofisi yetkililerine göre imparatorluğa hiçbir faydası olmayan aksine zarar veren Kazaklara karşı, Rus olmayan düzensiz birliklerin kullanımı konusunda Dışişleri'nin sunduğu önerilere hep karşı çıktı. Neplüev düzensiz birliklerin Kazaklara fazla zarar veremeyeceğini düşünüyordu. Esasında Kazaklar sınır hattı civarında sürülerini otlattıkları sıralarda, Rus sınır bölgeleri Kazak akınlarına karşı güvendedi, çünkü baskınları planlarken sınırdan uzaklaşmış oluyorlardı. Neplüev bu ve buna benzer diğer bazı sebeplerden dolayı, Kazakları yakınlarda tutma ve Rus şehirleriyle artan ticaretlerini destekleyerek onları yumuşatıp zayıflatmanın en iyi yol olduğunu düşünüyordu. Yetkililere böyle bir politikanın başarısının zaten aşikâr olduğunu, son dört yıl içerisinde (1743-1747) Kazakların 14.000'den fazla at alıp sattığını, bu atların bilahare Astrahan'daki Rus tüccarlar tarafından kârla satıldığını söyledi. Artık Kazakların halk tabakasından kimseler de Rusya ile ticaret yapmaya ilgi duyduğuna göre, Ebu'l-Hayır'ın hırslarını dizginleme ve Rusya'nın ona olan bağımlılığını azaltmada bu insanlardan faydalanılabilirdi.⁷⁶ Neplüev, askeri adımlar için hazırlık yapan St. Petersburg'un aksine; önce seçkinleri ardından halkı angaje etmeyi, sonunda da Rus çıkarları doğrultusunda her ikisini birbirine karşı kullanmayı, daha tedrici ve dönüştürücü bir taktik olarak görüyordu.

Yeni kurulan Rus şehirlerindeki ticaret gerçekten de hızla artıyordu. Kazaklar sadece 1747 yılında 7.000 at ve 28.000 koyunu takas etmişlerdi. Kalmuklar gibi Kazaklar da gümrük vergilerinden muaf tutuldu (bunun yerine, bu vergiler Rus ve yabancı tüccarlar tarafından ödenmekteydi). Kaşgar, Buhara ve Hıve'den çok sayıda tüccarın mallarını Rus kasabaları Orsk, Orenburg, Yamışev ve Semi-palatinsk'e getirmesine izin verildi.⁷⁷

75 A.g.e., S. 114, s. 292-94; S. 119, s. 302-7.

76 A.g.e., S. 135, s. 341-48.

77 A.g.e., S. 139, 142, 144, 149-51.

Ancak kervan ticaretinin artması ve Rusya pazarındaki değerli malların cazibesi, ticaret yollarının kontrolü için çekişen ve Rus şehirlerindeki ticaretten daha büyük bir pay almak için yarışan çeşitli Kazak toplulukları arasındaki mevcut husumeti daha da artırdı. Ebu'l-Hayır'ın, Orta Cüz'deki rakibi Barak Sultan ile bir kez daha sürtüşmeye girmesinin nedeni buydu. Tüccarların güvenli geçişi konusundaki tartışmalar giderek arttı ve Ebu'l-Hayır'ın öldürüldüğü bir kavgayla sonuçlandı. Ebu'l-Hayır'ın öldürülmesinden kısa bir süre önce, 1748'de bölgeye gelen Tevkelev durumu bu şekilde aktarmıştı. Diğer iki farklı rapor –biri Ebu'l-Hayır'ın dul eşi Bupay'a (Pupai), diğeri Kazaklardan bir Rus tercüman olan Emagul Gulev'e (Yakov Gulyaev olarak da bilinir) aitti– ise; kavganın aslında talan ve ganimet için yapıldığını bildiriyordu; Büyük Orda'daki akrabalarına katılmak için Karakalpaklardan ayrılıp yola çıkan 2.000 Kazak aile esir alınmıştı.⁷⁸

Şartlar ne olursa olsun, Ebu'l-Hayır'ın ölümüyle Rus yönetimi yeni bir ikilemle karşılaştı: Yeni han kim olmalıydı? Neplüyev ve Tevkelev, St. Petersburg'daki hükümete bazı tavsiyelerde bulundular. Neplüyev, Kazak hanlarının gerçek bir güce sahip olmadıklarını ve unvanı babadan miras almadıklarını, ancak sultanlar arasından seçildiklerini söyledi. Bu nedenle Çariçenin onay vereceği bir adayı seçtirmek önemliydi, böylece gelecekte hükümet tarafından bir hanın atanması mümkün olabilecekti. Tevkelev, üç Kazak Ordasının tümünün asıl ve alt klanlarının isimlerini içeren ayrıntılı bir rapor sundu. Seçilmesi muhtemel iki aday vardı: Ebu'l-Hayır'ın oğlu ve varisi Nur Ali ile Ebu'l-Hayır'ın katili Barak. Tevkelev ve Neplüyev bu konuda aynı fikirde değildi. Güçlü bir hanın Kazakları daha iyi kontrol edeceğine inanan Tevkelev, Barak'ın adaylığını destekledi. Neplüyev ise Kazaklar arasındaki mevcut bölünmeleri işaret ederek, bunun Rus çıkarlarına daha iyi hizmet edeceğini, böylece iki tarafın da çok güçlü veya çok zayıf olmasına izin vermeyeceğini savundu.⁷⁹

78 A.g.e., S. 152, s. 392–95; S. 153, s. 397–98; S. 165, s. 424; S. 166, s. 425; GAOO, F. 3 os. 1, d. 18, ll. 194–203.

79 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 152, s. 394–95; S. 153, s. 401; S. 154–56, s. 404–8. Ölen kocasının yerine oğlu Nur Ali'yi han olarak görmek isteyen Bupay, bu amaçla; Barak'ı güvenilir ve Rusya'dan ziyade Oyratlar ve İdil (Volga) Kalmuklarıyla ittifak kurmaya meyilli olarak tasvir etmişti. (GAOO, F. 3 op. 1, d. 18, ll. 31, 129).

Neplüeyev'in öngördüğü şekilde, Ebu'l-Hayır'ın oğlu Nur Ali'nin Rus desteğini arkasına almış olması, Küçük ve Orta Cüzler arasında yeni bir husumet başlattı. Nur Ali, Rus yönetiminin yardımıyla, birkaç önde gelen soylu tarafından han olarak seçildi, ancak halk desteğinden yoksun kaldı. Orta Orda'nın ileri gelenlerinin çoğu kendisini kabul etmedi, onun yerine Barak'ı han olarak tanıdılar. Tevkelev, daha fazla Kazağın Nur Ali'ye destek vermesi için, yeni seçilen hana yıllık nakit (para) ve tahıl verilmesini önerdi. Bu durum diğer Kazaklara, Nur Ali ve halkının Rusya'nın gerçek tebaası haline geldiğini açıkça gösterecekti.

1749 Mayıs tarihli bir imparatorluk fermanıyla, Nur Ali'ye han unvanı verildi. Nur Ali, altın işlemeli bir halının üzerine diz çöktü, St. Petersburg'dan talep edilen usulde yemin etti ve Kur'an'ı öptü. Nur Ali'nin maiyetindeki ileri gelenler de "Asya örfüne göre" ayakta durdu ya da etrafında oturdu. Daha sonra kendisine bir kılıç, kürk şapka, palto ve mührünün eklendiği, özel hazırlanmış bir buyruk verildi.⁸⁰ Nur Ali'nin Rus makamları tarafından han unvanıyla yetkilendirilmesi, Rusya'nın itaatsiz Kazakları imparatorluğun sadık tebaasına dönüştürme yolundaki çabalarında hem sembolik hem de gerçek nitelikte bir başka adımdı.

Nur Ali Han ve Sadakatin Sınırları

Resmi merasime ve yeni hanın sadakat teminatına rağmen, Kazaklarla Rus yetkililer arasındaki ihtilaflı konular kolayca çözülmedi. Ancak yeni han, babasından daha esnek tabiatlı olduğunu kanıtladı. İlk zamanlarında Kazaklar arasından Rus tutsakları toplayıp iade etmesi istendiğinde, Nur Ali tanıdık bir cevap verdi: Kazaklar üzerinde böyle bir gücü yoktu çünkü onlar "steplerin özgür insanlarıydı" Bu durumda, mağdur olan tarafa suçluların sürülerine veya mallarına zorla el konmasına izin veren göçebe bir gelenek olan *barımtan*ın uygulanamayacağını da ekledi. Ardından Rus elçi, Rusların bazı Kazak soylularını alıkoyup, bunları esirlerle takas etmesini önerdi. Nur Ali, Orenburg'a ticaret için geldiklerinde yakalanmalarında fayda gördüğü yaklaşık elli Kazak ileri geleninden oluşan bir listeyi memnuniyetle teslim etti. Rus yetki-

80 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 165, s. 419–20; S. 166, s. 425–32; S. 167, s. 432–38; S. 168, s. 437; S. 175, s. 444–46.

lilerle Kazak hanı arasında şimdilik yeni bir çeşit işbirliği zemini tesis edilmiş oldu.⁸¹

Kaçınılmaz olarak, hanın yetkililerle gizli anlaşması daha fazla tartışmaya yol açtı. Bazıları Nur Ali'nin yanında yer aldı ve diğer Kazakları, eğer Rusya'nın koruması olmasaydı, Oyratların elinde yok olacakları konusunda ikna etmeye çalıştı. Fakat çoğunluk, otlaklarının yakınında yer alan Rus kalelerinden zaman geçtikçe daha fazla endişe duyuyor; Rusya'nın niyetinin, daha önce Başkurlara yaptığı gibi Kazakları kuşatmak ve boyun eğdirmek olduğuna inanıyordu. 1750'de Barak Sultan'ın ölümü üzerine, Kazaklar arasında karşit görüşte olanlar, Orta Orda'dan Batur Sultan'ı han seçti.⁸²

Başkurlarla benzerlik kurulması, çok da abartılı değildi. 1755'te Rusya İmparatorluğu'ndaki yuvalarından kaçan, 1500'den fazla haneden oluşan bir Başkurt topluluğu sığınmak üzere Kazaklar arasına gelmişti. Kaçak Başkurlar, kendi iradeleriyle Rus tebaası haline geldiklerini, yasak ödemeyi kabul ettiklerini, çeşitli hizmetlerde bulunup çalıştıklarını izah ettiler. Başlangıçta, Kazaklar gibi onlara da çeşitli ayrıcalıklar tanınmış, fakat sonrasında hükümet onlardan daha fazlasını istemeye başlamıştı. Durumları her yıl daha da kötüye gitmişti ve şimdi kendilerini doyuramayacak kadar sefalet içindeydiler. Yazılı dilekçeleri Çariçeye ulaşmamış, valiye yaptıkları yazılı taleplere de aldırış eden olmamıştı. Vali, Çariçeye dilekçe gönderilmesini yasaklamış, halktan pek çok kimseyi yakalatmış, yakalananlar işkence görmüş ve pek çok kimse öldürülmüştü; artık kendi topraklarında da sularında da özgür değillerdi. Toprak olmadan nasıl yaşayabilirlerdi? Askeri birlikler gelip yerlerini viran etmiş, ağaçları henüz arı kovanları üzerindeyken kesmiş, kaleler inşa etmişlerdi. Başkurları ağaçları kesmeye, hendek kazmaya, taşları kesmeye, ulaşımı sağlamaya, askeri devriyelere katılmaya ve daha yüksek fiyatlara tuz almaya zorlamışlardı. Ve en yoksul Başkurlar, Hristiyan yapılmıştı. Sonunda çaresiz kalan ve iyice yoksullaşan halktan bazı kimseler kaçmış, Rus yetkililerse her bir kaçak için geride kalan bir Başkurtun infaz edilmesini emretmişti. Her ne kadar kalanlar için endişelenseler de kaçmaya karar vermişlerdi: "Ve eğer Çariçe kendisine bağlı hizmetkârlarına artık ihtiyaç duymuyorsa, o zaman onlar da orada

81 A.g.e., S. 178, s. 451; S. 190, s. 493-97; S. 191, s. 497-98.

82 A.g.e., S. 190, s. 496; S. 196, s. 510-11; S. 197, s. 515-17.

kalmak istemiyorlardı.” Başkurtlar, Kazakları aynı yazgıyla yakında karşılaşabilecekleri hususunda uyardılar.⁸³

Nur Ali, Başkurtların yaşadığı ve anlattığı gaddarca hikayelerden etkilenmedi, onların uyarılarını da dikkate almadı; daha ziyade, sunacağı hizmetleriyle Rus yetkilileri etkilemeye ve bu süreçte zenginleşmeye çalışıyordu. Bir yandan da Vali Neplüyev’e, kaçak Başkurtlardan ulaşabildiklerini takip ettiğini ve onlara sığınak sağlayanların da sert muameleye maruz bırakıldığını bildirdi. Sonrasında birçok Başkurt öldürüldü. Yakalanan erkek başına on kısırak, kadın veya kız çocuğu başına on beş kısırak, çocuk başına beş kısırak verdi, “Babalar çocuklarından, anneler kızlarından ayrıldı” ve Kazaklar arasında dağıtıldı.⁸⁴

Nur Ali bile Rus kaleleri tarafından mütemadiyen kuşatılmalarına gözlerini yumamadı. Neplüyev’e bir mektup yazarak, İlek Nehri üzerindeki tuz madeninin yakınında inşa edilen yeni Rus kalesinin yıkılması talebini iletti. Kazakların sürülerini otlatmak için ciddi miktarda toprağa ihtiyaç duyduklarını, ama Rus kaleleri nedeniyle sadece Yayık Nehri boyunda değil, İlek boyundaki otlakların da yakında kullanılamaz hale geleceğini bildirdi. Yetkililer, talebini dikkate almayacak olursa, Kazakların bu toprakları bırakıp gideceğini ve hanlık yapacağı kimsenin kalmayacağını söyledi. Neplüyev kararlıydı, İmparatorluk kararnameleleri Kazakların Yayık’ı geçmesini yasaklamaya devam etti.⁸⁵

“Aydınlanmış” Valiler

Rus yönetimi, Çin’in Orta Asya’ya yayılmasını kontrol etmek için uzun yıllar Oyratları destekledi. Ancak 1758’de Oyratlar bağımsız bir siyasi varlık olmaktan çıktı, sonunda Çin orduları tarafından mağlup edildi ve bir çiçek hastalığı salgınıyla haritadan silindi. Şu durumda, genişleyen ve rekabet halindeki iki imparatorluk, Qing Çin’i ve Rusya, arasındaki tek tampon bölge olarak kalan Kazakların bağlılık ve sadakatini güvence altına almak, her zamankinden öncelikli bir zorunluluk haline geldi.⁸⁶

83 A.g.e., S. 210, s. 539.

84 A.g.e., S. 210, s. 540.

85 A.g.e., S. 206–7, s. 533–36; S. 211–14, s. 540–48.

86 I. Ia. Zlatkin, *Istoriia Dzhungarskogo khanstva, 1635–1758*, 2d ed. (Moskova: Nauka, 1983), s. 290–302; Barfield, *The Perilous Frontier*, s. 292–94.

Birkaç yıl önce tümgeneralliğe terfi eden Aleksey Tevkelev ve emekliye ayrılan Neplüev'in yerine atanan Petr Riçkov, Dışişleri Ofisi'nde üst kademedeki yetkilileri derhal harekete geçmeye ve Küçük ve Orta Ordaları Rus tarafına gönüllü olarak katmaya, bir başka deyişle onları kazanmaya çağırdı. Kazak şeflerinin hediyeyle kolayca ikna edilebileceğinden hiç şüpheleri yoktu, çünkü "Kazaklar kaypak ve açgözlü insanlardı, her şeye el atmaya hevesliyidiler."⁸⁷

Rusya'nın bölge politikalarını yeniden ele alan Tevkelev ve Riçkov, 1759'da Rusya'nın Kazaklarla devam eden angajman ilişkisini savunan ayrıntılı bir rapor sundular. İlk olarak Orenburg haritasına göre, stepler boyunca 7.500 km'den fazla bir alanı işgal eden Kazak otlaklarının bulunduğu konumunu tanımladılar: Hazar Denizi'nden Guryev yakınlarında Yukarı Yayık'a, Uy ve Tobol nehirleri boyunca Zverinogolovskaya Kalesi'ne, ardından Sibirya bölgesinde İşim ve İrtiş nehirlerine ve yukarı İrtiş'ten Yamişev Kalesi'ne kadar. Kuzeyde, Orenburg ve Sibirya tahkimat hatlarına ait kaleler ve müstahkem mevzilerle karşılaştılar. Güneydeki komşuları Türkmenler, Hîveliler, Arallılar (Aral Denizi Türkmenleri), Küçük Karakalpaklar, Buharalılar, Türkistan, Taşkent ve Oyratlardı. Tevkelev ve Riçkov, Küçük ve Orta Cüzlerin birlikte bölgedeki en zorlu gücü teşkil ettiğine dikkat çekti. Her iki Orda tek bir güçlü lider altında birleşmiş olsaydı, öncelikle ateşli silahlarla donatılmış 50-60 bin atlıdan oluşan bir ordu toplayabilirdi. Sırf geleneksel bağımsızlıkları ve bir hanın güçlü otoritesinden hoşlanmamaları nedeniyle, ordularının mevcudu genel anlamda 10-20 bin atlı civarındaydı.⁸⁸

Yereldeki askeri komutanlardan birkaçı farklı görüşe sahipti. Kazakların yalnızca Rus sınırında hasarlar verdiklerini iddia ederek, yok edecek ya da toplu göçe zorlayacak cezalandırıcı bir askeri hareketle, Kazakları tek seferde ve tamamen saf dışı bırakmaya çok istekliyidiler. Tevkelev ve Riçkov ise, bu tarz düşünen komutanların steplerle ilgili konularda tamamen bilgisiz olduklarını düşünüyorlardı; Kazakları bozguna uğratmak için yeteri kadar Rus askeri bulunmadığına işaret ettiler. Askeri hareketle hedeflerine ulaşamaya-

87 V. N. Vitevskii, *I. I. Nepluev i Orenburgskii krai*, Cilt 3, s. 900; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16-18 vv.*, S. 219, s. 553-54. Çariçe Elizaveta 1758 Mart ayında, Nur Ali Han'a Çinlilere saldırması talimatı verdi; bkz. *Kazanskii Universitet: Rukopisnyi otdel*, S. 4866.

88 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16-18 vv.*, S. 225, s. 572.

cakları hususunda ısrarcıydılar, zira Kazaklar kaçabilir ve bilahare misilleme için çeşitli baskınlar düzenleyebilirlerdi.

Bunun yerine, Tevkelev ve Riçkov kendilerine ait bir “Aydınlanma Manifestosu” sundular: “Tüm bir halkın ulusal örfünü ve eski geleneklerini değiştirmek en zor kısım olsa da, yeni tâbi halkları [*novopoddanye narody*] yönetme meselelerinde, en başından itibaren onların gelenek ve göreneklerinin farkında olmak ve devletin çıkarlarının gerektirdiği şekilde, adalet ve ölçülülük yoluyla onlara rehberlik etmek en önemli husustur.” Kazakların Rus tesirine, iki yüz yıldır Rus tebaası olan ancak yeni yeni beşeri ve medeni bir duruma (*liudskost'*) ulaşan Başkurlara kıyasla daha yatkın olduğunu vurguladılar. Kazaklar ticarete, diyet ekmek yemeye kış için saman yapıp depolamaya çoktan alışmaya başlamışlardı. Ticaret onları zamanla ehilleştirir, yerleşik hayata geçmeleri beklenebilirdi; tıpkı göçebe Başkurlarda olduğu gibi.⁸⁹

Tevkelev'in yirmi yıl önce hazırladığı bazı özel politikaları da detaylandırırdılar. Örneğin rehine talep etme uygulamasına son verilebilir; bunun yerine, bir Rus kasabasında yaşayacak birkaç yerel eşraftan müteşekkil bir konsey oluşturulabilirdi. Kazaklar bu şekilde, Kazak eşrafı Ruslara verilen rehineler olarak düşünmek yerine, bunun bir adli müessese olduğuna inanabileceklerdi. Bir hanın otoritesi, halkını daha iyi kontrol edebilmesi için biraz güçlendirilmelidir, ancak bunun dozu çok fazla olmamalıdır. Han Rus yönetimi tarafından atanmalı, böylece aday olacak kişiler Kazak ileri gelenlerinin nüfuz ve baskısından kurtarılmalıdır. Sultanlardan birini, ileride han olmak üzere kollayıp hazırlamak önemliydi. Hana ve sultanlara yıllık gelir verilirken, ileri gelenlere ise tarhan statüsü verilmelidir.

Bu rapora göre, düzenli birlikler kullanılarak Kazaklarla askeri düzlemde karşı karşıya gelmek makul değildi, çünkü sayıca çok fazlaydılar ve hareket kabiliyetleri yüksekti. Bunun yerine, Kazaklar arasında düşmanlıkları tetikleyerek ve Başkurlar, Kalmuklar ve Kazakları birbirlerine düşürerek onları kontrol altında tutmak en iyisiydi. Son olarak Kazakların, Çin'in daveti üzerine kandırılarak uzak doğuya –daha önce Oyratların hâkimiyeti altındaki steplerin boş kısımlarına– doğru ilerlemelerini önlemek için her türlü çaba gösterilmeliydi.⁹⁰

89 A.g.e., s. 575–77.

90 A.g.e., s. 578–90.

Görsel 12: Orenburg'daki kervansaray. 1840'ların başında yapılan bina ilk haliyle, Rusya'nın askerlik hizmetindeki Başkurtların bölgede seyahat ederken barınmaları için şehir surlarının dışında inşa edilmişti. Mimarı Alexander Briullov'du.

[Kaynak: V. V. Dorofeev, Nad Uralom-rekoi
(Çelyabinsk Iuzhno-Ural'skoe knizh. izd., 1988), s. 122.]

Tevkelev ve Riçkov'un hazırladığı bu detaylı metin, Rusların Kazaklara yönelik politikalarının araç ve hedeflerini açıkça ortaya koyuyordu. Uzun vadede yerleşik hayata geçmeleri, uygarlığın nimetlerinden hisselerini almaları ve sadık tebaalar olmaları bekleniyordu. Bunun yanında, Rus sınır bölgelerine yönelik herhangi bir tehdit oluşturamayacak kadar bölünmüş ve zayıflatılmış; ancak komşularına ve mütecaviz Qing Çin'ine karşı kullanılabilecek kadar da güçlü olmalıydılar.

1761'de benzer politikalar, küçük nüanslarla, Sibiryta tahkimat hatlarındaki Rus komutanlardan Tümgeneral von Veimarn tarafından detaylandırıldı. General ayrıca Kazaklar için evler ve hayvanla-

rı için de ağıllar yaparak, onları “yumuşatmak” (*iznejit*) istiyordu. Bir yandan da Kazakların koyun ve at sürülerini zayıflatmak için gizlice çalışmalar yapılmasını önerdi. Bunu yapmanın yollarından biri Kazak sürülerini samana alıştırmaktı, böylece açık stepelerde artık hayatta kalamayacaklardı. Özel gizli komisyon, tavsiyeleri değerlendirdi ve kabul etti. Bu tür politikaların tek bir istenmeyen sonucu olabilirdi: Çaresi kalmayan yoksul Kazakların, çok daha fazla baskına yönelmesi. Bu sebeple, Kazakların Rusya sınırına yakın yerlerde yerleşimini destekleme projesi münasip bulunmadı.⁹¹

Orenburg Valisi D.V. Volkov, Nur Ali Han'ın 1763'teki ziyareti sırasında Rusların fikirlerini ve tutumlarını en açık ve etkili şekilde izah etti. Nur Ali'nin talepleri (Kazak kaçakların iadesi, Kazakların kışlık otlaklarını kullanmak üzere Yayık'ı geçmelerine izin verilmesi, Kazak rehinelerin serbest bırakılması ve gümrüksüz ticarete izin verilmesi) yıllarca dikkate alınmadı. Rus yanlısı tavırları sebebiyle suçlanan, kendi halkı tarafından “Rus hanı” olarak tesmiye edilip alaya alınan Nur Ali, valiyle bir araya gelerek görüşlerini savunmak üzere Orenburg'a geldi.

Kendisi ve beraberindeki dört sultan, vali ve birkaç general tarafından valinin evinde kabul edildi. Bu görüşmeler, üç yıllığına gümrüksüz tahıl alabilme izni dışında, iki tarafı da eskiden beri süregelen karmaşık sorunların çözümüne yaklaştırmadı. Ancak vali bu vesileyle, Kazak hanına; daha uygar hale geldikleri ve Rusya'nın hayırhah himayesi ve yardımlarından yararlanabildikleri için ne kadar şanslı olduklarını söyleme fırsatını buldu. Han yerleşik hayata geçmeyi seçmiş olsaydı, göreceği şuydu: “Hükümdarın elindeki medeniyetin gücü öyle yücedir ki doğayı bile dönüştürebilir. Haşmetli hükümdarların bilgeliği ve tebaalarının itaatiyle, kışlar yaza, yazlar da kışa tebdil edilebilir.” Halkların gelişimini bir insanın gelişimine benzeterek sözlerini sürdürdü: Önce bir çocuk, sonra genç bir adam ve ardından da bir yetişkin. Rus halkı da bu aşamalardan geçmiş ve artık olgunluk ve yetişkinlik çağına erişmiştir.

Valinin bu teşviklerindeki ima oldukça açıktı: Göçebe Kazaklar, çocuklara benziyordu. Yardımsever Rus hâmilerinin gözetiminde yerleşik hayata geçerlerse, zamanla değişip olgunlaşabilirlerdi. Nur Ali, Kazakların gerçekten de küçük çocuklar gibi olduklarını kabul etti ve üzerlerinde daha fazla kontrol kurabilirse, onları daha hızlı

91 A.g.e., S. 246, s. 630–32.

geliştirebileceğini sözlerine ekledi; fakat kasabalar ve askerler olmayınca itaatlerini temin edebilmesi zordu.⁹²

Ancak o sıralarda Rusya'nın askeri varlığı, uygarlık getirici rolünden çok daha görünür haldeydi. Sayıları gittikçe artan kale ve kasabalar, Kazak otlaklarını sıkıştırmaya devam ediyordu ve Küçük ve Orta Cüzlerin İrtiş Nehri'ni geçmesi artık yasaktı. Orta Cüz'ün başındaki Ablay Han, Çin imparatoru ve Osmanlı padişahına elçiler gönderdi, bölgeyi tümüyle terk etmeyi düşünüyordu. Nur Ali Han bile aynı amaçla Çin ve İran'a sefaret heyetleri göndermekteydi; Kazakların Yayık'ı daha sık geçtiklerine dair haberler geliyordu.

Buna rağmen, Rus yönetimi tüm bu uyarıları umursamadı. 1764'te Dışişleri Ofisi tarafından II. Katerina'ya sunulan ayrıntılı bir raporda yetkililer, Asya'daki durum hakkında endişelenmek için hiçbir neden olmadığını söylediler; çünkü "Asya'nın tamamı dahi kargaşaya sürüklense, oradaki sorunu kontrol etmenin birçok yolu bulunmaktadır." Kazaklara gelince; Yayık Kozakları, Kalmuklar veya Başkurtlar tarafından dizginlenebilirlerdi, ancak Başkurtlar Müslüman olduğu için onlara daha az itimat edilebilirdi. Rapor, Kazaklara yönelik politikaların olduğu gibi kalmasını öneriyordu: Rehine tutma uygulaması devam etmelidir, Yayık'ı geçmek yasaklanmalıdır, vaftiz edilmiş Kazak kaçkınların geri verilmesi Hristiyan yasalarına aykırıdır. Rapor devam ediyordu: Nihayetinde, Kazakların imparatorluk sınırlarına yakın olması her ne kadar faydalı olsa da Kazaklar hala güvenilemeyecek bir topluluktan ve imparatorluğun diğer halkları ile çatışmalarını önlemenin tek yolu onları uzakta tutmaktır.⁹³ Görünen o ki Tevkelev ve Riçkov tarafından önceden yapılan uyarıların çoğu merkezde sağır kulaklara çarpmıştı.

Pugaçev İsyanı

Rus yönetiminin, güney sınır bölgelerindeki vaziyeti yönetme becerisine olan itimadı, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile savaşı sırasında (1768-74) imparatorluğun tüm güney sınırı, olabilecek en uygunsuz zamanda kontrolden çıkınca paramparça oldu. Kalmukların 1771 Ocak ayındaki toplu göçü, şiddeti ve büyüklüğü itibarıyla Rusya ve Avrupa'da ciddi dalgalanmalara sebep olan, bir isyan ve ayaklanmalar zincirini harekete geçirdi.

92 A.g.e., S. 250, s. 639-41; S. 256, s. 653-54, 658.

93 A.g.e., S. 261, s. 669-74; S. 263, s. 677; S. 267, s. 683; S. 276, s. 702.

Rus İmparatorluğu'nun genişlemesi, yönetimin sınır bölgelerini ve buradaki halkları askeri, ekonomik ve idari yapıyla daha fazla bütünleştirme politikalarının, güney sınırında yaşayan çeşitli halklar üzerinde olumsuz etkileri oldu. 1771'de Kalmuklar kendilerini Rus tahkimat hatları, Kozaklar, tarımsal yerleşimler ve balıkçılık işletmeleri tarafından kuşatılmış halde buldular. St. Petersburg'daki yönetim tarafından uyarıları dikkate alınmayan Kalmuklar, İdil (Volga) kıyılarını terk etmeyi ve Qing Çin'inin Oyratları yok etmesiyle boşalan Cungan steplerine geri dönmeyi tercih etti. Göç yollarının çetin şartları ve Kazak baskınları, Kalmuklara ve sürülerine büyük zarar verse de bu göç Rus yetkililer tarafından engellenmedi.⁹⁴

Kalmukların kolaylıkla gidişi ve bunu durdurmak için hemen hiçbir şey yapılamaması, insan ve silah gücü bakımından Rus sınır garnizonlarının zafiyetlerini iyice ortaya çıkardı. 1771 ve 1772 yıllarının yaz ayları boyunca Yayık Kozakları arasında bir dizi küçük kargaşa çıktı. Bu kargaşanın nedenleri Kalmuklar ve Kazaklardan sıkça duyulan şikayetlere benziyordu. Yayık Kozakları, askerlik hizmetini yerine getirmeleri konusunda artan hükümet baskısı ve son dönemde, kaçan Kalmukları takip edip çatışmaya girmekten dolayı tükendiklerini söylediler. Aynı zamanda hükümetin, Kozaklara altı yıllık nakit ve tahıl ödeneği borcu vardı. Kozaklar arasında katı bir askeri disiplin uygulamaya çalışan Rus askeri komutanların gelişi, bardağı taşıran son damla olmuştu.

Kozaklar arasındaki karışıklıkların sebebini araştırmak için 1772'de bölgeye gönderilen bir Rus subay; endişelenmek için ciddi bir sebep olmadığını, Kozakların her şeye bolca sahip olduğunu ve tuz ile alkollü içkilerde serbest ticaret ayrıcalıklarından yararlandıklarını bildirdi. İsyanların bölgedeki komutanların su-iistimallerinden kaynaklandığını, bunun da kolayca hal yoluna konulabileceğini kaydetti.⁹⁵ Lakin bu güven telkin edici raporun üzerinden bir yıl bile geçmeden; Başkurtlar ile imparatorluğun Hristiyan olmayan diğer birçok halkının da iştirak ettiği, Emelyan Pugaçev liderliğindeki Yayık Kozakları, XVIII. yüzyılın en büyük Jacquerie'si⁹⁶ haline gelen süreçte, devlete karşı kıyam etti. Daha önce Kalmuklar, Başkurtlar ve Kozakları, Kazaklara karşı kullan-

94 Detaylar için bu bölümün ilk kısmına bakınız.

95 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18-19 vv.*, S. 1-4, s. 3-14.

96 *Jacquerie* İsyanı, Fransa'nın kuzeydoğusunda, 1358'de köylülerin soylulara karşı giriştiği isyan.-ç.n.

mayı planlayan bölgedeki Rus yetkililer; Pugaçev'e karşı yardım istemek için Kazaklara haber gönderdi.

Kazaklarınsa zihninde, elbette öncelikle kendi çıkarları vardı. Nur Ali ve kardeşi Dos Ali, bir yandan Orenburg'daki yetkililere bu durum karşısında sadakatlerini belirtip güvence verirken; bir yandan da Pugaçev'e mektup yazıp, ona "Tüm Rusya'nın İmparatoru" şeklinde hitap ederek, hizmetine girmeyi vadettiler. Bu tür durumlarda her zaman olduğu gibi, göçebeler bir kez daha; bir taraf açık bir üstünlük elde edene kadar, güç için her iki hasımla da aynı hizada durmadan, vaziyetten istifade etmek için pozisyon almayı tercih etmişti.⁹⁷

Pugaçev, Kazaklar için neyin önemli olduğunun gayet farkındaydı. Tatarca yazdığı mektuplarda Kazakları "toprak, su, otlak, silah ve mühimmat, tuz, tahıl ve kurşun" ile ödüllendireceğine söz verdi. Bunun üzerine bazı Kazaklar Pugaçev'in ordusuna katılmayı tercih etti, ganimet fırsatlarını değerlendirmek isteyen diğerleri de Rus yerleşimlerine baskınlar düzenledi. Nur Ali, Kazakları kontrol edemediğini belirtip, rakibi olan kardeşi Dos Ali Sultan'ı Pugaçev'in destekçisi olmakla suçlayarak kendisini savundu. Nur Ali'nin Pugaçev ve Kuban Nogaylarının yanında yer aldığına ve tüm Rus sınır bölgesi boyunca saldırı başlatmaya hazırlandıklarına dair söylentiler vardı. Esasında Nur Ali tarafsız kalmayı seçti, sadece neticeyi bekliyordu. Nur Ali, Rus idaresine yardım etmek için hiçbir şey yapmadı; ancak yardım talebini geri çevirdiği için kendisini kaburgalarından asmakla tehdit eden Pugaçev'e de destek vermedi.⁹⁸

Hükümetle isyancılar arasındaki mücadelenin en bariz sahnesi, kalesi bölgede stratejik açıdan önem taşıyan Orenburg'du. "Oklar ve mızraklarla Orenburg'u ele geçiremeyen" isyancılar şehri kuşattı. Bazı Kazakların "Orenburg'u ele geçirebilseydik, diğer tüm yerler de elimize düşerdi" dedikleri nakledilir. 1774 baharında isyancılar, Rus ordusuna ait büyük bir birliğin sevkini engelleyemedi ve kuşatma kaldırıldı. Bir Rus subay, Binbaşı M. Vaganov, Rusya'nın isyancılar karşısındaki kaçınılmaz zaferini iletmek üzere Nur Ali'ye gitti ve son Kazak baskınlarında ele geçirilen 256 Rus'u bulup iade

97 A.g.e., S. 9–13, s. 18–25. Cf. Kalmukların 1670'lerdeki Razin isyanında ve diğer pek çok örnekte de bu hareket tarzı müşahade edilebilir.

98 A.g.e., S. 25–26, s. 50–54; S. 27, s. 60; S. 32, s. 74; *Istoriia Kazakhskoi SSR*, c. 1 (1957), s. 272–79.

etmesini istedi. Nur Ali bir kez daha halkı üzerinde otoritesinin olmadığını ve onları kontrol edemediğini ifade etti.⁹⁹

Nur Ali mübalağa etmiyordu. O ve Kazak sultanlarının çoğu Rus karşıtı faaliyetlere girmek için dikkatli davranırken, Kazak ileri gelenlerinin birçoğu ve halk Rus sınırındaki baskınlara katılmaktaydı. 1774 yazında Orenburg tahkimat hattı boyunca konuşlanmış durumdaki Rus birlikleri, Pugaçev'in ayaklanmayı yeniden canlandırmaya yönelik son girişimini bastırmak üzere Kazan bölgesine sevk edildi. Kazaklar sınır boyunca 240'tan fazla baskın düzenledi ve birçok insan ve sürüyü ele geçirdi.¹⁰⁰ Sırım Batur, bu baskınlarda en önde gelen liderdi.

Sırım Batur Meselesi

Sırım Batur, Pugaçev'in en aktif destekçilerinden biri olarak Rus yetkililerin dikkatini çekti. 1775 Haziran ayında Rus komutanlardan birine, Sırım ve yanındakileri ne pahasına olursa olsun takip etmesi, ölü veya sağ ele geçirmesi emredildi. 1775 yılının sonunda Pugaçev ayaklanması sona erdi. Pugaçev Moskova'da idam edildi ve cesedi dörde bölündü. Sırım ise ortadan kaybolmuştu, sekiz yıl sonra Kazakları, Nur Ali Han ve onun gibi Rus taraftarlarına karşı kıyam etmeye çağırarak üzere yeniden ortaya çıktı.¹⁰¹

Pugaçev ayaklanması acımasız bir şekilde bastırıldı. Ancak Rus yönetimi bölge politikalarını yeniden değerlendirmek yerine, isyanı Rus askeri varlığının zafiyetine bağladı; sonuçta sahadaki askeri varlığını artırdı ve halk üzerindeki kontrolünü sıkılaştırdı. Kazakların uzun süredir devam eden şikayetleri çözülmeden kaldı ve git-tikçe genişleyen Rus kaleleriyle birlikte, Kazakların otlaklara ulaşabilmesi en acil sorun haline geldi.

Hükümet, Kazakların İdil (Volga) ile Yayık arasında olan ve Kalmukların göçünden sonra boş kalan otlakları kullanma talebini defalarca reddetti. Rus yetkililer, 1782'de Kazakların Yayık'ın batı yakasındaki otlaklara girmesine sınırlı izin verdi. Yönetim bu bölgeyi artık "sınır içindeki" (*vnutrenniaia storona*) topraklar olarak ilan etti ve Kazakların ancak sınır yetkililerinden izin alıp geçiş ücreti ödemeleri halinde Yayık'ı geçebileceklerini bildirdi. Rusya'nın step-

99 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18–19 vv.*, S. 27, s. 54–62; S. 32, s. 74.

100 *A.g.e.*, S. 34, s. 76; *Istoriia Kazakhskoi SSR*, c. 3 (1979), s. 105.

101 *Istoriia Kazakhskoi SSR*, c. 1 (1957), s. 278; *Viatkin, Batyr Srym*, s. 195–98.

ler üzerinde teritoryal sınırlarını dayatmasına Kazakların tepkisi de tıpkı Kalmukların tepkisine benziyordu: “Otlar ve su Tanrı’nındır.” Niçin bir ücret ödeyeceklerdi?

Kazak halkının ve ileri gelenlerinin hayal kırıklığı 1783 yazında yeni boyutlara ulaştı. Nur Ali Han’ı, Rusların kuklası gibi davranmakla ve Rusların kural ve kısıtlamalarından yararlanan tek kişi olmakla suçladılar. Soruna bir çözüm bulma ümidiyle, Rus başkentine, II. Katerina’ya mektup yazdılar ve Nur Ali’yi Yayık Kozaklarıyla birlikte kendi halkına karşı komplo kurmakla suçladılar. Hanın, Yayık Kozaklarını, Yayık’ı gizlice geçen Kazaklar hakkında bilgilendirdiğini ve bu kişiler Kozaklar tarafından yakalandıktan sonra, tutsakların akrabalarından fideye toplayıp bunu yine Kozaklarla paylaştığını anlattılar.¹⁰²

Mevcut şartlar, 1783 kışında steplerde meydana gelen bir doğal afetle daha da kötü bir hal aldı. Steplerin donması Kazakların sürülerinden büyük kayıplara neden oldu. Kazaklar kalan sürülerini kurtarmak için Yayık’ı geçme girişimlerinde bulunsalar da Rus yetkililerce bir kez daha geri itildiler. İyice umutsuzluğa kapılan Sırım Batur ve diğer soylular, Yayık Kozaklarına karşı bir dizi cezalandırıcı baskınlar düzenledi. Baskınları önleyemeyen Nur Ali, Rus askerlerinden isyancıları bastırmak için yardım talep etti. Fakat isyancılar 1785 yılı itibariyle, Kazakların çoğunluğunu temsil ediyordu ve Nur Ali’den uzaklaşmışlardı. Orenburg’u da kapsayan Simbirsks ve Ufa vilayetlerinin yeni atanan genel valisi Baron Osip İgelstrom, Nur Ali’nin durumu artık kontrol edemeyeceğini düşünüyordu. İgelstrom doğrudan isyancılara bir mektup yazarak, esirlerin iadesi ve bağlılık yemini etmeleri halinde, Rusya’ya karşı düşmanca davranışlarını affedeceğine söz verdi.¹⁰³

1785 yazında, Kazak ileri gelenleri Rusların teklifini görüşmek için bir araya geldiler. İdil (Volga) ile Yayık arasında kalan stepleri kullanmalarına müsaade edilirse, baskınları geçici de olsa durdurmaya gönülsüzce onay verdiler. Pugaçev ayaklanmasının izlerini ve Kozaklardaki geleneksel özgürlükleri hatırlatacak izleri silmek için Yayık, yakın zaman önce Ural Nehri olarak yeniden adlandırılmıştı. İlâveten Kazaklar, Ural Kozaklarının kendilerine yönelik baskınlarının durdurulması ve Nur Ali Han’ın tahttan indirilmesi konusun-

102 *Istoriia Kazakhskoi SSR*, c. 1 (1957), s. 282–83.

103 *Viatkin, Batyr Srym*, s. 193–205.

da ısrarcıydılar. Bu şartları kabul edip etmemekte tereddüt içinde kalan İgelstrom, Kazak soyluların Nur Ali Han'a karşı nefretinin büyüklüğünden bahisle, başkentten talimat istedi.

Han unvanının artık kaldırılması, Küçük Orda'nın her biri seçilmiş bir şef tarafından yönetilen üç küçük cüze ayrılması ve bir Sınır Mahkemesi kurulmasına dair ayrıntılı talimatlar, bizzat II. Katerina'dan geldi. Çariçe, Kazakların sadakatini ve barışçıl niyetlerini pekiştirmek için, Kazan Tatarları arasından sadık mollalar seçmeyi ve maaşlarını ödeyerek, onları Kazaklar arasında görevlendirmeyi de münasip buldu. Kazakların yakında düzensiz Rus milis güçlerine dönüşeceğine, inşa edilecek şehir merkezlerine yerleşeceğine, medeniyet ve ticarete adapte olacağına inanıyordu.¹⁰⁴

Rus politikalarında bazı değişiklikler yapıldı. Yönetimin desteğini handan soylulara doğru yöneltmek, Kazakları bölmek, anlaşmazlıkları Sınır Mahkemeleri aracılığıyla çözmek ve Kazakları Tatar-Başkurt Müslüman din adamları tesiriyle medenileştirmek gibi değişikliklerin hepsi; Katerina'nın Aydınlanma ideallerini Rus İmparatorluğu'nun "şiddet eğilimli" ve "vahşi" tebaasını ehlileştirip medenileştirmek için uygulamaya konulan uyumlu politikaların bir parçasıydı. Bu politikalar Katerina tarafından geliştirilmesine, genişletilmesine ve onaylanmış olmasına rağmen, Genel Vali İgelstrom'a atfedildi ve sonrasında da "İgelstrom Reformları" olarak anıldı.

İgelstrom, Rusya'nın doğu ve batı sınır bölgelerinde uzun süreli hizmetlerde bulundu ve bu görevleri boyunca Çariçenin fikirlerini etkin bir şekilde uygulamaya koydu. Orenburg'a atanması, Kırım'ın ilk valisi olarak ortaya koyduğu başarı ve deneyimlerinden yararlanmak içindi. Orada da tıpkı Kazak steplerinde olduğu gibi, politikalarının esası aynıydı: Rus idari ve yasal sistemini biraz değiştirip düzenleyerek, Müslüman nüfusu imparatorluğa entegre etmek. İgelstrom söz konusu entegrasyonu gerçekleştirebilmek için, Rus politikalarına sıcak bakan çeşitli yerel gruplarla işbirliğine önem veriyordu. Özellikle de Kırımlılar ve Kazaklar arasındaki Müslüman ulemâ sınıfının üyeleri öncelikli hedefiydi; filhakika bu kişilerin birçoğu başarılı bir şekilde işbirliği sürecine dahil edildi.¹⁰⁵

104 PSZ, c. 22, S. 15,991, s. 142-44; S. 16,292, s. 493-95; S. 16,400, s. 604-6; ayrıca bkz. 4. Bölüm.

105 İgelstrom'un Kırım deneyimleri için bkz. Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars* (Stanford: Hoover Institution Press, 1978), s. 71-78.

Görsel 13: II. Katerina'nın, Kazak Küçük Ordası'nın Bayul klanının ileri gelenlerini muhatap, sadakatleri ve muteber davranışları için imparatorluğun teveccühünü ifade eden fermanı.

[Kaynak: Kazanskii Universitet, Rukopisnyi otdel, Kazan, Tataristan, S. 4875.]

Genel valinin planlarının St. Petersburg'un tam desteğini aldığından haberi olmayan Nur Ali Han, talihsizliklerinin tek kaynağının İgelstrom olduğunu düşünüyordu. Mevkiini kurtarmak için son bir girişimde bulunan Nur Ali, doğrudan Savaş Dairesi Başkanı [Harbiye Nâzırı] Prens G. Potemkin'e başvurdu ve İgelstrom'u şikayet ederek; valiyi, Rusya'nın sadık bir tebaası olmasına rağmen kendisini görmezden gelmekle ve Sırım ile Rus sınır bölgesine saldıran diğer isyancılara güvenmekle suçladı. Ancak elindeki gücü yitiren birinin sadakatinin de artık bir kıymeti kalmamıştı; şikayetleri cevapsız kaldı.

1786'da Rus yönetiminin açıktan destek verdiği Sırım, Nur Ali'ye saldırdı; eşlerini alıkoymdu ve hanı Uralsk'a (eski adıyla Yaitsk) kaçmaya zorladı. Aynı yılın ilerleyen dönemlerinde Nur Ali Orenburg'a getirildi, hanlık unvanı elinden alındı ve Ufa'ya gönderildi. Nur Ali'nin kardeşi Er Ali, hanın geri dönmesi için ilgili yerlere ulaştı; fakat İgelstrom, Nur Ali'nin kendi rızasıyla geldiğini ve onu şim-

di geri göndermenin, devam etmekte olan Kazaklar arası ihtilafın ortasında güvenli olmayacağını söyledi. Kibarca üretilen bahaneler ve ikiyüzlülük bir yana, baron gerçek durumu Er Ali'ye uzun bir mektupla açıkladı: Bölgeyi yönetmek için ilk geldiği sıralarda, Kazakları Çariçeye sadakatlerini terk etmiş halde bulunduğunu, baskın ve talanla uğraştıklarını fark ettiğini izah etti. Hana sınırdaki zorbalığın durdurulması için yaptığı çağrılar boşa gitmiş; han, Kazakları kontrol edemediğini söylemişti. Bu durumda, İgelstrom'un doğrudan halka (*narod*) ulaşmaktan başka seçeneği yoktu. Sonuç olarak Sırım Batur, yedi sultan ve 168 soyluyla birlikte, toplamda 21.900 haneyi temsil eden bir bağlılık yemini sunmuştu. Er Ali'ye dostça bir tavsiyede bulunarak; Kazakların geri kalanına iştirak edebileceğini, Sınır Mahkemesi'ne katılabileceğini ya da bir şekilde uzaklaşıp gidebileceğini kaydetti.¹⁰⁶

Hükümet, Yayık Kozaklarına baskınlarını durdurmalarını ve İdil (Volga) ile Ural arasında otlaklar açmalarını emrederek, Kazaklarla barış koşullarını yerine getirmeye devam etti; tüm bunların Kazak ekonomisi üzerinde süratli ve olumlu bir etkisi oldu. 45.000'den fazla Kazak hanesi sürülerini otlatmak için Ural Nehri'ni geçti. Orenburg'daki hayvan ticareti (koyun ve at sayısı olarak); 1785'te toplam 204.164'ten, sonraki iki yılın her birinde 370.000'in üzerine çıktı.¹⁰⁷

Aynı sıralarda, Kazaklar arasında yapısal değişiklikleri amaçlayan Rus politikaları, kaçınılmaz şekilde ters etki doğuruyordu. Hem Küçük hem de Orta Ordaların Kazak soyluları, Nur Ali Han'ın serbest bırakılmasını talep etti. Halktan kişiler bile Nur Ali'nin değiştirilmesini desteklediklerini, ancak hanlık mevkiinin ilgasını istemediklerini açıkça belirtti. Son olarak, Sırım'ın bir Osmanlı elçisiyle irtibat halinde olduğu ve Buhara ve Hîve'yle birlikte, Rusya'ya karşı Osmanlı öncülüğünde bir ittifaka katılmaya hazırlandığı öğrenildiğinde, Sırım ve halk tabakasına destek verme stratejisi sorgulanmaya başladı.¹⁰⁸

Bir başka Rus-Osmanlı savaşının (1787-91) ortasında, Orenburg'da görevli Albay D. Grankin'e, steplerdeki durum hakkında rapor hazırlaması emredildi. Grankin'in 1788'de Savaş Dairesi'ne

106 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18–19 vv.*, S. 62–64, s. 114–16; S. 66, s. 118–21; S. 70, s. 126.

107 Viatkin, *Batyr Srym*, s. 240–41; Apollova, *Ekonomicheskie*, s. 249.

108 GAOO, F. 5, op. 1, d. 44, ll. 5, 86.

[Harbiye Nezâreti] sunduğu ayrıntılı ve eleştirel rapor, sorunlara açıkça işaret ediyordu. Grankin, Küçük Orda Kazaklarının 1786'da Rus egemenliğini kabul etmelerinin, yönetime sadakatlerinden değil, daha fazla hediye almak için ve tamamen açgözlülükten olduğunu kaydetti. Üstelik çoğu soylu ve ileri gelenler (*znatnye bei i starshiny*) bu bağlılığı kabul etmezken, bağlılık yemini edenler yalnızca halktan kimselerdi. Oysa halk bile bunu, yönetim tarafından Müslüman Ruhani Meclisi'ne [Rusya Müslümanlarının Merkezî Dinî Nezâreti (Müftülük)] başkanlık etmek üzere yeni görevlendirilen müftü Muhammedcan Hüseyinov'un kendilerine, Hristiyanları kandırmanın ve Hristiyanların taleplerini hediyeler karşılığında yerine getirmenin iyi bir şey olduğunu söylemesinden sonra yapmışlardı. Sonrasında Müftü Ruslara, tüm Kazakların Çarîçeye bağlılık yemini ettiklerini iletmişti. Esasında yemin edenler 2.000'den fazla hane değildi, bir başka deyişle Küçük Orda nüfusunun beşte biri kadardı; çünkü Kazaklar farklı yerlere dağılmışlardı ve aralarında yemin etmenin ne olduğunu bilmeyenler vardı. Müftü ilerleyen zamanlarda Kazakların sadakat yemini konusunda Majestelerini memnun etmek için yalan söylediğini itiraf etti. Grankin raporuna devam ediyordu: Kazakların İslam ile bağları zayıftı ve çok az mollaları vardı. Sınır Mahkemesi, seçilen Kazaklar ilgili görevlere uygun olmadığı için işe yaramamıştı. Yeni politikalar da Rus yerleşim yerlerine ve kervanlara yönelik saldırıları durduramamıştı. Başkurtlar ve Ural Kozakları ile sınırda devriye atmanın maliyeti artmıştı ve Kazaklar sadece o yıl 70.000 rublelik maddi hasara neden olmuştu.

Albayın askeri düzende çalışan zihnindeki çözüm, Kazaklara daha fazla idari ve askeri yöntemlerle baskı yapmaktı. Kendisine maaş bağlama vaadi karşılığında, Nur Ali'nin halkına bir mektup yazarak; han unvanının kaldırılması ve Küçük Orda'nın dörde bölünmesinin gerekliliğini açıklamasını ve Sınır Mahkemesi'ni cüzün her bir bölümünden altı ileri gelen kişi, Tatarca bilen bir Rus sekreter ve bir molla ile yeniden kurmaları konusunda yönlendirmesini tavsiye etti. Son olarak, Kazan ve Simbirsk bölgelerinde yaşayan köylüler; Samara, Uil, Ural ve Sakmara nehirleri boyunca yerleşmeye teşvik edilmeliydi; Stavropol Kalmukları ile Ural ve Orenburg Kozakları ise tahkimat hatları boyunca yerleşeceklerdi. Böylece Kazakları böl-yönet politikaları, tüm sınır hattı boyunca

yerleşen Ruslar ve düzensiz askeri birlikler sayesinde daha etkili hale getirilecekti.¹⁰⁹

1789 yılına gelindiğinde, yönetimin Kazak steplerindeki politikaları, iki hasım grubun ortaya çıkmasına sebep oldu: Biri, Sırım liderliğindeki ileri gelenler ile halktan; diğeri ise Er Ali liderliğindeki yönetici hanedanı destekleyen soylu ve ileri gelenlerden oluşuyordu. Hanı ve onu destekleyen grubu kontrol altında tutmak için halkı destekleme politikasının, ne Kazakları dizginlemede ne de sınırları istikrara kavuşturmada başarılı olamadığı giderek daha açık seçik görülüyordu. Sorunun bir kısmını, hükümetle Kazaklar arasında öteden beri süregelen girift sorunların hem Kazak soylularının hem de halkın çıkarlarını etkilemesi oluşturunuyordu. Her iki hizbe mensup Kazaklar da; Ural'ın batı yakasındaki otlakların kullanımı için verilen izinlerin seçmece olmasını, Rusya'ya kaçanların iade edilmemesini ve yetkililerin suiistimallerinin sona ermemesini protesto etmekteydi. Ayrıca Rusların, Kazaklar ile Ural Kozakları arasında önceden beri süregelen *barımtay* yasaklama ve bunu Sınır Mahkemeleri ile değiştirme girişimlerine tepkiliydiler. Buna mukabil hükümet ise, Kazakların sınır boyundaki baskınlarına devam ettiklerini kaydedip, tıpkı kendisinden önceki Kazak hanları gibi Sırım'ın da baskınları durduramadığı ya da durdurmaya istekli olmadığı suçlamasını yöneltti.¹¹⁰

St. Petersburg, İgelstrom'a, Kazakları bölerken aynı zamanda hanın konumunu güçlendirecek şekilde politikalarını düzenlemesi talimatı verdi. Oysa İgelstrom, Rus siyasi ve hukuki sistemini Kazaklara dayatma planlarından vazgeçmek istemiyordu; 1789 Ekim ayında başka bir teklif sundu: Orda'yı her birinde yerel bir mahkeme olacak şekilde altı kısma ayırırken, Orda'nın da üzerinde bir ana yönetim kurulmasını önerdi. Nur Ali, han unvanıyla Orda'nın baş yöneticisi olabilirdi. Ancak St. Petersburg'daki ruh hali hızla değişiyordu. Buhara'dan gelen mollaların, Kazakları Rusya'ya saldırmaya teşvik eden tahrikkâr sözleri ve sınır boyunda artan Kazak baskınları, hükümetin politikalarını tersine çevirmesine yol açtı. Halkı

109 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18–19 vv.*, S. 70, s. 125–32. Müftü Muhammedcan Hüseyinov, Müslüman Ruhani Meclisi'nin başkanlığını 1789'dan 1824 yılına kadar yürüttü; bkz. Michael Kemper, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789–1889* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998), s. 50–66.

110 Viatkin, *Batyr Srym*, s. 242–45; *Materialy po istorii Kazakhskoi SSR (1785–1828)*, c. 4 (Moskova-Leningrad: AN SSSR, 1940), S. 15, s. 74–76.

desteklemek ve Kazakları bölmek yerine, şimdi bir kez daha hanın konumunu güçlendirerek kontrolü sağlamaya çalışıyordu.

Görsel 14: Buhara’da Kur’an Kiraati.

[Kaynak: *Aziatskaia Rossiia* (St. Petersburg: Izdanie Pereselencheskogo Upravleniia, 1914), c. 1, s. 176.]

Politika değişikliği sinyali, A. A. Peutling’in 1790 baharında İgelstrom’un yerine Ufa genel valisi olarak görevlendirilmesiyle açıkça verildi. Peutling, sefelinin aksine, Albay Grankin’in problem olarak gördüğü meselelerin askeri yollarla çözülmesi gerektiği kanaatindeydi. Kazakların Ural Nehri’ni geçmesini yasaklarken, Ural Kozaklarının da onlara karşı saldırılar düzenlemesine izin verdi. Buhara’daki Müslüman din adamlarının etkisine mukabele etmek amacıyla, Sırım ile yapılan müzakerelerde Rus çıkarlarını gözetmek üzere Ufa’dan Müftü Muhammedcan Hüseyinov’u gönderdi. Müftüye, Kazaklara hediyeler vererek veya Rus esaretindeki Kazakların serbest bırakılacağı sözü vererek onları yatıştırmaması talimatı verildi. Bunun yerine, Rusların şartlarını kabul etmeyecek olurlarsa ciddi bir ceza görecekları konusunda ikaz edileceklerdi.

Müzakereler sırasında; Kazakların hoşnutsuzluğunun farkında olan Müslüman din adamlarının, Müslümanları kafir Rusların bas-

kısından kurtarmak için Kazakları bir araya getirmeye çalıştıkları ortaya çıktı. Sırım bile Rusya ile ilişkileri desteklediği için kâfir olmakla suçlandığını belirtti. Görüşmelerin ardından bazı ileri gelenler, müftünün kendi Kur'an yorumuna dayanarak, Müslümanların Rus İmparatorluğu'nun tebaası olmasının dini kaidelere aykırı olmadığı hususunda kendilerini ikna ettiğini dile getirdiler. Sırım ve maiyeti; Nur Ali'nin Kazaklar arasına dönmesine, han yetkilerine sahip olmaması şartıyla gönülsüzce rıza verince, zayıf da olsa bir uzlaşma sağlanmış oldu.¹¹¹

Ancak anlaşmaya varmak için artık çok geçti. İmparatorluk yönetimi, Rus çıkarlarını daha etkin koruyabilmek amacıyla, Sırım ve hizbinden uzaklaşarak, hanın eski otoritesini yeniden tesis etmeye karar verdi. 1790 yazında Nur Ali Han Ufa'da öldü. Oğlu Esim, halkın önde gelenlerinin çoğunluğunca han seçilse de Rus yönetimi bunu kabul edilebilir bulmadı. Hükümet bunun yerine, kendi adayı Er Ali'nin başa geçmesi için uğraşıyordu. Yönetici hanedanın soyluları ve bazı ileri gelenler, kimin han olması gerektiği konusunda anlaşmak üzere Orsk yakınlarında toplandı. Genel vali, seçimin sonucuyla ilgili herhangi bir şüpheye mahal verilmemesi için, seçim bölgesine topçu destekli düzenli ve düzensiz Rus birliklerinden oluşan oldukça büyük bir kuvvet gönderdi. 1791 Ocak ayında Er Ali, han ilan edildi.

Yetkililerle bir anlaşmaya varma ümidini kesmeyen Sırım, bir başka bir uzlaşma arayışı için başvurdu. Kazakların kendi hanlarını seçmelerine izin verilmesi şartıyla, hanlık otoritesinin restorasyonunu kabule hazırdı. Israrla, Er Ali'nin halk desteğine sahip olmadığını ve adaleti sağlayamayacağını söylüyordu. Sırım, Rus yönetiminin Baron İgelstrom ile arasındaki anlaşmayı ihlal ettiğini öne sürdü. Bu anlaşma, Ebu'l-Hayır hanedanından kimsenin han seçilmemesini ve ödemelerin doğrudan eşraf içinden 61 kişiye yapılmasını öngörüyordu. Halbuki Er Ali, han olarak atanmış ve ileri gelenlere son üç yılda herhangi bir ödeme yapılmamıştı.¹¹²

İtirazı reddedilen Sırım, Rusya'ya karşı savaş başlattı. Sırım ve diğer ileri gelenler tarafından imzalanan ve Genel Vali Peutling'e teslim edilen bir mektupta; vali ve yönetiminin yetkilerini kötüye

111 Viatkin, *Batyr Srym*, s. 271–86.

112 *A.g.e.*, s. 305–7; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18–19 vv.*, S. 74, s. 134; S. 78, s. 137; *Istoriia Kazakhskoi SSR*, c. 3 (1979), s. 122–23.

kullandığı, Kazakları baskıyla veya ödemeler ve hediyelerle satın alarak itaatkâr birer köle ve asker yapmak istedikleri iddia edilmekteydi. İmza sahipleri bu durumun tıpkı Nogay, Başkurt ve Kal-mukların kaderiyle aynı olduğunu belirterek, Kazakların başına da benzer bir durumun gelmesine izin vermeyeceklerini söylediler. Rus karşıtı Müslüman din adamları, Buhara, Hîve ve Kazak halk-larından çok sayıda kimseyle ileri gelenler tarafından desteklenen Sırım ve arkadaşları, sınırdaki Rus birliklerine ve yerleşim yerleri-ne saldırdı. Vali Peutling herhangi bir arabuluculuğu kabul etmedi. Bunun yerine Sırım'ın başına 3.000 rublelik ödül koydu, Ural Ko-zaklarının elini serbest bıraktı ve onlara destek gönderdi.¹¹³ Valinin kimseyi dinlemeyen hali, Kazaklar üzerinde sürekli devam eden kısıtlamalar, yerel yönetimin suiistimalleri ve steplerde yaşanan şiddetli donma olayları; daha fazla Kazağı, Rus sınır bölgelerine saldırılarında Sırım'a katılmaya yöneltti.

Yereldeki komutanların raporları yönetime, handan ziyade ile-ri gelenlere daha fazla güvenmeyi salık veriyordu. Kazakları diz-ginlemenin en iyi yolunun, askeri usuller değil "Onları yerleşik hayata geçmeye teşvik etmek" olacağını vurguluyordu. Ordaların dağıtılması/bölünmesi, Sınır Mahkemeleri kurulması, cami, okul ve hastaneler inşa edilmesi çağrısında bulunan bu raporlar, esasen Ba-ron İgelstrom'un on yıl önceki önerilerini yeniden gündeme getir-mekteydi. Fikirlerini daha da inandırıcı kılmaya çalışan General Ia. Bouver, II. Katerina'ya bir mektup sunarak; müteveffa Prens G. A. Potemkin-Tavriçeski'nin de Kazakları bölmenin ve yerleşik hayata geçirmenin faydalı bir adım olduğunu savunduğunu yazdı. [Ayrı- ca] Kazak steplerinde güvenliğin sağlanmasının, Hindistan'a doğ- rudan bir kara ticaret yolu açacağını da sözlerine ekledi.¹¹⁴

Er Ali 1794 yazında öldüğünde, Rus yönetimi artık kendi aday- larını han olarak kabul ettirmek niyetinde değildi. Askeri çözümlere istinat etmenin olumlu sonuç vermemesi gerçeğinin farkına varıl- ması St. Petersburg'u, Vali Peutling'i geri çağırmaya ve yerine çok daha ılımlı biri olan S. K. Viazmitinov'u getirmeye zorladı. Yeni vali neredeyse hiç vakit kaybetmeden, Ural Kozaklarını sınırlandıran ve Kazakların Yayık'ı geçişine izin veren emirler verdi. Hükümet

113 Viatkin, *Batyr Srym*, s. 311, 317-20.

114 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18-19 vv.*, S. 81-83, s. 139-48.

1795'te, Peutling tarafından beş yıl önce reddedilen Esim'in Küçük Orda hanı olması keyfiyetini bu sefer tasdik etti.¹¹⁵

Sırım ve beraberindekiler, yeni hanla işbirliği fırsatlarını dikkatlice gözlerken; Esim, Sırım'ın popülaritesini kendi otoritesine bir tehdit olarak gördü ve birbirine mesafeli durmayı tercih ettiler. Vali Viazmitinov, ılımlı hareket tarzıyla, bir yandan han ve soyluların otoritesini desteklerken, bir yandan da Sırım ve yanındakileri yatıştırmaya çalışıyordu; ancak iki hizbi yakınlaştırma girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. 1796'da bölgedeki politikalarına daha da çekidüzen veren hükümet, Müftü Muhammedcan Hüseyinov'u geri getirdi ve artık müstakil kılınan Orenburg bölgesinin valiliğine de Baron İgelstrom'u atadı. Sırım, bu iki tanıdık ve dost canlısı yüzün görevlendirilmesini, kendisinin hana muhalif tutumuna St. Petersburg'un destek vermesi olarak yorumladı. Kısa bir süre sonra Esim Han bir grup Kazak tarafından öldürüldü.¹¹⁶

Kazak steplerindeki durum, girift niteliğini sürdürdü. Sırım ve soylu hizipler arasındaki uzun süreli çatışmadan bitkin düşen Kazaklar, bir uzlaşmaya hazırdı. Emeklilik çağında acilen göreve çağrılan İgelstrom, sınır bölgesi boyunca sükuneti yeniden sağlamak için bölgeye gelmişti. İki tarafı yeni bir öneriyle bir araya getirmeye çalışan Baron, büyük klanları temsil eden altı aksakaldan oluşan bir Hanlık Konseyi kurulmasını önerdi. İgelstrom, Konsey Başkanı olarak Nur Ali'nin oğlu Ayçuvak'ı, Rus hükümetini temsilen de Müftü Hüseyinov'u seçti. Ancak bu fikir kimseyi memnun etmedi. Sırım, İgelstrom'un bu gönülsüz desteği karşısında hayal kırıklığına uğradı ve beklemeyi tercih etti. Ancak soylular, Konseye karşı daha düşmanca bir tavır takındılar; zira böylesi bir kurumun teşkilinin, yönetimdeki hanedana mensup soylulara nazaran, ileri gelenleri (aksakallar) daha fazla öne çıkarmakta olduğunu görmüşlerdi.

Sonunda İgelstrom, Kazak soylularına yakın durmanın, Sırım ve destekçilerini memnun etmekten daha önemli olduğu kanaatine vardı. Kazak soylularıyla varılan bir uzlaşmada, Baron, Konsey'i feshetmeyi kabul etti ancak kendi adayının Kazakların hanı olmasında ısrarcı oldu. 1797'de Ayçuvak'ı Küçük Orda hanı olarak atadı. Hükümet bir yandan ileri gelenleri de devrede tutmayı sürdürdü; devlete sadakatini izhar edenler, Rus ordusunun teğmen ve yüzba-

115 Viatkin, *Batyr Srym*, s. 325–31.

116 *A.g.e.*, s. 336–40.

şı rütbeleriyle ödüllendirdi. Ancak tüm bu önlemler, Sırım'ın daha da güç kaybetmesine yol açtı. Destekçilerinin çoğunu kaybeden ve kendisine hasım konumdaki Kazaklarca takip edilen Sırım, birkaç yıl sonra öleceği yer olan Hîve'ye sığındı.¹¹⁷

Rus yetkililerle yakınlaşmalar kısa ömürlü olduğu için, Sırım'ın kaçışı Kazak soylular için mutlak bir zafer değildi. Kendi hanlarını seçme yeteneğinden yoksun bırakılan iktidardaki hanedanın bazı üyeleri, Rus idaresince atanan zayıf ve etkisiz hana karşı savaş başlattı. Nur Ali'nin oğullarından Bukey gibi, diğerleriyse Ruslara teslim olmayı seçti ve Rus tebaası olarak "daimi yerleşim" almak için Ural Nehri'ni geçmek üzere izin istedi. Bukey 1801'de, yanındaki 5.000 Kazak hanesiyle birlikte nehri geçerek, yeni bir Kazak politik entitesi olan Bukey Orda'nın temelini attı. 1812'de han unvanı verilen Bukey ve halkı, Küçük Cüz'deki akrabalarından ayrı olarak imparatorluk sınırları içinde yaşamaya devam etti.

Baron İgelstrom'un haleflerinin, ilk olarak 1780'lerde ortaya koyduğu fikirleri uygulayabilmesi için on yıl daha geçmesi gerekcekti. 1822'de Sibiry Genel Valisi Mihail Speranski, Orta Cüz'de han unvanını kaldırdı ve Kazak toplumunun geleneksel müesseselerini asgari düzeyde dahi düşünmeksizin Rus İmparatorluğu'nun idari, mali ve hukuk sistemlerini uygulama zorunluluğu getirdi. İki yıl sonra Küçük Orda Kazakları kendilerini üç kısma ayrılmış halde buldular, han unvanı da kaldırılmıştı. Son hanları Şirgazi yıllık 150 ruble maaşla, Sınır Komisyonu'nun Birinci Üyesi (fahri) unvanını alarak Orenburg'a taşındı. Hükümet, Kazakların Rus İmparatorluğu ile birleştiği vurgusunu yapabilmek amacıyla hem Küçük hem de Orta Cüzlerden "Orenburg ve Sibiry Kazakları" olarak bahsetmeye başladı; sur hatlarını da Kazak steplerinin derinliklerine kadar taşımayı tasarlıyordu.¹¹⁸ Yalnızca Büyük Orda bağımsızlığını koruyabildi, ancak o da uzun sürmedi. Rusya'nın Orta Asya'daki durdurulamaz genişlemesi devam etti ve 1860'larda Büyük Orda da Rus egemenliğine girdi.

117 A.g.e., s. 346–57; Kazanskii Universitet: Rukopisnyi otdel, S. 4867–72.

118 Viatkin, Batyr Srym, s. 366–67; Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18–19 vv., S. 127, s. 217–21; Istoriia Kazakhskoi SSR, c. 3, s. 156–62, 167–69.

İMPARATORLUĞUN SINIR BÖLGELERİNDE KAVRAMLAR VE POLİTİKALAR, 1690'lar – 1800

Moskova'nın Kazan'ı fethinden sonraki bir buçuk asır boyunca, Rusya süratli ve güce dayalı bir şekilde genişledi. Bu genişleme ile sınırları güneye ve doğuya doğru yayıldı; böylece Rusların yerleşim alanları da çok daha uzaklara taşınmış oldu –Kafkasya eteklerine ve Pasifik Okyanusu kıyılarına. [Teritoryal] genişlemenin ilk aşaması XVIII. yüzyılın başlarında büyük ölçüde tamamlanmıştı. Göçebe akınlarını etkin bir şekilde kontrol altına alan yeni ve inşa halindeki tahkimat hatları sayesinde, geçmişteki güvenlik endişelerinin yerini zamanla farklı öncelikler almaya başladı. Kısa süre önce kazanılan toprakların birleştirilmesi ve yeni sınır bölgelerinin kolonizasyonu, yeni bir genişleme ideolojisini de beraberinde getirdi: Rusya'nın kaderinde artık, ileride “görmekli ve yükselen” imparatorluğun birer parçası haline gelecek, çok sayıda Hristiyan olmayan topluluğa medeniyet ve Hristiyanlığı götürmek vardı.

Eski uygulamalardan hemen vazgeçilmedi. Devlet; bağlılık yemini etme, rehine teslim etme ve yasak ödeme gibi alışlageldik ritüellerin devam ettirilmesi taraftarıydı. Yine de XVIII. yüzyılın ortalarında, aynı sınır kavramları, yeni bir politik terminoloji üzerinden giderek daha fazla kullanılır hale gelmişti. Bağlılık yemini, sık sık “hâmilik/protektora” (*protektsiia*) kelimesiyle ifade ediliyor; rehineler, Rus ordusundaki subay ve Sınır Mahkemeleri üyelerinin rütbelerini alıyor ve yasak, normal bir vergi haline geliyordu. Sınır sözcüğü daha açık ve net terimlerle kavramsallaştırıldı, hükümet “sınır meselelerini” ele almak üzere, bir Sınır Komisyonu görevlendirdi ve Sınır Mahkemeleri kurdu. Yerli halkların imparatorluğun sınır bölgelerine yakınlığı ve yönetimin yeni hedefleri, bazı ilave politika ve stratejiler gerektiriyordu; fakat tüm bunlar, nihayetinde yerli topluluklar için yıkıcı nitelikteydi.

Sözkonusu politikaların bir kısmı, XVIII. yüzyıl boyunca oldukça dikkat çekici bir hale geldi. Hristiyan olmayanları Ortodoks Hristiyanlığına dönüştürme niyetiyle daha önce zaman zaman gösterilen gayret, şimdilerde güney sınır bölgelerindeki Rus politikalarının mihenk taşı haline gelmişti. Yerli nüfus, din değiştirmeye ve Rus İmparatorluğu sınır bölgelerinde yerleşmeye teşvik ediliyordu. Sınır bölgelerini âbâd etmek için Rusya'dan yeni yerleşimciler getirilirken, Hristiyanlığa yeni geçenlerin çoğu Rus topraklarının iç kısımlarına yerleştirildi. Yerli halkların eskiden otlak olarak kullandığı arazilerin ele geçirilmesinden sonra, buralar Hristiyanların tarım topraklarına dönüştürülmekteydi. XVIII. yüzyılın sonları itibariyle Rusya'nın genişleyen sınırları, güneyde Osmanlı ve İran imparatorluklarına, güneydoğuda Qing Çin'ine kadar ulaştı. Rus İmparatorluğu'nun sınır bölgeleri, hızla imparatorluk sınırları haline geliyordu.

Temsiller

Kiev Rusyası'nı göçebe komşularından ayıran "vahşi stepler" olmuştur. "Vahşi" kelimesi yalnızca kurlsız/kanunsuz ve tehlikeli bir alana değil, aynı zamanda steplerin göçebe sakinlerinin dizginlenemez doğasına da işaret ediyordu. Bu çerçevede Kiev Rusyası, kendi şehirlerini birer medeniyet, kültür ve din merkezleri olarak kabul ederken; göçebelerse medeniyetin kenarında kalmış vahşi, barbar ve tanrıtanımaz insanlardı. Pek çok toplum tarafından kabul edilen bu görüş, "medeniyet" Moğollar tarafından fethedilince değişti. Güçlerini parçalanmış ve zayıf bırakılmış Rus beylikleri üzerinde kullanan step sakinleri, artık "vahşi" olarak nitelendirilemezdi. O andan itibaren, Rus tüccar ve yetkililer "step" konusunda bölünmüş durumdaydı; "vahşi" nitelemesi büyük oranda kaldırıldı.¹

XIV. yüzyılda hemen hemen eşzamanlı olarak, Hristiyan Moskova'nın yükselişi ile Altın Orda'nın İslam'ı kabul etmesi, göçebe hükümdarlar ile yerleşik tebaaları arasındaki çatışmaya yeni bir boyut kattı. Din, iki tarafı tanımlayıp tefrik eden birincil belirteç haline

1 "Vahşi" kelimesi bu dönemde çoğunlukla, çarın hizmetkârlarına dağıtılacak ekilmemiş toprakları tavsif etmek için kullanılmaktaydı; bkz. *Slovar' russkogo iazyka 11-17 vv.* 16 (1990), s. 206. Moğol işgali öncesi Rus muhayyilesinde, step göçebelerine dair eskatolojik imgeler için bkz. Leonid Chekin, "The Godless Ishmaelites: The Image of the Steppe in Eleven-Thirteenth Centuries Rus'," içinde *Russian History, The Frontier in Russian History* 19, S. 1-4 (1992), s. 9-28.

geldi ki diğer müşterek kimliklerden kolayca ayrılamaz durumdaydı. 1390'da Moskovalılar yeni din değiştiren kimseyi "bundan önce Tatar olan ve henüz aydınlanmış biri" olarak tanımlarken; bir Nogay mirzası, IV. İvan'a şu şekilde hitap etmenin tamamen olağan olduğunu düşünüyordu: "Sen bir Hristiyan'sın ve ben bir Mangıttım." Dil bile artık dinin bir niteliği olarak görülüyordu. Moskova, stepteki komşularından gelen mektupları Müslüman yazısıyla yazılmış olarak görürken; Müslümanlar da Moskova'dan gelen yazışmaların "Hristiyan mektupları" olduğunu düşünüyorlardı.²

XIX. yüzyıl sonu gibi geç bir tarihte, Orta İdil (Volga) bölgesinin pagan halkları, etnik ve dini kimlikler arasında ayırım yapamıyordu. Hristiyanlığın bir Rus inancı olduğu düşünülürken, İslam bir Tatar inancı olarak, İslam'a geçen pagan inançlılar da Tatar (*ushli v Tatary*) olarak kabul ediliyordu. Din aynı zamanda bazı ahlaki ve politik niteliklerin de belirleyicisiydi. Rus yetkililer, yerlilerin yeminlerini tutma konusunda iyi olmadıklarını ve Müslüman kimliklerinden dolayı kendilerine güvenilemeyeceğini ifade etmekteydi.³

Din XVIII. yüzyılda, kimliğe işaret eden etkin bir unsur olmayı sürdürdü. Reform sürecinden geçen ve Batılılaşan Rusya, kendisini Avrupa medeniyetinin bir parçası olarak görmeye başladıkça, din olgusu da medeniyet kavramıyla daha fazla iç içe girmeye başladı. Bu sayede Rusya, Avrupalı muadillerinden farklı olarak kendisini, sınır bölgesindeki "vahşi ve medeniyetsiz" halklara hem Hristiyanlık hem de Medeniyet götürme misyonunda görüyor ve bunun yazgısı tarafından takdir edildiğini düşünüyordu. Bu sıralarda "vahşi" step göçebeleri fikri yeniden canlandı; güney ve doğu sınır bölgelerinden sorumlu Rus yetkililer, komşuları olan Kazaklar, Kalmuklar ve Başkurtları "vahşi, yabani atlar", "vahşi hayvanlar" ve hanları "canavarca gelenekler" uygulayan "vahşi, asi ve sadakatsiz kimse-

2 SIRIO, c. 41, S. 1, s. 6–8; S. 14, s. 248; *Stepennaia kniga*, 2 cilt. (Moskova: Tip. Imp. Univ., 1775) c. 2, s. 248; PDRV, c. 8, s. 195.

3 S. V. Chicherina, *O privolzhskikh inorodtsakh i sovremennom znachenii sistemy N. I. Il'minskogo* (St. Petersburg: Elektro-Tip. N. Ia. Stoikovoi, 1906), s. 4; Priest S. Bagin, *Ob otpadenii v magometanstvo kreshchennykh inorodtsev Kazanskoi eparkhii i o prichinakh etogo iavleniia* (Kazan: Tsentral'naia tip., 1910), s. 4; Paul Werth, "Big Candles and 'Internal Conversion': The Mari Animist Reformation and Its Russian Appropriations," içinde Robert P. Geraci ve Michael Khodarkovsky, ed., *Of Religion and Empire: Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia* (Ithaca: Cornell University Press, 2001), s. 161–62; *Snosheniia Rossii s Kavkazom*, s. 305; *Kabardinorusskie*, c. 2, S. 255, s. 362.

ler” olarak tanımlıyorlardı. Diğer yandan hükümet yetkilileri, göçebe halkları “rüzgâr” olarak nitelendirirken, Rus İmparatorluğu’nu ise gururla “istikrarın sütunu ve güneşin altındaki ihtişam sahibi devlet” olarak tasvir ediyordu. Açık bir şekilde, Rus yetkililerin siyasi dünyasında Hristiyan olmayan göçebeler vahşi, kaba, güvenilmez ve asi kimseleri temsil ederken; Rusya medeniyet, ahlak ve devlet düzeninin yanındaydı, tıpkı “step rüzgârlarının” değmediği bir “istikrar sütunu” gibi.⁴

Rus İmparatorluğu tarafından sindirilen ve artık askeri bir tehdit oluşturmayan step göçebelerinin imajı, 1830’lu yıllara kadar “asil vahşilere” dönüşmeye başlamamıştı. Aleksandr Puşkin’in meşhur ifadeleri içinde, “Rus İmparatorluğu’nun güney sınırını koruyan iyi huylu, masum ve uyumlu insanlar olan barış yanlısı Kalmukların” Rus yönetiminin suistimalleri yüzünden mecburi bir toplu göçün içine sürüklenmesi; steplerin ve sakinlerinin romantik bir forma sokulan yeni imajının yalnızca bir örneğiydi.⁵ Rusya [bu halklardan] önce korkarak, sonra küçümseyerek ve sonunda acıyarak, artık kendi “asil vahşi” imgesini elde etmişti.

XVIII. yüzyılda step halkları için yapılan tarifler, Rusya’nın kendi imajı hakkında olduğu kadar komşuları hakkındaki algısını da ortaya koyuyor ve yönetimin, Hristiyan olmayanlara yönelik yeni bir uygarlaştırma misyonu geliştirdiğini gösteriyordu. Kazakları kontrol altına almak ve boyun eğdirebilmek için strateji geliştirme görevi üstlenen Gizli Komisyon 1761’de, Kazaklarla başa çıkmanın en iyi yolunun, “faydasız gelenek ve alışkanlıklarını” ortadan kaldırarak yumuşatmak ve yerleşik yaşam tarzıyla tanıştırmak olduğunu rapor etti. “Vahşi göçebelerin” medeni Rus tebaasına dönüştürülmesi için doğrudan veya dolaylı olarak yapılması gereken şey; bu toplulukların yerleşik hayata geçirilmesi, çiftçilik yapması ve sonunda Hristiyanlığa geçmeye mecbur bırakılmasıydı.⁶

4 RGADA, F. 248, op. 113, *Opis’ del Sekretnoi Ekspeditsii Senata*, d. 181, l. 20; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, s. 74, 81, 96, 138.

5 A. S. Pushkin, *Istoriia Pugachevskogo bunta*, ed. P. A. Efremov (St. Petersburg: Izdanie Ia. A. Isakova, 1881), s. 10.

6 Michael Khodarkovsky, “‘Ignoble Savages and Unfaithful Subjects’: Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia,” içinde Daniel R. Brower ve Edward J. Lazzerini, ed., *Russia’s Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917* (Bloomington: Indiana University Press, 1997), s. 10; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 246, s. 630–32.

Rus yönetiminin vizyonu, göçebe toplumun değerlerine aykırıydı; zira yerleşik hayata geçmek ve tarımla uğraşmak, özgürlüğün kaybedilmesi olarak görülüyor ve savaşçı yaşam tarzıyla bağdaşmadığı için hoş karşılanmıyordu. Rusya'nın, yerlileri vahşiler veya medenileştirilmeye muhtaç çocuklar olarak görmesine sınır bölgesindeki halklar farklı tepkiler gösterdi. Otlakları Rus sınırından ziyade Kazaklara ve Orta Asya hanlıklarına daha yakın olan bir Kal-muk tayişi, Dorci Nazar 1732'de Kazaklara bir mektup yazarak; Rusları "savaşçı ve asker olarak değil, çiftçi ve kasabalı" olarak bile görmediğini, bir fare gibi gördüğünü ve onları kulaklarından tuttuğu gibi Kazaklara verebileceğini dile getirdi.⁷

Fakat Rusların kaleleri, askerleri, tüccar ve yerleşimcileriyle giderek artan, ezici sayısal yoğunluğu göz ardı edilebilir olmadığı gibi, bu bir Rus retoriği de olamazdı. Örneğin, Kazak hanları sıklıkla hükümet yetkililerinin gözüne girmeyi tercih ederken, kendi halklarından defalarca "vahşi ve barbar" olarak bahsediyorlardı. Kabardey soyluları gibi diğerleriye, 1768'de Mozdok'un Rus komutanı General N. A. Potapov "Bu tür insanlarla konuşmanın şerefini lekeleyeceği" gerekçesiyle kendileriyle müzakere etmeyi reddettiğinde, sözlü direnişe geçtiler; İmparatorluk sınırları içerisinde adaleti aramaya kararlı bir tutumla, generalî Çariçe'ye şikayet edecekleri konusunda uyardılar: "Biz sadece Çariçemizin hizmetkârlarıyız, sizin değil; bu tür şeyler yazarak bizi yıldırıramazsınız."⁸

Yerlilerin egemen söylemi temellükü şaşırtıcı değildi. Yine de onları boyun eğdirmeye çalışan kolonyal sistemi manipüle edebilme kabiliyetleri sınırlıydı. General tekebbür sınırlarını aşmış olabildi; fakat nihayetinde görüşleri, başkentte oluşturulup ifade edilen resmi tutumun yalnızca bir yansımasıydı. Yerliler, yüce gönüllü imparatorluk idaresince evcilleştirilecek ve dizginlenecek vahşi hayvanlardı; II. Katerina'nın sınır bölgesindeki komutanlarına verdiği emirler, tıpkı sirk hayvanlarının eğitmenlerine verilmiş talimatlara benziyordu: "Öncelikle azgın yerli halkların baskın ve talanlarını engelleyin" ardından da "vahşi halkları bizim idaremiz altına girmeleri için kandırıp razı edin."⁹

7 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 37, s. 90.

8 *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 2, S. 199, s. 276.

9 *PSZ*, c. 22, S. 16,292, s. 492, 495; S. 16,400, s. 604.

Bu tür “yabani hayvanların” ve toplumlarının anlaşılma veya tanımlanmaya layık görülmemesi gayet doğaldı. Rus yönetimi XVIII. yüzyılın ortalarına kadar yerli halkların farklı örflerine, geleneklerine, dil ve kanunlarına çok az ilgi gösterdi. 1784 gibi geç bir tarihte, Rusya’nın Kafkasya Genel Valisi P. S. Potemkin tarafından sunulan rapor bu mealde bir notla bitiyordu: “Ve Kafkasya halkları arasındaki ayrımlar önemli olmadığı için, Kabardey halkını tanımlamakla, Kuzey Kafkasya’nın diğer tüm halklarını da tanımlamış oluyorum.”¹⁰

Hiç şüphesiz, Moskovalı tüccarlar, yetkililer ve müstemleke yerleşimcileri, sınır bölgelerinde ilk kez karşılaştıkları Hristiyan olmayan insanların farklı fiziksel özelliklerini gözlemliyorlardı: Saç kesimi, giyim, kokular, yiyecek, evlilik âdetleri, yaşam tarzı, dil ve ırk.¹¹ Yönetim ise fiziksel farklılıkların Hristiyanlığa geçtikten sonra şekillendirilebilir olduğunu düşündüğü için, bu konuyu fazlaca önemsemedi. Bu merak yoksunluğu, daha sonraları Rusya’nın yeni tebaasının siyasi, ekonomik ve dini sınıflandırmasına gösterilen resmi ilgiyle fazlasıyla telafi edildi. Rus İmparatorluğu’ndaki Hristiyan olmayanların sayısı ve ehemmiyeti arttıkça, onları tanımlamak ve sınıflandırmak daha da önem kazanmaya başladı. Rusya’nın tâbi halklarını kapsamlı bir şekilde sınıflandırmaya yönelik ilk girişim, XVIII. yüzyılın sonlarında Rus yazar ve tarihçi Prens Mihail Şerbatov tarafından yapıldı. Prens Şerbatov, 1776 tarihli incelemesinde imparatorluk halklarının; yaşam tarzları, vergilendirilme usulleri, askerlik hizmetleri ve dini aidiyetlerine göre altı kategoriye ayrılması gerektiğini öne sürüyordu:

1. Rus olanlar, (kişi başına) baş vergisi ödeyen ve asker veren, tüm Hristiyan olmayanlar

2. Ruslar ve vergi ödeyen ancak asker vermeyen Hristiyan olmayanlar

10 Kabardino-russkie otnosheniia, c. 2, S. 256, s. 364.

11 Razin ayaklanması sırasında, Don Kozakları, soruşturmacı Rus yetkililere, kendilerine bir mektupla gelerek Şatsk bölgesindeki isyancılara katılmaya davet eden bir adamı şöyle tarif etmişti: “Ceremi sıfatlıydı” (*a v mordu Chere-mis*); bkz. *Krest’ianskaia voina pod predvoditel’stvom Stepana Razina: Sbornik dokumentov*, 4 cilt. (Moskova, 1954), c. 2, böl. 1, S. 155, s. 183. “İrk” kavramına en yakın terim *priroda* (kelime anlamıyla; köken, soy) idi; örneğin *po prirode, prirody Bashkirskei* ya da *Kalmytskoi*. Bu mevzulara dair etkileyici bir tartışma için bkz. Yuri Slezkine, “Naturalists versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity,” içinde Brower ve Lazzerini, ed., *Russia’s Orient*, s. 27–57.

3. Rus Ortodokslar dışındaki Hristiyanlar
4. Her türlü Kozaklar ve diğer askeri yerleşimciler
5. Başkurtlar ve İslam'a ittiba eden diğer vahşi halklar
6. Kalmuklar ve diğer göçebe putperestler.¹²

Dini, etnik ve sosyal kimlikler arasında net bir ayırım yapamayan Şerbatov, modern öncesi zihniyet yapısına özgü bir dizi örtüşen kategori sunmaktaydı. Ancak vergilendirme, askerlik hizmeti ve dinle ilgili endişelerin aksine, Şerbatov'un sınıflandırması ilave kriterler sunuyordu: Yaşam tarzı ("göçebelik") ve medeniyet vasfı veya medeniyet yoksunluğu ("vahşilik"). Bu ayrımlar, Mihail Speranski'nin 1820'lerde yaptığı Rus İmparatorluğu'nun Hristiyan olmayan tebaasına ilişkin önemli sınıflandırmanın da temelini attı.

XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarında, Rusya'nın zengin çeşitlilikteki imparatorluğu bünyesinde; batıda Yahudilerle birlikte Ortodoks, Katolik ve Protestan Hristiyanlar; güneyde ve doğuda Müslümanlar, Budistler ve paganlar vardı. Moskova'nın ilk genişlemeye başladığı tarihten itibaren geçen üç asır boyunca, yeni mağlup edilen halklara yönelik algı birkaç dönüşüm geçirdi. Onlara ilk başta bölge dışı bir kimlik atfedildi (*inozemets*; kelime anlamıyla, farklı bir ülkeye mensup kişi) ve yabancı kabul edildiler (etimolojik olarak Almanca *Ausländer* ve İngilizce *foreigner* kelimeleriyle benzeşir). Kısa bir süre sonra ise, Rusya'nın tebaası olarak kabul gördüler ve bu halklardan, kendilerine özgü etnik isimleriyle bahsedilmeye başlandı.

Rusya'nın Hristiyan olmayan tâbi halkları için kullanılan topluluk terimleri, resmi Rus dilinde XVIII. yüzyılın ortalarına kadar yoktu. Hristiyan olmayanlardan artık daha sistematik şekilde *inovertsy* (farklı bir inançtan olan) ve XIX. yüzyılın başları itibarıyla *inorodtsy* (farklı bir köken, soy veya –sonraları– ırktan olan) olarak bahsediliyordu. Her iki terim de Hristiyan olmayanların hem din hem de ırk açısından Ruslardan farklı olduğunu açıkça vurguluyor, din ve ırk kavramlarını cemediyordu. Din, XVIII. yüzyılın sonlarında Rus İmparatorluğu içerisindeki Hristiyan halklar (örneğin, Gürcüler ve Ermeniler) için müracaat edilen "ulus/millet" (*natsiia*) teri-

12 Prince Mikhail Shcherbatov, "Statistika v razsuzhdenii Rossii," içinde *ChOIDR*, bk. 3, böl. 11 (1859), s. 46.

minin kullanımındaki sınırları da büyük ölçüde belirledi. Hristiyan olmayanlardan ise halk (*narod* veya *liudi*) olarak bahsediliyordu.¹³

Hristiyan olmayanların statüsünün yeniden tanımlanması; bünyesindeki çeşitli toplulukların varlığına rağmen Hristiyan olarak tasavvur edilen Rus devletinin, kendine yönelik algısında meydana gelen değişimi ve bir ulus ve imparatorluğa dönüşme sürecini açıkça yansıtıyordu. Hristiyan olmayanların Rus İmparatorluğu'na daha ileri düzeyde entegre edilmesiyle birlikte, yabancılıklarının da daha katı ve yalın terimlerle vurgulanması oldukça ironikti. O zaman bile, imparatorluğun Hristiyan olmayan tebaası Hristiyanlığa geçerse, sert çizgilerle belirlenmiş olan kategorilerin sınırları aşılabilir ve mevcut farklılıklar silinebilirdi.

Hristiyan Olmayanların Rus Ortodoksluğuna Geçiş

Hristiyanlığa geçmek dışında hiçbir şey, barbarlıklarını daha iyi dizginleyemez ve onları daha uyumlu yapamaz. Sonrasındaysa halkımızla temas yoluyla, dillerini ve adetlerini ortadan kaldırmak zor olmayacaktır.

–Astrahan Valisi Petr Kreçetnikov'un, Rusya'nın Kuzey Kafkasya politikalarına dair 1775 tarihli raporundan

XVIII. yüzyıldaki Rus politikalarının tam merkezinde –Rus yetkililerin zihninde ayrılmaz iki kavram halindeki– Medeniyet ve Hristiyanlığı yerli halklara götürmeyi önceleyen, baskın bir emperyal misyon vardı. İlginç bir şekilde böylesi bir misyon, geleneksel anlamda bir misyon veya misyonerler olmaksızın, yani misyonerlik faaliyetleri için eğitilmiş ve bir misyon çatısı altında Hristiyan olmayanlar arasında yaşayan bir grup din adamı olmadan gerçekleştirilecekti. Bunun yerine yerliler, Rus nüfusu içerisinde yeni dine geçmeleri ve iskan edilmeleri amacıyla, Rus kasa-ba ve köylerine nakledileceklerdi.

13 RGADA, F. 1274, op. 1, d. 211, 1775g., l. 1; *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 2, S. 164, s. 218–19. *Natsiia* ve *narod* terimleri her zaman tutarlı bir şekilde birbirinden ayrılamıyordu. Örneğin, Çariçe Anna, 1738'de Kazak Hanı Culbars'ı muhatap mektubunda, "diğer milletlerin hanlarını" ima ederken "ulus/millet" terimini kullanmıştı; bkz. *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 66, s. 129.

“Misyon” kelimesi henüz bulunmuş değildi; hatta hükümet tarafından XVIII. yüzyılın ortalarında kurulan ve orta İdil (Volga) bölgesinde misyonerlik faaliyetleriyle görevlendirilen ilk misyoner teşkilatına bile “Yeni Din Değiştirme İşleri İdaresi” (Kontora novokreshchenskikh del) adı verildi. İsmi bile kilise ve bürokrasisinin değil, sivil alanın bir parçası olması gerektiğini gösteriyordu. Nadiren de olsa hükümet, mesela 1744’te Kuzey Kafkasya’daki Osetler arasında misyonerlik faaliyetler yürütmek üzere bir misyon gönderdiğinde, bu kısa süreli görevden “Osetya Komisyonu” olarak bahsedilmişti. Rusya’da misyon terimi ve kavramı ancak XIX. yüzyılda ortaya çıktı; bu kavram hem misyonerlik bilincinin gelişimini hem de hükümetin, misyonerliğin devlet kurumlarından ziyade kiliseyle ilgili olması gerektiğini kabullendiğini göstermektedir.¹⁴

Görsel 15: Piskopos Antoni, kuzeydoğu Gürcistan’daki Hevsur bölgesinde din değiştiren animistlerle birlikte.

[Kaynak: *Pribavleniia k Tserkovnym Vedomostiam*, c. 27 (1914), Res. 1, S.1]

14 Rusya’daki misyonlar konusunda son olarak; Geraci ve Khodarkovsky, ed., *Of Religion and Empire*.

Yine de XIX. yüzyıldan önce Moskova'da geleneksel misyonerlik faaliyeti kavramına aşinalık hiç yok da değildi. Aziz Stefan'ın yaşamı, Moskova'nın Hristiyan olmayanlar arasında kendi dinini yayma konusunda, iyi bilinen bir girişim örneğidir. Yalnızca Rus Ortodoks kilisesinin erken dönem misyonerlik faaliyetlerine ilişkin bilinen birkaç rivayetten biri olduğu için değil; aynı zamanda Aziz Stefan'ın konuya yaklaşımının, kilisenin 1550'lerden sonraki misyonerlik çalışmalarıyla keskin bir tezat oluşturması nedeniyle de bu hikaye önemlidir.

Ölümünden kısa bir süre sonra anlatılanlara göre bu öykü, Aziz Stefan'ın 1380'lerde Ural Dağları eteklerindeki Perm bölgesinde yaşayan yerli pagan halklar arasında Hristiyanlığı yaymak üzere kararlı bir şekilde gelmesiyle başladı. Başarılarıyla Moskova metropolitinin dikkatini çekti ve büyük prens, Aziz Stefan'ı Perm'in ilk piskoposu olarak atadı. Aziz Stefan ölümüne kadar bölge yerlilerinin din değiştirmeleri için çabaladı; yerlilerin anlayabilmesi için yeni bir alfabe oluşturdu ve kutsal metinleri bu alfabe yardımıyla Rus dilinden çevirdi.¹⁵ Din değiştirilmesi faaliyetlerinde başarılı olabilmek için böyle bir yaklaşım oldukça yaygındı. Ne de olsa Ruslar da X. yüzyılda Yunan rahiplerden bir alfabe almış ve kısa süre sonra Hristiyanlığı kabul etmişlerdi.

Bu çabalara rağmen, Moskova'nın 1550'lerdeki büyük ölçekli genişlemesine kadar, paganlar arasında din değiştirmeler düzensiz ve gelişigüzel bir keyfiyet arz ediyordu. Moskova, Hristiyan olmayan geniş nüfusuyla Kazan ve Astrahan bölgelerini topraklarına katabilene kadar; dini dönüşüm fikri, aşırı derecede güçlü bir dini misyon hissiyatıyla meşbu devletin her şeyi kucaklayan desteğini arkasına alabilmiş değildi. XVI. yüzyılın ortalarından sonra misyonerler, Moskova'nın daha önce fethedip yönetmekte olduğu topraklarda misyonerlik görevlerini yerine getirecekleri için, hükümete nazaran daha arka planda durdular.

Kendini güveni ve öz bilinci giderek artan Ortodoks Moskova'nın yeni misyoner ruhu, muzaffer Rus çarı tarafından da güçle ortaya konulmaktaydı. IV. İvan yeni teşkil olunan Kazan piskoposluk bölgesi sorumlusu Başpiskopos Guri'ye 1556'da yazdığı mektupta; pagan/putperestleri dine döndürmenin ilahi bir vazife oldu-

15 Epifanii, *Zhitie Sviatogo Stefana, episkopa Permskogo* (St. Petersburg: Tip. Imp. AN, 1897), s. 24–74.

ğunu öne sürerek, misyonerlerin “putperestlere [*mladentsy*; küçük çocuklar] öğretmesi gerekenlerin sadece okuma-yazma olmadığını, aynı zamanda okuduklarını gerçekten anlamalarını da sağlamaları gerektiğini, böylece onların da öğrendiklerini Müslümanlara ve diğerlerine öğretebileceklerini” kaydetti.¹⁶

Ancak süratle değişen politik şartlar, Moskova’nın misyonerlik tehalükünü de mütemadiyen azalttı. IV. İvan, Osmanlılar ve Kırım-lıların, Müslümanlara ve İslam inancına zarar vermekte olduğuna dair suçlamalarını karşılamak, bu meyanda Osmanlı padişahının endişelerini gidermek için birçok kez planlarından vazgeçmek zorunda kaldı.¹⁷ Bir başka mani ise Moskova’nın fetih sonrasında ilk aşamada, yerel Müslüman elitlere olan bağımlılığıydı. IV. İvan 1563’te Nogay begi İsmail’e bir mektup yazarak, Astrahan prenslerini oradan gönderemeyeceğini şu sözlerle izah etti: “Biz Hristiyan egemen gücüz, onlarsa Müslüman. Onları bu topraklardan çıkarır ve Astrahan’dan uzaklaştırırsak, Astrahan halkı buradan kaçıp yabancı topraklara gidebilir; orada kimileri sözümüzü tutmadığımızı söylerken, kimileri de iki dinin barış içinde yaşayamayacağını ve Hristiyan egemenliğinin Müslümanları yok ettiğini söyleyebilir... [Ayrıca] topraklarımızda İslam inancına sahip birçok insan var, hizmetimizdeler ve kendi hukuklarına uygun olarak yaşıyorlar.”¹⁸

İvan sözlerini, gerçekten bir hoşgörü çerçevesinde söylemiş de olsa, politik uzlaşmanın bir gerekliliği olarak veya sadece duruma uygun bir mazeret olarak söylemiş de olsa, Hristiyan olmayanları din değiştirmeye yönlendirme meselesi, 1590’lı yılların başına kadar gündeme gelmedi. Kazan Başpiskoposu Germogen, çara yazdığı mektubunda; yerel voyvodaların ihmal edilmesi nedeniyle, Tatarların daha önceki yasaklamalara uymadıklarını, yeni camiler inşa ettiklerini, din değiştirenlerin Hristiyanlık kaidelerini görüp tanımadıklarını ve Hristiyan olmayan akrabalarının arasında yaşamaya devam ettiklerini bildirdi. Çar 1593 tarihli cevabi fermanında, din değiştirenlerin Kazan yakınlarında bulunan ayrı bir yerleşkeye yerleştirilmesini, bu kimselere tarım arazisi verilmesini ve Ruslar arasında yaşamalarının sağlanmasını emretti. Rus yetkililere, din değiştirerek Hristiyanlığa geçenlerin Hristiyanlık kurallarını uygu-

16 PDRV, c. 5, s. 242.

17 Khodarkovsky, “Not by Word Alone,” s. 273.

18 PDRV, c. 10, s. 318–19.

lamalarını sağlama ve bu kimselerin Tatarlarla veya yabancı savaş esirleriyle evlenmelerini engelleme talimatı verildi. Ayrıca karma evliliklerden doğan çocuklar ve din değiştirenlerin köleleri de vaf-tiz edilecekti. Din değiştiren ama Hristiyanlığı pratikte yaşamayan-lar, Tatar inancını unutmaları ve İsa'ya tam anlamıyla iman etmeleri için zincirlenip hapse atılacaklardı. Bütün camiler yıkılacaktı.¹⁹

Moskova'nın XVII. yüzyılda Kırım ve Osmanlı İmparatorlu-ğu'na karşı askeri düzlemde gittikçe sertleşen tavrına, Rusya'daki Müslümanlara uyguladığı daha sert politikalar eşlik etti. Rusya'nın bu siyaseti, 1654'te Kırım Hanı IV. Muhammed Giray'ı Moskova'nın Müslüman tebaasına karşı sergilediği muameleyi kınamaya sevk etti. Han, pek çok Hristiyanın Osmanlı padişahının koruması altın-da yaşadığını ve ibadetlerini özgürce yerine getirebildiğini; Mosko-va çarının ise Kur'an'ı yaktığını, camileri yıktığını, Müslümanlara işkence yaptığını ve onları din değiştirmeye zorladığını kaydetti.²⁰

Rusya kendisini uzun zamandır bir haçlı devleti (crusading sta-te) olarak görüyor ve tek gerçek dinin emanetçisi olarak tanımlıyordu. Rusya XVII. yüzyılın sonları itibariyle, İslam dünyasıyla aktif şekilde mücadele veren bir Hristiyan devletti; bu tutum Osmanlı İmparatorluğu ile karşı karşıya kaldıkça daha da netleşti. I. Petro 1696'da Azak'taki (Azov) Osmanlı kalesini ele geçirdi ve Avrupa devletlerinden müteşekkil, geniş bir Osmanlı karşıtı koalisyon için planlar yapmaya başladı. Ancak bu tür planların rafa kaldırılması gerekiyordu, zira Avrupalı güçlerin başka öncelikleri sözkonusuy-du. Rusya 1699'da Osmanlı payitahtıyla Karlofça'da yapılan barış antlaşmasını gönülsüzce imzaladı.

Rus olmayanların Hristiyanlaştırılması ödevinin önemi, Büyük Petro'nun akranı olan ve umumiyetle "Rus Adam Smith" olarak anılan İvan Posoşkov tarafından vurgulanmıştı. Posoşkov 1719'da yazdığı bir layihada, Rusların cılız düzeydeki misyonerlik çabalarını, Katolik Roma kilisesininkilerle karşılaştırmakta; Rus hükümeti ve Ortodoks kilisesini, Rus olmayanları Hristiyanlığa çekemediği için eleştirmektedir:

19 Akty, *sobrannye v bibliotekakh i arkhivakh Rossiiskoi Imperii Arkheograficheskoi eks-peditsiei Imp. Akademii Nauk.*, 4 cilt. (St. Petersburg: Tip. II otd. Imp. Kantseliarii, 1836), c. 1, S. 358, s. 436–39.

20 Smirnov, *Krymskoe khanstvo*, s. 565.

Ve bu halklar iki yüz yıldır Rus İmparatorluğu'nun tebaasıydı, ancak bizim ihmâlimiz yüzünden, Hristiyan olabileceksen olmadılar ve ruhları helâkete uğradı. Katolikler misyonerlerini Çin, Hindistan ve Amerika'ya gönderiyor. İnancımız doğru olmasına –ve Mordvinleri, Marileri ve Çuvaşları Hristiyanlığa çekmek o kadar kolay olmasına– rağmen yine de bunu yapamıyoruz. Ve bizim Hristiyan olmayan tebaamız yazılı dili ve kanunları olmayan çocuklar gibidir; çok uzakta değil Rus İmparatorluğu içerisinde, İdil (Volga) ve Kama nehirleri boyunca yaşarlar ve egemen vaziyette de değiller, [aksine] Rusya'nın tebaasıdırılar.²¹

Katolik kilisesinin misyonerlik çalışmalarından ve bilhassa Cizvit tarikatından esinlenen İvan Posoşkov'un ilk hedefi, Hristiyan olmayanların ruhlarını kurtarmak ve onları iyi birer Hristiyan yapmaktı. Her ne kadar farklı sebeplerle de olsa, fikirleri hükümet tarafından paylaşıldı. Rusya'nın İslam'la mücadelesindeki haçlı ruhu tarafından tayin edilen resmi din değiştirme politikaları, Moskova'nın Hristiyan olmayan tebaasının politik sadakatini güvence altına almak açısından ilave bir ehemmiyet kazanmıştı.

Hristiyan olmayanları Hristiyanlığa çekmeye yönelik yeni çabalar, bir ölçüde Rusya'nın stratejik endişeleriyle, bilhassa hükümetin, Osmanlı himayesi altındaki çeşitli Müslüman halkların birleştiği hasım bir İslami eksenin ortaya çıkması korkusuyla harekete geçmişti. Bununla birlikte, Hristiyan olmayanlar arasında İslam'ı kabul edenlerin sayısının giderek arttığına dair raporlar da keza önem arz ediyordu. Hristiyan olmayan bazı kimselerin "Muhammed'in müstekreh (disgusting) inancının" cazibesine kapıldığı haberleri, I. Petro'yu, misyonerlere yerli halkların anadillerinin öğretilmesi ve Hristiyan olmayanlar arasında dini yayma faaliyetlerinde bulunmak üzere gönderilmeleri hususunda emir vermeye yöneltti.²²

Rus yönetimi yalnızca misyonerlere dini yayma emri vermekle kalmadı, Müslüman tebaanın din değiştirmesini sağlamak için ayrımcı mevzuata ve topraklarına el koyma uygulamasına da başvurdu. Buna mukabil din değiştirenlerin, hem kendi topraklarını ellerinde tutmalarına izin veriliyor hem de din değiştirip Hristi-

21 I. T. Pososhkov, *Zaveschaniye otecheskoe*, ed. E. M. Prilezhaev (St. Petersburg: Sinodal'naia tip., 1893), s. 323. Posoşkov ayrıca hükümeti Uzak Doğu'daki Kamçatka Yarımadası'na misyonerler göndermeye çağırdı, "Çünkü Katolikler burayı öğrenirse kendi misyonerlerini gönderirler." (a.g.e., s. 327).

22 *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*, 12 cilt. (St. Petersburg ve Moskova, 1887–1977), c. 1, S. 227, s. 694–95.

yanlığa geçmemekte direnen yakınlarının toprakları da kendilerine vaat ediliyordu. Hristiyanlığa geçenler nakit parayla ödüllendiriliyordu: Her bir soylu Tata 10 ruble, eşi için 5 ruble ve her bir çocuk için 1,25 ruble.²³ Ve nihayet, din değiştirenlere üç ila altı yıl arasında değişen vergi indirimleri ile diğer bazı muafiyetler sunulurken; Rus İmparatorluğu'nun diğer Müslüman ve pagan tebaası ise giderek artan oranda angarya, askerlik ve vergi yüküyle karşı karşıya bırakılmaktaydı.²⁴

Hristiyanlığa geçenlerin sayısı kâğıt üzerinde artmaya devam etse de, sahada ve halkın arasındaki görevlilerden gelen raporlar bunun aksini söylüyordu; din değiştirmeler yalnızca sayısal bir veri olarak kayıtlarda kalmıştı, din değiştirenler yeni inançları konusunda bilgisizdi ve Hristiyanlığın hiçbir kaidesine uymuyorlardı. Zaman geçtikçe din değiştirmek için salt güç ve maddi teşviklerin güvenilir olmadığı sonucu ortaya çıkıyordu.²⁵ Devlet ve kilise ise bu duruma; misyonerlik faaliyetlerinin başarısını din değiştirenlerin sayısı ile ölçmek yerine, İncil'i bu insanlar arasında yaymaya ve Hristiyanlığa bağlı kalmalarını sağlamaya odaklanarak mukabele etti. Barbarları ("vahşi", "cahil", "aydınlanmamış") uygarlaştırma fikri XVIII. yüzyıl boyunca din değiştirme çabalarının arkasındaki asıl lokomotif güç oldu. Kilise yetkililerinin din değiştiren kimselere yönelik tutum değişikliğini yansıtabilecek şekilde, din değiştirenlere artık daha ziyade "yeni aydınlanmış" (*novoprosveshchennye*) deniliyordu.

23 RGADA, F. 248, op. 3, *Kantseliarii Senata. Dela po Azovskoi gubernii*, 1713–18gg., kn. 96, ll. 808–9; PSZ, c. 2, S. 867, s. 312–13; PSZ, Cilt 5, S. 2734, s. 66–67; S. 2990, s. 163; *Dokumenty i materialy po istorii Mordovskoi*, Cilt 1, böl. 2, S. 79, s.398–99.

24 PSPR, c. 2 (1722), S. 713, s. 400; S. 888, s. 578. I. Petro'nun 1718 tarihli kararname, gemi inşa işlerinde çalışmak üzere Hristiyan olmayanları mükellef tutarken, Rus köylülerini bu ağır işten muaf kılmaktaydı. Hristiyan olmayanların sayısız şikayeti yanıtsız kaldı ve bu meşakkatli görevden kaçınmanın tek yolu din değiştirme olarak kaldı; bkz. *A.g.e.*, c. 3 (1746–52) (St. Petersburg, 1912), S. 1233, s. 387–92. Din değiştirenlere vergi muafiyeti uygulaması, 1681 gibi erken bir tarihten itibaren yürürlükteydi; bkz. PSZ, c. 2, S. 867, s. 313; *DAI*, c. 8, S. 89, s. 310–11.

25 En çarpıcı anlatılardan biri 1729'da Kazan Metropoliti Silvestr'dan geldi. Hristiyanlığa geçişlerinden 170 yıl sonra dahi "eski mühtediler" in (*starokreshchenye*) kiliselerden uzak eski köylerinde yaşamaya devam ettiklerini ve Rus dili ve Hristiyan yasalarından tamamen habersiz durumda olduklarını bildirdi; bkz. "Luka Konashevich, Episkop Kazanskii," *Pravoslavnyi Sobesednik* (October 1858), s. 234–37

Hristiyan olmayanlar için, din değiştirmelerini teminen getirilen yeni teşviklere rağmen, din değiştirmenin önündeki bazı büyük engeller kolaylıkla aşılamadı. Hristiyan olmayanların çoğu, ya akrabalarının kendilerinden öç almasından ya da yerel Rus makamlarının suiistimallerinden korkuyor ve din değiştirme kararından caydırılıyordu. Nitekim Rusya'nın sınır kasabalarında ve kalelerinde yaygın olarak görülen rüşvet, misyonerlerin yerlileri Hristiyanlığa çekme çabalarını altüst etmekteydi. Mahalli görevliler, din değiştirenlere vaat edilen muafiyetleri sağlamak yerine, genellikle kendilerine ödenmesi gerekenleri alıkoyarak veya vergi toplamaya devam ederek, din değiştirenlerin haklarını istismar etmekteydi. Esasen rüşvet, iki taraflı işliyordu: Hristiyan olmayan kimselerden, paganların kendi geleneksel ibadetlerini sürdürebilmek, Müslümanların da yeni camiler ve dini okullar inşa edebilmek için yetkililere ve rahiplere rüşvet verdiği biliniyordu. Rüşvet faaliyetlerinin farkında olan ve yerlileri Hristiyanlığa geçirme çabalarının ilerleyişinden memnun olmayan hükümet, bir kez daha sıkı önlemlere başvurma ve misyonerlik politikalarını, yeni oluşturulan ve şemsiye vazifesi görecek bir örgüt olan "Yeni Din Değiştirme İşleri İdaresi" altında merkezileştirme kararı aldı.

1740 Eylül ayında kurulan Yeni Din Değiştirme İşleri İdaresi dört vilayette faaliyet gösterecekti: Kazan, Astrahan, Nijni Novgorod ve Voronej. Kurumun 10.000 ruble ve 5.000 çetvert tahıl ödeneğinden oluşan bütçesi vardı; üç rahip, beş tercüman, birkaç diğer personel ve ulaklardan oluşuyordu. Bütçesinin yaklaşık dörtte biri çalışanlarının maaşlarını ödemek için kullanılacaktı, geri kalanıysa din değiştirenlere ödül olarak verilecek ve Hristiyan olmayanlara tahsis edilmek üzere dört okul kurulacaktı. Görevleriyle ilgili olarak idare çalışanlarına verilen yirmi üç maddelik yönergede, Hristiyan olmayan kişilerin din değiştirme sürecinde izlenecek usul ve esaslara dair oldukça ayrıntılı bilgiler yer almaktaydı.²⁶

Hristiyan olmayanların dini inançlarına yönelik en şiddetli saldırıların olduğu dönem ise Çariçe Elizaveta dönemidir (1741-62). Bu dönemde devlet, Hristiyan inanç esaslarını öğretmek yerine güç ve hukuki yollara başvurmaya öncelik verdi. Misyonerlik faaliyetleri,

26 PSZ, c. 11, S. 8236, s. 248-56; Mozharovskii, "Izlozhenie," s. 61-62; Efim Malov, "O novokreshchennykh shkolakh v 18 veke," *Pravoslavnoe obozrenie* 26 (Temmuz 1868), s. 354-57.

Yeni Din Değiştirme İşleri İdaresi'nin ilk başkanı Peder Dmitri Seçenov'un ifadesiyle, "Güneydoğu Rusya'daki tüm Hristiyan olmayanların merkezi" konumundaki Kazan bölgesine odaklandı.²⁷

Camilerin yıkılması ve Hristiyan olmayanların belirli bölgelere zorla yerleştirilmesi emri, din değiştirme sürecini hızlandırmak için çabaların tekrar başladığını göstermekteydi. Bu politikalar, Kazan Piskoposu Luka Konaşevič tarafından büyük bir hevesle uygulandı. Yönetim 1743'te Kazan bölgesindeki 536 camiden 418'inin yıkılmasını emretti. Geriye yalnızca 118 camiye kaldı ki bunlara Kazan'ın alınmasından önce inşa edildikleri için dokunulmamış ve hükümet, bu camilerin yıkılmasının halkın ayaklanmasına sebep olabileceğinden korkmuştu. Diğer İdil (Volga) vilayetlerinde, her bir köyde 200 ila 300 erkekten az olmamak şartıyla ve yalnızca Müslümanlardan oluşan bir nüfusa sahipse, her bir köyde sadece bir caminin aktif olmasına izin veriliyordu.²⁸

İslam'ın yayılmasını ve dini yaşamın gereklerinin yerine getirilmesini önlemek, yönetimin en mühim önceliklerinden biri olmaya devam etti. Hükümet 1756'da kurumun raporlarına kendi kasvetli istatistiklerini de ekledi. Kazan vilayetinde yıkılan camilere ilaveten, Sibirya'nın Tobolsk ve Tara illerindeki 133 camiden 98'i ve Astrahan bölgesindeki 40 caminin 29'u yetkililer tarafından yıkılmıştı.²⁹

Yönetim, Hristiyan olmayanların din değiştirmesini teşvik etmeyi amaçlayan bir dizi mevzuatın yanı sıra, bu kez Rus cezai ve askeri sistemlerini de devreye sokmaya başladı. Böylece 1741 ile 1760 yılları arasında, küçük çaplı suç işleyenlerin, hatta ölüm cezasına çarptırılan mahkumların din değiştirdikten sonra affedilme işlemleri devam ederken; Hristiyan olmayanlar arasından İslam'a geçenler ve onları İslam'a yönlendiren Müslümanlar ağır şekilde cezalandırıldı. Hristiyan olmayanlar arasından Hristiyanlığa geçen askerler vazifeden muaf tutulurken, onların yerine Hristiyan olmayanlar askere

27 "Luka Konashevich," s. 233.

28 *Polnoe sobranie postanovlenii i rasporiazhenii po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniia Rossiiskoi imperii: Tsarstvovanie Elizavety Petrovny*, 4 cilt. (St. Petersburg, 1899-1912), c. 2 (1744-45), S. 662, s. 143-45 (bundan sonra PSPREP olarak anılacak). Din değiştirenleri Hristiyan olmayanlardan ayırmak, misyonun başarısını güvence altına almanın bir başka önemli yolu olarak görülüyordu. Senato 1740'ta, Hristiyanlığa geçenlerin yeniden yerleşimini denetleyecek ve rüşvet almayacak güvenilir bir kişinin atanmasına karar verdi; bkz. "Luka Konashevich," s. 464-65.

29 *PSZ*, c. 14, S. 10,597, s. 608.

alınıyor, bu kişiler ayrıca Rus ordusundaki rahiplerden Hristiyanlığa geçmeleri hususunda baskıyla karşı karşıya kalıyordu.³⁰

Osmanlı başkentiyle diplomatik çatışmadan kaçınma çabası, muhtemelen hükümetin Müslüman nüfusa yönelik din değiştirme prosedürlerini resmileştirme kararının arkasında yatan sâikti.³¹ 1750 tarihli ferman, Hristiyan olmayanların din değiştirmeye gönüllü olduklarını belirten yazılı bir metin sunulmadan vaftiz edilmemesini şart koşuyordu. Metin önceden hazırlanmıştı, başvurucunun yalnızca metne adını eklemesi yeterliydi. Müslümanların metni, başvurucunun evvela “En sahte Peygamber [Muhammed] ve onun en yanlış ve en dinsiz kanunlarını [Kur’an]” kınayıp reddetmesini ve ardından “Hristiyanlığın kurtuluş inancıyla vaftiz edilmek için samimi bir arzu içindeyim” demesini gerektiriyordu. Metinleri Müslümanlardan talep edilenden çok daha kısa olduğu için, putperestlerin, putlarını kötülermelerine veya Hristiyanlığın erdemlerini uzun uzun methetmelerine gerek görülmediği anlaşılıyordu.³²

Yeni Din Değiştirme İşleri İdaresi’nin raporları, din değiştirenlerin sayısıyla övünüyordu; örneğin 1747’de Kazan bölgesinde 100.000’den fazla kişi din değiştirmişti. Yine de bölgedeki Müslüman ve putperest nüfus arasında ciddi bir zıtlık vardı. 1763’te pagan Mari, Mordvin, Çuvaş ve Udmurt (Votyak) halklarının neredeyse %95’i din değiştirmiş olarak kayıt altına alınırken; Hristiyanlığa geçen Tatarlar, vilayetdeki Tatar nüfusunun yaklaşık üçte birini temsil ediyordu (13.615 Hristiyanlığa geçen ve 35.079 Müslüman).³³ Yönetimin Müslüman akrabaları rağmına neofitleri (yeni din değiştirmiş olanlar) destekleyen acımasız yasaları, misyonerlik faaliyetlerine karşı yalnızca artan bir direnişe yol açabilirdi. Müslüman Tatarlar ve Başkurtlar XVII. ve XVIII. yüzyıllarda pek çok defa isyan çıkardılar. Hristiyan olmayan diğer gruplar-

30 *PSPREP*, c. 1 (1741–43) (St. Petersburg, 1899), S. 17, s. 21–22; S. 70, s. 85; c. 3 (1746–52) (St. Petersburg, 1912), S. 1007, s. 83–85; S. 1115, s. 200–202; c. 4 (1753–62) (St. Petersburg, 1912), S. 1735, s. 497–98; *PSZ*, c. 11, S. 8349, s. 369–70.

31 Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki Hristiyanların statüsünün Avrupalı güçler nezdinde giderek artan bir endişe kaynağı olmaya başladığı bir süreçti. Buna mukabil, Osmanlılar da Rus İmparatorluğu bünyesindeki Müslümanların konumları meselesini gündeme taşımaktaydı.

32 *PSPREP*, c. 3 (1746–52), S. 1174, s. 283–85; S. 1193, s. 310–13.

33 *Istoriia Tatarii v materialakh*, s. 190–91. Rakamlar epeyce tutarsız görünüyor. 1740’ların başında, bölgedeki Hristiyan olmayan toplam 285.464 kişiden 13.322’sinin din değiştirdiği rapor edildi; bkz. “Luka Konashevich,” s. 233.

la birlikte; Rusya'nın en büyük iki halk ayaklanması sırasında (1670'lerin başlarında Stepan Razin ve bir yüzyıl sonra Emelyan Pugaçev isyanları) çok önemli bir güçtüler.³⁴

Baskı yoluyla ya da ödül vaatleri karşılığındaki din değiştirmelerin samimi olması, gerçekçi olmaktan uzaktır. Resmi görevliler, din değiştirenlerin gönüllü olarak vaftiz olmayı seçmediklerini, bunu suçları nedeniyle cezalandırılmamak için yaptıklarını bildirmekteydi.³⁵ Bölgedeki rahipler, resmi idare tarafından din değiştirenlerin (isim) kayıtları tutulmadığı için, Hristiyan olmayanları takip etmenin zor olduğunu ve ödül almak için sık sık din değiştirmeye gelen Hristiyan olmayan kimseler bulunduğunu söylüyorlardı. Buna karşılık hükümet, 1757'de birden fazla kez din değiştirenlerin manastırlarda ağır işler yapmaya gönderilmesi emrini verdi. Misyonerlerin şikayet ettiği bir konu da hükümetin kendilerine muafiyet tanıdığını söyleyen din değiştiren kimselerin, misyonerlerin kendi köy ve evlerine girmesine izin vermemeleriydi. Hatta din değiştirenler, kendilerine vaat edilen ödülleri alamazlarsa rahipleri dövmekle bile tehdit ediyorlardı.³⁶ Yeni Din Değiştirme İşleri İdaresi'nin aşırı güce müracaat etmesi, kilise görevlilerinin ve din değiştirenlerin birbirlerini suçlamaları ve din değiştirmenin yalnızca sayısal verilerden ibaret kalan büyük ölçekliliği, XVIII. yüzyılın ortalarında Rusya'da misyonerlik çalışmalarının oldukça sorunlu olduğunu açıkça ortaya koyuyordu.

1764 Nisan ayında Çariçe II. Katerina'nın hükümete verdiği bir talimatla, Rusya'nın XVI. yüzyılın ortalarından beri Hristiyan olmayan tebaasıyla ilişkilerinde en toleranslı dönem başladı. Bu talimatla ayrıca, Yeni Din Değiştirme İşleri İdaresi'nin yirmi dört yıllık varlığı da sona erdirildi. Hristiyanlığa yeni geçenler de diğer tüm Rus devlet köylülerini yöneten sivil ve dini idarenin yönetimi altına sokuldu. Misyonerlik faaliyetleri, Hristiyan olmayanların eğitimiyle sürdürülecekti. Bu amaçla vaizlerin, yıllık 150 ruble maaşla, herhangi bir baskı uygulamadan İncil'i yaymaları ve din değiştirenlerin

34 Razin İsyanı boyunca, Hristiyan olmayan eşraf tabakası isyancılara katılmayı tercih etti; bkz. Khodarkovsky, "The Stepan Razin Uprising: Was It a 'Peasant War'?" s. 13–17 Pugaçev İsyanı sırasında da Hristiyan olmayan nüfus, öfkelerini bir kez daha kilise yetkililerine yöneltti ve yalnızca Kazan bölgesinde 132 kilise görevlisini katletti; bkz. Mozharovskii, "Izlozhenie," s. 98.

35 RGADA, F. 248, op. 113, S. 257, l. 5.

36 "I. I. Luka Konashevich," s. 239–40, 469–70; PSPREP, c. 4 (1753–62) (St. Petersburg, 1912), S. 1550, s. 291.

çocukları için açılan okulların bu yönde eğitime devam etmelerine karar verildi. Yönetim ayrıca, din değiştirenlerin sayısının; Hristiyanlığa geçenlerin vergi ve askerlik yüklerinin vaftiz edilmemiş olanlar tarafından üstlenilmesini imkansız kılacak kadar çok arttığını fark etti. Yeni din değiştirenler üç yıllık vergi muafiyetinden yararlanmaya devam edeceklerdi, ancak diğer ödüllerin düşürülmesi gerekiyordu. Kendilerine bir simge (ikon), bir haç verilecek ve vergi muafiyeti sona erdiğinde, gelecekteki vergilerine karşı alacaklarının kayıtlı olduğu bir vesika verilecekti.³⁷

II. Katerina dönemindeki dini hoşgörü, yalnızca onun aydınlanmacı fikirlerinin değil aynı zamanda saf pragmatizmin de bir ürünüydü. Reformların başlatılması, yeni ele geçirilen Kırım ve Polonya topraklarının yanı sıra Alman kolonilerinin de ilhakı, genişleyen imparatorluğun Hristiyan olmayan tebaasına karşı hoşgörülü olmasını gerektiriyordu. Rusya'nın komşu İslam devletleri ve halklarından askeri açıdan üstün olduğuna emin olunduktan sonra, St. Petersburg yeni bir yaklaşımı gündemine aldı: Müslüman tebaanın sadakatini, baskıcı ve ayrımcı yasalarla temin etmek yerine, Müslüman din adamlarıyla işbirliği ve hoşgörü yoluyla sağlayacaktı. Misyonerlik çalışmalarıysa, daha az baskı ve daha fazla İncil öğretimi temelinde devam etti.³⁸

Yönetimin din değiştirmeye dair politikalarının kümülatif etkileri, Rus İmparatorluğu'nun farklı köşelerinden delegelerin 1766'da, yeni yasaların hazırlanmasından sorumlu Yasama Komisyonu'na katılmak üzere başkente gelmesiyle tam olarak tebeyyün

37 *Polnoe sobranie postanovlenii i rasporiazhenii po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniia Rossiiskoi imperii: Tsarstvovanie Ekateriny Alekseevny*, 3 cilt. (St. Petersburg, 1910–15), c. 1 (1762–72), S. 176, s. 217–18.

38 Kendi tebaası arasındaki dini farklılıkların tanınması, Rusya'nın kendisini tüm Ortodoks Hristiyanların koruyucusu olarak görmesini engellemedi. Bu cümleden olarak, 1774'te Kırım'ın ele geçirilmesinden dört yıl sonra, Rus hükümeti Kırım'da yaşayan tüm Hristiyanların yarımada dışına sürgün edilmesinde ısrar etti. Bu Hristiyanların otuz binden fazlası Kırım hanı tarafından gönülsüzce Ruslara teslim edildi; bkz. Solov'ev, *Istoriia*, c. 15, s. 235. Nihayetinde Rusya'ya Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ortodoks Hristiyanların koruyucusu olma hakkının tanınmasına yol açan belirgin bir hüküm, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sırasında müzakere edildi. Antlaşmanın bu hükmü daha sonraları, Rusya'nın Osmanlı egemenliği altındaki Avrupa topraklarının büyük kısmında emperyal hak iddiasında bulunmasının gerekçesi olarak hizmet etti; bkz. John T. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend* (New York: Oxford University Press, 1989), s. 141.

etti. Rus askeri hizmetindeki mahalli Tatarları temsil eden Penza vilayetinden delegeler, suç kaydı olan Müslümanların sırf cezadan kurtulmak için Hristiyanlığa geçtiklerini dile getirerek şikayette bulundu ve bu şekilde davranan suçluların cezalandırılması gerektiğini söylediler.³⁹ Orenburglu Tatarlar ciddi bir işgücü sıkıntısı çekmelerine rağmen, din değiştiren Mari, Mordvin ve Udmurtları (Votyak) işe almalarının yasak olduğunu ifade ettiler. Delegeler, din değiştirenlerin işe alınmalarına izin verilmesini istediler ve bu kimseleri Hristiyanlığı yaşayabilmeleri için gerekenin yapılacağına söz verdiler. Kazan bölgesinin *yasak* ödeyen Çuvaşlarıysa, kendileri din değiştirenlerin yerine ilave vergiler ödeyip asker ve nakliye araçları temin ederken, din değiştirenlere vergi muafiyeti tanınmasına itiraz ettiler.⁴⁰

Görsel 16: Hristiyanlığa geçen Mari kadınları için Orta İdil (Volga) Bölgesi'nde açılan bir misyoner okulu.

[Kaynak: *Pribavleniia k Tserkovnym Vedomostiam*, c. 13 (1900), Res. 2, S. 43.]

39 *SIRIO*, c. 32, S. 76, s. 541-44.

40 *A.g.e.*, c. 147, s. 221-22; c. 115, s. 379-80.

En ayrıntılı şikayetler ise Kazan vilayetinin Tatarları tarafından dile getirildi. Vergi muafiyeti, askerlik muafiyeti, borçlardan muafiyet gibi imtiyazlar ve din değiştirenlerden bazılarının Rusların üst sınıflarına toprak satması kaynaklı arazi spekülasyonu nedeniyle büyük zarar gördüklerinden mustariptiler. Tatarlar vergilendirmedeki ayrımcılığa da itiraz ettiler; kendileri her bir serf için 1,10 ruble öderken, Rus toprak sahipleri yalnızca yetmiş kapık ödüyordu. Kereste kesmek, evde ve yolculukta kılıç ve silah ediniş taşımak için izin istediler. En önemli talepleri ise daha fazla din özgürlüğü içindi; cami inşa etmek, büyüklerini hac için Mekke'ye göndermek ve inançlarıyla alay edenlerin cezalandırılması için hükümetten talepte bulundular.⁴¹

Serzenişler sadece Hristiyan olmayanlarla sınırlı değildi; din değiştirenler de çokça şikayette bulundu. Sibirya'dan gelenler, Rus dili ve yasaları konusundaki bilgisizliklerinin kendilerini Rus köylüleri ve toprak sahiplerine karşı korunmasız hale getirmesinden yakındı. Verilen bir örnekte; din değiştirenlere demir işinde çalışmak üzere bir yıllık sözleşme vaat edilmiş, ancak sonrasında evlerine dönmelelerine izin verilmemişti. Din değiştiren diğer kimselerse, topraklarını Rus mülk zenginlerine kaptırdıklarından, çiftliklerinin ve ormanlarının fabrikaların kullanımı için ellerinden alındığından, tüccarların ticaret yapmalarına izin vermediğinden, kendilerini korumakla görevli memurların zorla yiyecek ve yemlerini aldığından, yargıçların kendilerini aylarca hapiste tuttuğundan ve varlıklı kardeşlerinin de onları çekemeyen Ruslar tarafından iflas ettirildiğinden yakındılar.⁴²

İnancını değiştirenlerin sayısı durmak bilmeden artmaya devam etti. Hükümetin 1781'de Kazan bölgesi için tuttuğu istatistikler şu şekildeydi:

Tatarlar: 10.631 din değiştiren ve 66.072 din değiştirmeyen

Çuvaşlar: 89.995 din değiştiren ve 926 din değiştirmeyen

Mariler: 25.630 din değiştiren ve 739 din değiştirmeyen

Mordvinler: 3.296 din değiştiren (din değiştirmeyen kalmadı)

Udmurtlar (Votyaklar): 1.863 din değiştiren ve 305 din değiştirmeyen.⁴³

41 A.g.e., c. 115, s. 311–12, 319–28.

42 A.g.e., c. 115, s. 353–56, 421–24, 448.

43 Bagin, *Ob otpadenii v mağometanstvo kreshchennykh inorodtsev*, s. 4.

Din değiştirenlerle ilgili sayısal verileri önemsemeyen bazı modern gözlemciler, yönetimin yerlileri Hristiyanlığa döndürme çabalarını başarısızlık olarak değerlendirdiler. Rusya'nın Hristiyan olmayan tebaasının dinini değiştirme sürecinin sonuçları, Prens Mihail Şerbatov tarafından özetlenmişti. Hristiyan olmayanların, dinleri baskı altında ve zorla değiştirildiği için farklı bir dinin gerekliliklerini yerine getirmede başarılı olamadığını gözlemlemiş ve bu kimselerin kendi inançlarına bağlı kalmalarını şaşırtıcı bulmamıştı. Rus Ortodoks Kilisesi'ni şu sözlerle eleştirmekteydi:

Hristiyanlığa çekmeye çalıştıkları insanlara öncelikle Hristiyanlığı öğretmeye çalışmalı ve içlerine onların dilini bilen vaizleri göndermeliydiler, fakat bunu yapmadılar; bunun yerine banyoya götürür gibi onları vaftiz etmeye götürdüler, kendilerine –cahilliklerinden– bir tür tılsım ve put olarak gördükleri Mesih imgeli bir haç verdiler; oruçlu günlerde et yemelerini yasakladılar, ama uyacakları bir yasak değildi bu, nitekim bunu görmezden gelmeleri için rahiplere rüşvet verdiler. Benzer şekilde kutsal metinlerin kendi dillerine çevrilmesi konusunda da vaazlarının anlaşılabilmesi için bu çevirilerin rahiplere öğretilmesi konusunda da hiçbir girişimde bulunulmadı.⁴⁴

Prens Şerbatov, kilisenin Hristiyan olmayanları dine tam anlamıyla çekmede başarısız kalışının nedenlerini kaleme aldığı sıralarda; Kazan'da yeni görevlendirilen Başpiskopos Amvrozi Podobedov kendi görev bölgesindeki durum hakkında Kilise Meclisi'ne (Sinod) rapor sunarken gerçekleri sade bir şekilde ifade ediyordu: “Burada Cuvaşlar ve Mariler gibi Hristiyan olmayan cahil [*neprosveshchennye*] halkların, kutsal vaftizle girdikleri dinin esasları hakkında bırakın yetersiz bilgileri olmasını, en ufak bir fikre bile sahip olmadıklarını görüyorum.”⁴⁵

Orta İdil (Volga) bölgesinde durum bu şekildeydi ve bu vaziyet, iki buçuk asır içinde sınır bölgesinden Rus İmparatorluğu'nun merkez coğrafyasına kadar ulaşmıştı. Tehdit, baskı, muafiyetlerin iptali, topraklara el koyma, yasal ve ekonomik ayrımcılık gibi zora dayalı tüm önlemler, yalnızca Rus ordusu ve bürokrasisinin sıkı denetimi altındaki bölgelerde geçerli olabilirdi. Lakin yönetimin yeni elde edilen topraklar üzerindeki kontrolünün zayıf kaldığı ve yerlilerin ihtiyaçlarının aciliyet arzettiği sınır bölgelerinde, Rusya'nın

44 Shcherbatov, “Statistika,” s. 64.

45 Mozharovskii, “Izlozhenie,” s. 107.

din değiştirme politikaları, sopalardan ziyade havulara dayanmak zorundaydı. Bu doğrultuda kilise yetkililerine, din değiştirenleri artık zorla değil “sevgi” ile kazanma talimat verildi. Din değiştirenler hediyeler ve parayla ödüllendirildi, içlerinden bazıları askere alınarak sınırdaki garnizonlara atandı, ama büyük bölümü sınır bölgelelerinden daha uzak topraklara yerleştirildi.⁴⁶

Sınır bölgesine yönelik jeopolitik tasavvur, Rusya’nın sıkı bir idari kontrol altında tuttuğu bölgelere nazaran daha ihtiyatlı olmasını gerektiriyordu. 1744’te Kuzey Kafkasya’daki Oset halkına bir elçilik heyeti gönderme konusu gündeme geldiğinde Senato, Sinod’a, rahipleri değil sadece Gürcüleri göndermesini ve onlara yazılı talimatlar vermemesini emretti. Böylece, Osmanlı veya İran yönetimleri bu durumdan herhangi bir şüpheye düşmeyecekti.⁴⁷

Az sayıdaki örnekte; misyonerler, Osetler ve Kalmuklar arasında yaşamak üzere gönderildiklerinde, bu durum genellikle kısa süreli olmuş ve etkisiz kalmıştı. Misyonerler, yerlilerle geçirdikleri birkaç yıldan sonra, günlük hayatın zorluk ve sıkıntılarından ve yerli halkın dillerini öğrenmenin güçlüğünden şikayet ediyor; St. Petersburg, Moskova veya Kazan’daki manastırlarına geri dönmek için sık sık ısrarcı oluyorlardı. Hükümetin desteği ise misyonerlerin beklentilerini karşılamaktan uzaktı; yeni kiliseler inşa etmek ve din değiştirenleri ödüllendirmek için yeteri kadar paraları olmadığını rapor ediyorlardı.⁴⁸

Yerlilerin Hristiyanlığa geçirilmesi yaklaşımı; XVIII. yüzyılın sonlarında Rusya’nın sürekli ve muzaffer genişlemesinin, hükümet yetkilileri nazarında, yeni emperyal hırsları Hristiyanlığın yayılmasıyla bir tutmaya imkan tanıdığı süreçte yeni bir ivme kazandı. 1784’te Kafkasya Genel Valisi P. S. Potemkin, Kabardeylerin İşlam’a geçtikten sonra ikiyüzlü davrandıklarını, ancak onların bu ikiyüzlü tutumlarının İşlam dininin ilkelerini anlamamaktan kaynaklandığını düşünüyordu. Vali sözlerini şöyle sürdürdü: “Onlar İşlam dinine geçmeden önce Hristiyandı; kendilerini irşat etmek için rahipler gönderilseydi ‘Kuşkusuz, dağlara dağılmış haldeki tüm halklar arasında kısa sürede ilahi mutluluğun ışığını saçacaklardı.’”⁴⁹

46 *AI*, c. 2, S. 43, s. 56–57; *Opisanie gosudarstvennogo arkhiva starykh del*, s. 253–66.

47 *PSPREP*, c. 2 (1744–45), S. 651, s. 123–28; S. 805, s. 310–13.

48 *PSPR*, c. 5 (1725–1727), S. 1846, s. 416–18; S. 1908, s. 487–88.

49 *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 2, S. 256, s. 360, 362.

P. S. Potemkin “Kafkasya’nın yeniden Hristiyanlaştırılması” fikrini ortaya atan ilk kişi değildi. I. Petro’nun buna dair niyetinin aşikâr bir kanıtı, Kuzey Dağıstan’da yeni inşa edilen bir kaleye Kutsal Haç adını vermesiydi. 1748’de Dışişleri Ofisi tarafından Kabardeyler hakkında imzasız bir rapor hazırlandı. Raporda, Kabardey soylularından birinin ifadesine dayanılarak, Kabardeylerin her zaman Hristiyan oldukları, kökenlerinin Tersk Kalesi ve çevresine yerleşmek için XV. yüzyılda gelen Ukrayna Kozaklarına dayanabileceği ileri sürüldü. O zamanlar Çerkes veya Kabardey olarak biliniyorlardı; [önce] Rus tâbiyetine girmiş, ardından Kırımlılara teslim olunca İslam’a geçmeye zorlanmışlardı. Terek Nehri’ne döndüklerinde hem dillerini hem de Hristiyan inançlarını unutmuşlardı. 1770’li yıllarda yine Dışişleri Ofisi tarafından hazırlanan benzer bir raporda; Osmanlıların onları kendi tebaası olarak sahiplenme nedeninin bu olduğu sonucuna varılarak, bir adım daha ileri gidilmiş oldu.⁵⁰ Bu tür raporların tuhaf ve manasız içeriği bir yana, bu metinlerin Rus politikacılar için anlamı açıktı: Rus devletinin, Kabardeyler üzerindeki Osmanlı hükümlerine karşı çıkacak ve onları “yeniden Hristiyanlaştırma” çabalarını meşru kılacak haklı gerekçeleri vardı.

Bazıları bu halkların geçmişte Hristiyan olmaları sebebiyle din değiştirmelerinin haklı olduğunu dile getirirken; bazıları ise İslam’ın bu halklar arasında daha fazla yayıldığını, çünkü sadece ismen Hristiyan olduklarını ve özünde pagan kaldıklarını öne sürdüler. Ancak her ikisi de aynı sonuca varıyordu: Daha etkili bir İncil’i yayma ve irşat süreci, onları yeniden Hristiyanlığa kazandıracaktı.⁵¹ Yerliler arasında misyonerlik çalışmalarına yönelik çe-

50 A.g.e., c. 2, S. 116, s. 147–48; S. 221, s. 318. Moskova’nın Kuzey Kafkasya üzerindeki en eski ve hatta daha fantastik iddiası, Polonya’ya gönderilen Moskova elçilerine verilen 1554 tarihli talimatta görülür. Moskova’nın neden Çerkesleri tebaası olarak kabul ettiği sorulursa, Çerkeslerin Ryazan’dan ayrılan kaçaklar olduğu ve dolayısıyla Moskova’nın eski tebaası olduğu yanıtını vereceklerdi; bkz. Solov’ev, *Istoriia Rossii*, c. 3, s. 515. Elli yıl sonra Çar Fedor, Osmanlı padişahına yazdığı mektupta bu tür iddiaları tekrarladı. Kafkasya’da yeni Rus kaleleri inşa ediliyordu; çünkü “Ezelden beri Kabardey prensleri, yaylaların Çerkes prensleri ve şamhaller Ryazan bölgesinde tebaamızdı, ardından Ryazan’dan kaçıp dağlara yerleştiler; sonra Çerkesler ve Kabardeyler babamız Çar İvan’dan kendi tâbiyetine geçmek için ricada bulundular ve onun tebaası oldular”; bkz. *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 1, S. 43, s. 71.

51 B. F. Pfaf, “Materialy po istorii osetin,” içinde *Sbornik svedenii o kavkazskikh gortsakh*, c. 5, s. 95.

şitli planlara rağmen, bu öneriler çoğunlukla kağıt üzerinde kaldı ve hayata geçme şansı bulamadı.

“Yeniden Hristiyanlaştırılmak” yerine bölge sürekli “yeniden Müslümanlaştırıldı” Bölgede XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren, sufi Nakşibendi dervişlerinin faaliyetleri ve doğal olarak etkileri gözle görülür bir şekilde artmaya başladı. Bu kalender-meşrep Müslüman davetçilerin hiçbir örgütlü misyona, kaynağa veya devlet desteğine ihtiyacı yoktu. İran’dan kovulduktan sonra, halk İslam’ının katı ve uzlaşmaya kapalı versiyonunu, dinleyici kitleler buldukları dağ köylerine taşıdılar. 1780’li yıllarda Şeyh Mansur’un önderlik ettiği, Rus ve Hristiyan karşıtı kıyam, Kafkasya’daki Sufi tarikatının artan etkisinin bir sonucuydu.⁵² Rus “kâfirini” geri püskürtmede başarısız olmasına rağmen, bu ayaklanma Kuzey Kafkasya halklarının hafızasında silinmez bir iz bıraktı. Ayrıca bu kıyam, Müslüman din adamlarının Ruslara karşı *gazavât* (kutsal savaş) adıyla ilan ettikleri bir dizi ayaklanmanın sadece ilk halkasıydı. Rusların bölgedeki sürekli genişlemesi, yerli halkları Müslüman din adamlarının kollarına ve İslam’ın yeşil bayrağı altındaki kıyama daha da yaklaştırdı.

Kuzey Kafkasya dağlarında, Orta İdil (Volga) ormanlarında ve Orta Asya steplerindeki Hristiyan olmayan halklar, Rus kolonizasyonunu kaçınılmaz olarak, devletin kendilerini Hristiyanlaştırma girişimlerinin bir boyutu olarak algılıyordu. Yerli halklar Rus yetkililere ve politikalarına, sık ve şiddetli ayaklanmalarla karşılık vermekteydi. Bazı zamanlar halk arasında zorla din değiştirmeye ilgili söylentiler dolaşmakta ve bu, halkta kaygı uyandırmaktaydı. Bu öyle bir söylenti idi ki 1771 yılında Kalmukları Rusya’dan topluca göç etmeye itti ve Bukey Orda’daki birçok Kazağı 1820’de Ural Nehri’nin doğusundaki eski otlaklarına kaçmaya mecbur etti.⁵³

52 XIV. yüzyılda Buhara ve Orta Asya’da ortaya çıkan ve Sufi İslam’ın en etkili tarikatlarından biri haline gelen Nakşibendilik konusunda daha fazla bilgi için bkz. “Nakshbandiyya,” içinde C. E. Bosworth vd., ed., *The Encyclopaedia of Islam*, new ed. (Leiden, 1992), c. 7, s. 933–39. Mansur ayaklanması konusunda bkz. A. Bennigsen, “Un Mouvement populaire au Caucase au XVIII siècle: la ‘Guerre Sainte’ du sheikh Mansur (1785–1791), page mal connue et controversée des relations russo-turques,” *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 5, S. 2 (1964), s. 159–205.

53 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 230; Aleksei Levshin, *Opisanie Kirgiz-Kazach’ikh ili Kirgiz-Kaisakskikh ord i stepei*, 3 parts (St. Petersburg: Tip. Karla Kraia, 1832), böl. 3, s. 3.

Tüm bunlara rağmen bazıları açısından, Rusya'daki fırsatlar ve vaat edilen ödüller karşı konulamaz nitelikteydi; bu fırsat ve vaatleri ilgi çekici bulanlar –coğrafi, sosyal ve dini– sınırları aşmayı ve Hristiyanlığa geçmeyi seçtiler. Her yerde olduğu gibi sınır bölgelerinde de devletin din değiştirme politikaları benzer şekilde sonuçlandı: Yerli halk içinde sosyal ve ekonomik bölünmeler ve rekabet ortamları oluştu ve zaman geçtikçe bu ayrımlar şiddetlendi. Yerlilerin Rusya'ya sürekli olarak göç etmeleri, din değiştirmeleri ve hükümetin onları yerlerine döndürememesi hem yerlileri hem de imparatorluk yönetimini en fazla endişelendiren konulardan biriydi.

Yerli Asillerin ve Halkın Göçü

Rus halkının Kalmuklar, Kumuklar, Çeçenler, Kazaklar, Karakalpaklar, Türkmenler, Tomutlar, Tatarlar, Başkurtlar, Baraba Tatarları ve diğer Müslümanlar ile putperestleri satın almalarına izin verilmiştir... Rahipler, tüccarlar, Kozaklar ve diğerlerinin, sahipleri ölene kadar serfleri olarak kalacak Hristiyan olmayan kimseleri satın almalarına, dinlerini değiştirmelerine ve onları eğitmelerine izin verilmiştir.

–1755 tarihli Senato kararı

Halkın soylulardan ayrılmasını, sınırımızı korumanın en güvenilir yolu olarak görüyorum.

–Prens G. A. Potemkin-Tavriçeski, Kafkasya'daki Rus Birliklerinin Komutanı General P. S. Potemkin'e Kabardey halkının kaçkınlarının soylulara geri döndürülmemesi talimatı verirken

XVIII. yüzyılın başlarında Rus yönetimi çarpıcı bir başarıyla, sınır bölgesinde uzun zamandır geçerli olan kalıpları tersine çevirebildi. Rus nüfus damarındaki uzun süreli bir kanama durdurulmuş, esir edilen ve Rusya dışında köle olarak satılan Rusların sayısı büyük ölçüde azaltılmıştı. Hristiyan olmayan eski talancılar, hızla din değiştirip Rus İmparatorluğu'nun sınırları içerisine yerleştirilmişti. Bazıları yakalanıp Ruslara satılmış, çoğu da kendi iradesiyle sığınmak için gelmişti. Şimdi sızlanma ve halkının geri dönmesini isteme sırası, sınırın diğer yakasındaki yerli soylulara gelmişti.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Rus yerleşimcilerin yeni bölgelere göçü iyi bilinen bir olgudur ve Rus kolonizasyon politikalarının önemli bir unsuru olarak kabul edilmektedir.⁵⁴ Daha az bilinen bir gerçekse, mağlubiyete uğrayan yerli nüfusun sınır bölgelerine doğru kitlesel göçüdür. XVIII. yüzyıl başlarında topraklarından kovulan, askerlik hizmetinden, yüksek vergilerden ve Hristiyanlığa zorla geçirilme uygulamasından kaçan binlerce Tatar, Mari, Çuvaş ve Başkurtun Orta İdil (Volga) Bölgesi'ndeki hanelerini terk edip güneydoğu sınırlarına doğru kaçmaları, bu kitlesel göçlerin örnekleri arasındadır.⁵⁵

Birkaç resmi rapor, yerli halkın kitlesel göçlerinin boyutu ve etkisi hakkında net bir resim sunmaktadır. İvan Kirilov 1734'te, Kazan bölgesinden ayrılan 20.000 kaçkının Orenburg'un inşasında kullanılabileceğini dile getirdi. Otuz iki yıl sonra Orenburg valisi Prens Putyatin; bölgenin, din değiştirmek istemeyip İdil (Volga) yakınlarındaki köylerinden kaçan Hristiyan olmayan Çuvaş ve Tatarlarla dolu olduğu hususunda Senato'yu bilgilendirdi. Hristiyan olmayanların ve din değiştirmeye zorlananların –valinin nazarında– Rus devletine şüphe uyandıran sadakati, onu Rus köylülerinin (*velikorusskie liudi*) bölgede hâkim çoğunluk haline getirilmesini tavsiye etmeye zorlamıştı. Özellikle yeni inşa edilen ve stratejik açıdan ehemmiyet arz eden Yeni Moskova Yolu çevresindeki arazilerin, Başkurtlardan satın alınması veya Rus yerleşimciler arasında dağıtılması konusunda ısrarcı oldu; Senato da bu öneriyi kabul etti.⁵⁶

Yerli halklara mensup insanların birçoğu, Rus askeri ve idari mekanizmalarından kaçmaya çalışırken imparatorluğun daha uzakta-ki sınır bölgelerine gitti; diğerleri kendi toplumlarını terk etmeyi ve Rusya'da sınır ötesi fırsatlar aramayı tercih etti. Rus makamları doğrudan ve dolaylı olarak, yerli halkların Rusya'ya kaçmasını ve

54 Bu bahisteki klasik çalışmalar: D. I. Bagalei, *Ocherki iz istorii kolonizatsii stepnoi okrainy Moskovskogo gosudarstva* (Moskova: Universitetskaia tip., 1887); G. I. Peretiatkovich, *Povolzh'e v 15 i 16 vv. (Ocherki iz istorii kraia i ego kolonizatsii)* (Moskova, 1877), ve aynı yazarın bir diğer eseri; *Povolzh'e v 17 i nachale 18 veka. (Ocherki iz istorii kolonizatsii kraia)* (Odessa, 1882); M. K. Liubavskii, *Obzor istorii russkoi kolonizatsii s drevneishikh vremen i do XX veka.*, ed. A. Ia. Degtiarev (Moskova: Moskovskii Universitet, 1996).

55 Kappeler, *Russlands erste Nationalitäten*, s. 261.

56 RGADA, F. 248, op. 113, d. 257, ll. 1–15; *Materialy po istorii Rossii: Sbornik ukazov i drugikh dokumentov*, c. 1, s. 21.

göçünü teşvik ediyordu. Çünkü bu hareketlilik ve göçler sınır bölgelerindeki kolonizasyon politikalarının temel taşlarından biriydi.

Rusya'nın, komşuları olan yerli topluluklar üzerindeki artan etkisi kaçınılmazdı. Rus yönetiminin büyük mükâfat ve ödemelerine karşı koyamayan mahalli soyluların bir kısmı Rusya'ya gitmeye devam etti. Gitmeyenler bile Rusya ile karşılıklı ticaretin faydalarını kabul ediyordu. Söz konusu ticaretten elde ettikleri kazancı maksimize edebilmek için, kendi halkları üzerindeki vergileri yükselttiler ve böylece, istemsizce de olsa Rusya'ya sığınanların sayısının artmasına sebep oldular. Artık halktan insanlar da kendi soylularının baskılarına maruz kalmaktan kurtulmak için göç etmekteydi.⁵⁷ Yerli halklardan hem soyluların hem de sıradan insanların bu göçü ve bu göçten doğan büyük ölçekteki sonuçlar, tarih yazımında neredeyse hiç fark edilmeden ve incelenmeden öylece kaldı.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Altın Orda'nın inhitatıyla eşzamanlı olarak Moskova'nın yükselişi, Hristiyan olmayan bir grup soylunun dikkatini çekti ve bu kişiler uluslarını bırakıp koruma, hizmet ve imtiyaz arayışı içerisinde Moskova sarayına yakınlaştılar. [Hatırlanacağı üzere] 3. Bölüm'de, "diaspora aristokratlarının" birçok örneğinden ve Moskova'nın bu soyluları cezbederek kendi hizmetine alma politikalarından bahsedilmişti.⁵⁸ Bu tür göçmenlerin bir kısmı steplerde, rakiplerinden kaçan ve geçici olarak sığınacak yer arayan kaçkınlardı. Büyük prens, kaçak bir Tatar soylunun çaresiz durumda kaldığını öğrendiğinde ("v chuzhom iurte stoish, i sam vsi istomen, i kon' tvoi poten") bir elçisini gönderir, kendisi ve maiyetine himaye sağlamayı teklif ederdi. Bu kaçkınlara, kaybettikleri uluslarını Moskova'nın yardımıyla yeniden bulup kurtarmayı ümit ettikleri için, bu ve benzer teklifleri sıklıkla kabul ederlerdi.⁵⁹

Sığınanların bir diğer kısmıysa, Kırım hanı veya Nogay begi nezdine diplomatik görevle giden Moskova elçilerinin gizlice yaklaştığı, konumlarından memnuniyetsiz ve taraf değiştirmeye meyilli Kırım ve Nogay soylularıydı. Elçiler bu soylulara, hizmetleri karşılığında büyük ödüller ve ileride Moskova'dan ayrılmaları halinde koşulsuz özgürlük vaat etmekteydi. Hristiyan olmayan pek çok soylu,

57 RGADA, F. 248, op. 126, *Dela i prigovory Pravitel'stviuushchego Senata po Astrakhanskoi gubernii*, d. 90, l. 13; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*.

58 Diaspora aristokratları, elbette Ortaçağ Avrupa'sında sıkça rastlanılan bir durumdu; bkz. Robert Bartlett, *The Making of Europe*, s. 24–59.

59 SIRIO, c. 41, S. 27, s. 100; S. 34, s. 144, S. 79, s. 384–86.

steplerdeki rakiplerinden korunacakları ve cömert ödüller alacakları için büyük prensin hizmetine girmeyi tercih etmişti.⁶⁰

Bu tür kaçakları kendi tarafına çekme konusunda başarılı olan Moskova açısından, en eski ve dikkat çekici örneklerden biri, Kazan hanedanından iki prens, Yakub ve Kasım'ın Moskova'ya getirilmesi idi. Yakub 1452'de hükümete sadakatine karşılık ödüllendirildi ve kendisine Kazan bölgesi sınırındaki Gorodets (Meşçera olarak da bilinir) kasabası verildi.⁶¹ Moskova böylece tek hamleyle, Kazan tahtı için kendi kontrolü altında bir rakip aday bulundurarak, Kazan üzerinde siyasi bir güç elde etmiş oluyordu. Ayrıca, Moskova'nın kendisine olan özgüveninin yanında, Cengiz-soylu rakipler arasındaki husumetleri manipüle etme yeteneğinin diğer memnuniyetsiz prensler tarafından da görülmesi sağlandı. Kasım ve onun soyundan gelenler Moskova'nın beklentilerini karşılamıştı; Kasımov olarak yeniden adlandırılan kasaba, iki yüzyıldan fazla bir süre Kasımov ailesinden hanların mülkiyetinde kaldı.

Yerli topluluklar arasındaki hasım fraksiyonların rekabeti –yerli soylular için hızla bir çöplük haline gelen– Moskova'ya asilzade göçleri açısından önemli bir kaynaktı. Kırım ve Kazan hanları, Nogay begleri ve Kalmuk tayişileri, tahtta hak sahibi olabilecek potansiyel rakiplerini güvenli bir mesafede tutmak için, sıklıkla Moskova'ya göndererek bertaraf ediyorlardı. Moskova, lütufta bulunmaya ve hayatlarını idame ettirebilmeleri için sürgündekilere kasaba ve köyler bağışlamaya hazırdı. Büyük prensler, yerel yöneticilere sürgünlerin hazineye yüksek maliyetini sık sık hatırlatsa da, Moskova bu talepleri asla geri çevirmedi. Sürgündeki soylular, genellikle birkaç yüz atlıdan oluşan kendi maiyetleriyle birlikte gelirlerdi; bu sayı, zamanın şartlarında küçük bir ordu mahiyetindeydi ve Moskova için değerli bir askeri katkı teşkil edebiliyordu.⁶²

Hanların, beglerin ve tayişilerin meşru varisleri konumundaki böylesi sürgünler, gayriresmi rehineler olarak son derece kıymetliydi; zira yerel yöneticilere şantaj yapmak, hatta onları tahtlarından etmek için bir tehdit unsuru olarak kullanılabilirlerdi. Birkaç aşikâr örnekte, Kırımlılar ve Nogaylar sürgünlerinin geri dönmesini istediklerinde, Moskova bu yakarışları ısrarla geri çevirdi. Moskova ile

60 A.g.e., c. 41, S. 3, s. 14; S. 6, s. 28; c. 95, S. 38, s. 692–93; PDRV, c. 8, s. 4–5.

61 Vel'iaminov-Zernov, *Issledovanie*, c. 1, s. 28.

62 SIRIO, c. 41, S. 4, s. 15; S. 5, s. 17; S. 33, s. 130–31.

Kırım arasında, Kırım hanının oğlu Abdüllatif'in geleceğiyle ilgili acıklı bir muhabere oldu. Abdüllatif'in Kırım'a geri gönderilmesi için yapılan tüm girişim ve ricalar Moskova tarafından reddedildi; Abdüllatif şüpheli şartlar altında ölene kadar bu oyalama sürdü. Ardından XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kalmuk ve Kazak hanları, rakiplerini Rus makamlarına teslim ederek onlardan kurtulma uygulamasını sürdürdü. Ama artık kendine güveni artan Rus devleti, bu tür sürgünleri sınır siyasetinde daha fazla kullanmaya ihtiyaç duymadı; yıllık tahsisatları ve mülkleri kendilerine verildikten sonra, din değiştirmeye ve Rus ordusuna katılmaya zorlandılar.⁶³

Moskova'nın siyasi gücü, özellikle Kırım ("Bana Ryazan'da yurt ver / Meşçera'da [Kasımov] beni han yap") ve Nogay soylularının ("Bana Kazan'ı veya Kasımov'u ver") Kazan, Kasımov, Ryazan, Kaşira ve diğer şehirlerin yönetiminde iyi pozisyonlar istemelerinden anlaşılıyordu.⁶⁴ 1550'li yıllarda Kazan ve Astrahan'ın ele geçirilmesinin ardından, Moskova'dan cömert ödeme ve imtiyaz temininin en garantili yolu Hristiyanlığa geçmektir. Astrahan, Kırım, Kazan, Sibirya ve Kasımov'da yaşayan Cengiz-soylu hanedanın bazı üyeleri, bu doğrultuda din değiştirmeye mecbur bırakıldılar.⁶⁵

Sibirya'dan Kırım'a kadar steplerdeki Cengizî prensler, Kazan Bölgesi'nde Cengiz-soylu olmayan Tatar asiller, Kafkasya'nın Kabardey soyluları, İdil (Volga) steplerindeki Nogay ve Kalmuk şefleri; hepsi de farklı dönemlerde ve ayrı nedenlerle Hristiyanlığa geçmeyi seçtiler. Hristiyan olmayan asillere vaftiz edilmelerinin hemen ardından Rus soylusu unvanı bahşedildi, askerlik hizmeti karşılığında da kendilerine tazminat olarak toprak ve cömert yıllık tahsisatlar verildi.⁶⁶ Hristiyanlığı kabul eden yerli asiller Rus soylu

63 Abdüllatif hakkında daha fazla detay için 3. Bölüm'e bkz.; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 102.

64 *SIRIO*, c. 95, S. 1, s. 14–15, S. 2, s. 37.

65 Kazan'ın son hanı Yedigâr 1553'te Hristiyanlığa geçmiş ve Simeon adını almıştı. Ötemiş Giray da henüz çocukken Kazan'dan Moskova'ya getirilmiş ve din değiştirip Aleksandr ismini almıştı; bkz. *Rodoslovnaia kni ga kniazei i dvorian Rossiiskikh i vyezshikh*, 2 cilt. (Moskova: Universitetskaya tip. Novikova, 1787), s. 24–27; "Pravlenie tsaria Ivana Vasil'evicha," içinde *DRV*, c. 17, s. 173.

66 Din değiştiren önde gelenlerin ve kendilerine verilen toprakların bir listesi için bkz. *RIB*, c. 8, S. 39, s. 278–84 ve *ChOIDR* 191 (1899), S. 4, böl. 5, s. 5–8. Kabardey prenslerine din değiştirmeleri üzerine verilen değerli eşyaların uzun bir listesi; altın haçlar, samur kürkleri ve şapkalar, kaftanlar, ipekler ve çok sayıda başka eşyayı içeriyordu; bkz. *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 1, S. 46, s. 75; S. 120, s. 173–75.

sınıfıyla evlendi, orduda yüksek rütbe sahibi oldular ve genellikle sınır bölgelerinde Rusya'nın güvenilir aracılığı olarak hizmet sundular.⁶⁷ İki kuşak içinde, adları artık Rus ve Hristiyan olmayan kökenlerini hatırlatmaktan uzaklaşıyordu.⁶⁸ Bir sülale/hanedan, Rus soylularının Soy Kitabı'na girdiğinde, asimilasyon süreci tamamlanmış oluyordu.⁶⁹

Cengiz hanedanının torunlarının Moskova'daki en üst tabaka soyluların bulunduğu saflara geçeceği neredeyse kesinken; daha alt seviyedeki Hristiyan olmayan soylular da Moskova'da ve imparatorluk Rusya'sındaki bu sosyal hareketliliğin keyfini çıkarıyordu. Bunun en iyi örneklerinden biri, Muhammed Tevkelev'in hükümet bürokrasisi kademelerindeki dikkat çeken yükselişiydi. Asıl adı Muhammed Kutlu Tevekkül olan Müslüman Tatar bir mirzaydı, 1720'lerde Dışişleri Ofisi'nde tercüman olarak çalışmaya başladı. Hükümet 1733'te Tevkelev'e, Küçük Orda Kazaklarını Rus tebaası olmaya ikna etme görevi verdi. Tevkelev 1734'te St. Petersburg'a döndü; Kazak Hanı Ebu'l-Hayır'ın imzaladığı bağlılık yemini ve Kazak steplerinin gelişimi için hazırladığı planlarını da getirirken yanında getirdi. Görünüşe bakılırsa hükümet, Tevkelev'in yürüttüğü misyonu başarılı bulmuş olacak ki albay rütbesi ve kutsal vaftizle ödüllendirildi. 1740'lı yılların sonunda Albay Aleksey İvanoviç Tevkelev tümgeneral rütbesine terfi etti ve 1750'ler boyunca Orenburg'un eş-valsisi olarak görev yaptı. Oğlu Osip Tevkelev de 1750'li yıllarda Rus ordusunda yüzbaşıydı. Tevkelev'in askeri-bürokratik hiyerarşideki bu olağanüstü yükselişinin bedeli elbette Hristiyanlığı kabul etmesiydi. Kazakların ise Tevkelev'in din değiştirmesin-

67 Kasımov prensi Seyyid Burhan'a, Hristiyanlığa geçmesi halinde, Çar Aleksey'in bir kızıyla evlenme sözü verilmişti; bkz. Vel'iainov-Zernov, *Issledovanie*, c. 3, s. 200. Çar Boris'in 1598'de Kırım üzerine sefere çıkan ordusundaki komutanların isim listesi için bkz. Shcherbatov, *Istoriia Rossiiskaia*, c. 7, böl. 1, s. 23. Kabardey kökenli Çerkaski ailesine mensup prensler, XVII. yüzyıl başından itibaren Kuzey Kafkasya'da Rus politikalarının uygulanmasında son derece kritik roller üstlenmişti; bkz. *Kabardinorusskie otnosheniia*, c. 1, S. 46, s. 73-75.

68 Sibiry Hanı Kuçum'un oğlu Ebu'l-Hayır, 1591'de kendi hanedanından din değiştiren ilk kişiydi. Oğlu, Vasili Abulgayroviç olarak bilinmesine rağmen, torununun adı Roman Vasilyeviç'ti ve artık yerli bir Rus adından ayırt edilemezdi; bkz. Vel'iainov-Zernov, *Issledovanie*, c. 3, s. 54-55.

69 1686'da Çar, Kafkasya'daki İmereti'nin hükümdar hanedanı ile Sibiry ve Kasımov prenslerinin Rus soylularının Soy Kitabı'na girmesini emretti; bkz. Vel'iainov-Zernov, *Issledovanie*, c. 4, s. 144.

den habersizmiş gibi görünmeleri ve Tevkelev'den "mirza ve general" veya "en saygın mirza" olarak bahsetmeye devam etmeleri dikkat çekicidir.⁷⁰

Hükümet tüm bu politikalarında şüphesiz, Hristiyan olmayan diğer kimseler için, çara sunacakları sadık hizmet karşılığında –Tevkelev örneğindeki gibi– çeşitli mükâfat ve lütuflara mazhar olabilmeyi ümit etmelerini amaçlamıştı. [Lakin] Tevkelev'in söz konusu görkemli kariyeri bir yana, din değiştirmiş ilk kuşağın Rus İmparatorluğu içerisinde yükselişinin de bazı sınırları vardı. Bölgedeki Rus politika ve girişimlerinin çoğuna öncülük etmesine, 1740 ve 1750'li yıllar boyunca Orenburg'un fiilen valiliğini üstlenmesine rağmen; Tevkelev, hiçbir zaman resmîyetle vali olarak atanmamıştı. Bunun yerine çoğunlukla Tevkelev'in öneri ve politikalarını takip eden ve çağdaşları olan Orenburg valileri İvan Neplüev ve Petr Riçkov'un isimleri Rus kamuoyunda –gözlerden uzak ama vazgeçilmez yeni Hristiyan– Aleksey Tevkelev'in isminden çok daha fazla anılıyordu.

Göç ve asimilasyon Moskova ile yapılan işbirliğinin tek dinamiği değildi. Bazı soylular yerel düzlemdeki hırs ve güçlerini ortaya koyabilmek için, Moskova'nın himaye ve yardımına güvenmeyi tercih etti. Kabardey şefleri, Nogay begleri, Kalmuk tayişileri ve Kazak hanları, kendi güvenliklerini temin için Moskova'dan birer Rus garnizonuyla birlikte kale inşa edilmesini istirham ettiler (veya daha ziyade, bu istirhamda bulunmaya teşvik edildiler). Kuzey Kafkasya'da bulunan Tersk, Kazak steplerindeki Orenburg ve diğer bazı Rus kaleleriyle kasabaları tam da buna benzer taleplerin ardından inşa edildi.⁷¹

Bazı soylular talepleri üzerine yeni inşa edilen kalelere veya Rusya sınırları içinde başka bir yere [iç kesimlere] taşınmayı tercih ettiler. Hükümet bu şekilde kendisine sığınanlara ilgi göstermeye devam etti, onlara Rusya sınırları içerisinde yeniden yerleşmeleri ve Hristiyanlığa geçmeleri için güçlü destek sundu. Bunun bir örneği 1762'de yaşandı; asıl ismi Korgoka Kançokin olan ve Andrey İvanov ismini alan bir Kabardey soylusu, din değiştirmek ve Rusya sınırları içerisinde bir yere yerleştirilmek için talepte bulundu.

70 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 43, s. 99–101; S. 56, s. 120–21; S. 59, s. 122–23; S. 147, s. 373; S. 225, s. 589.

71 *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 1, s. 5–13; V. V. Dorofeev, *Nad Uralom-rekoi* (Çel-yabinsk: Iuzhno-Ural'skoe izdvo, 1988), s. 6–8; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 226.

Bu talebi memnuniyetle karşılayan Senato kendisine albay rütbesi, yeni bir unvan ve isim –Prens Çerkaski-Kançokin– verdi. Senato ayrıca birkaç seçenekten oluşan bir listeyi de kendisine sundu. Halkıyla birlikte Rusya sınırları içerisinde bir yere taşınırlarsa yıllık 500 ruble tahsisat alacaktı. Halkını din değiştirme ve kendisine katılmaları konusunda ikna edemezse, Rusya'nın sınır kasabası Kızılyar'a (Kizliar) taşınarak yıllık 300 ruble ödeme alabilirdi. Son olarak Kabarda'da kalmak isterse 150 ruble yıllık tahsisat alacaktı; ancak bu ödemeyi almak ve Hristiyan olduğunu tasdik ettirmek için yılda üç kez Kızılyar'a gelmesi gerekiyordu. Senato, kendisi ve halkının din değiştirerek Rusya sınırları içerisine yerleşeceğine dair umudunu dile getirdi.⁷² Rusya'nın yeni asil tebaasına yaklaşımı; enflasyon ve diğer faktörlere rağmen, en az üç asırdır yerel şeflere ve soylulara ödediği miktarı aşağı yukarı 500 ruble seviyesinde tutma çabasını göstermektedir.⁷³

Soyluların sürekli olarak yurtlarını terk etmesi, yerli asiller arasındaki ayrışmaları artırıyordu; fakat yerli topluluklar açısından bundan daha tehlikeli bir durum varsa o da sıradan insanların kaçmasıydı. XVII. yüzyılda, kaçan soylu gruplarına başka zümreler de katıldı: Adaletten kaçan alt seviyedeki soylular ve önde gelenler ile daha iyi askeri istihdam koşulları arayanlar; Rus kasabalarına yakın yerlerde iş arayan yoksul Nogay, Kalmuk ve Kazak göçebeler; Kalmuklar arasında yaşayıp tutsaklıktan kaçan Nogaylar; Kazaklar arasında yaşayıp tutsaklıktan kaçan İranlılar ve Cuncarlar; ağır çalışma koşullarından kaçan Kuzey Kafkasyalı köylüler; Hristiyanların köleleri olup özgürlük peşinde koşan Gürcüler ve Ermeniler.

Bu problemin ilk emareleri erkenden kendini belli etti. 1550'lerde Nogay soyluları, kaçak Nogayları iade etmeyen Astrahan voyvodalarını Moskova'ya şikayet etti. Soylular, Rus yetkilileri; Nogay soylularının daha kalabalık uluslara sahip olmasının Moskova'nın lehine olacağına ikna etmeye çalıştılar. Buna rağmen, Nogayların Rus kasabalarına kaçışı aynı hızla devam etti.⁷⁴ Diğerleri ise hediyelerle ödeneklerin büyümesine kapılarak, Moskova'da kalmayı tercih etti. 1603'te Moskova'ya yaptığı ziyaret sırasında efendisi-

72 *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 2, S. 165, s. 221–22.

73 Bu miktarı, Rus tahtının kısa süreli saltanat naibi Ernst-Johann Biren'e (Biron) 1741'de Tobolsk'a sürgünü sırasında verilen beş bin rublelik tahsisatla karşılaştırın.

74 *PDRV*, c. 9, s. 308–12; c. 10, s. 72; c. 11, s. 100–101.

ne eşlik eden ve ardından çara, burada kalma ve din değiştirme ricasında bulunan Kabardeyli bir hizmetkârın durumu böyleydi. Hizmetkârın soylu efendisi, bunun münferit bir olay olarak kalmayacağını ifade ederek; “Diğerleri de seni örnek alacak ve din değiştirecek, sonra da hizmetimde kimse kalmayacak” sözleriyle duruma tepki gösterdi.⁷⁵

Sorun yerel halkların yöneticileri açısından gittikçe büyük bir önem arz ediyordu. XVII. yüzyılın ortalarında Nogayların yerlerini almaya gelen Kalmuk tayişilerinin çok benzer şikayetleri vardı ve bunlara Rus-Kalmuk antlaşmalarında yer verildi. 1670’lerden beri Kalmuklarla yapılan bazı antlaşmalarda –Moskova’da sadakat yemini olarak bilinmekteydi– Rus kasabalarına kaçan ve Hristiyanlığa geçen Kalmuklar hakkında da bir madde bulunmaktaydı. Halklarını kaybetmekten endişelenen Kalmuk tayişileri, kaçan kimselerin vaftiz edilmeden kendilerine iadesini talep ettiler. Hükümet, başta bu ve benzeri talepleri kabul etmedi, ama çoğu kez Kalmuklarla işbirliği yapılması karşılığında şeflerini sakinleştirebildi; İdil (Volga) kasabalarında görev yapan valilere, Kalmuk kaçaklarını iade edilmesi veya din değiştirmeye zorlanan her bir Kalmuk için Kalmuk şeflerine otuz ruble ödeme yapılması talimatı verdi.⁷⁶

1720’lere gelindiğinde yeni istihkâm hatlarının inşası ve göçebeler arasındaki güçten düşüren savaşlar, Rusya’nın güney sınır bölgesi boyunca önemli ölçüde artan bir emniyet duygusu ile birlikte, hükümeti daha kararlı bir tavır takınmaya yöneltti. Halk tabakasından kaçkınların iade edilmesi için tekrar tekrar yinelenen talepler ve iade edilmedikleri takdirde intikam alınacağına dair tehditler, Hristiyanlığı kabul eden kaçakların geri gönderilemeyeceğini söyleyen yetkililerin tutumunu değiştirmede. Rus hüküme-

75 Snosheniia Rossii s Kavkazom, s. 371.

76 RGADA, F. 248, op. 126, *Dela i prigovory Pravitel'stvoishchego Senata po Astrakhanskoi gubernii, 1716–1722 gg.*, d. 90, l. 10; PSZ, c. 3, S. 1585, s. 311; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 106–7, 112, 132, 180–82, 203, 205–6. Kalmuklar arasında Hristiyanlığın gelişimi için bkz. K. Kostenkov, “O rasprostraneniі khristianstva u kalmykov,” *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia* 144 (Ağustos 1869), s. 103–59, ve daha yeni tarihli bir eser; G. Sh. Dordzhieva, “Politika samoderzhaviia i pravoslavnaia missiia sredi kalmykov (konets 17 v.–1771 g.),” içinde *Kul'tura i byt Kalmykov (Etnograficheskie issledovaniia)* (Elista, 1977), s. 17–39. Ancak hükümet açısından, Don Kozaklarına katılmak üzere kaçan Kalmukların dönüşünü sağlayabilmek daha zor bir işti; bkz. *AVMF*, F. 233, op. 1, d. 12, ll. 79–81.

ti, bu şekildeki din değiştirmeleri desteklemekte ve Hristiyanlığa geçen kaçakları iade etmek yerine, onları geri isteyen soylulara para teklif etmekteydi. Tıpkı Kalmuklarda olduğu gibi, Kazak soylularına da her bir kaçak için yirmi ila yirmi beş ruble değerinde ödeme veya hediyeler verildi.⁷⁷

Vaftiz edilen kaçkınlar, yeni kabul ettikleri din hakkında çok az fikirleri olmasına ve eski dinlerinin gereklerini uygulamaya devam etmelerine rağmen, Hristiyanlığı yeni kabul edenler başlığı altında listelendi. Hükümet, Hristiyanlığı kabul edip din değiştirenlerin hayatını güvence altına almak ve akrabalarının intikamından korumak için, onları sınır bölgesinden uzaklaştırdı ve münhasıran bu amaçla kurulan kasabalara yerleştirdi. Ufa vilayetindeki Nagaybak Kalesi, 1736'da hükümetin emriyle, din değiştiren Başkurtlar için inşa edildi. Üç yıl sonra, Hristiyanlığı kabul eden Kalmukları iskan etmek üzere Samara şehrinin kuzeyinde, İdil (Volga) Nehri yakınlarında Stavropol kasabası kuruldu.⁷⁸ Yeni din değiştiren çoğu kişi, eski din kardeşleri ve akrabalarıyla yeniden bir araya gelmeye çalışıyordu; yerleşimlerin hiçbirisi de bu kimselerin eski yurtlarına kaçmasını engelleyecek kadar uzakta değildi. 1763'te Hristiyanlığı kabul eden Kazakların iskanı meselesi gündeme geldiğinde, Senato; bu kişilerin Orenburg, Astrahan ve Kazan vilayetlerinden daha uzağa gönderilmesi ve Rusya'nın iç kesimlerine yerleştirilmesi gerektiğine hükmetti.⁷⁹

Farklı dönemlerde, yerli şeflerden gelen şikayetler açık seçik bir isyana dönüşmek ve Rusya'nın bölgedeki jeopolitik çıkarlarını tehdit etmek üzereyken; hükümet, yerlilerin yakalanması ve satılmasını yasakladı, ayrıca kaçakların geri gönderilmesini emretti. O zaman bile bu yeni politikaya engel olmaya çalışan görüşler sözkonusuydu. Kaçaklara evsahipliği yapmak veya yerlileri alıp satmak, sınır kasabalarındaki Rus yetkililer için en önemli zenginlik kaynaklarından biri haline gelmişti. Ancak hükümetin ta-

77 Kalmuk hanı Ayuka, kendi ulusuna mensup kişileri serbest bırakması için Astrahan valisine sayısız başvuruda bulunmuştu; bkz. *TsGARK*, F. 36, op. 1, *Sostoiaschcii pri kalmıyskikh delakh pri Astrakhanskom gubernatore*, d. 9, ll. 7, 55; *PSZ*, c. 20, S. 14,489, s. 402; Khodarkovsky, "Not by Word Alone," s. 267-93; *Russko-dagestanskii otnosheniia 17-pervoi poloviny 18 vv.*, S. 80, s. 177; S. 84, s. 180.

78 *RGADA*, F. 248, op. 126, *Dela i prigovory Pravitel'stviuushchego Senata po Orenburgskoi gubernii*, d. 135, 1735-37gg., l. 78; Vitevskii, *Nepliuiev*, s. 439; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 208-9.

79 *PSZ*, c. 16, S. 11,886, s. 321.

limatları, Hristiyan olmayanların bölgedeki görevliler tarafından artan oranda köleleştirilmesini engellemede başarısız oldu; Senato 1737’de, din değiştirenlerin alınıp satılabileceğini ve köleleştirilebileceğini kabul etti.⁸⁰

Kazaklar 1756’da Yayık’taki Rus kalelerine kaçan İranlı, Karakalpak ve Cungar esirlerinin vaftiz edilmeden geri gönderilmelerini talep etti, çünkü “Bunlar kendi iradeleriyle değil, yalnızca kölelikten kurtulmak için majestelerinin dinine girdiler.” Senato bu talebi reddetti ve Sibiryadaki işgücü ihtiyacı nedeniyle, Rusların bu Kazak tutukluları satın almalarına, takas etmelerine ve alıkoymalarına izin verdi. Senato’nun, bu tutsakların Müslüman tüccarlar tarafından satın alınmaması ve İslam dinine geri döndürülmemeleri konusundaki endişesi de keza önemlidir; bilakis, Hristiyan olacaklar ve Ruslar tarafından köleleştirileceklerdi.⁸¹

Hükümetin Hristiyan olmayanları Rus Ortodoks inancına dönüştürmeye verdiği öncelik, tüm bu süre boyunca sınır bölgesindeki Rus siyasetinin temelini oluşturdu. Yerlilerin toplu göçleri, satın alma ve din değiştirmelerinin farkında olan hükümet 1755’te; Astrahan, Orenburg ve Sibiryanın sınır bölgelerinde yerlileri satın almak ve dinlerini değiştirmek isteyenlere muvafakat etti. Rus soyluların serfleri satın alma ve sahiplenme konusundaki münhasır imtiyazının dikkate değer şekilde ihlal edildiği bir kararla, devlet; rahipler, tüccarlar, Kozaklar ve diğerlerinin, sahipleri ölene kadar serfleri olarak kalacak Hristiyan olmayan kimseleri satın almalarına, dinlerini değiştirmelerine ve onları eğitmelerine izin verdi. Senato; Kalmuklar, Kumuklar, Çeçenler, Kazaklar, Karakalpaklar, Türkmenler, Tomutlar, Tatarlar, Başkurtlar, Baraba Tatarları ve diğer Müslümanlar ile putperestlerin alınıp satılabileceğini onayladı. Böylece Hristiyan olmayanlar “Hristiyanlığı kabul etmeleri için” güce başvurulmadan razı edilebilecekti. Bu işlemler sadece, satışa sunulanların yerel şeflerinin veya ebeveynlerinin yazılı izni ve kaçırılmamış olduklarına dair teminatla yapılabilecekti.⁸² Yerlilerin çoğunun çaresiz vaziyeti ve hem Rus yetkililerin hem de yerel şef-

80 AOGA, F. 1010, op. 1, *Astrakhanskaia prikaznaia izba*, d. 5, l. 1–2; PSPREP, c. 2 (1744–45) (St. Petersburg, 1907), S. 933, s. 448; PSPR, c. 6 (1727–30) (St. Petersburg, 1889), S. 2214, s. 313–16.

81 RGADA, F 248, op. 113, d. 1412, l. 6; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 224, s. 570–71.

82 AVPRI, F. 119, op. 5, *Kalmytskie dela*, 1755g., d. 17, ll. 17–20.

lerin yaptığı suiistimaller dikkate alındığında, bu koşulların herhangi bir illegal satışı engelleyebilme ihtimali düşüktü. Hükümetin, sınır bölgelerindeki Hristiyan olmayan nüfusun geniş ölçekte serfleştirilmesi ve Hristiyanlaştırılması sürecine doğrudan katılımı ve teşviki aşikârdı.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Kafkasya'daki durum, Rus sınır politikalarının doğasını ve bunların yerli topluluklar üzerindeki bilinçli ve gayriiradi etkilerini açık bir şekilde göstermektedir. Başka yerlerde de yapıldığı üzere, Kabardeylerden ve diğer yerel şeflerden, kendi halklarından kaçkınların geri gönderilmesi için gelen sayısız talep işitilmemeye devam etti. Ancak XVIII. yüzyılın ortalarında bazı Kabardey köylerine yakın mesafedeki yeni bir kalenin, Mozdok'un inşasıyla, kaçakların geri dönüşü meselesi bambaşka bir boyut kazandı. Ye'se kapılan Kabardey soyluları, artık halkları üzerinde kontrol sahibi olamayacaklarını, zira sıradan insanların, soyluları Mozdok, Kızılyar ve Astrahan'a gitmekle ve Hristiyanlığı kabul etmekle tehdit ettiğini ileri sürdüler. Diğerleriyle, birçoğunun zaten çoktan ayrıldığından ve herhangi bir işe koşmak için geriye çok az kişinin kaldığından yakınıyordu. Tüm bu şikayetlerin mübalağa olmadığı, Ruslar adına casusluk yapan Kabardeyler ve bölgede görevli Ruslar tarafından da teyit edilmekteydi.⁸³

1770'te Dışişleri Ofisi için Yüzbaşı M. Gastotti tarafından hazırlanan ve zengin malumat içeren ayrıntılı bir rapor, Kabardeylerin gerçekten de beşeri kayıplar nedeniyle büyük zarar gördüğünü kaydediyordu. Rapor, Kabardeylerin genellikle her bir esir başına yaklaşık 100 ruble ödediğini ve bu durumdaki 1000 tutsağın kaybının önemli miktarda paraya tekabül edeceğini açıkça ortaya koyuyordu. Rapora göre, Müslüman kaçaklar geri verilmeli ve hükümet, Kabardey soyluları sakinleştirilmek için kendilerine, din değiştir-

83 *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 2, S. 98–99, s. 122–24; S. 124, s. 167–68; S. 212, s. 298. Kafkasya'daki Rus yayılmasına dair en erken dönemli kronikler için bkz. S. M. Bronevskii, *Istoricheskie vypiski o snosheniakh Rossii s Persiei, Gruziei i voobshche s gorskimi narodami, v Kavkaze obitaiushchimi, so vremen Ivana Vasil'evicha do nyne*, ed. I. K. Pavlova (St. Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, 1996); Butkov, *Materialy dlia novoi istorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god*; ve Michael Khodarkovsky, "Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1500–1800," *Journal of Modern History* 71, S. 2 (1999), s. 394–430.

mek isteyen her bir Müslüman için 60-70 ruble ve her bir Hristiyan kaçak için 50-60 ruble tazminat önermeliydi.⁸⁴

Kaçakların Kafkasya'dan geri gönderilmesini savunan daha acil bir argüman, Kızılyar komutanı N.A. Potapov tarafından kaleme alınan gizli bir raporda sunulmuştu. 1768'de Osmanlı İmparatorluğu ile savaşın arifesinde, Kızılyar ve Mozdok kalelerinin yanısıra sınır boyundaki Kozak kasabalarının yeterince tahkim edilemediğini ve çok az askerinin olduğunu bildirdi. Kırımlar çeşitli yerel halklara yardım edecek olursa, onların baskınları önemli hasara neden olabilirdi. Potapov'un tavsiyesi; kaçak Müslüman köylüleri geri çevirmek, böylece daha sonra Rusların sınır savunmasına katkı sağlayabilecek Kabardey soylularının sadakatini temin etmekte.⁸⁵

Yerel soylular 1771'de; II. Katerina, kişisel olarak Kabardey halkı için bir mektup kaleme alıp, her zaman yaptığı gibi, Batılı filozofların kitaplarından öğrendiği fikirleri Rus İmparatorluğu'nun tuhaf realitesiyle uzlaştırmaya çalıştığı zaman, muvakkaten rahat bir nefes aldı. "Bütün dünyada Hristiyan inancını arayanları geri çevirecek bir yasa bulunmadığını" soylu bir edayla belirtip, Kabardey köylülerinin iadesi taleplerini kabul etti; "Çünkü bunların Hristiyanlığı kavramasına imkan yoktur ve kendilerine tarlalarda ihtiyacınız olacaktır."⁸⁶

Rusların kaçaklara sığınak sağlama siyaseti, istemeden de olsa, Kabardey soyluları ile sıradan halk arasında derinleşen ayrışmaya ilave destek oldu. Böylesi bir sürtüşmenin suiistimali, Kuzey Kafkasya'da ilerleyen dönemdeki resmi politikaların merkezinde yer aldı. Rus devleti, yerli halk içinde sosyal çatışmaları destekleyerek, soyluları zayıflatmaya ve yerliler üzerindeki kendi nüfuzunu artırmaya çalıştı. Örneğin Kabardeyler arasında yaşayan Rus irtibat subayının görevlerinden biri "Halkı Rusya'ya sadakate yöneltmekti." 1767'de 10.000'den fazla Kabardey köylüsü, soylulara karşı isyan edip kaçmakla tehdit ettiğinde; isyancıları, soyluları terk etmeye ve Rusya topraklarına yerleşmeye ikna etmesi için bir Rus binbaşı gönderildi.⁸⁷

84 *Kazakhsko-russkie otnosheniia*, c. 2, S. 175, s. 236; S. 212, s. 298-99.

85 *A.g.e.*, c. 2, S. 202, s. 282-84.

86 *A.g.e.*, c. 2, S. 213, s. 302.

87 *A.g.e.*, c. 2, S. 194-95, s. 269-73; S. 212, s. 298.

Farklı tarihlerde ortaya çıkan askeri ve stratejik öncelikler, hükümeti müdahalecilikten uzak bir siyasete zorladı. Dışişleri Ofisi 1778'de, Astrahan valisinin Kabardey halkını, soylularının suistimalinden koruma ve Sibiryta tahkimat hattına nakledip buraya yerleştirme önerilerini uygulanabilir olmadığı gerekçesiyle reddetti. Dışişleri Ofisi valiye, "Halkın soylularla ilişkisinin doğasına müdahil olmanın devletin çıkarlarına ters olduğunu", bunun Kabardeylerin mülkiyet hakkına müdahale teşkil edeceğini ve Kırım ile Osmanlı başkentinin halihazırda var olan şüphelerini daha da güçlendireceğini söyledi. Talimatlar şöyle devam etti: "Halkın isyan ederek kendi soylularını öldürebileceği gerçeğine gelince; bu bile daha hayırlı olur, çünkü böyle bir durumda Kabardey soylularının sayısı kendi insanları eliyle azaltılacak ve böylece Rus tarafı herhangi bir suçlama altında kalmayacaktır."⁸⁸

Birkaç yıl sonra, Rus hükümetinin Osmanlı yönetimiyle aralarında çıkabilecek potansiyel bir ihtilafa dair tedirginliği azalmış olup, dürüst bir tutum takınma gösterisi sürmekteydi. Bu sırada G.A. Potemkin-Tavriçeski, Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanı General P.S. Potemkin'e, baskıdan kaçan halkın geri gönderilmesi için Kabardey soylularından gelecek talepleri geri çevirme talimatı verdi. Bu konuda herhangi bir şüpheye mahal vermeyecek şekilde ekledi: "Halkın soylu kesimden ayrılmasını, sınırlarımızı korumanın en emin yolu olarak görüyorum."⁸⁹

XVIII. yüzyılın sonunda hükümet, Kuzey Kafkasya ve Kazaklara ait steplerin sınır bölgelerinde soylular ile halkları arasında ayrışmaların teşvik edilmesi siyasetinin ters etki yarattığını fark etti. Bu tür politikalar, yönetimin iç savaşlar ve başkaldırıları nedeniyle zaten zayıflamış haldeki yerel halklar üzerinde, olayların gidişatına dair kontrolünün azalmasına sebep oldu. Yerli soylularla halkı birbirine düşürme politikasından vazgeçen ve durumu tersine çevirmeye karar veren St. Petersburg, Rus yetkililerle yapacakları işbirliği karşılığında soyluların çıkarlarını desteklemeyi tercih etti. Yerlilerin sınırdan Rusya'ya mütemadiyen geçişi şimdilik azalmış, ancak tümüyle durmamıştı.

88 A.g.e., c. 2, S. 227, s. 331; S. 223, s. 321.

89 VIA, F.52, op. 1, d. 286, böl. 3, ll. 8-10; *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 2, S. 251, s. 355.

Sömürgecilik Mücadelesi-I: Kanunlar ve Yönetim

Köylülerimize adaletten bahsettiğinizde, en fazla istenen haksızlıklarının tazminatla telafi edilmesidir. Tüm ailesini kaybeden bir sığır bakıcısı veya çiftçi, tüm ekonomik destek sistemini kaybetmiştir. Soykırım yapan adamı öldürebilirsin ama bu bir telafi değildir –bu sadece korku ve öfke sebebidir. Köylülerimizin düşüncesi bu şekildedir.

–Philip Gourevitch, *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families: Stories from Rwanda*

İmparatorluğun sınırlarını geçip buraya yerleşmek için gelen yerliler, süratle Rus kanunlarının uygulama alanına girdiler. Ancak Rus yönetiminin resmen tebaası olarak gördüğü sınır bölgesindeki çok sayıda yerli topluluk, Rusya’nın siyasi kontrolü ve hukuki mekanizmasının fiilen dışında kaldı. XVIII. yüzyılın ortalarında ancak yavaş yavaş ortaya çıkan politik özerklik kavramının yokluğunda veya muğlak bir hâmilik nosyonuyla, Rus yetkililer kağıt üzerinde kalan tebaasıyla sınır anlaşmazlıklarını nasıl çözecekti?

Pek çok problem arasında belki de en sıkıntılı olanı, yerli kaçakların firarı ve geri dönüşüydü. Sözkonusu kaçakların iadesi aslında bir çözümdü; Rus yetkililer daha önce zikredilen çeşitli nedenlerden ötürü, gönülsüz de olsa bu yola başvurdular. Daha sık uygulanan bir diğer yöntem de her bir kaçak için tazminat ödenmesiydi. Esasında yerliler, örfi hukuklarına daha uygun olan tazminatı umumiyetle tercih ediyordu. Aynı veya nakdi olarak ödenen bu tazminatlar, yerlilerin Rus pazarına daha fazla bağlı olmasına yol açıyor ve giderek daha çekici hale geliyordu.

Moskova’ya yapılan ilk tazminat taleplerinden biri Nogay mirza Urak’a aitti. 1536’da “Atlarımızı çalıp yanınıza kaçan” molla Derviş Ali’nin geri gönderilmesini istedi; “Çünkü o bir Müslümandı, sonrasında sizin inancınızı kabul etti. Onu iade edin veya tazminat ödeyin.”⁹⁰ Hükümet farklı vesilelerle sınırdaki valilerine emirler gönderiyor, kaçaklar için tazminat ödemelerini emrederek yerel soyluların sakinleşmesini sağlıyordu; ancak kaçakların sayısı arttıkça ve tazminatlar düzensiz şekilde ödenmeye başladıkça so-

90 PDRV, c. 8, s. 11–12.

run ortadan kalkmadı ve yerel şeflerle çok sayıda ihtilafın kaynağı olmaya devam etti.

Cinayet işlemek tazminat gerektiren başka bir durumdu; çoğu yerli toplumda zaten yaşatılan ve kan parası tesmiye olunan bu durum örfî hukuklarıyla uyumluydu; fakat Kafkasya'nın bazı istisnai bölgelerinde kan davası takip edilmekteydi. 1564'te bir Nogay begi, Kazan'daki elçisinin öldürülmesi üzerine, kendisine 100 rublelik bir bedel gönderilmesini istedi, çünkü "Kimse ölüleri diriltemezdi."⁹¹ Talebinin kabul edilip edilmediği meçhuldür. Bununla birlikte bu tür vakalar çoğaldı; suçluların Rus yasalarına göre tutuklanması ve cezalandırılması bile tazminat talep etmeyi sürdüren yerel yöneticileri tatmin edemedi. Örneğin 1740'larda bir toprak ihtilafında üç Kalmuk, Rus köylüleri tarafından dövülerek öldürüldü; buna karşılık suçlu bulunan Rusların burunları kesilerek, güherçile madenlerinde ömür boyu hapis cezasına çarptırıldılar. Oysa Kalmuk yasasına göre tüm suçlar parayla cezalandırılıyordu, buna göre Kalmuk hükümdarı Donduk-Daşı'nın de öldürülen her Kalmuk için 50 ruble alması bekleniyordu. Suçlularla ilgili kararın ölüm cezasından daha kötü olduğu söylendikten sonra bile, tazminatını para olarak almak için ısrarlarını sürdürdü.⁹²

Ölüm cezası meselesi, Rus ceza hukuku ile yerel örfî hukuk arasındaki farkları açıkça ortaya koyuyordu. Yerli halklar, Rusya'nın, ölüm cezasını böyle bir uygulamanın olmadığı yerel hukuka sokma girişimlerine karşı koydular ve cinayetin en ağır müeyyidesinin değerli eşyalarla ödenen bir para cezası şeklinde olmasını istediler. Bu tür bir para cezası ödenmediğindeyse mağdur taraf –suçluların sürülerine el koymak şeklinde– *barimta* (*baranta*) başlatma hakkına sahipti.

Esasında *barimta* step toplumlarında, birbirinden farklı bir dizi suç için en yaygın başvuru intikam yoluydu. Ancak çeşitli göçebe halklar arasında barış halini korumakla yükümlü Rus sınır yetkilileri, *barimta* ile diğer baskın faaliyetleri arasında ayırım yapma konusunda genellikle isteksiz ve yetersiz kalıyordu. Yerlilerin Rusya'ya bağımlılığının artmasıyla birlikte, hükümet, sadece Ruslar ve

91 A.g.e., c. 11, s. 100–101.

92 Nil Popov, V. N. *Tatishchev i ego vremia* (Moskova: Tip. V. Gracheva, 1861), s. 339–40. Pal'mov buna benzer bazı başka vakalara da işaret etmektedir; bkz. Pal'mov, *Etiudy*, c. 2, s. 128, 139, 142.

Rus olmayanlar arasındaki ihtilaflarda değil, aynı zamanda oldukça hareketli tabiata sahip göçebe tebaası arasındaki adli anlaşmazlıkların giderilmesinde de sorumluluk üstlenmeye başladı. Rus yetkililerin gözünde talan faaliyetleri, atlar ve diğer sürülerin çalınmasıyla ilgiliydi; bu açıdan önlenmesi gereken bir suçtu, sorumlular yakalanmalı ve cezalandırılmalıydı.

Rus ve Kazakların adalet kavramları arasındaki tipik bir çelişme 1746 yılında kayda geçti. Bazı Kazaklar, Kalmukların önceki baskınlarına tepki sadedinde saldırılar düzenlediklerinde; Kazak Hanı Ebu'l-Hayır'a sorumluların bulunması, burun ve kulaklarıyla beraber sağ ellerinin de kesilmesi talimatı verildi. St. Petersburg, zanlıların 1649 tarihli kanundaki soygun suçuna göre cezalandırılmasında ısrarcıydı. Kazaklardan gelen yüksek sesli itirazlar, hükümeti daha mutedil davranmaya ve müeyyideyi kırbaç cezasıyla sınırlandırmaya zorladı.⁹³

Yerliler ve Rus yetkililer arasındaki ilk karşılaşmadan sonra, eski gelenekler ve yeni yasalar uzun süre çatışmaya devam etti. Ancak Ruslar bir yere gitmeyecekti; Rus kaleleri ve yerleşim yerlerinin yakınlığı, otlaklar ve balıkçılığa dair sorunlar sebebiyle Ruslarla giderek büyüyen ihtilaflar da Rus yönetimine bağımlılığın artması da kaçınılmazdı.

Yerli şefler iyiden iyiye, kendilerini Rus yönetiminin hüküm vericiliğine teslim etmeye hazırlamaya başlamışlardı. Yerlileri Rus kanunlarının yetkisi altına almak her zaman istenen bir durumdu, ancak bu siyasal açıdan her zaman maslahata muvafık olmuyordu. 1628'de umutsuzluk içindeki Nogay mirzalar, Kalmuklardan korunmak için Rus yönetimine başvurdu; "İhtilaflarını artık İslami yasalara göre çözemedikleri için" çarın hükmüne tâbi olmak istediklerini ve Rus kanunlarının aralarındaki husumeti gidermede yardımcı olacağını düşündüklerini iletiler. O sıralarda Nogayları daha da zayıflatıp güçsüz düşürmeye odaklanan ve müdahale ediyormuş gibi bir görüntü de vermek istemeyen Moskova, bu rica-

93 RGADA, F. 248, op. 113, d. 181, ll. 4–13, 23, 38; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 155, s. 406; Viatkin, *Batyr Srym*, s. 320. Çarıçe Yelizaveta, bir sene önceki fermanıyla, Kalmuk Hanı Donduk-Daşı'ye Kalmukları da aynı şekilde cezalandırma talimatı vermişti; bkz. Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 45, 166, 222. Barimta meselesi, XIX. yüzyılda da önemini yitirmiş değildi; bkz. Virginia Martin, "Barimta: Nomadic Custom, Imperial Crime," içinde Brower ve Lazzerini, ed., *Russia's Orient*, s. 249–70.

ları reddetti. Ancak bir asırdan fazla bir süre sonra, 1741'de Rus yetkililer, Kalmuk Hanı Donduk-Daşı'nın Rus-Kalmuk anlaşmazlıklarının çözümüne yardımcı olacak yeni bir yasal metin hazırlanması talebini geri çevirmedi. Yeni yasal metin tamamlandığında Kalmukların Rus ekonomisine, hukuk ve idaresine gittikçe artan bağımlılığını açıkça gösteriyordu; para cezalarını ödemek için Rus parası kullanılabilecekti, hırsızlığın bazı çeşitleri için bedensel ceza getirilecek ve bazı anlaşmazlıklar yalnızca Rus yetkililer tarafından soruşturulacaktı.⁹⁴

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya'nın sınırlarının görece güvenliği ve komşu devletler ve güneydeki halklar üzerindeki tartışılmaz askeri üstünlüğüyle birlikte hükümet; yerli halklardaki değişimleri doğrudan etkilemek için yeniden girişimde bulundu. Kalmuklar bu yeni yaklaşımın ilk hedefleri arasındaydı. 1762'de hükümet, yeni bir Kalmuk önderine genel vali unvanını verirken, Kalmuk müessesesi *zargoda* da bir değişiklik yaptı. Geleneksel olarak, bir hanın konsey grubu yalnızca hanın ulusundan gelen sekiz zayisangdan (daha alt düzey soylular) oluşuyordu; şimdiyse *zargo* tüm Kalmuk uluslarınca nüfusları oranında seçilen zayisangları temsil edecekti.

Zargonun yeniden yapılandırılması, Kalmuk hanının otoritesini zayıflatmayı ve yönetimin Kalmuklar üzerindeki gücünü artırmayı amaçlıyordu. Ancak bu strateji geri tepti. Rusların bu yeni politikası, han ile müdahaleci Rus politikaları aracılığıyla birbirlerine daha da düşmanlaştırılan Kalmukların müesses seküler ve dini soyluları arasındaki geleneksel güç dengesini bozdu. *Zargonun* yeniden yapılandırılmasından dokuz yıl sonra bu kurumun üyeleri, Rus politikalarının Kalmuk halkının varlığını tehdit ettiği konusunda han ile hemfikirdi. Kalmukların büyük çoğunluğunun 1771'de İdil'i (Volga) Cungarya'daki tarihi anavatanlarına gitmek için terk etmesinden kısa bir süre sonra, Hazar steplerinde kalan Kalmuklar arasındaki *zargo* bir hükümet kararnamesiyle apar topar kaldırıldı.⁹⁵

Yönetim, Kalmuklar özelindeki bu politika başarısızlığı sebebiyle geri çekilmedi, yerli toplumları yeniden şekillendirme ve onları Rus yetkililerin daha sıkı kontrolü altına alma girişimleri devam etti. Hükümet, 1780'lerde Kazak steplerinde ve 1790'larda Kuzey Kafkasya'da yeni bir kontrol aracı olarak mahalli mahkemeler ve

94 Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 148–49; Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 43–44, 214.

95 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 44–45, 225, 230–32.

sınır mahkemeleri sistemini ihdas etti. “İmparatorluğunun yabani halklarını ehlileştirme” konusuna şahsen büyük ilgi gösteren II. Katerina, bu konuda ayrıntılı talimatlar gönderdi.

1786’da Orenburg Genel Valisi Baron Osip İgelstrom, Er Ali Sultan’a; Çariçe’nin, Kazak Küçük Cüzü Hanı Nur Ali’nin tutuklanmasına ve unvanının kaldırılmasına karar verdiğini bildirdi. Küçük Orda, her biri diğer ileri gelenler arasından seçilmiş bir şef tarafından yönetilen üç bölüme ayrılacaktı. Sınır anlaşmazlıklarını çözmek amacıyla Orenburg’da Sınır Mahkemesi (*pogranichnyi sud*, daha sonra *divan* olarak anılacaktır) kuruldu; altı Kazak soylusu, bir sultan ile altı Rus yetkiliden oluşacaktı. Bu mahkeme hem Kazakları hem de Rusları yargılayacaktı. Yeni bölünen Küçük Orda’nın üç bölümünün her biri, Kazakların vakalarını yargılamak üzere kendi yerel mahkemelerine (*rasprava*) sahip olacaktı. Güvenilir bir Rus veya Tatar muhbir, temsilci kılığında yerel mahkemelere katılacaktı. Mahkeme üyelerine yapılacak tüm ödemeler Rus hazinesinden karşılanacaktı.⁹⁶

Rus yönetiminin Kazaklar arasında yapısal değişikliklere gitme girişimleri, öncekilerle benzer sonuçlara yol açtı. Rusya’nın Kazakları idare etme konusunda hem soylulara hem de halktan kimselere dayanması, Kazak soyluları kendisine düşman etti ve bir hizbi diğerine karşı kışkırttı. Hanın otoritesinin kaldırılması hem soyluların hem de halkın aslında hoş görmediği, aşırı bir adım olmuştu. 1788’de bölgedeki askeri komutan D. Grankin’in tavsiyesi, Kazaklara Rus idari ve askeri sistemini dayatmaktı. Buna göre Küçük Orda, Rus topraklarına (*uezdler*) benzer şekilde dört kısma ayrılacak ve Sınır Mahkemesi yalnızca altı üyeyle yeniden oluşturulacaktı: Orda’nın her bir parçasından birer eşraf, Tatarca bilen bir Rus sekreter ve ulemâ sınıfından bir molla.⁹⁷

Önerilen değişiklikler kimseyi memnun etmedi. Kazaklar ile Ural Kozakları arasındaki –Ruslar tarafından konulan– *barimta* yasağı ve bunun yerine Sınır Mahkemelerinin kurulması, hem Kazak soylular hem de halk kesiminin olumsuz tepkisiyle karşılaştı. İgelstrom 1789 Ekim ayında, Rusların siyasi ve hukuki sisteminin benze-

96 PSZ, c. 22, S. 15,991, s. 142–44; S. 16,292, s. 493–95; S. 16,400, s. 604–6; *Istoriia Kazakhskoi SSR*, c. 3 (1979), s. 118–120; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18–19 vv.*, S. 66, s. 120; Viatkin, *Batyr Srym*, s. 225. Sınır mahkemeleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. 4. Bölüm.

97 GAOO, F. 5, op. 1, 1788g., d. 22, ll. 35–71; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18–19 vv.*, S. 70, s. 129–30.

rini Kazaklara uygulamaya yönelik bir teklif daha sundu. Orda'nın, her birinde yerel bir mahkeme olacak şekilde altı parçaya bölünmesini ve Orda'nın han unvanıyla bir baş idarecinin önderliğinde yeniden tesisini önerdi. Ancak bu öneri de gerçekçi, uygulanabilir ve Kazak hizipleri açısından kabul edilebilir değildi.⁹⁸

Sekiz yıl sonra, Baron İgelstrom son önerisini sundu; buna göre, Kazaklardaki büyük klanları temsilen altı aksakaldan oluşan bir Han Konseyi kurulacaktı. Bu fikrin de uygulanamaz olduğu anlaşıldığında, İgelstrom, pozisyonunu Kazak soylulara daha da yakınlaştırmaya karar verdi; Han Konseyi önerisini iptal etti ve hükümetçe atanan hanın otoritesini güçlendirdi.⁹⁹

XVIII. yüzyılın son çeyreği boyunca, Rus yetkililerin yabancı yasal ve idari yapıları dayatarak; Kazak yetkililer arasındaki geleneksel güç dengesini değiştirmeye yönelik çeşitli girişimlerinin zamansız olduğu anlaşıldı. Hükümetin, Sınır Mahkemeleri veya Han Konseyi'nin yapısını değiştirme isteğine rağmen; bu kurumlar, Kazak soylular ve ileri gelenler tarafından fazla müdahaleci ve geleneksel güç temellerini baltalayan yapılar olarak görülüyordu. Yönetimin planlarına artık direnemeyen Küçük Cüz Kazakları, 1824 yılına varmadan kendilerini üç parçaya bölünmüş halde buldular; üstelik hanlık makamı da ilga edilmişti. Son hanları, ikameti için Orenburg'a götürülmüş ve kendisine anlamsız ve nevezuhur bir "Sınır Komisyonu Birinci Üyesi" onursal unvanı verilmişti.

Sömürgecilik Mücadelesi-II: Toprak

Ve bu Tatar akınlarından dolayı, Ruslar bu bölgeleri sürmez veya ekmezler (toprak son derece zengin olsa bile)... Binlerce ağıtla ağlanacak bu zengin ve asil toprak, büyük İdil (Volga) Nehri'nin kıyısında yer almaktadır... şimdi burası sakinleri olmadan ziyan almaktadır.

—John Perry, *The State of Russia under the Present Czar*

Moskova Devleti'nin güney ve güneydoğu bölgelerinde, henüz ekilmemiş ve yerleşim yeri olarak kullanılmayan uçsuz bu-

⁹⁸ Viatkin, *Batır Sıym*, s. 242–45.

⁹⁹ A.g.e., s. 346–57. İlave detaylar için bkz. 4. Bölüm.

caksız stepler uzanıyordu. Yine de Moskova'nın ilk genişlemesi "vahşi ve ıssız toprakları" medenileştirme fikrinden ziyade stratejik, askeri ve ticari sâiklerle gerçekleşti. XVII. yüzyıl boyunca, Moskova için askerlik yapanlara bu hizmetlerine karşılık, askeri istihkâm hatlarının arkasında bulunan ve güvenli kabul edilen, yeni alınmış topraklar verilmekteydi. XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Rus sınırları genişlemiş ve bu yeni sınırlar, göçebelerin öteden beri kullandıkları otlaklara zaman geçtikçe daha fazla girmişti. Bunlara ilaveten, kaleler ile yerleşim yerlerinin inşa edilmesi ve tarım için gerekli yeni arazilerin satın alınması, Rus hükümetini yerli halklarla doğrudan karşı karşıya getirdi. Rus yönetiminin toprak politikaları, Rusya'nın bölgeyi kolonizasyonu bağlamında merkezi bir mesele haline geldi.

XVIII. yüzyılın ortalarında Rusya'nın artan sayıdaki kaleleri ve genişleyen Kozak yerleşimleri, güneyde Hazar ve Karadeniz'e dökülen nehirlerin kıyılarına uzanırken, yeni inşa edilen tahkimat hatları ise stepleri doğu-batı istikametinde kesmekteydi. Bu sayede Rus devleti, göçebelerin mevsimlik göç yollarını artık kontrol edebileceği ve dayatabileceği bir konum elde etmiş oldu. Yerliler, nehirlerden veya tahkimat hatlarından geçmek için Rus yetkililerden izin almak; bunun için de Rusların çeşitli taleplerine boyun eğmek zorundaydılar.

Kalmukların, otlaklarını tedricen kaybetmesi, güney steplerindeki Rus politikalarının tipik bir örneğidir. 1718'de Tsaritsin tahkimat hattı, İdil (Volga) ve Don nehirlerini birbirine bağladı ve Kalmuklara ait olan İdil'in (Volga) alt bölgesini kullanılamaz hale getirdi. Bu hat, Kalmukların kuzeye uzanan yazlık göç yollarını ve eskiden beri düşmanları olan Kuban Nogaylarından kaçmaları gerekirse kullandıkları kaçış yollarından birini kesmiş oluyordu. Kalmukların hem askeri zenginliği hem de ekonomik refahı, zaman içerisinde Rus yetkililerinin eline geçti.

Gerçekten de 1760'ların sonlarında, Kalmuklar kendilerini kuzeyde ve güneyde Tsaritsin ve Mozdok tahkimat hatlarıyla; batıda ve doğuda Don ve Yayık Kozakları tarafından kuşatılmış halde buldular. Otlaklarını mütemadiyen Alman koloni yerleşimcilerine kaybeden, böylece iyice umutsuzluğa sürüklenen ve kurak steplere daha fazla itilen Kalmuklar, önemli bir adım atmaya karar verdiler;

Avrasya steplerinde yaşayan göçebe bir topluluğun bu şekildeki son kitlesel göçünü gerçekleştirip, topluca Cuncarya'ya göç ettiler.¹⁰⁰

Genişleyen savunma hatları sayesinde, daha önce göçebe saldırılarına karşı savunmasız haldeki Rus kasaba ve köylerinde güvenlik sağlanmış oldu. Ayrıca bu durum steplerde daha güçlü bir kolonizasyon sürecinin başlamasına da katkı sağladı. 1763'te hükümet "Rus İmparatorluğu içindeki boş ve yerleşime uygun alanların" bir listesini hazırladı. Yerleşim için seçilen vilayetler Belgorod, Ast-raham, Orenburg ve Tobolsk'tu. Bir başka deyişle devlet, Avrasya steplerinin kuzey tarafında, batıdaki Don Nehri'nden doğuda İrtiş Nehri'ne, çeşitli göçebe halkların eskiden beri kullandıkları yazlık otlakların yer aldığı topraklara kadar uzanan geniş bir alana yerleşip, buralarda toprağı ekmeye karar verdi. Bu vilayetler artık imparatorluğun güney sınır bölgesi olarak kabul ediliyordu.¹⁰¹

Rus yönetimi ile steplerin göçebe sakinleri arasındaki toprak ihtilaflarının esas sebebi, toprak mülkiyetinin mahiyeti ve kullanım amacıydı. Rus yönetimine göre, yeni ele geçirilen topraklar kimseye ait olmayan boş alanlardı. Bu sebeple bu topraklara el konulabilir, imparatorluk alanının bir parçası haline getirilebilir, bölünebilir, yerleşim yeri haline getirilebilir ve üzerinde tarım yapılabilirdi. Diğer taraftan göçebeler için aynı topraklar, ulusun veya başka bir göçebe topluluğun ortak mülkiyetindeki vazgeçilmez otlaklardı.

Topraklar konusundaki farklı tutum ve niyetler, ilk olarak XVII. yüzyılın ortalarında Rus-Kalmuk karşılaşmalarından biri sırasında açıkça dile getirildi. Rusya'nın Kalmuk şefi Dayçin'den Hazar steplerini boşaltmasını istemesi üzerine Dayçin, "Toprak ve suyun Tanrı'ya ait olduğunu" ve Kalmukların yalnızca yenilen Nogayların otlaklarını ele geçirdiklerini söyledi. Bir yüzyıl sonra hükümet, Kazakların hududu geçmek için sınırlardaki Rus otoritelerinden izin almalarını ve geçiş ücretlerini ödemelerini isteyen yazılı metinler karşısında Kazaklar yine aynı tepkiyi verdiler: "Otlar ve su Tanrı'nındır. Niçin bir ücret ödememiz gerekiyor?"¹⁰²

100 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 163, 182–85, 230. XVIII. yüzyılda Rusya'nın güney sınır bölgesi boyunca, askeri ve politik genişlemesine dair bir tartışma için bkz. John P. LeDonne, *The Russian Empire and the World, 1700–1917* (Oxford: Oxford University Press, 1997), s. 89–154.

101 AVMF, F. 212, op. 1, S. 33, l. 161.

102 Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 249; *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, S. 228, s. 596; *Istoriia Kazakhskoi SSR*, c. 1 (1957), s. 282–83.

Sayıları gittikçe artan Rus balıkçılık tesisleri ve yerlilerin onlara saldırıları, aralarındaki çekişmenin devam ettiğini gösteriyordu. 1750'de gerçekleşen bir vakada, daha önce Yayık ve Emba nehirlerinin haliç kısımları arasında balıkçılık imtiyazı verilen Astrahanlı tüccar Aleksey Kuroçkin'in şikayeti üzerine, hükümet Rus balıkçıların güvenliğinden endişe etmeye başladı. Kazakların Rus balıkçıları alıkoyduğu ve bölgenin kendilerine ait otlak alanları olduğunu söyledikleri öğrenildiğinde, Dışişleri Ofisi'ne göre hadisenin görünüşte basit bir mesele olduğu anlaşıldı. Dışişleri, balıkçılığın devlet hazinesine faydasının çok az olduğunu, bunun da Rusların hayatını riske atmaya ve Kazakları daha fazla tahrik etmeye değmeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Ticaret Ofisi, Kuroçkin'in söz konusu bölgedeki balıkçılık imtiyazını iptal etti.¹⁰³

Bazı küçük tavizlere rağmen XVIII. yüzyılın sonlarında, Kazaklar kendilerini tıpkı Kalmuklara benzer bir durumda buldular. Orenburg ve Sibirya tahkimat hatları, Kazakların olası göç güzergâhının en kuzey sınırını ana hatlarıyla çizmekteydi. Hükümet, Kalmuklarla aralarındaki çatışmaları önlemek için Kazakların batıya geçmesini yasakladı; Yayık Kozaklarına da bu yasağın gereğini yerine getirme ve Kazakların Yayık'ı geçmesini engelleme emri verdi.

II. Katerina, Kazakların düzensiz Rus askeri birlikleri olarak hizmet verdikleri ve steplerin inşaatı yeni tamamlanan şehirler, camiler, okullar ve ticaret merkezleriyle bambaşka bir yere dönüştürüldüğü bir vizyon ortaya koydu. İslam, imparatorluğun hizmetine girecekti; planları arasında Kazan Tatarlarından seçilecek sadık mollaları maaş karşılığı işe almak da vardı. Bu mollalar, Kazakların imparatorluğa sadakatini teşvik edecek ve barışçıl niyetli olmalarını temin edecekti. Tıpkı Tobolsk'ta yaşayan Buhara ve Taşkentli tüccarlar gibi diğer Müslümanlar da yerel yasalardan, vergilendirmeden ve imparatorluğa herhangi bir hizmet sunma mecburiyetinden muaf tutuldu. Bunun sebebi "Daha fazla Müslümanın Rus İmparatorluğu topraklarına yerleşmesini sağlamak ve komşu halklarla ticareti artırmaktı."¹⁰⁴

103 *Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vv.*, d. 199, s. 525–26. Kalmuklar da aynı meseleyle karşı karşıya geldi; bkz. Khodarkovsky, *Where Two Worlds Met*, s. 217, 224, 227.

104 *PSZ*, c. 22, S. 16,292, s. 493–95; S. 16,400, s. 604–6; S. 16,593, s. 951–52.

Nasıl olsa, yönetimin göçebeleri ehlileştirme politikası daha önce başarılı sonuç vermişti. Örneğin XVII. yüzyılın ortalarında Moskova'dan himaye talep eden ve Astrahan yakınlarında yerleşip sürülerini otlatmalarına izin verilen birkaç Nogay grubunun durumu tam da böyleydi. Yurt Tatarları olarak tanınır ve şehir yakınındaki tahkim edilmiş yerleşkelerde yaşarlardı. Astrahan'a silahsız girmelerine ve orada ticaret yapmalarına izin verildi. Birçoğu Hristiyanlığı kabul etti, kadınları Rus erkeklerle evlendi ve erkekleri de ya tüfekçilere katıldı ya da şehir sakini oldu.¹⁰⁵

Yurt Tatarları tecrübesinin Kazaklara hızlıca uyarlanması gerekiyordu, çünkü devletin kolonizasyon planları açısından Kazak stepleri, imparatorluğun herhangi bir başka ücra bölgesine göre daha uygundu. Kuzey Kafkasya XVIII. yüzyıl boyunca Hristiyan ve İslam dünyasını ayıran dini sınır bölgesi olarak kaldı. İslamiyet bu bölgede, Kazak steplerine nazaran çok daha derin köklere sahipti; ayrıca komşu İslam devletleri tarafından desteklenen mahalli İslami oluşumlar, Rus hükümetiyle uzlaşmaya henüz hazır değildi.

Kuzey Kafkasya sınır bölgesindeki yerleşimler, Rusya'nın bölgedeki politikalarını açıkça gösteriyordu. İlk zamanlar Kafkasya'dan gelen yerli kaçkınlar, sınır boyundaki Rus kaleleri ve Kozak yerleşimleri arasında dağıtılmıştı. Ancak yerel soyluların örgütlediği baskın grupları, kaçaklarını geri alabilmek için sınırdaki yerleşim yerlerine sık sık baskınlar düzenleyince, kaldıkları yeni yerleşimlerin eski köylerine yakınlığı tehlike arzelmeye başladı. Yönetim 1750'de, din değiştiren Kalmuklarla geçmiş tecrübelerine dayanarak, din değiştirenlerin Rus sınırlarından daha iç kesimlere taşınmaları ve Ruslarla birlikte aynı yerleşim yerlerinde yaşamaları gerektiğine karar verdi. Böylece onlar da tarımı öğrenip askerlik hizmetini yerine getirebileceklerdi. Bazıları Don ve İdil (Volga) Kozaklarına katılırken, kalanlar da devlet köylüsü olarak Tambov vilayetine gönderildi. Don ve İdil (Volga) bile din değiştirenlerin kaçmasını engelleyemeyecek kadar yakındı; bunun üzerine Orenburg vilayeti ile Sibiryadaki daha uzak yerlerde iskan edilmeleri önerildi.¹⁰⁶

105 Rossiiskaia Akademiia Nauk. Arkhiv, F. 1714, op. 1, Novosel'skii, A. A, S. 66, l. 51.

106 Kabardino-russkie otnosheniia, c. 2, S. 125, s. 168–69. Kuzey Kafkasya'daki askeri yerleşimlere dair özet bir tasvir için bkz. John P. LeDonne, *Ruling Russia: Politics and Absolutism in the Age of Absolutism, 1762–1796* (Princeton: Princeton University Press, 1984), s. 294–97.

Ruslar 1762’de sınırı iyice güvence altına aldıktan sonra, din değiştirenlerin bölgenin iskanında önemli bir role sahip olması gerektiğine karar verdi. Senato, II. Katerina’ya sunduğu raporda; Kızılyar bölgesini güçlendirmek için, yakın zaman önce din değiştiren Oset ve Kabardeylerin yerleştirilebileceği yeni bir kale inşa edilmesi gerektiğini bildirdi. Bu kalede bir kilise ve Kafkasya halklarına dini mesajı götürmek için dağlara yolculuk yapabilecek bir rahip olacaktı. Dahası Gürcüler, Ermeniler ve diğer Hristiyan milletler (*natsii*) ipek ve diğer sanayi sektörlerini kurmak üzere davet edilebilir, bu halkların her birinin ayrı ayrı yerleşmesine ve kendi kiliselerini inşa etmesine izin verilebilirdi. Katolikler de yerleştirilecek ve kiliselerini inşa edebilmeleri için kendilerine para verilecekti. Oraya yalnızca Müslümanların yerleşmesine izin verilmemişti.¹⁰⁷ Rus İmparatorluğu’nun sınırı, Hristiyan bir sınır olarak tahayyül ediliyordu.

Rus kasaba ve kalelerinin, yerleşimciler ve askerlerin sayısının gittikçe artması, bölgenin alışılmış çehresini de hızla değiştiriyordu. Fiziksel ve ekolojik değişiklikler, hükümetin askeri ve siyasal hedeflerinden ayrı düşünülemezdi. 1768’de General Potapov, Terek’in kollarından biri üzerindeki barajın yıkılmasını emretti. Kumukların tarlalarını sulamak için kullandıkları su, şimdi etrafını dolandığı Kızılyar Kalesi’nin savunmasını güçlendirmek için kullanılacaktı.¹⁰⁸ 1740’ların başlarında Mozdok Kalesi’nin inşa edilmesi Kabardeylerin yakınmalarına sebep oldu. Kalenin yıkılmasını istediler, zira “Kale odun kestiğimiz ve sığırlarımızı otlattığımız yere inşa ediliyor. Bu kaleye de gerek yok, çünkü ne bizim için ne de Majesteleri için bir tehlike söz konusu değil.”¹⁰⁹ Ancak hükümet aynı görüşte değildi; kalenin Kabardeylere ait olmayan topraklarda inşa edildiği cevabı verildi.

1790’larda Kuzey Kafkasya’nın sınırı, Karadeniz ile Hazar Denizi’ni birbirine bağlayan ve Kuban ve Terek nehirleri boyunca uzanan Rus tahkimat hattına dönüştürüldü. Yerlilerin topraklarında

107 RGADA, F. 248, op. 113, d. 1257, ll. 1, 19, 20; AVPRI, F. 118, op. 1, Kizliarskie i Mozdokskie dela, d. 1; Kabardino-russkie otnosheniia, c. 2, S. 164, s. 218–19. Gerçekler elbette idealden her zaman biraz farklıydı; yerleşimcilerin ve kaynakların kıtlığı, hükümeti yalnızca binlerce serf ve devlet köylüsünü getirmeye değil, aynı zamanda bazı Tatarları ve Kalmukları da bölgeye yerleşmeye teşvik etmeye zorladı; bkz. PSZ, c. 22, S. 16,194, s. 388–92; Pal’mov, *Etiudy*, c. 5, s. 6.

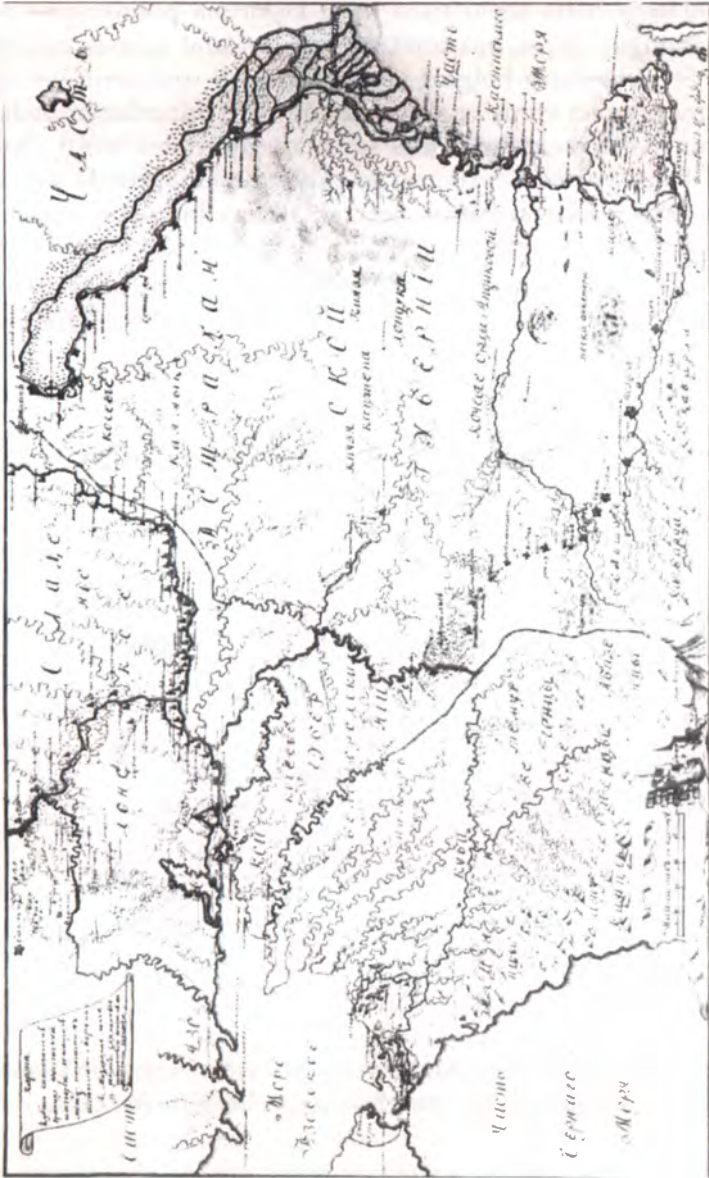
108 I. A. Gol’denshtedt, *Geograficheskoe i statisticheskoe opisaniie Gruzii i Kavkaza* (St. Petersburg, 1809), s. 4.

109 Kabardino-russkie otnosheniia, c. 2, S. 99, s. 123.

inşa edilen Rus kaleleri ve yerleşimleri, yerliler üzerinde derin ve yıkıcı bir tesir bıraktı. Bölgedeki Rus kolonizasyonu yerli topluluklardaki krizin şiddetini artırırken; hem soylular hem de sıradan halk, aralarındaki anlaşmazlıkların çözümüne yardım etmeleri için [Rus] yetkililere başvurmak zorunda kaldı. 1783'te "Dinyeper Nehri'nden İdil'e (Volga) kadar uzanan sınır bölgelerinin Başkomutanı" G.A. Potemkin'e Kabardey soylularının şikayetlerinin yer aldığı bir liste sunuldu. Şikayetlerin çoğu yeni değildi: Rus yetkililer sözlerini tutmamış, Gürcü ve Ermenilerden yana olmayı tercih etmiş, topraklarına el koymuş ve kaçan adamlarını geri vermemişlerdi. Soylular, Mozdok tahkimat hattının arkasındaki alanlarda atlarını otlatmalarına izin verilmesini talep ettiler. Sonrasında hem kendi zor durumları hem de hükümetin gücünün bilincinde olarak, Ruslardan bilhassa Kabardey soylularıyla sıradan halk arasındaki çekişmeleri durdurmalarını istediler. Bu yazılı talep, şartlarının yerine getirilmesi karşılığında Ruslara sadakatlerini sunacaklarını bildiren otuz altı soylu ve otuz sekiz daha alt seviyede soylu (*uzden*) tarafından imzalandı.

Aynı zamanda halk, taleplerini iletmek üzere Rus yetkililere kendi temsilcilerini gönderdiler. Temsilciler, soyluların yetkililere ilettiği taleplerin içeriğinden haberdar olmadıklarını ve soyluların kendilerine karşı bir tertip içine girmesinden endişelendiklerini söylediler. Toprak sahiplerinin suiistimallerine karşı himaye ve "bu tarafta yeterli tarım arazimiz olmadığı için" tahkimat hattının arkasındaki alanlarda yerleşebilmek ve toprağı işleyebilmek için izin istediler. Bu talep metni tüm halk adına, Rus yetkililerine itaat sözü veren otuz iki temsilci tarafından imzalandı.¹¹⁰

110 VIA, F. 52, op. 1, d. 286, böl. 3, ll. 20–25; AVPRI, *Kabardinskie dela*, F. 115, op. 4, d. 2.

Harita 10: Kuban bölgesi ve General Aleksandr Suvorov tarafından inşa edilen tabyaların bulunduğu Mozdok tahkimat hattı (1770'lerin sonları).

[Moskova'daki Rusya (Merkezî) Devlet Askeri
Tarih Arşivi'nin izniyle kullanılmıştır.]

1790'larda halkı soylularına karşı kışkırtma politikasının ters etki yarattığını gören hükümet, bu kez bir taraf tutmak zorunda kaldı. St. Petersburg bölgeyi yönetirken yerli soyluların yanında yer almayı tercih etmiş ve yakın zaman önce düzenlenen mahalli ve Sınır Mahkemelerinde yerel soyluları görevlendirmişti. Doğal olarak bazı tavizlerin verilmesi gerekiyordu, nihayetinde soyluların Mozdok tahkimat hattını geçerek atlarını buradaki alanlarda otlatmalarına izin verildi. Ancak ihtiyattan da vazgeçilmedi; tahkimat hatlarını geçebilmek için soyluların silahsız ve Kafkasya'daki Rus ordu komutanı tarafından verilen özel bir karta (*bilet*) sahip olmaları gerekiyordu.¹¹¹

Tahkimat hatlarının inşasıyla birlikte, yerliler kendilerini eskiden beri kullandıkları otlak alanlarına, ormanlara, balıkçılığa ve yeni pazar yerlerine erişimlerini kontrol eden yetkililere bağımlı halde buldular. General P.S. Potemkin, Kabardey köylülerinin sömürülmesini ve sert koşullar altında yaşamaya mecbur bırakılmalarını kınıyor; yerel soyluların Rus tahkimatlarıyla ilgili yaptıkları şikayetlerinin sadece bir bahane olduğuna inanıyordu: "Baskı dedikleri şey, ordumuzun onların insanlık dışı davranışlarının önünde engel teşkil etmesidir."¹¹² Generalin, Rus kölelerin içlerinde bulunduğu kötü durum hakkında da benzer görüşlere sahip olup olmadığı merak konusudur.

Yeni kazanılan topraklar uzun süre boş kalmadı. Novorossisk vilayeti tecrübesini örnek alma ve tahkimat hattının arkasındaki toprakları dağıtma talimatları gelmeye başladı. Bazı yetkililer, Terek Nehri kenarındaki arazilerin çiftçilik yapma, üzüm bağları yetiştirme ve ipek üretimi için kullanılmasını tavsiye etti. Mozdok çevresinde bulunan topraklar; Kozaklar, Rusya'dan gelen yerleşimciler ve Kafkasya'dan kaçanlar arasında paylaştırıldı.¹¹³ Yeni edinilen topraklar, yerlilerin ortak mülkiyeti altındaki otlak alanlar olmaktan zamanla çıkarılarak, tamamı Rusların şahsi tarım arazilerine dönüştürüldü. Geçmişte tehlike arz eden bu sınır bölgesi, artık kararlı bir şekilde imparatorluğun sınır bölgesine dönüştürülmüştü.

111 VIA, F. 52, op. 1, d. 567, l. 42; AVPRI, *Ingushkie dela*, F. 114, op. 1.

112 *Kabardino-russkie otnosheniia*, c. 2, S. 256, s. 361.

113 A.g.e., S. 188–89, s. 255–59; S. 251, s. 355; *Don i Stepnoe Predkavkaz'e, 18–pervaia polovina 19 v. Zaselenie i khoziaistvo* (Rostov-na-Donu, 1977), s. 61.

SONUÇ

Avrasya steplerinin en batısında yer alan Rusya'nın güney ve güneydoğu sınır bölgeleri, tıpkı Çin'in kuzey ve kuzeybatı sınır bölgesi ile İran'ın kuzey ve doğu sınır bölgesi gibiydi. İç Asya'dan (günümüzde Moğolistan ve kuzeybatı Çin) gayrimuntazam patlamalar halinde fışkıran göçebe topluluklar, kendileri gibi göçebe düşmanlarına üstünlüklerini kabul ettirmek ve komşu devletleri baskı altında tutabilmek için, step sınırlarındaki yerleşik toplulukları sürekli tehdit ediyordu.

Bu sınırlar; olası büyük çaplı bir göçebe akınına karşı savunmasız, küçük çaplı saldırılara karşı da savunulması imkansız "yumuşak hedefler" olarak kaldı. Moğol istilasından çıkarılacak sonuçlar da bu zaferin tüm Avrasya coğrafyası üzerindeki etkileri de oldukça açıktır: Yalnızca güçlü merkezî yönetime sahip devletler, step sınırlarını savunabilmek için önemli kaynaklar ayırabilir ve benzer felaketler ancak bu hareket tarzıyla önlenabilir. XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Rus İmparatorluğu'nun güney ve güneydoğuya doğru genişlemesinin yanında, Qing Çin'inin de kuzey ve kuzeybatıya doğru yayılması; göçebe toplulukların steplerdeki uzun egemenlik dönemini bitirdi ve komşu devletler için oluşturdukları tehdit potansiyeline son verdi. Stepler yavaş yavaş kolonize edilip sömürgeleştirildi, steplerin geriye kalan sakinleri de yoksullaştırılarak devre dışı bırakıldı.

Rusya'nın güneye doğru devam edegelen genişlemesi hem müdafaa amaçlı hem de fırsatçı karakterdeydi. Güney sınırı, bilinen şekliyle düzenli ordular arasındaki savaşlar ve yeni inşa edilmekte olan kasaba ve şehirlerin etrafına tahkimat yerleştirilerek savunulamazdı. Ulus-devletler arasında imzalanan barış antlaşmalarının da güney sınır bölgesinde bir anlamı yoktu. Bilakis, göçebelerle barış satın alabilmek, ancak göçebe seçkinlerine büyük miktarlarda hediye ve ödemeler sunularak mümkün olabilirdi. Ödemeler durdu-

ğundaysa, göçebeler daha yüksek ödeme teklif edenlerin tarafına geçebilir, eski dostlar kolaylıkla düşman haline gelebilirdi.

Step sınırlarında barış antlaşmaları yapıldığında bile, bu antlaşmalar yalnızca büyük çaplı akınları durdurmaya yetiyordu. Yerli seçkinler, politik açıdan parçalanmış halkları üzerinde sınırlı bir kontrole sahipti ve küçük çaplı akınları genellikle önleyemiyorlardı. Baskınlar, göçebe toplulukların sosyal, ekonomik ve politik yapılarına derinden nüfuz etmişti. Akıncı topluluklardan kaynaklanan tehditlerle çok sık karşı karşıya kalan Rusya, artık sürekli savaşmaya hazır bir toplum haline gelmişti. Rusya'nın XVIII. yüzyılda artan askeri, ekonomik ve siyasi gücünün sahaya yansımaları akınları önemli ölçüde azaltmış; mera alanlarını tarım kolonilerine ve sanayi işletmelerine dönüştürme ihtiyacı, hükümeti göçebe komşularıyla daimi bir çatışma ikliminde tutmuştu. Hükümetin göçebe akınlarını bitirmeye çalışma niyeti de yeni toprakları ekip biçme niyeti de aslında aynı şeye işaret ediyordu: Göçebe yaşam tarzı, eninde sonunda ortadan kalkmak zorundaydı.

Rusya açısından, güney sınırları boyunca güvenliği sağlamak uzun ve meşakkatli bir yoldu. XIII. yüzyılda Moğolların istilası ve sonrasında uzun süren egemenlikleri, Rus toprakları üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmuştu. Rus prensleri iki yüzyıl boyunca, hem Moğolların ağır vergilerinden kurtulmak hem de siyasi bağımsızlığa ulaşmak için çeşitli girişimlerde bulundular ancak başarısızlığa uğradılar. Moskova, Moğollara uzun süreli tâbiyetini ancak XV. yüzyılın sonlarında bitirebildi. Moskova Knezliği, dağılan ve can çekişmekte olan Altın Orda'nın ardından, Rus topraklarını büyük prensin hükümranlılığı altında birleştirmek üzere harekete geçti.¹

Altın Orda çökmesine rağmen Moskova'nın egemenliği eline alabilmesi, başlangıçta ancak bir retorikten ibaretti. Altın Orda'nın sayısız varisi/halefi ve ekonomik açıdan karmaşık ilişki ağlarından

1 Moğolların Rusya üzerindeki etkisi, Rus tarihçiliğinde baştan sona politize edilmiş bir konudur. Çoğu Rus ve Sovyet tarihçi, Rusya'nın Batı karşısındaki geriliğini Moğol "boyunduruğu"na bağladı. Bazı Batılı tarihçilerse, Moğol etkisinin kısa ömürlü ve büyük ölçüde iyi huylu olduğunu ve Rusların geri kalmışlığının nedenlerinin, münhasıran Rus toplumu içinde aranması gerektiğini savundu. Konuya dengeli bir bakış için bkz. Charles J. Halperin, "Russia in the Mongol Empire in Comparative Perspective," *Harvard Journal of Asiatic Studies* 43, S. 1 (1983), s. 239-61, ve daha yeni tarihli bir çalışma; Ostrowski, *Muscovy and the Mongols*, s. 36-132.

çıkamayan Moskova; Kırım, Kazan ve Nogaylara haraç, tahsisat ve vergi ödemek durumunda kaldı. O sırada Moskova Devleti açısından Altın Orda'nın siyasi mirasından kendini ayırıştırmak, siyaseten maslahata muvafık düşmediği gibi kolay da değildi.

XVI. yüzyıl boyunca, Moskova'nın Altın Orda'nın haleflerinden biri olduğunu iddia etmesi, hem güneye ve doğuya doğru genişlemesine yardımcı oldu hem de bu genişlemeyi meşrulaştırdı. Moskova, meşruiyetini eşzamanlı olarak iki farklı gelenekten alıyordu: Bizans'ın Hristiyan geleneği ve Altın Orda'nın seküler siyasi geleneği. Altın Orda kaynaklı meşruiyetin ehemmiyetini tümüyle yitirmesi; Rus devletinin, "Karışıklık Dönemi"nin ardından Romanov hanedanının tahta oturduğu, yenilenmiş ve vurgulanmış bir Hristiyan kimliğiyle ortaya çıktığında ancak mümkün olabildi.

XVI. yüzyıldan itibaren, Moskova'nın step sınırlarındaki hedefleri; göçebe akınlarının yarattığı hasarları kontrol altına almak, göçebe saldırılarının yönünü Rusya'nın düşmanlarına yöneltmek ve göçebe atlıları düzensiz Rus ordu birlikleri (milis) olarak istihdam etmekte. Zaman içinde, büyük göçebe ordularının Rusya'nın tüfek ve topçularına, topla donatılmış teknelere ve yıkıcı Kozak akınlarına karşı zayıf olduğu anlaşıldı. XVIII. yüzyıla gelindiğinde, Rus ordusu steplerde etkili askeri seferler düzenleyebilme yeteneğini önemli ölçüde geliştirmişti. İkmal hatlarını daha güneye doğru sarkıtan tahkimat hatlarının inşası ve hafif sahra topraklarının kullanıma sokulması, göçebe ordular üzerinde oldukça olumsuz tesir yarattı.

Tahkimat hatlarının steplere doğru ilerlemesi, step toplumları açısından ivedilikle önemli sonuçlar doğurdu. Rusya'nın göçebe akınlarını kontrol altına alabilmesi, göçebelerin gelir kaynağının (ganimet) kesilmesi anlamına geliyordu. Mal ve insan kaynağına daha önceki davetsizce, "hızlı ve kirli" erişimleri önlenen göçebeler ticaret, takas veya başka bir şekilde değerli mallara ulaşmak için Rus pazarlarına erişebilmeye her zamankinden fazla bağımlı hale geldi. Üstelik hükümet, artık göçebe otlakları üzerindeki kontrolünü artırabilecek bir konumdaydı; bu yeni durum, hayati önemi haiz mevsimlik göçlerin Rus makamlarının hüsnüniyeti ve müsaadesiy-le gerçekleşebileceği anlamına geliyordu.

Yerliler, Rusların artan kudretiyle boy ölçüşebilecek durumda değillerdi. Ellerinden gelen ve giderek yetersiz hal alan imkanlar; baskın düzenlemek, yazılı protestoda bulunmak ve göç etmekle sı-

nırlıydı. Tüm bunlar, devasa Rus kolonizasyon mekanizması karşısında durmaya yetmedi: Ateş gücüne sahip enerjik bir ordu; kâtipler, tercümanlar ve gümrük görevlileriyle donatılmış bir bürokrasi ordusu; toprak rekabeti içindeki kolonizatörler, yerlilerin ruhlarını kurtarmaya kendini adanmış kilise ricali ve bilhassa, fırsatların cazibesi peşinde koşan, giderek artan sayıdaki bir yerli kaçkınlar/göçküler kitlesi.

Buna rağmen, Rusya, büyük beşeri ve maddi kayıplar pahasına da olsa güney sınırlarını genişletmeyi ve istikrara kavuşturmayı başarabildi. Hükümetin sınır bölgesinde yaptığı bazı doğrudan harcamalar hakkında bir fikir vermesi açısından, kaba bir hesaplama yeterli olacaktır. Yalnızca XVII. yüzyılın ilk yarısında, Kırımlılar Moskova'dan haraç ve çeşitli vergiler adı altında 1 milyon ruble aldı. Aynı zamanda 150.000 ila 200.000 kadar Rus'u da ele geçirip esir ettiler.² Esirlerin geri alınması için kişi başına ortalama 50 ruble verilmiş ve tahminen 100.000 kişi geri alınmış olsa, bu hesaba göre iyimser bir tahminle, toplamda 5 milyon ruble gerekecektir. Böylece elli yıllık bir süre içinde, Moskova sadece Kırım'a 6 milyon ruble akıtmıştır. Kabaca bir kıyaslama yapıldığında, 1600 ile 1650 yılları arasında harcanan 1 milyon rubleyle, her yıl dört küçük kasaba inşa edilebilirdi. Bir başka deyişle, XVII. yüzyılın ilk yarısında Rusya 1200 küçük kasabadan mahrum kalmış oldu. Rusya'nın Batı Avrupa'daki komşularına göre yetersiz ölçüdeki kentleşmesinin en önemli sebebi olan Rusya'nın güney sınırındaki bu şartlar, henüz tam manasıyla anlaşılabilmiş değildir.

İnşa edilmeyen kasaba ve şehirler ile sürülmeyen tarlaların sayısı ve güney sınırının savunmasına yönlendirilen tüm kaynaklar düşünüldüğünde, ülkenin ket vurulan büyümesinin ne kadar çarpıcı olacağı ortaya çıkacaktır: Bazı Rusların esir alınıp köle olarak satılmasıyla kaybedilen insan gücü, ganimet olarak kaybedilen sürüler ve çeşitli değerli eşyalar, köy ve kasabalarda oluşan fiziksel hasarlar, yerli asillere verilen hediyelerle fidye ve diğer ödemeler, yeni tahkimat hatlarının uzunca bir süre devam eden inşaatı (Rusya'nın "Çin Seddi"), garnizonların ve ihtiyat birliklerinin iase ve ibatesi.³

2 Novosel'skii, *Bor'ba*, s. 434–42.

3 Örneğin, 1630'larda Kozlov bölgesindeki tahkimat hattının yapım maliyeti, kilometre başına beş yüz ruble olarak tahmin ediliyordu. Bu, büyük ve çok sayıda dolaylı maliyeti hesaba katmadan yapılan ihtiyatlı bir tahmindir; bkz. Zagorovskii, *Belgorodskaja cherta*, s. 89; Davies, *The Role of the Town Governors*, c. 2,

Güney sınır bölgesi, Moğolların ortadan kaybolmasından çok sonra bile, Rus ekonomisini çeşitli şekillerde zayıflatmaya devam etti. Baskın grupları tarafından yakalanan yüz binlerce kişiye, sınır hattında yaşamının özgürlüğünü ve maceracı yanını, kendi evindeki günlük hayatın rutinine tercih eden binlerce Rus kaçak da katıldı. Bu kaçaklar bilahare Kozaklar oldular; tıpkı ele geçirdikleri ganimetler ve yağmacılık yoluyla yaşamlarını sürdüren göçebe hasımlarının aynadaki yansıması gibi, onlar da bu yolu seçtiler.

Rus devletinin başlangıçta, halk arasından bazı kimselerin sınır bölgesine kaçmasına göz yummaktan başka çaresi yoktu. Bir süre sonra, göçebe akınlarına karşı en etkili panzehirin Kozak akınları olduğu fark edildi, daha sonrasında Kozak akınları teşvik edilip desteklenmeye başladı. Ruslar için kaçma fikri güvenli bir kurutuluş yolu gibi görünse de bu durumun geçici olduğu anlaşıldı. Hükümet, eskiden beri yanlış olarak “köylü savaşları” ismiyle anılan ve bazı Kozak isyanlarının gerçekleştiği bir süreçte, sınır bölgesi ve Kozaklar üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmayı başardı. XIX. yüzyılın ortalarına kadar sınır bölgesi, Kozakların öncülüğünü yaptığı, Rus devleti karşıtı ayaklanmaların en şiddetlilerinin (Karışıklık Dönemi, Razin ve Pugaçev İsyanları) merkez üssü olmayı sürdürdü.

Step sınırının doğası, Rusya’nın başlıca ekonomik ve sosyal kurumlarını da tayin edip tanımladı. Yönetimin güney ve güneydoğudaki yeni topraklara yayılma kabiliyeti, bu yeni toprakları iskan ve işleyebilme kabiliyetinin çok önündeydi. Tam mülkiyetle sahip olunan topraklar, umumiyetle Rusya’nın batısında yer alırken; çarlar tarafından askerlik hizmeti (*pomest’e*) karşılığında ve şartlı bahşedilen toprakların büyük çoğunluğunun güney ve güneydoğuda olması tesadüf değildi.

s. 490-509. 1718’de Tsaritsin tahkimat hattının inşası, hükümetin önceliklerinin bir başka örneğiydi. İdil (Volga) ve Don nehirlerini birbirine bağlayan bir kanal inşası için uzun süredir gündemde olan planlara rağmen, hükümet, onun yerine, genellikle göçebe akınları için kullanılan bir rotayı etkili bir şekilde kapatan müstahkem bir hat inşa etmeyi seçti. Bu savunma hatlarının aşılması zor yapısı, çağdaşları üzerinde kalıcı bir izlenim bıraktı. 1777’de Tsaritsin hattına artık ihtiyaç kalmamıştı; garnizonları daha güneyde, Kuzey Kafkasya’da yeni inşa edilen tahkimat hatlarına taşındı. Büyük harcamalara, kaynakların ve askeri personelin seferber edilmesine ve bu tür tahkimat hatlarının geçici niteliğine rağmen, güvenlik ve askeri kaygılar hükümetin birincil önceliği olmaya devam etti. Birçok kez planlanıp adım atılan İdil (Volga)-Don kanalının inşaatı ise, 1950’li yıllara kadar beklemek zorunda kaldı.

Rus sınırlarının açık alanlara doğru mütemadiyen genişlemesi, toplumun uçlarındaki macera ve fırsat arayışı içindekileri kendine çekmeye devam etti. Rusya'daki sürekli işgücü sıkıntısı yönetimi harekete geçirirken; köylüler köleleştirildi ve sınırlı emek kaynaklarının yitip gitmesi engellenmeye çalışıldı. Rusya'da serflik sisteminin 1649 gibi geç bir tarihte yasallaşması, Rus sınırlarının genişlemeci doğası hakkında bir fikir vermektedir. Buna mukabil, Avrupa'daki sınır bölgelerinin devlet hudutları formunda pekiştirildiği XV. yüzyıla gelindiğinde, serflikin Batı Avrupa'nın büyük bir kısmında önemli ölçüde ortadan kalktığı görülmektedir.

XVIII. yüzyıla kadar Rusların güneydeki genişlemesi, stratejik ve politik-teolojik etmenler tarafından yönlendirilmekteydi. Moskova ile çeşitli yerli halklar arasında imzalanan sayısız *şert* içeriği itibarıyla esasen, barış antlaşması ya da en iyi ihtimalle bir tür siyasi himaye ifade etmesine karşın; Rus devletinin politik teoloji retorigi, realitenin bu terimlerle ifade edilmesine müsaade etmiyordu. Bunun yerine Moskova, henüz kısa bir süre önce karşılaştığı bu halkları alelacele çarın tebaası ilan etti ve onlarla yapılan anlaşmaları da devlete koşulsuz bağlılıkları olarak tasavvur etti. XVIII. yüzyılın ortalarında, Rus devletinin siyasal terminolojisi, politik teoloji kavramlarından uzaklaşarak, modern Avrupa'nın Akılcılık ve Aydınlanma kavramlarına doğru yöneldi. Yerlilere artık medeniyete muhtaç "vahşiler" nazarıyla bakılıyor ve imparatorluk içindeki siyasal statüleri "protektora/himaye" kavramıyla tanımlanıyordu. Batı Avrupa'nın "Öteki" ile ilgili bakış açısının tersine; Rusya'da yerliler önce "sadakatsiz/inançsız tebaa" iken, sonraları "aşağı tabakadan vahşiler" olarak tanımlanmaya başladı.

Step sınırının büyük bir kısmı askeri açıdan kontrol altına alındıktan sonra, yeni ele geçirilen toprakların ekonomik potansiyelinden yararlanma zamanı gelmişti –toprakları iskan etmek ve kolonileştirmek. 1770'lerde yeni bir emperyal bilinç sahne önüne çıkmıştı: Amerika'daki New England ve New Spain örnekleri takip edilerek, imparatorluğun güneybatı bölgesinde bulunan ve yakın zaman önce ele geçirilen topraklara "Yeni Rusya" (*Novorossia*) adı verildi.

Rusya'nın sistematik ve istikrarlı bir şekilde genişlemesi, komşuları Osmanlı ve İran imparatorluklarından çok daha başarılı olduğunu kanıtlamıştır. Evvela, hiçbir devletin etkin şekilde kontrol edemediği bir "sahipsiz diyar" olan steplerin uçsuz bucaksız toprakları Moskova'nın egemenliğine girdi; ardından bu topraklar ve halklar,

Hristiyan Rus hükümdarların imparatorluğuna ilhak edildi. Rusya'nın bu başarısı yalnızca tartışmasız silah üstünlüğüne dayanmıyordu, aynı zamanda Batı tarzı sömürgeleştirmeye de ilgiliydi. Rus yönetimi, tebaasını haraç vermeye zorlamak için zaman zaman cezalandırma yöntemleri uygulayan İranlılardan ve sınırlarını belirli zamanlarda güçlendiren ve topraklarında düzensizce yerleşimciler iskan eden Osmanlılardan farklı olarak; yeni toprakları ve halkları imparatorluğun askeri, siyasi, ekonomik ve idari sistemine dahil etmek için sistematik yöntemlere başvurdu.

Şüphesiz, birçok yerli soylunun destekleri ve kişisel çıkarları olmasaydı, Rus sınırları bu denli genişleyemezdi. Yerli seçkinler zaman içerisinde, Rus yanlısı ve Rus karşıtı gruplara ayrıldılar. Hükümetin politikalarının önemli bir önceliği, yerel seçkinleri yönlendirip angaje etmektir; Rusya bir yandan da, kendi safına çekip Ortodoks Hristiyan olmasını teşvik ettiği sıradan halk tabakasını aktif olarak yönlendirme çabası içerisindeydi. Sıradan halka yönelik yaklaşımın iki ucu keskin bir kılıç olduğu aşikârdır. İlk başlarda yerli soylularla sıradan halkı kendi aralarında daha da bölme yaklaşımı sonuç üretse de, Rusların kaçkın halka kalacak yer temin etmesi ve onları Hristiyanlaştırma politikası; bir süre sonra soyluları kendi aleyhine çevirdi ve hükümetin yerli halkın sadakat ve işbirliğini temin politikasına zarar vermeye başladı. Böyle bir politikanın yalnızca dini sınırlar algısını güçlendirdiği ve soyluları İslam'a yönelttiğinin anlaşılması üzerine, XVIII. yüzyılın sonlarında devletin uzun zamandır uyguladığı politikalar tam aksi yönde revize edilmeye başlandı.

Tıpkı imparatorluğun sembolü, bir yüzü batıya bir yüzü doğuya bakan çift başlı kartal imgesindeki gibi, Rus İmparatorluğu iki farklı dünya arasında sıkışıp kalmıştı. Rusya'nın, imparatorluğun güney ve güneydoğu bölgelerindeki tutumu ve uyguladığı politikalar; ele geçirilen bölgelerin yoğun bir şekilde yerleşime açıldığı, toprakların ekilip biçildiği ve çoğunlukla diğer Hristiyanların yoğun olarak ikamet ettiği batı kısmındaki uygulamalardan oldukça farklıdır. Hükümet, batıdaki sınır bölgesi sakinlerine Hristiyanlık ve medeniyet götürülmesine gereksinim duyulmadığı, [güneydeki] kabile şefleri ve göçebe konfederasyonlarını idare etmede başvurduğu politikalara bu bölgelerde ihtiyaç olmadığı kanaatindeydi. Bunların yerine, mahalli seçkinlerle daha geleneksel bir işbirliğini tercih etti.

Rus yönetimi batı sınırının aksine, imparatorluğun güney ve doğu bölgelerinde kale ve kasabalar inşa ederek ve Hristiyanların

tarımsal yerleşimlerini destekleyerek, aktif bir fiziksel dönüşüm gerçekleştirdi. Rus yönetimi, aynı derecede zorlayıcı bir tavır ancak daha az başarıyla; step sakinlerinin yaşam tarzı ve kimliklerini kendi Hristiyan imparatorluk tebaası imajına –yani muti, aydınlanmış ve medeni– göre şekillendirmeye çalışarak, “toplum mühendisliği-nin” erken modern döneme ait bir örneğini ortaya koydu. Seçkinleri hedefleyen geleneksel “böl-yönet” yaklaşımına ilaveten, bu bölgelerdeki Rus siyaseti; hükümetin iki grup arasındaki karşılıklı husumeti daha etkili bir şekilde manipüle edebilmesi için, sıklıkla ve bilinçli olarak seçkinlerin aleyhine ve yerli halk tabakasının lehineydi.

Rusya’nın, uzun süredir devlet organizasyonundan mahrum toplumların varlığının teşvik ettiği, siyasal bir boşluk hali ve geçirgen sınırlara yol açan güneydeki genişlemesi, yerli nüfus üzerinde çarpıcı bir etki yarattı. Yerli halkların Rusya’ya bağımlılığının artması, siyasi ve toplumsal bölünmeleri şiddetlendirdi ve yenilerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Rusya ile işbirliği ve ticaret yapmanın ekonomik faydaları yerel seçkinleri cezbetmeye devam etti; ancak sözkonusu kesimin bu süreçteki değişen talep ve beklentileri, halk için gittikçe artan bir yüke dönüştü. Yerli topluluklar, Rus pazarlarına ve Rusya’nın siyasi nüfuz alanına sürüklenmekte oldukları bu süreçte, Rusya’ya daha da bağımlı hale geldiler. Böylesi bir entegrasyonun sonucunda; seçkinler zenginleşti, halk yoksullaştı ve iç çekişmelerle malul bu toplulukların kendi içinde sosyal ve ekonomik farklılaşma hız kazandı.⁴

XVI. yüzyılın ortalarındaki genişlemesinin başlangıcından itibaren, Rusya’nın güney sınır bölgesindeki deneyimleri, maksadı, tutum ve siyaseti; Avrupa’nın Yeni Dünya’yı kolonizasyonundan ziyade, Yüksek Orta Çağ’daki (High Middle Ages) Avrupa genişlemesinin karakteristik bir emsaliydi. Bazı Rus yetkililerin, Rusya’nın hedef ve politikalarını Batı Avrupa’nın Yeni Dünya’daki tecrübeleri düzleminde modellemeye başlamaları ancak XVIII. yüzyılın ortalarına tekabül etmekteydi. Bununla birlikte, Rusya’nın bahse konu dönem boyunca güneydeki genişlemesi; sınır bölgelerinin güçlü ve

4 Yerlilerin kızamık, frengi ve tüberküloza maruz kalmaktan kaynaklanan yüksek ölüm oranları da keza önemliydi. Bu konu, Rus bilim insanlarının hiç dikkatini çekmedi ve halihazırda ciddi bir araştırmayı bekliyor. Bununla birlikte, çeşitli yerli topluluklar için gelişigüzel tutulan arşiv kayıtları; hastalıkların yayılmasının, daha iyi belgelenmiş durumdaki Amerika Yerlileri vakasındaki kadar zararlı olması gerektiğini göstermektedir.

bağımsız lordların kontrolü altına girdiği Orta Çağ Avrupa'sının veya çoğunlukla merkantilist çıkarların yönlendirdiği Amerika ve Asya'daki Avrupa sömürge projelerinin aksine, öncelikle hükümetin jeopolitik kaygıları bilahare ekonomik ve ticari çıkarları gözetilerek gerçekleşmiştir.⁵

Kraliyet, resmi olarak Britanya İmparatorluğu'nun temelini oluştursa da, imparatorluktaki güç; Parlamento'nun, özel kurumların, ticari şirketlerin, ailelerin (Maryland ve Pennsylvania'nın kurucuları gibi) ve Hristiyanlığı yayma vazifesi üstlenen gönüllü oluşumların elindeydi. Bu meyanda, büyük İngiliz ticaret şirketleri Hudson Bay ve East India'nın –Hindistan'ı 1858'e kadar yönetti, nihayetinde ülkenin kontrolünü İngiliz hükümetine bıraktı– rolü ele alınabilir.

Rus İmparatorluğu'nda ise bu tür bir güç devretme örneği görülmedi. Rus tarihinde bu bahisle ilgili verilebilecek yegâne benzer örnekler; 1560'larda Sibirya'nın kolonizasyonu için tüccar Stroganov ailesine ve Alaska'yı 1799'dan –ABD'ye satıldığı– 1867'ye kadar yönetmesi için Rus-Amerikan Şirketi'ne imtiyaz tanınan iki kısa dönemdi. İspanyol Amerika'sında bile, İspanyol Kraliyet Yönetimi kolonizasyon üzerinde Avrupalı emsallerinden çok daha fazla kontrole sahip olduğu halde, özel şirketler ve kilise önemli ölçüde özerkliğe sahipti. Buna karşın Moskova'nın ele geçirdiği toprakları ve halkları sömürgeleştirmesi, kati surette ve münhasıran resmi bir devlet inisiyatifiydi. Bu anlamda, genel olarak kabul edilen görüşün aksine, Ruslar Avrupalılardan “ileriydi”. Zira Avrupalıların deniz aşırı mülklerini birleştirmeleri ve resmi bir yönetim oluşturmaları, ancak XIX. yüzyılda gerçekleşebilmişti.

Rusya'nın güneydeki genişleme ve kolonizasyon tecrübesini, XIX. yüzyıldan önceki diğer Avrupalı sömürgeci güçlerin faaliyetlerinden ayıran en bariz faktörlerden biri; Rus hükümetinin, yayılma ve sömürge faaliyetlerini çok büyük ölçüde doğrudan üstlenmiş olmasıydı. Bu durum, Rus kolonyalizmini birçok açıdan etkiledi.

5 Robert Bartlett ve Angus MacKay, ed., *Medieval Frontier Societies* (Oxford: Oxford University Press, 1989). Bu noktada XIX. yüzyılın Fransız siyaset bilimcisi Emile Boutmy'nin aşağıdaki sözlerini de göz önünde bulundurmak yerinde olacaktır. Boutmy, Amerika'nın bir demokrasiden ziyade, muazzam topraklarının keşfi, işlenmesi ve sermayeleştirilmesi hedeflenen devasa bir ticari şirket olduğu sonucuna varır: “Amerika Birleşik Devletleri, öncelikle ticari bir toplumdur... ve ancak bundan sonra bir ulustur”; bkz. William Cronon, *Nature's Metropolis* (New York: W. W. Norton, 1991), s. 53.

Hemen her kolonyal karşılaşmada tek bir dominant kültürün değil, birkaç eşit ve farklı kültürün kesiştiği bir “orta nokta” bulunması görüşünün aksine; Rusya’da oldukça az orta nokta bulunması şaşırtıcı değildir. Orta nokta, tarafların ideolojik doktrinler yerine pragmatik ticari kaygılarının sözkonusu olduğu yerlerde gerçek manada tecrübe edildi. Amerikan yerlilerinin bireysel tacirler ve avcılarla karşılaştığı erken dönem Amerikan sınır bölgelerinde durum bu minvaldeydi.

Lakin kolonizasyon sürecinin hükümet tarafından ruhsatlandırılıp kontrol edildiği Rusya’da, yetkililerin orta nokta bulmaya ilgi ve müsamahası oldukça azdı. Tıpkı *yasak* ödeme prosedürlerinde olduğu gibi, bu tür bir kavram örtülü olarak varken dahi, hükümetin ideolojisi orta nokta fikri için uygun değildi ve resmiyetteki retorik, sahadaki gerçeklikle uyuşmuyordu. Rus yönetimi farklı tarihlerde bağdaştırıcı/sinkretik sınır kurumları oluşturmaya çalıştı ve bunda başarılı da oldu. Ancak kısa ömürlü olan bu müesseselerin, mahalli uygulamaları Rus emperyal makamlarının hizmetine sunmak için güçlkle maskelenmiş girişimlerden başka bir şey olmadığı hem yerliler hem de Ruslar açısından aşikârdı.

Rusya’nın kendi Bartolomé de Las Casas veya Edmund Burke’ünü bulmak için, Rus kolonyal zaman ve mekanını taramak beyhude bir uğraş olacaktır. Var idiyseler dahi, sesleri kesinlikle bastırılmış ve boğuktu. Yerlilere yapılan muameleye itiraz etmek, ya Las Casas’ın yaptığı gibi Tanrı adına ya da Burke’ün yaptığı gibi insanlık adına, yönetimi ve politikalarını sorgulamak anlamına geliyordu ki bu, çok az kişinin yapmaya doğrudan cüret edebileceği bir şeydi.⁶ Bilakis, yerli nüfusa karşı haklı ve adil üstünlüklerinde şedit olan, çok sayıda Warren Hastings muadili, yozlaşmış ve acımasız Rus vali-general göze çarpar. Rusya’nın kolonyalist çabala-

6 Rus siyasetini sorgulamaya ve bir alternatif önermeye çalışanlar, bunu yapmaktan özellikle caydırıldı. Karakteristik bir numune, Kafkasya yerlisi olup Rus ordusunda subay kademesinde görev alan Han-Giray örneğidir. 1836’da “Zapiski o Cherkessii” başlıklı raporunu hükümet yetkililerinin onayına sundu. Bu el yazması doküman, sınıflandırılmış belgeler arasına kaldırıldı ve İmparator I. Nikola yayınlanmasını şahsen “uygunsuz” bulana kadar, üst düzey Rus yetkilileri tarafından dört yıl boyunca incelendi. Bu metin gizli tutuldu ve nihayet 1950’lerde keşfedilene kadar arşivlerde öylece kaldı. Henüz dahi yayınlanmış değildir. Bkz. M. O. Kosven, *Etnografia i istoriia Kavkaza* (Moskova: Vostochnaia literatura, 1961), s. 196–198; Khan-Girei. *Izbrannye proizvedeniia* (Nalçık: “El’brus,” 1974), s. 15–18.

rında devlet çıkarlarının egemen karakteri, açık bir sömürgeci söylemden kaçınıldığını göstermektedir.

Rus kolonyalizminin bir başka ayırt edici özelliği, Hristiyanlık ve İslam dünyalarını birbirinden ayıran muttasıl, geniş ve kalıcı bir sınırın varlığıydı. Avrupalılar, Yeni Dünya'dan Güney Afrika'ya kadar, yerleşimciler tarafından arka plana atılan çok sayıda politeistle karşılaştılar. İngilizler yalnızca Asya'nın bazı bölgelerinde, özellikle de kuzey Hindistan'da İslam topraklarına girdi. Ancak ne İngiliz şirketlerinin ne de hükümetin, Hindistan'ı İngiliz kolonyal yerleşimcilerle doldurma veya yerlileri Hristiyanlaştırma niyeti sözkonusuydu.⁷ Diğer yandan Rusya, hem Hristiyan yerleşimcileri Müslümanların yoğun olduğu bölgelere getirerek hem de yerlilerin din değiştirmesini açıkça teşvik ederek, kolonyal çatışmanın dini boyutunu daha da ön plana çıkarmayı amaçladı.

Hristiyan Avrupa'nın, İslam dünyasıyla bitişik bir dini ayrım hattı boyunca karşılaştığı başka bir yer daha vardı; güneydoğu Avrupa. Ancak Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorlukları arasında yüzyıllardır paylaşılamayan sınır bölgelerindeki dinamikler, Rusya'nın açık step sınırındaki dinamiklerden bariz şekilde farklıydı. İki emperyal devletin resmi ve muntazam bir sınırla birbirinden ayrıldığı bu bölgede Habsburglar, öteden beri Hristiyanlara ait toprakları Müslüman işgalinden kurtarmayı amaçlayan bir tür *Reconquista* [Hristiyanların Müslümanların elindeki bir bölgeyi yeniden ele geçirmesi] ile meşguldü.

Rus İmparatorluğu, güney sınır bölgelerinde, tebaası olan çeşitli halklara yönelik bir dizi sömürge politikası üzerinden inşa edilmiş olsa da, Rus emperyal deneyimi; Rusya'nın bitişik topraklardaki genişlemesi nedeniyle, Batı Avrupa imparatorluklarının sömürge deneyiminden geleneksel olarak ayrı bir çizgi izledi. Gerçekten de Rusya'nın emperyal vizyonu, evrensel monarşi terimleriyle ortaya konuldu ve üç parametre arasındaki ayrımı bulanıklaştırdı: Metropol ve kolonyal çevresi arasında; emperyal sınırların içindeki ve dışındaki halklar arasında; metropol alanlardaki idari ve yasal kurumlar ile kolonyal çevresi arasında. Her ne kadar Rus yönetimi

7 Yerleşimci kolonyalizmle (Avustralya) yerleşimci olmayan kolonyalizm (Hindistan) arasında önemli bir farklılık sözkonusudur; bkz. Patrick Wolfe, "History and Imperialism: A Century of Theory, from Marx to Postcolonialism," *American Historical Review* 102, S. 2 (1997), s. 418-19.

Rusya'nın bir sömürge imparatorluğu olduğunu kabul etmese de güney sınır bölgesindeki tutumu, hedef ve stratejileri, Batı Avrupa imparatorluklarının denizaşırı mülklerindeki deneyim ve uygulamalarından özü itibariyle farklı değildi.

Rusya'nın steplerdeki sömürgeciliği başlangıcı yönüyle “organik kolonyalizm” olarak tanımlanabilir; yani büyük ölçüde, imparatorluğun güney sınır bölgelerini güvence altına almak ve istikrara kavuşturmak amacıyla, savunma ihtiyaçları tarafından belirlenen bir kolonyalizm. Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya yönünde giderek genişlemesi, steplerin ele geçirildiği ve göçebelerin itaat altına alındığı XIX. yüzyıla kadar, pratik/faydacı kaygı çerçevesi içinde, klasik bir batı sömürgeciliği örneği gibi görünüyordu.

İmparatorluklarının çok boyutlu ekonomik, siyasal ve hukuki kesinliklerinin üstesinden gelebilmek amacıyla zaman içinde politik bir terminoloji ve kurumlar geliştiren Batı Avrupa toplumlarının aksine; Rus yönetimi, sözkonusu dönemde bile çok ırklı ve çok dinli bir imparatorluk olduğunu kabul etmiyor, bölünmez imparatorluk-ulus imajını korumak için çaba sarf ediyordu. Rus yönetiminin giderek karmaşık bir karakter kazanan emperyal sorunlara verdiği yegâne tepki, merkezileşme ve homojenleşme vurgusunu sürdürmektir.

Rus İmparatorluğu'nun hiçbir zaman dile getirilmeyen ve bu sebeple yeterince çözüme kavuşturulmayan kolonyal mirası, 1917'de yeni Sovyet rejimi tarafından tevarüs edildi. Sovyet yönetimi sonraki yetmiş dört yıl içinde –bir miktar farklılık arzetsede– benzer nitelikteki çatışan hedefler ve ikilemlerle karşı karşıya kaldı. Sovyet yönetiminin bu sorunları çözmede ne ölçüde başarılı olduğu tartışılır; ancak en azından Sovyetler Birliği'nin etno-ulusal-dini bileşiminin hem ehemmiyetini hem de karmaşıklığını idrak edebildi ve “milliyet politikaları” olarak bilinen başka bir emperyal proje düzleminde hedeflerini formüle edebildi.

KISALTMALAR

AI	Akty istoricheskie, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei
AOGA	Astrakhanskii oblastnoi gosudarstvennyi arkhiv
AVMF	Arkhib Voenno-Morskogo Flota
AVPRI	Arkhib vneshnei politiki Rossiiskoi imperii
ChOIDR	Chteniia v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh pri Moskovskom universitete
DAI	Dopolneniia k aktam istoricheskim, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei
DRV	Drevniaia Rossiiskaia Vivliofika
GAOO	Gosudarstvennyi Arkhib Orenburgskoi Oblasti
HJAS	Harvard Journal of Asiatic Studies
HUS	Harvard Ukrainian Studies
PDRV	Prodolzhenie drevnei rossiiskoi vivliofiki
PSPR	Polnoe sobranie postanovlenii i rasporiazhenii po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniia Rossiiskoi imperii
PSPREP	Polnoe sobranie postanovlenii i rasporiazhenii po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniia Rossiiskoi imperii. Tsarstvovanie Elizavety Petrovny
PSZ	Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii
RGADA	Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov
RIB	Ruskaia istoricheskaia biblioteka
SIRIO	Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva
TsGARK	Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kalmykiia
VIA	Tsentral'nyi gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv

LÜGATÇE

Aynı terimler, farklı dönemlerde ve farklı Türk-Moğol menşeli diller kullanan toplumlarda, sıklıkla birbirinden farklı anlamlara sahip olabilmektedir. Bu nedenle bu lügatçe bölümünde, kitabın odaklandığı dönem ve bağlamı esas alan manalara yer vermeyi tercih ettim.

<i>emanat</i>	Hristiyan olmayan bir topluluk tarafından Rus makamlarına teslim edilen rehine
<i>bahadur</i> (<i>bogatyr</i>)	Türk halklarında seçkin savaşçılara verilen bir şeref unvanı
<i>barimta</i>	Göçebe halklar arasında uygulanan bir örfi hukuk kaidesi; buna göre, mağduriyete uğrayan taraf öç almak veya zararını telafi için, saldırgan tarafın sürülerine veya diğer mallarına el koyma hakkına sahiptir
<i>beg</i> (<i>bek, bii</i>)	Nogay reisine verilen unvan. Esasen çoğu Türk-Moğol soylu toplulukta, Cengiz-soylu olmayan en üst düzey asilleri ifade etmek için de kullanılır.
<i>bobıl</i>	Topraksız devlet köylüleri. Burada ise münhasıran XVIII. yüzyılda Başkurt topraklarında çalışan kayıtsız Tatar, Çuvaş ve Mari göçmenleri ifade etmek için kullanılmaktadır.
<i>çetvert</i>	XVIII. yüzyılda kullanılan, yaklaşık 125 kg'a eşit bir tahıl ölçüsü
<i>çetverik</i>	Bir çetvertin sekizde birine eşit bir tahıl ölçüsü, yani yaklaşık 16 kg
<i>deti</i> <i>boiarskie</i>	Moskova Devleti'nde orta düzeydeki görevliler
<i>diyak</i>	Moskova Devleti'nde hükümet idarelerinin başındaki yetkililer
<i>divan</i>	Türk halklarında, hanın meşveret meclisi

<i>kabak</i>	Kuzey Kafkasya köylerine verilen isim
<i>kalgay</i>	Kırım'da tahtın veliahdı/varisi
<i>kazak/kozak</i>	Temelde Türk-Moğol halkları arasındaki kaçkınlar; küçük ve bağımsız çeteler halinde hayatını sürdürür, yağma ve talanla geçinirlerdi
<i>keykuvat</i>	Nogaylarda, tahta geçiş silsilesinde üçüncü sırada bulunan soyluların aldığı unvan
<i>han</i>	Türk-Moğol halklarının en büyük hakanı mevkiindeki Cengiz-soylu hükümdar
<i>mirza</i>	Türk halkları arasında soylu sınıfın fertleri
<i>müftü</i>	Ulemâ içinden resmen atanan en kıdemli din adamı
<i>muhtar</i>	Kazaklar arasında, yüz çadırdan sorumlu şef konumundaki eşraf mensubu
<i>molla</i>	Ulemâ içindeki üst düzey din alimleri
<i>nureddin</i>	Nogaylar arasında tahtın veliahdı, Kırım Hanlığı sisteminde ise tahta geçiş için öndegelim listesinde üçüncü sıradaki prens
<i>oğlan</i>	Türk-Moğol halklarında hükümdar hanedanı üyesi, Cengiz-soylu prens
<i>paşa</i>	Osmanlı askeri valileri için kullanılan bir unvan
<i>şamhal</i>	Kuzey Kafkasya'daki Kumukların hükümdarı için kullanılan unvan
<i>şert</i>	Bir Türk-Moğol halkıyla Moskova Devleti arasındaki barış halinin şartlarını ihtiva eden yazılı belge
<i>tarhan</i>	Türk-Moğol halklarında, toplumun öndegelen bazı kişilerine tanınan vergi imtiyazı
<i>tayici</i>	Oyratlar ve Moğollar arasında hükümdar ailesine mensup soylular
<i>tayişi</i>	Kalmuklar arasında hükümdar ailesine mensup soylular
<i>tepter</i>	Başkurt topraklarında çalışan kayıtlı Tatar, Çuvaş ve Mari göçmenler
<i>taybuga</i>	Nogaylarda tahta geçiş için öndegelim listesinde dördüncü sıradaki prens

<i>ulemâ</i>	İslam fıkhnının resmi yorumcuları, dini-fıkhnî hiyerarşinin üyeleri
<i>ulus</i>	İnsanlar ve hayvan sürülerinden oluşan bir topluluk; daha genel anlamda Türk-Moğol halkları arasından herhangi bir halkı ifade eden terim
<i>utsmii</i>	Günümüzde Dağıstan'da yaşayan Kaytaglarda (Darginler) hükümdar unvanı
<i>uzden</i>	Kumuklar ve Kafkasya'daki diğer Türk halklar arasında alt seviyedeki soylular
<i>voyvoda</i>	Rus askeri valileri için kullanılan bir unvan
<i>yasak</i>	Hristiyan olmayan halklar tarafından ödenen haraç veya bir tür vergi
<i>yurt</i>	Bir topluluk, bölge veya toprak; daha spesifik olarak bir göçebe çadırı
<i>zargo</i>	(Kazaklar arasındaki telaffuzuyla <i>jargo</i>) Kalmuklar arasında hanın meşveret meclisi
<i>zayisang</i>	Kalmuklar arasında alt seviyedeki soylular

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Arkhiv vneshnei politiki Rossiiskoi imperii (AVPRI), Moskova

F. 114, op. 1, *Ingushskie dela*, d. 1

F. 115, op. 4, *Kabardinskie dela*, d. 2

F. 118, op. 1, *Kizliarskie i Mozdokskie dela*, d. 1

F. 119, op. 2, *Kalmytskie dela*, 1761g., d. 7; 1769–76gg., kn. 33

F. 119, op. 5, *Kalmytskie dela*, 1755g., d. 17

Arkhiv Voenno-Morskogo Flota (AVMF), Petersburg

F. 212, op. 1, d. 33

F. 233, op. 1, *Kantseliariia grafa Apraksina*, dela 12, 222, 228

Astrakhanskii oblastnoi gosudarstvennyi arkhiv (AOGA), Astrahan

F. 394, op. 2, *Astrakhanskaia gubernskaia kantseliariia*, d. 12

F. 1010, op. 1, *Astrakhanskaia prikaznaia izba*, dela 5, 7

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

Hattı Hümayun Tasnifi, S. 73, 94

Gosudarstvennyi arkhiv Orenburgskoi Oblasti (GAOO), Orenburg

F. 3, op. 1, *Orenburgskaia gubernskaia kantseliariia*, dela 18, 118–21

F. 5, op. 1, d. 22, 1788g.; d. 44, 1791–92gg.

Kazanskii Universitet. Rukopisnyi otdel, Kazan, Tatarstan

S. 4393, 4866–72, 4876

Rossiiskaia Akademiia Nauk. Arkhiv, Moskova

F. 1714, op. 1, *Novosel'skii, Aleksei Andreevich*, d. 66, *Rusko-krymskie otnosheniia v 17 veke*

Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (RGADA), Moskova

F. 89, *Posol'skii prikaz. Turetskie dela*, kn. 3

F. 115, op. 1, *Posol'skii prikaz. Kabardinskie, cherkesskie i drugie dela*, dela 3, 6

F. 119, op. 1, *Posol'skii prikaz. Kalmytskie dela*, dela 3, 4, 8

F. 123, *Posol'skii prikaz. Krymskie dela*, knigi 9, 13, 15

F. 127, op. 1, *Posol'skii prikaz. Nogaïskie dela*, knigi 9, 10; d. 2

F. 138, op. 1, *Dela o Posol'skom prikaze i sluzhivshikh v nem*, dela 1, 15

F. 248, op. 3, *Kantseliariia Senata. Dela po Azovskoi gubernii*, 1713–18gg., kn. 96

F. 248, op. 3 *Senat. Dela po guberniiam. Dela po Astrakhanskoi gubernii*, 1720–21, kn. 94

F. 248, op. 3. *Senat. Dela po guberniiam. Dela po Orenburgskoi komissii i Ufimskoi provintsiia 1742–43gg.*, kn. 147

F. 248, op. 113, *Opis' del Sekretnoi Ekspeditsii Senata*, dela 181, 257, 1257, 1412

F. 248, op. 126, *Dela i prigovory Pravitel'stviuiushchego Senata po Astrakhanskoi gubernii*, 1716–22gg., d. 90

F. 248, op. 126, *Dela i prigovory Pravitel'stviuiushchego Senata po Orenburgskoi gubernii*, d. 135, 1735–37gg.

F. 1274, op. 1, d. 211, 1775g.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy v misti Kjivi, Kiev, Ukraine

F. 59, op. 1, d. 2668

Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kalmykia (TsGARK), Elista, Kalmyk Republic

F. 27, op. 2, *Astrakhanskaia kontora kalmytskikh i tatarskikh del*, d. 5

F. 35, op. 1, *Kalmytskaia ekspeditisiia pri Astrakhanskoi gubernskoi kantseliarii*, d. 6

F. 36, op. 1, *Sostoiaishchii pri kalmytskikh delakh pri Astrakhanskom gubernatore*, dela 7, 9

Tsentral'nyi gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv Rossiiskoi Federatsii (VIA), Moskova

F. 52, op. 1, d. 286, böl. 3

F. 52, op. 1, d. 567; d. 350, böl. 4; d. 72, böl. 1

F. VUA, d. 18,472

Birincil Kaynaklar

Abul-Ghazı Bahadur Khan. *Rodoslovnnoe drevo tiurkov*. Ed. ve çev. G. S. Sablukov. Kazan: Tip. Imp. Universiteta, 1914 [*Şecere-i Türk –Türk'ün Soyağacı-*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yay., 2020].

Akty istoricheskie, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei. 5 Cilt St. Petersburg, 1841–43.

Akty, sobrannye Kavkazskoi Arkheograficheskoi komissiei. Cilt 1–12.. Tiflis, 1866–83.

Akty, sobrannye v bibliotekakh i arkhivakh Rossiiskoi Imperii Arkheograficheskoi Ekspeditsiei Imp. Akademii Nauk. 4 Cilt St. Petersburg: Tip. II otd. Imp. Kantseliarii, 1836.

Beauplan, Guillaume le Vasseur, Sieur de. *A Description of Ukraine*. Ed. ve çev. Andrew Pernal ve Dennis Essar. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1993.

Bronevskii, S. M. *Istoricheskie vypiski o snosheniakh Rossii s Persiei, Gruziei i voobshche s gorskimi narodami, v Kavkaze obitaiushchimi, so vremen Ivana Vasil'evicha do nyne*. Ed. I. K. Pavlova. St. Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, 1996.

Cook, John, M.D. *Voyages and Travels through the Russian Empire, Tartary, and Part of the Kingdom of Persia*. 2 Cilt Edinburgh, 1770. Yeniden basım, ed. A. L. Fullerton, Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1997.

Dnevnye zapiski puteshestviia Kapitana Nikolaia Rychkova v kirgis-kaisatskoi stepi, 1771 god. St. Petersburg: Imp. Akademiia Nauk, 1772.

Dokumenty i materialy po istorii Mordovskoi ASSR. 3 Cilt Saransk, 1939–51.

Dopolneniia k aktam istoricheskim, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei. 12 Cilt St. Petersburg, 1846–75.

Drevniaia rossiiskaia violiofka. Der. Nikolai Novikov. 2. ed. 22 Cilt Moskova:

Tip. kompanii tipograficheskoi, 1788–1791. Yeniden basım, ed. C. H. van Schooneveld, *Slavic Printings and Reprintings*, 250/1. Lahey-Paris: Mouton, 1970.

Dukhovnye i dogovornye gramoty velikikh i udel'nykh kniazei 14–16 vv. Ed. L. V. Cherepnin. Moskova-Leningrad: AN SSSR, 1950.

- Epifanii. *Zhitie Sviatogo Stefana, episkopa Permskogo*. St. Petersburg: Tip. Imp. AN, 1897.
- Findıklılı, Silahtar Mehmet Ağa. *Nusretname*. 2 Cilt. Ed. İsmet Parmaksızoğlu. İstanbul, 1962–66.
- Gosudarstvennyi arkhiv Rossii 16 stoletii: *Opyt rekonstruktsii*. Haz. A. A. Zimin. Moskova: Institut Istorii AN SSSR, 1978.
- Herberstein, Sigizmund. *Zapiski o Moskovitskikh delakh*. St. Petersburg: Tip. A. S. Suvorin, 1908.
- Istoriia Tatarii v materialakh i dokumentakh*. Moskova: Gos. sots-ekon. izd., 1937.
- Kabardino-russkie otnosheniia v 16–18 vv.: Dokumenty i materialy*. 2 Cilt Moskova: AN SSSR, 1957.
- Kazakhsko-russkie otnosheniia v 16–18 vekakh: Sbornik dokumentov i materialov*. Alma-Ata: AN Kazakhskoi SSR, 1961.
- Kazakhsko-russkie otnosheniia v 18–19 vekakh: Sbornik dokumentov i materialov*. Alma-Ata: Nauka, 1964.
- Kirilov, I. K. *Tsvetushchee sostoianie vserossiiskogo gosudarstva*. Moskova: Nauka, 1977. Written in 1727.
- Kolonial'naia politika Moskovskogo gosudarstva v Iakutii v 17 veke*. Ed. Ia. P. Al'kor ve B. D. Grekov. Leningrad: Institut narodov Severa, 1936.
- Kotoshikhin, Grigorii. *O Rossii v tsarstvovanie Alekseia Mikhailovicha*. 4. ed. St. Petersburg: Tip. glavnogo upravleniia udelov, 1906.
- Krest'ianskaia voina pod predvoditel'stvom Stepana Razina: Sbornik dokumentov*. 4 Cilt Moskova, 1954.
- Materialy po istorii Bashkirskoi ASSR*. Cilt 1: *Bashkirskie vosstaniia v 17 i pervoi polovine 18 vekov*. Moskova - Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1936.
- Materialy po istorii Kazakhskoi SSR (1785–1828)*. Cilt 4. Moskova-Leningrad: AN SSSR, 1940.
- Materialy po istorii Rossii: Sbornik ukazov i drugikh dokumentov, kasaiushchikhsia upravleniia i ustroistva Orenburgskogo kraia*. Der. A. I. Dobromyslov. 2 Cilt Orenburg: Tip. Sachkova, 1900.
- Materialy po istorii Uzbekskoi, Tadzhikskoi i Turkmenskoi SSR*. Cilt 1. *Torgovlia s Moskovskim gosudarstvom i mezhdunarodnoe polozhenie Srednei Azii v 16–17 vv.* Leningrad: AN SSSR, 1932.
- Mezhdunarodnye otnosheniia v Tsentral'noi Azii. 17–18 vv.: Dokumenty i materialy*. 2 Cilt Moskova: Nauka, 1989.
- The Muscovite Law Code (Ulozhenie) of 1649. Part 1: Text and Translation*. Ed. ve çev. Richard Hellie. Irvine, Calif.: Charles Schlacks, Jr., 1988.
- Opisanie gosudarstvennogo arkhiva starykh del*. Der. P. I. Ivanov. Moskova: Tip. S. Selivanskogo, 1850.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasabetslere Dair Arşiv Belgeleri*. Cilt 1. (1578–1914). Ankara, 1992.
- Pamiatniki diplomaticheskikh i torgovykh snoshenii Moskovskoi Rusi s Persiei*. Ed. N. I. Veselovskii. 3 Cilt St. Petersburg, 1890–98.
- Patriarshaia ili Nikonovskaia letopis'* In *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. Cilt 13. Moskova: Nauka, 1965.
- Perry, John. *The State of Russia under the Present Tsar*. Londra, 1716.
- Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*. 12 Cilt St. Petersburg ve Moskova, 1887–1977.
- Polnoe sobranie postanovlenii i rasporiazhenii po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniia Rossiiskoi imperii*. 19 Cilt St. Petersburg, 1869–1915.

- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii: Sbranie pervoe.* 45 Cilt St. Petersburg, 1830.
- Popov, A. N. "Snosheniia Rossii s Khivoiu i Bukharoiu pri Petre Velikom. Prilozheniia. Zapiski Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva 9 (1853), s.237-424.
- Pososhkov, I. T. *Zaveshchanie otecheskoe.* Ed. E. M. Prilezhaev. St. Petersburg: Sino-dal'naia tip., 1893.
- Possevino, Antonio, S. J. *The Moscovia.* Çev. Hugh F. Graham. Pittsburgh: University of Pittsburgh, 1977.
- Prodolzhenie drevnei rossiiskoi vivliofiki.* 11 Cilt St. Petersburg: Imper. Akademiia Nauk, 1786-1801. Yeniden basım, ed. C. H. van Schooneveld, *Slavic Printings and Reprintings*, 251. Lahey-Paris: Mouton, 1970.
- Puteshestviia russkikh poslov 16-17 vv.: Stateinye spiski.* Moskova-Leningrad: AN SSSR, 1954.
- "Rasporiazheniia ob upravlenii Kalmytskim narodom." *Zhurnal Ministerstva Vnutrennikh Del* 15, S. 1 (1835), s. I-XXXVI.
- Rodoslovnaia kniga kniazei i dvorian Rossiiskikh i vyezshikh.* 2 Cilt Moskova: Universitetskaia tip. Novikova, 1787.
- Rozhdenstvenskii, N. V., ed. "Akty vremeni Lzhedmitriia 1-go (1603-1606), Nogaiskie dela." In *Chteniia v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh pri Moskovskom universitete: Sbornik*, Cilt 264, böl. 1 (1918). Moskova, 1845-1918.
- Russkaia istoricheskaia biblioteka.* 39 Cilt St. Petersburg - Leningrad, 1872-1927.
- Russko-dagestanskii otnosheniia 17-pervoi chetverti 18 vv.: Dokumenty i materialy.* Ma-haçkale: Dagestankoe kn. izd-vo, 1958.
- Russko-kitaiskie otnosheniia v 17 veke: Materialy i dokumenty.* 2 Cilt Moskova: Nauka, 1972.
- Russko-mongol'skie otnosheniia 1607-1636: Sbornik dokumentov.* Moskova: Izd-vo vos-tochnoi literatury, 1959.
- Russko-ossetinskie otnosheniia v 18 veke, 1742-62.* Cilt 1. Ordzhonikidze: Izd-vo "IR," 1976.
- Rychkov, P. I. *Istoriia Orenburgskaia (1730-1750).* Orenburg, 1896.
- — —. "Topografiia Orenburgskoi gubernii." içinde *Orenburgskie stepi v trudakh P. I. Rychkova, E. A. Eversmana, S. S. Neustroeva*, s. 41-204. Moskova: Izd-vo geograficheskoi lit., 1949.
- Sbornik dokumentov po istorii Buriatii 17 v.* Der. G. N. Rumiantsev ve S. B. Okun'. Ulan-Ude: BNII, 1960.
- Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva.* 148 Cilt St. Petersburg, 1867-1916.
- "Sharaf-Name-i-Shahi." içinde S. K. Ibragimov vd., ed., *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv 15-18 vekov*, s. 237-312. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR, 1969.
- Shcherbatov, Mikhail, kniaz'. *Istoriia Rossiiskaia.* 11 Cilt St. Petersburg: Imp. Akademiia Nauk, 17—.
- — —. "Statistika v razsuzhdenii Rossii." içinde *ChOIDR*, book 3, böl. 11 (1859), s. 46-92.
- Slovar' russkogo iazyka 11-17 vv.* Moskova: Nauka, 1978ff.
- Snosheniia Rossii s Kavkazom. Materialy izolechennye iz Moskovskogo Ministerstva Inostrannykh del, 1578-1613.* Der. S. L. Belokurov. Moskova: Universitetskaia tip., 1889.
- Sreznevskii, I. I. *Materialy dlia slovaria drevne-russkogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam.* 4 Cilt St. Petersburg: Tip. Imp. AN, 1912. Yeniden basım, Moskova: Nauka, 1989.
- Stepennaia kniga.* 2 Cilt Moskova: Tip. Imp. Universiteta, 1775.

- "Ta'rikh-i Amniia." içinde S. K. Ibragimov vd., ed., *Materialy po istorii Kazakhskikh khanstv 15–18 vekov*, s. 476–92. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR, 1969.
- "Ta'rikh-i Kipchaki." içinde S. K. Ibragimov vd., ed., *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv 15–18 vekov*, s. 386–97. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR, 1969.
- Vologodsko-permskaia letopis'*. içinde *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, Cilt 26. Moskova-Leningrad: Nauka, 1959.
- Weber, Friedrich Christian. *The Present State of Russia*. 2 Cilt Londra, 1723.

İkincil Kaynaklar

- Alexander, John T. *Catherine the Great: Life and Legend*. New York: Oxford University Press, 1989.
- Algar, Hamid. "Nakshbandiyya." içinde C. E. Bosworth vd., ed., *The Encyclopaedia of Islam*, Cilt 7, s. 933–39. New Edition. Leiden, 1992.
- Apollova, N. G. *Ekonomicheskie i politicheskie svyazi Kazakhstana s Rossiei v 18-nachale 19 v.* Moskova: AN SSSR, 1960.
- Azamatov, Danil' D. "Russian Administration and Islam in Bashkiriia (18th–19th Centuries)." içinde Michael Kemper, Anke von Kügelgen, and Dmitriy Yermakov, ed., *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, s. 91–111. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996.
- Bagalei, D. I. *Ocherki iz istorii kolonizatsii stepnoi okrainy Moskovskogo gosudarstva*. Moskova: Universitetskaya Tip., 1887.
- Bagin, S., priest. *Ob otpadenii v magometanstvo kreshchemykh inorodtsev Kazanskoi eparkhii i o prichinakh etogo iavleniia*. Kazan: Tsentral'naia Tip., 1910.
- Bakhrushin, S. V. "Iasak v Sibiri v 17 v." içinde *Nauchnye trudy*, Cilt 3, böl. 2, s. 49–85. Moskova: AN SSSR, 1952–59.
- — —. "Ocherki po istorii Krasnoiarskogo uезда v 17 v." içinde *Nauchnye trudy*, Cilt 4, s. 7–192.
- — —. "Ostiat'skie i vogul'skie kniazhestva v 16 i 17 vv." içinde *Nauchnye trudy*, Cilt 3, böl. 2, s. 86–152.
- Bakunin, Vasilii. "Opisanie istorii kalmytskogo naroda." *Krasnyi arkhiv: Istoricheskii zhurnal* S. 3 (1939), s. 189–254.
- Barfield, Thomas J. *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*. Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1989.
- Bartlett, Robert. *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Bartlett, Robert, ve Angus MacKay, ed. *Medieval Frontier Societies*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Basin, V. Ia. *Rossii i kazakhskie khanstva v 16–18 vv.* Alma-Ata: "Nauka" Kazakhskoi SSR, 1971.
- Bassin, Mark. "Turner, Solov'ev, and the 'Frontier Hypothesis': The Nationalist Signification of Open Spaces." *Journal of Modern History* 65, S. 3 (1993), s. 473–511.
- Batmaev, M. M. *Kalmyki v 17–18 vekakh: Sobytiia, liudi, byt*. Elista: Kalmytskoe knizhnoe izd-vo, 1993.
- Bazilevich, K. B. *Vneshniaia politika Russkogo tsentralizovannogo gosudarstva: Vtoraia polovina 15 veka*. Moskova: Moskovskii University, 1952.
- Bennigsen, Alexander. "L'Expédition turque contre Astrakhan en 1569, d'après les Registres des 'Affaires importantes' des Archives ottomanes." *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 8, S. 3 (1967), s. 427–46.

- — —. "Un mouvement populaire au Caucase au XVIII siècle: La 'Guerre Sainte' du sheikh Mansur (1785–1791), page mal connue et controversée des relations russo-turques." *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 5, S. 2 (1964), s. 159–205.
- Bogoiavlenskii, S. K. "Materialy po istorii kalmykov v pervoi polovine 17 veka." *Istoricheskie zapiski* S. 5 (1939), s. 48–101.
- Bostan, İdris. "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700–1787)." *Türk Tarih Kurumu, Belleten* 159 (1995), s. 353–94.
- Bregel, Yuri. "Tribal Tradition and Dynastic History: The Early Rulers of the Qongrats According to Munis." *Asian and African Studies* 16 (1982), s. 386–401.
- Burchinova, L. S. "Kalmykiia v sisteme gosudarstvennogo upravleniia Rossii." içinde *Dobrovol'noe vkhozhdenie Kalmytskogo naroda v sostav Rossii: Istoricheskie korni i znachenie*, s. 48–56. Elista, 1985.
- Burton, Audrey. *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550–1702*. New York: St. Martin's Press, 1997.
- Butkov, P. G. *Materialy dlia novoi istorii Kavkaza, s 1722 po 1803 god*. 3 Cilt St. Petersburg, 1869.
- Chekin, Leonid. "The Godless Ishmaelites: The Image of the Steppe in Eleven–Thirteenth Centuries Rus." *Russian History, The Frontier in Russian History* 19, S.1–4 (1992), s. 9–28.
- Cherniavsky, Michael. "Khan or Basileus: An Aspect of Russian Mediaeval Political Theory." *Journal of the History of Ideas* 20, S. 4 (1959), s. 459–76.
- Chicherina, S. V. *O privolzhskikh inorodtsakh i sovremennom znachenii sistemy N. I. Il'minskogo*. St. Petersburg: Elektro-Tip. N. Ia. Stoikovo, 1906.
- Collins, L. J. D. "The Military Organization of the Crimean Tatars during the 16th and 17th Centuries." içinde V. J. Parry ve M. E. Yapp, ed., *War, Technology and Society in the Middle East*, s. 257–76. Londra: Oxford University Press, 1975.
- — —. "On the Alleged 'Destruction' of the Great Horde in 1502." içinde A. Bryer ve M. Ursinus, ed., *Manzikert to Lepanto: The Byzantine World and the Turks, 1071–1575*, s. 361–400. Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1991.
- Comaroff, Jean, ve John Comaroff. *Of Revelation and Revolution: Christianity, Colonization and Consciousness in South Africa*. Cilt 1. Chicago: Chicago University Press, 1991.
- Cronon, William. *Nature's Metropolis*. New York: W. W. Norton, 1991.
- Davies, Brian. "The Recovery of Fugitive Peasants from Muscovy's Southern Frontier: The Case of Kozlov, 1636–40." *Russian History, The Frontier in Russian History* 19, S. 1–4 (1992), s. 29–56.
- — —. *The Role of the Town Governors in the Defense and Military Colonization of Muscovy's Southern Frontier: The Case of Kozlov, 1635–38*. 2 Cilt Ph.D. dissertation, University of Chicago, 1983.
- Davies, Norman. *God's Playground: A History of Poland*. 2 Cilt New York: Columbia University Press, 1982.
- D'iaki i pod'iachie posol'skogo prikaza v 16 veke. *Spravochnik*. Der. V. I. Savva. Moskova: Institut istorii SSSR, 1983.
- Dmitriev, V. D. "'Tsarskie' nakazy Kazanskim voevodam 17 veka." içinde *Istoriia i kul'tura Chuvashskoi ASSR: Sbornik statei*, Cilt 3, s. 293–324. Cheboksary, 1974.
- Dobrosmyslov, A. "Zaboty imperatritsy Ekateriny II o prosveshchenii kirgizov." *Trudy Orenburgskoi uchenoi arkhivnoi komissii* S. 9 (1902), s. 51–63.
- Don i Stepnoe Predkavkaz'e, 18-pervaia polovina 19 v: *Zaselenie i khoziaistvo*. Rostov-na-Donu: Izd. Rostovskogo Universiteta, 1977.

- Donnelly, Alton S. *The Russian Conquest of Bashkiria, 1552–1740: A Case Study in Imperialism*. New Haven: Yale University Press, 1968.
- Dordzhieva, G. Sh. "Politika samoderzhavii i pravoslavnaia missiia sredi kalm-ykov (konets 17 v.–1771 g.)." içinde *Kul'tura i byt Kalmykov (Etnograficheskie issledovaniia)*. Elista, 1977.
- Dorofeev, V. V. *Nad Uralom-rekoi*. Çelyabinsk: Iuzho-Ural'skoe knizh. izd., 1988.
- Egorov, V. L. *Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordı v 13–14 vv.* Moskova: Nauka, 1985.
- Ermolaev, I. P. *Srednee Povolzh'e vo vtoroi polovine 16–17 vv.* Kazan: Kazanskii Universitet, 1982.
- Febvre, Lucien. *A Geographical Introduction to History*. New York: Alfred Knopf, 1929.
- Fedorov-Davydov, G. A. *Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordı*. Moskova: Moskovskii Universitet, 1973.
- Fekhnner, M. V. *Torgovlia russkogo gosudarstva so stranami vostoka v 15 veke*. Moskova: Nauka, 1956.
- Fisher, Alan W. *The Crimean Tatars*. Stanford: Hoover Institution Press, 1978 [*Kırım Tatarları*, çev. Eşref B. Özbilen, Selenge Yay., 2009].
- — —. "The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century." *Harvard Ukrainian Studies* 5, S. 2 (1981), s. 141–42.
- Frank, Allen J. *Islamic Historiography and "Bulghar" Identity among the Tatars and Bashkirs of Russia*. Leiden: Brill, 1998.
- Gardanov, V. K. *Obshchestvennyi stroi Adygskikh narodov (18–pervaia polovina 19 v.)*. Moskova: Nauka, 1967.
- Gellner, Ernest. "Patrons and Clients." içinde Ernest Gellner ve John Waterbury, ed., *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, s. 1–18. Londra: Duckworth, 1977.
- Geraci, Robert, ve Michael Khodarkovsky, ed. *Of Religion and Empire: Missions, Conversion and Tolerance in Tsarist Russia*. Ithaca: Cornell University Press, 2001.
- Gökbilgin, Özalp. *1532–77 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1973.
- Gol'denshtedt, I. A. *Geograficheskoe i statisticheskoe opisanie Gruzii i Kavkaza*. St. Petersburg, 1809.
- Grekov, B. D., ve A. Iu. Iakubovskii. *Zolotaia Orda i ee padenie*. Moskova - Leningrad: AN SSSR, 1950.
- Halperin, Charles J. "The Ideology of Silence: Prejudice and Pragmatism on the Medieval Religious Frontier." *Comparative Studies in Society and History* 26, S. 4 (1984), s. 442–66.
- — —. *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History*. Bloomington: Indiana University Press, 1985.
- — —. "Russia in the Mongol Empire in Comparative Perspective." *Harvard Journal of Asiatic Studies* 43, S. 1 (1983), s. 239–61.
- — —. *The Tatar Yoke*. Columbus, Ohio: Slavica Press, 1986.
- Hellie, Richard. *The Economy and Material Culture of Russia, 1600–1725*. Chicago: Chicago University Press, 1999.
- — —. *Enserfment and Military Change in Muscovy*. Chicago: Chicago University Press, 1971.
- Iakovlev, A. I. *Zasechnaia cherta Moskovskogo gosudarstva v 17 veke*. Moskova: Tip. I. Lisnera, 1916.
- Iaudaev, U. "Chechenskoe plemia." içinde *Sbornik svedenii o kavkazskikh gortsakh*, Cilt 6, s. 2–14. Tiflis, 1868–81.
- İnalçık, Halil. "The Customs Registers of Caffa, 1487–1490." içinde Victor Ostapchuk, ed., *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996.

- — —. "Giray." *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 783–85. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948.
- — —. "The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I." *Harvard Ukrainian Studies* 3–4 (1979–80), Res. 1, s. 445–66.
- — —. "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)." *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, S. 46 (1948), s. 342–402.
- — —. ve Donald Quataert, ed. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994 [*Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600* (Cilt 1), çev. Halil Berktaş, Eren Yay., 2000; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914* (Cilt 2), çev. Ayşe Berktaş-Süphan Andıç-Serdar Alper, Eren Yay., 2004].
- Istoricheskoe opisaniie drevnego Rossiiskogo muzeia pod nazvaniem masterskoi i Oruzheinoi palaty*. Moskova: Tip. Moskovskogo Universiteta, 1807.
- Istoriia Iakutskoi ASSR*. 3 Cilt Moskova: AN SSSR, 1957.
- Istoriia Kazakhskoi SSR*. 2 Cilt Alma-Ata: AN Kazakhskoi SSR, 1957.
- Istoriia Kazakhskoi SSR*. 5 Cilt Alma-Ata: "Nauka" Kazakhskoi SSR, 1977–81.
- Istoriia narodov Severnogo Kavkaza s drevneishikh vremen do kontsa 18 v.* Ed. B. B. Piotrovskii. Moskova: Nauka, 1988.
- Istoriia russkoi perevodnoi khudozhestvennoi literatury*. 2 Cilt Ed. Iurii Levin. Cilt I: *Drevniaia Rus': 18 vek*. St. Petersburg: "Dmitrii Bulanin," 1995.
- Istoriia Sibiri*. 5 Cilt Ed. A. P. Okladnikov. Leningrad: Nauka, 1968.
- Istoriia Uzbekskoi SSR*. 4 Cilt Taşkent: Fan, 1967–68.
- Iudin, V. P. "Ordı: Belaia, Siniaia, Seraia, Zolotaia." içinde *Kazakhstan, Sredniaia i Tsentral'naia Aziia v 16–18 vv.*, s. 106–64. Alma-Ata: "Nauka" Kazakhskoi SSR, 1983.
- Kappeler, Andreas. *Russlands erste Nationalitäten: Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16 bis 19 Jahrhundert*. Köln: Böhlau Verlag, 1982.
- Kashtanov, S. M. *Sotsial'no-politicheskaia istoriia Rossii kontsa 15–pervoi poloviny 16 v.* Moskova: Nauka, 1967.
- Kazakova, N. A. *Russko-livonskie i russko-ganzeiskie otnosheniia. Konets 14–nachalo 16 v.* Leningrad: Nauka, 1975.
- Keenan, Edward L. *Muscovy and Kazan, 1445–1552: A Study in Steppe Politics*. Ph.D. dissertation, Harvard University, 1965.
- — —. "Muscovy and Kazan: Some Introductory Remarks on the Patterns of Steppe Diplomacy." *Slavic Review* 26, S. 4 (1967), s. 548–58.
- — —. "Reply." *Russian Review* 46, S. 2 (1987), s. 198–212.
- — —. "The Yarlík of Akméd-Khan to Ivan III: A New Reading." *İçindeternational Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 11 (1967), s. 32–47.
- Kellner-Heinkele, Barbara. *Aus den Aufzeichnungen des Said Giray Sultan: Eine zeitgenössische Quelle zur Geschichte des Chanats der Krim um die Mitte des 18. Jahrhunderts*. Freiburg im Breslau: Klaus Schwarz Verlag, 1975.
- Kemper, Michael. *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789–1889*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1998.
- Khazanov, Anatoly. *Nomads and the Outside World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985 [*Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi Yay, 2015].
- Khodarkovsky, Michael. "From Frontier to Empire: The Concept of the Frontier in Russia, Sixteenth-Eighteenth Centuries." *Russian History, The Frontier in Russian History* 19, S. 1–4 (1992), s. 115–28.
- — —. "Ignoble Savages and Unfaithful Subjects": Constructing Non-Christian Identities in Early Modern Russia." içinde Daniel R. Brower ve Edward J. Laz-

- zerini, ed., *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917*, s. 9–26. Bloomington: Indiana University Press, 1997.
- — —. "'Not by Word Alone': Missionary Policies and Religious Conversion in Early Modern Russia." *Comparative Studies in Society and History* 38, S. 2 (1996), s. 267–93.
- — —. "Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1500–1800." *Journal of Modern History* 71, S. 2 (1999), s. 394–430.
- — —. "The Stepan Razin Uprising: Was It a 'Peasant War'?" *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 42, S. 1 (1994), s. 1–19.
- — —. *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600–1771*. Ithaca: Cornell University Press, 1992.
- Khoroshkevich, A. L. *Russkoe gosudarstvo v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenii kontsa 15–nachala 16 v.* Moskova: Nauka, 1980.
- Khudiakov, M. *Ocherki po istorii Kazanskogo khanstva*. Kazan: Gos. izd-vo, 1923. Yeniden basım, Kazan, 1990.
- Kivelson, Valerie A. *Autocracy in the Provinces: The Muscovite Gentry and Political Culture in the Seventeenth Century*. Stanford: Stanford University Press, 1996.
- Kochekaev, B. A.-B. *Nogaisko-russkie otnosheniia v 15–18 vv.* Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi SSR, 1988.
- Kollmann Schields, Nancy. *By Honor Bound: State and Society in Early Modern Russia*. Ithaca: Cornell University Press, 1999.
- Kostenkov, K. "O rasprostranении khristianstva u kalmykov." *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia* 144 (August 1869), s. 103–59.
- Kosven, M. O. *Etnografiia i istoriia Kavkaza*. Moskova: Vostochnaia literatura, 1961.
- Kudriavtsev, I. M. "Izdatel'skaia' deiatel'nost' Posol'skogo prikaza (k istorii russkoi rukopisnoi knigi vo vtoroi polovine 17 veka)." *Kniga: issledovaniia i materialy. Sbornik* 8 (1963), s. 179–244.
- Kurat, A. N. "The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the Problem of the Don-Volga Canal." *Slavonic and East European Review* 40 (1961), s. 7–23.
- Kusheva, E. I. "Politika russkogo gosudarstva na Severnom Kavkaze v 1552–1572gg." *Istoricheskie zapiski* 34 (1950), s. 236–87.
- Kuzeev, R. G. *Narody Srednego Povolzhia i Iuzhnogo Urala*. Moskova: Nauka, 1992.
- Kychanov, E. I. *Povestvovanie ob oiratskom Galdane Boshoktu-Khane*. Novosibirsk: Nauka, 1980.
- LeDonne, John P. *Ruling Russia: Politics and Absolutism in the Age of Absolutism, 1762–1796*. Princeton: Princeton University Press, 1984.
- — —. *The Russian Empire and the World, 1700–1917*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Levshin, Aleksei. *Opisanie Kirgiz-Kazach'ikh ili Kirgiz-Kaisakskikh ord i stepei*. 3 parts. St. Petersburg: Tip. Karla Kraia, 1832.
- Lewis, Bernard. *The Muslim Discovery of Europe*. New York: W. W. Norton, 1982 [*Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, çev. Belgin Çınar, Akılçeken Kitaplar Yay., 2019].
- Liubavskii, M. K. *Obzor istorii russkoi kolonizatsii s drevneishikh vremen i do XX veka*. Ed. A. Ia. Degtiarev. Moskova: Moskovskii University, 1996.
- Macaulay, Thomas Babington. "Ranke's History of the Popes." içinde *Critical Historical Essays*. 2 Cilt Londra: J. M. Dent and Sons, 1907.
- MacKay, Angus. *Spain in the Middle Ages: From Frontier to Empire, 1000–1500*. New York: St. Martin's Press, 1977.
- Malov, Efim. "O novokreshchennykh shkolakh v 18 veke." *Pravoslavnoe obozrenie* 26 (July 1868), s. 354–97.

- Man'kov, A. G. *Ulozhenie 1649 goda: Kodeks feodal'nogo prava Rossii*. Leningrad: Nauka, 1980.
- Martin, Janet. *Medieval Russia, 980–1584*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- — —. "Muscovite Frontier Policy: The Case of the Khanate of Kasimov." *Russian History, The Frontier in Russian History* 19, S. 1–4 (1992), s. 169–79.
- — —. "The Tiumen' Khanates' Encounters with Muscovy, 1481–1505." içinde C. Lemerrier- Quelguejay vd., ed., *Passé Turco-Tatar: Présent Soviétique*, s. 78–96. Paris: Editions Peeters, 1986.
- Martin, Virginia. "Barimta: Nomadic Custom, Imperial Crime." içinde Daniel R. Brower ve Edward J. Lazzerini, ed., *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples*, s. 249–70. Bloomington: Indiana University Press, 1997.
- Mozharovskii, Apollon. "Izlozhenie khoda missionerskogo dela po prosveshcheniu inorodtsev s 1552 po 1867 goda." *ChOIDR* 1 (January–March 1880), s. 1–237.
- Nikitin, A. V. "Oboronitel'nye sooruzheniia zasechnoi cherty 16–17 vv." *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR* 44 (1955), s. 116–213.
- Nogaitsy: *Istoriko-geograficheskii ocherk*. Ed. I. K. Kalmykov vd., Çerkessk: Stavropol'skoe kn. izd-vo, 1988.
- Nordman, Daniel. *Frontières de France: de l'espace au territoire, XVI–XIX siècle*. Paris: Gallimard, 1998.
- Novosel'skii, A. A. *Bor'ba Moskovskogo gosudarstva s tatarami v pervoi polovine 17 veka*. Moskova-Leningrad: AN SSSR, 1948.
- Ocherki istorii Kalmytskoi ASSR*. Cilt 1. Moskova: Nauka, 1967.
- Olcott, Martha Brill. *The Kazakhs*. Stanford: Hoover Institution Press, 1987.
- Ostapchuk, Victor. "Five Documents from the Topkapi Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639)." *Journal of Turkish Studies* 11 (1987), s. 49–104.
- Ostrowski, Donald. *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Pagden, Anthony. *Lords of All the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France, c. 1500–c. 1800*. New Haven: Yale University Press, 1995.
- Pal'mov, N. N. *Etiudy po istorii privolzhskikh kalmykov 17 i 18 veka*. 5 Cilt Astrahan: Tip. Kalmoblitzdata, 1926–32.
- Pelenski, Jaroslaw. "The Emergence of the Muscovite Claims to the Byzantine-Kievan 'Imperial Inheritance.'" *Harvard Ukrainian Studies* 7 (1983), s. 520–31.
- — —. "The Origins of the Official Muscovite Claims to the 'Kievan Inheritance.'" *Harvard Ukrainian Studies* 1, S. 1 (1977), s. 29–52.
- — —. *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*. Lahey: Mouton, 1974.
- Pfaf, B. F. "Materialy po istorii osetin." *Sbornik svedenii o kavkazskikh gortsakh* 5 (1871), s. 95–132.
- Popov, Nil. V. N. *Tatishchev i ego vremia*. Moskova: Tip. V. Gracheva, 1861.
- Power, Daniel. "Frontiers: Terms, Concepts, and the Historians of Medieval and Early Modern Europe." içinde Daniel Power ve Naomi Standen, ed., *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700–1700*, s. 1–13. Londra: Macmillan, 1999.
- "Pravlenie tsaria Ivana Vasil'evicha." içinde DRV, Cilt 17, s. 108–77.
- Preobrazhenskaia, P. S. "Iz istorii russko-kalmytskikh otnoshenii v 50–60kh godakh 17 veka." *Zapiski Kalmytskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta iazyka, literatury i iskusstva* S. 1 (1960), s. 49–84.
- Pushkin, A. S. *Istoriia Pugachevskogo bunta*. Ed. P. A. Efremov. St. Petersburg: Izdanie Ia. A. Isakova, 1881.

- Rafael, Vicente L. *Contracting Colonialism: Translation and Christian Conversion in Tagalog Society under Early Spanish Rule*. Ithaca: Cornell University Press, 1988.
- Ransel, David L. *The Politics of Catherinian Russia: The Panin Party*. New Haven: Yale University Press, 1975.
- Reddaway, W. F., vd., ed. *The Cambridge History of Poland to 1696*. Cambridge: Cambridge University Press, 1950.
- Reychman, Jan, ve Ananiasz Zajackowski. *The Handbook of the Ottoman-Turkish Diplomats*. Lahey-Paris: Mouton: 1968 [*Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, çev. Mehmet Fethi Atay, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1993].
- Rorlich, Azade-Ayse. *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*. Stanford: Hoover Institution Press, 1986 [*Volga Tatarları*, çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yay., 2000].
- Rowland, Daniel B. "The Third Rome or the New Israel?" *Russian Review* 55, S. 4 (1996), s. 591–614.
- Saatchian, Georgii. "Russkoe Pole." *Rodina* S. 2 (1996), s. 48–50.
- Sadikov, P. A. "Pokhod tatar i turok na Astrakhan v 1569 g." *Istoricheskie zapiski* S. 22 (1947), s. 132–66.
- Safargaliev, M. G. *Raspad Zolotoi Ordı in Uchenye zapiski Mordovskogo gosudarstvennogo universiteta* 11 (1960), s. 1–98.
- Sahlins, Peter. *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: California University Press, 1989.
- Sanin, G. A. *Otnosheniia Rossii i Ukrainy s Krymskim khanstvom v seredine 17 veka*. Moskova: Nauka, 1987.
- Schorkowitz, Dittmar. *Die soziale und politische Organisation bei den Kalmücken (Oiraten) und Prozesse der Akkulturation vom 17. Jahrhundert bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1992.
- Schurmann, H. F. "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century." *Harvard Journal of Asiatic Studies* 19 (1956), s. 304–89.
- Shastina, N. P. "Pis'ma Lubsan taidzhi v Moskvu." içinde *Filologiya i istoriya mongol'skikh narodov*, s. 275–88. Moskova: Izd-vo vostochnoi literatury, 1958.
- Shaw, Dennis J. B. "Southern Frontiers of Muscovy, 1550–1700." içinde J. H. Bate ve R. A. French, ed., *Studies in Russian Historical Geography*, Cilt 1, s. 117–42. Londra: Akademik Press, 1983.
- Sinor, Denis. "Interpreters in Medieval Inner Asia." *Asian and African Studies, Journal of Israel Oriental Society* 16 (1982), s. 293–320.
- Slezkine, Yuri. *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca: Cornell University Press, 1994.
- — —. "Naturalists versus Nations: Eighteenth-Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity." içinde Daniel R. Brower ve Edward J. Lazzerini, ed., *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917*, s. 27–57. Bloomington: Indiana University Press, 1997.
- Smirnov, V. D. *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoi Partı do nachala 18 veka*. St. Petersburg: Tip. A. S. Suvorina 1887.
- Smith, John Masson, Jr. "Mongol and Nomadic Taxation." *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 30 (1970), s. 46–85.
- Solov'ev, S. M. *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen*. 15 Cilt Moskova: Izd. sotsial'no-ekonomicheskoi literatury, 1959–66.
- Stein, Mark. *Seventeenth-Century Ottoman Forts and Garrisons on the Habsburg Frontier*. Ph.D. dissertation, Chicago University, 2000.

- Stevens, Carol Belkin. *Soldiers on the Steppe: Army Reform and Social Change in Early Modern Russia*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1995.
- Sugar, Peter F. "The Ottoman 'Professional Prisoner' on the Western Borders of the Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *Etudes Balkaniques* 7, S. 2 (1971), s. 82–91.
- Suny, Ronald Grigor. *The Making of the Georgian Nation*. Bloomington: Indiana University Press, 1988.
- Syroechkovskii, V. E. "Muhammed-Gerai i ego vassaly." *Uchenye zapiski MGU* 61 (1940), s. 1–71.
- Szeftel, Marc. "The Title of the Muscovite Monarch Up to the End of the Seventeenth Century." *Canadian-American Slavic Studies* 13, S. 1–2 (1979), s. 59–81.
- Todorov, Tsvetan. *The Conquest of America*. New York: Harper Perennial, 1984.
- Trepavlov, V. V. *Gosudarstvennyi stroi Mongol'skoi imperii 13 v. Moskova: Vostochnaia literatura*, 1993.
- — —. *Nogai v Bashkirii, 15–17 vv. Kniazheskie rody nogaiskogo proiskhozhdeniia*. Ufa, 1997.
- Trubetskoi, Prince E. *Nasledie Chingiskhana*. Berlin, 1925.
- Usmanov, M. A. *Zhalovannye akty Dzhuchieva ulusa, 14–16 vv.* Kazan: Kazanskii Universitet, 1979.
- Valikhanov, Chokan. "Ablai." içinde *Sobranie sochinenii*, Cilt 4, s. 111–16. Alma-Ata: Kazakhskaiia Sovetskaia Entsiklopediia, 1985.
- Vel'iaminov-Zernov, V. V. *Issledovanie o Kasimovskikh tsariakh i tsarevichakh*. 4 Cilt St. Petersburg: Imp Akademiia nauk, 1863–87.
- Vernadsky, George. *A History of Russia*. 6. rev. ed. New Haven: Yale University Press, 1969 [*Rusya Tarihi*, çev. Egemen Çağrı Mızrak-Doğan Mızrak, Selenge Yay., 2010].
- — —. *Russia at the Dawn of the Modern Age*. New Haven: Yale University Press, 1959.
- Viatkin, M. P. *Batyr Srym*. Moskova - Leningrad: AN SSSR, 1947.
- Vitevskii, V. N. I. I. *Nepliuev i Orenburgskii krai v prezhnem ego sostave do 1758g.* 3 Cilt Kazan: Tip. V. M. Kliuchnikova, 1897.
- White, Richard. *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650–1815*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Whittaker, Cynthia Hyla. "The Idea of Autocracy among Eighteenth-Century Russian Historians." içinde Jane Burbank ve David L. Ransel, ed., *Imperial Russia: New Histories for the Empire*, s. 32–59. Bloomington: Indiana University Press, 1998.
- Wolfe, Patrick. "History and Imperialism: A Century of Theory, from Marx to Post-colonialism." *American Historical Review* 102, S. 2 (1997), s. 388–420.
- Wortman, Richard. *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*. Cilt 1. Princeton: Princeton University Press, 1995.
- Zagorovskii, V. P. *Belgorodskaiia cherta*. Voronezh: Voronezhskii University, 1969.
- Zhirmunskii, V. M. *Tiurskii geroicheskii epos*. Leningrad: Nauka, 1974.
- Zlatkin, I. Ia. *Istoriia Dzhungarskogo khanstva, 1635–1758*. 2. ed. Moskova: Nauka, 1983.

DİZİN

- A**
- A. A. Peutling 264
Abak Han 129, 134, 136
Abdülkerim 140, 141
adem-i merkeziyet 37
Adigeler 34, 35
Ahmed Han 123, 125, 126, 127, 129,
130, 133, 135, 136, 141, 150
Ahtırka Nehri 202
Akkirman 139
Albay A. Kişenski 216
Aleguk 98
Aleksandr Borodin 19
Aleksandr Puşkin 19, 272
Aleksyev Tevkelev 59, 113, 117, 250, 300
Alkas 95, 97, 98
Alpamış 31, 32
Altın Orda 5, 20, 21, 25, 26, 27, 28, 30,
34, 56, 57, 58, 72, 73, 77, 78, 79,
103, 106, 107, 108, 115, 122, 123,
124, 125, 127, 129, 130, 132, 141,
144, 145, 146, 148, 150, 156, 162,
163, 176, 183, 187, 191, 270, 296,
324, 325
Amasya 52
Andrey Hvorostinin 115
Andrey Şçelkalov 52
Antonio Possevino 72, 73, 77, 119
A. N. Trubetskoy 198, 204
Appak Mirza 146, 148, 151, 153
Aral Denizi 25, 30, 49, 228, 240, 250
Arginler 29
Arslan Mirza 170
Astrahan 5, 7, 11, 21, 25, 27, 30, 36, 42,
48, 53, 54, 57, 63, 64, 66, 67, 72,
74, 79, 85, 95, 97, 101, 102, 107,
115, 116, 120, 121, 123, 135, 138,
139, 140, 141, 144, 146, 149, 150,
151, 152, 153, 155, 156, 158, 160,
161, 162, 163, 164, 165, 166, 168,
169, 170, 171, 172, 173, 174, 175,
176, 177, 178, 179, 180, 181, 183,
186, 187, 189, 190, 191, 192, 193,
194, 195, 196, 197, 198, 204, 205,
207, 209, 210, 211, 212, 214, 216,
218, 219, 221, 222, 223, 228, 233,
235, 240, 242, 244, 245, 276, 278,
279, 283, 284, 298, 301, 303, 304,
305, 308, 316, 318, 341, 350
At ticareti 50, 52
Avarlar 35, 68
Avrasya 7, 13, 15, 17, 20, 26, 32, 36, 72,
97, 113, 316, 323
Avrasya stepleri 26
Avrupa 11, 16, 17, 18, 25, 44, 71, 83, 84,
90, 116, 161, 254, 271, 280, 287,
296, 326, 328, 330, 333, 334, 349
Aydınlanma Manifestosu 251
Ayuka 51, 57, 58, 59, 209, 210, 211, 212,
303
Azak 43, 46, 52, 63, 65, 85, 147, 154, 164,
170, 178, 179, 180, 186, 194, 195,
197, 198, 199, 200, 208, 209, 210,
211, 280

Aziz Stefan 278

Azov 43, 46, 52, 65, 85, 147, 178, 198,
200, 201, 210, 280

B

Bagadur Giray 153, 156

Bağlılık yemini 97, 269

bağlılık yemini (şert) 20

Balkarlar 34

Balkaş Gölü 20, 215

Barinler 29

Baron Osip İgelstrom 258, 313

Başkurtlar 27, 103, 207, 228, 229, 234,
236, 239, 244, 248, 251, 254, 255,
262, 275, 285, 294, 303, 304

Başpiskopos Amvrosi Podobedov 290

Batı Afrika 44

Batıllaşma 224

Belek-Bulat Mirza 64, 79, 166

Belgorod 137, 138, 140, 191, 202, 203,
316

Belh 49, 54, 204

Belski 46

Beştav 138

Bizans İmparatorluğu 15

Buhara 30, 42, 43, 45, 48, 49, 50, 53, 54,
55, 69, 86, 159, 169, 178, 180, 185,
187, 188, 193, 204, 221, 222, 223,
224, 225, 226, 228, 229, 234, 237,
240, 242, 245, 261, 263, 264, 266,
293, 317

Bursa 52

Buzan 102, 173, 176, 181

Büyük Nogay Konseyi 28

Büyük Prens III. Vasili 29, 42, 49, 107

C

Can Ali 157, 158

Can Arslan 75, 190

Cani-beg Han 153

Cengiz Han 27, 29, 34, 63, 97, 151, 166

Chelandia. Bakın

Cungarlar 32, 301

Cungarya 33, 34, 37, 204, 213, 214, 215,
224, 312, 316

Ç

Çağatay Hanlığı 30, 32

Çakdorcab 211

Çar Boris Godunov 116, 191, 193

Çariçe Anna İvanovna 235

Çariçe Elizaveta 250, 283

Çarlık Rusyası 7

Çeçenistan 7

Çeçenler 7, 34, 35, 36, 294, 304

Çeren-Donduk 213, 232

Çerkesler 34, 86, 137, 292

Çerni Les 38

Çin 16, 32, 33, 54, 59, 74, 82, 88, 100,
201, 211, 215, 225, 242, 249, 251,
252, 254, 255, 270, 281, 323, 326

Çuvaşistan 7

Çuvaşlar 7, 189, 289

D

Dağıstan 34, 35, 65, 66, 67, 209, 292, 339

Dalai Lama 33, 58

Darginler 7, 34, 339

Dayçin 75, 98, 205, 207, 208, 316

Derbent 42, 65

Derbetler 32

Derviş Han 164, 165, 170, 171

Devlet Giray 165, 178, 179, 181

Dışişleri Ofisi 44, 51, 52, 60, 90, 91, 115,
116, 117, 121, 216, 228, 233, 245,
250, 254, 292, 299, 305, 308, 317

Dinyeper 29, 38, 135, 138, 139, 140, 174,
179, 195, 208, 320

Dmitri Gladişev 238

doğal sınırlar 84, 85

Donduk-Ombo 213, 216

Don Kozakları 193, 198, 206, 208, 274

Don Nehri 20, 42, 85, 130, 139, 154, 156,
190, 316

Dorci-Nazar 212, 232

Dos Ali Sultan 256

Dörben-Oyratlar 32

dragoman/katip 115, 116

E

Ebu'l-Hayır Han 99, 228, 237

Edige 26, 27, 79

Eflak 205

Ekaterinburg 235

Elista 11, 215, 220, 302, 342, 345, 346,
347

Emagul Guleev 246

Emanat 5, 95, 96

Emba Nehri 136
 Enotaevsk Kalesi 216
 Er Ali 260, 263, 265, 266, 313
 Eşkıyalık 86

F

Floransalılar 115
 Fransa 84, 255

G

Galdan Boşoktu 92, 223
 Gence 65
 genel vali (namestnik) 59, 166
 göçebe halklar 17, 25, 26, 56, 112, 310
 Göçebeler 81
 Gürcistan 36, 66, 67, 277
 Gürcü Kralı Aleksandr 95, 96
 Gürcüler 7, 36, 64, 65, 66, 117, 230, 275, 301, 319

H

Habsburglar 7, 177, 333
 Hansa 88
 haraç 23, 35, 40, 64, 83, 86, 100, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 125, 127, 128, 129, 132, 136, 142, 145, 150, 153, 158, 160, 163, 174, 178, 183, 184, 187, 206, 223, 241, 325, 326, 329, 339
 Harezmi 30
 Hazar Denizi 34, 42, 178, 204, 250, 319
 Herodot 26
 Hindistan 54, 55, 234, 266, 281, 331, 333
 Hıve 30, 42, 43, 49, 54, 55, 69, 178, 204, 224, 225, 226, 229, 231, 234, 235, 237, 238, 240, 245, 261, 266, 268
 Hokand 30, 54
 Hoper Nehri 169
 Hoşutlar 32
 Hotun 137
 Hristiyan Batı 73
 Hristiyanlar 65, 67, 204, 275
 Hristiyanlaştırma 21, 292, 293, 329, 333
 Hristiyanlık 17, 50, 64, 66, 101, 271, 279, 329, 333
 Hu-Urluk 33, 96, 204, 205

I

III. İvan 41, 71, 73, 88, 108, 123, 126, 127, 129, 131, 132, 142, 143, 145, 152, 154
 III. Sigismund 194
 II. Katerina 69, 90, 95, 214, 254, 258, 259, 260, 266, 273, 286, 287, 306, 313, 317, 319
 II. Selim 178, 180
 I. Petro 54, 93, 106, 109, 113, 280, 281, 282, 292
 Irgiz Nehri 171
 I. S. Gorohov 75, 207
 I. Süleyman 63, 154, 155, 157, 164
 IV. İvan 38, 42, 46, 63, 64, 71, 72, 73, 76, 78, 85, 89, 102, 111, 112, 119, 120, 126, 158, 159, 160, 161, 168, 174, 176, 180, 181, 182, 188, 271, 278, 279

İ

İber Yarımadası 17
 İdil 21, 23, 27, 28, 30, 33, 42, 48, 51, 56, 66, 85, 102, 123, 125, 128, 130, 136, 141, 155, 156, 159, 160, 163, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 202, 204, 205, 206, 210, 212, 213, 215, 216, 220, 234, 235, 240, 241, 244, 246, 255, 257, 258, 261, 271, 277, 281, 284, 288, 290, 293, 295, 298, 302, 303, 312, 314, 315, 318, 320, 327
 İgelstrom Reformları 259
 İkinci Dünya Savaşı 19
 İlek Nehri 249
 İmam-Kulı 222
 İ. M. Viskovatyi 171
 İnguşlar 34
 İran 2, 16, 34, 35, 49, 52, 53, 63, 65, 66, 67, 86, 93, 98, 106, 110, 113, 177, 178, 179, 185, 193, 194, 195, 204, 208, 209, 210, 225, 240, 244, 254, 270, 291, 293, 323, 328
 İran İlahınlıları 34
 İrkutsk 222
 İrtiş 32, 250, 254, 316

- İslam 17, 29, 33, 34, 47, 49, 63, 64, 65,
67, 68, 69, 70, 71, 75, 101, 133,
177, 180, 185, 189, 262, 270, 271,
275, 279, 280, 281, 284, 287, 291,
292, 293, 304, 317, 318, 329, 333,
339, 348
- İspanya 17, 84
- İstanbul 7, 11, 29, 52, 65, 73, 85, 88, 115,
135, 144, 147, 151, 154, 157, 164,
177, 178, 189, 195, 211, 341, 343,
348
- İşterek 75, 86, 89, 109, 190, 193, 194,
195, 196
- İvan Kirilov 54, 233, 295
- İvan Naumov 115
- İvan Neplüjev 59, 99, 239, 241, 300
- İvan Onuçin 205
- İvan Vyrodokov 173
- K**
- Kabardeyler 25, 35, 68, 93, 112, 137,
174, 198, 204, 230, 292, 305, 306
- Kabardey Prensi Temryuk 177
- Kadı Nogayları 28, 190, 194
- Kalmuklar 6, 7, 25, 26, 27, 32, 33, 37, 48,
52, 56, 57, 58, 59, 75, 77, 93, 97,
98, 112, 119, 196, 197, 198, 203,
204, 205, 206, 207, 208, 209, 210,
211, 213, 214, 215, 216, 218, 220,
221, 226, 228, 229, 230, 232, 243,
245, 251, 254, 255, 271, 275, 291,
294, 301, 302, 304, 312, 315, 317,
338, 339
- Kamçatka 233, 281
- Kaplan Giray 68
- Karadeniz 26, 34, 53, 54, 200, 315, 319,
346
- Karakalpaklar 49, 230, 250, 294, 304
- Karlofça Barış Antlaşması 109
- Kasimov 51, 58, 107, 131, 135, 143, 150,
151, 152, 153, 157, 158, 170, 179,
185, 297, 298, 299
- Kaşgar 54, 245
- Kaşira 132, 137, 142, 147, 186, 191, 298
- Kazak Hanı Nur Ali 90
- Kazaklar 6, 7, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33,
42, 49, 56, 57, 58, 59, 60, 69, 70,
100, 103, 112, 113, 159, 186, 188,
194, 210, 215, 221, 222, 223, 225,
226, 228, 229, 230, 231, 232, 233,
236, 237, 239, 241, 242, 243, 244,
245, 246, 247, 248, 249, 250, 251,
252, 253, 254, 256, 257, 258, 259,
261, 262, 263, 265, 266, 267, 271,
294, 301, 304, 311, 313, 316, 317,
338, 339
- Kazak stepleri 318
- Kazan 5, 7, 11, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 30,
32, 36, 44, 55, 57, 63, 64, 66, 69,
71, 72, 77, 79, 85, 96, 103, 107,
116, 121, 123, 125, 126, 127, 129,
130, 131, 132, 134, 135, 136, 137,
138, 139, 141, 142, 143, 147, 150,
152, 153, 154, 155, 156, 157, 158,
159, 161, 162, 163, 164, 165, 166,
167, 168, 169, 170, 171, 173, 174,
175, 176, 177, 178, 179, 181, 183,
186, 187, 189, 192, 198, 202, 205,
207, 210, 221, 223, 234, 235, 236,
238, 240, 242, 257, 259, 260, 262,
269, 271, 278, 279, 282, 283, 284,
285, 286, 288, 289, 290, 291, 295,
297, 298, 303, 310, 317, 325, 341,
342, 345, 347, 348, 349, 350, 352
- Kazan Hanlığı 28, 72, 132, 141
- Kazan Piskoposu Luka Konaşeviç 284
- Kefe 43, 46, 52, 130, 138, 147, 151, 152,
154, 199
- Kıpçaklar 29, 31
- Kırım 5, 7, 18, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 30,
32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53,
57, 58, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 70,
71, 72, 73, 74, 77, 78, 85, 86, 88,
90, 98, 107, 108, 109, 110, 118,
123, 124, 125, 128, 129, 130, 131,
132, 133, 134, 135, 136, 137, 138,
139, 140, 141, 142, 143, 144, 145,
146, 147, 148, 149, 150, 151, 152,
153, 154, 155, 156, 157, 158, 159,
160, 161, 162, 164, 165, 167, 168,
171, 172, 173, 174, 175, 177, 178,
179, 180, 183, 185, 186, 189, 190,
191, 193, 195, 197, 198, 199, 200,
204, 205, 206, 207, 208, 209, 210,
211, 213, 221, 226, 259, 280, 287,
296, 297, 298, 299, 308, 325, 326,
338, 347
- Kırımhlılar 38, 39, 42, 48, 63, 68, 74, 110,
118, 120, 138, 144, 148, 149, 151,

152, 159, 161, 163, 181, 182, 185,
188, 191, 195, 198, 203, 208, 259,
297, 326
Kırım Tatarları 7, 39, 70, 347
Kiev 7, 11, 15, 37, 52, 72, 73, 77, 82, 136,
138, 140, 152, 201, 270, 342
Kiev Rusyası 15, 77, 82, 201, 270
koloniciler 202
kolonizasyon 7, 16, 19, 21, 235, 295,
296, 316, 318, 326, 331, 332
konfederasyon 25, 31, 123, 199
Kongratlar 31
Kont Nikita Panin 215
Kozaklar 85, 130, 188, 200, 255, 258,
275, 294, 304, 322, 327
Kuban Nehri 29, 65, 68, 241
Kumuklar 7, 25, 34, 35, 36, 112, 113,
294, 304, 339
Kur'an 61, 70, 77, 230, 247, 264, 265,
280, 285
Kuzey Kafkasya 21, 28, 34, 35, 37, 48,
52, 64, 86, 89, 93, 112, 113, 115,
175, 178, 179, 194, 195, 199, 200,
204, 210, 212, 219, 274, 276, 277,
291, 292, 293, 299, 300, 305, 306,
307, 308, 312, 318, 319, 327, 338
Küçük Kaynarca Antlaşması 88, 287

L

Lamaizm 33
Lehler 7, 151
Litvanya 40, 43, 46, 72, 73, 74, 86, 88,
110, 124, 128, 137, 138, 139, 140,
143, 145, 146, 151, 152, 186, 187,
188
Litvanyalılar 7
Livonya 47, 88, 175, 180
L. K. Kislianski 222

M

Mahaçkale 34, 66, 113, 344
Mangıtlar 7, 26, 31
Mangıt Orda 26
Mariler 7, 189, 289, 290
Mâverâünnehir 7
medenileştirme misyonu 16
Mekke 137, 147, 178, 180, 289
Mengli Giray 37, 42, 62, 73, 110, 123,
124, 125, 127, 128, 129, 130, 131,

132, 133, 134, 135, 136, 137, 138,
139, 140, 141, 142, 144, 145, 149,
152

Meşçera 131, 147, 297, 298
Metropolit Makari 64
Mısır 52, 135, 139
Mihail Andreev 23
Mihail Speranski 268, 275
Moğol İmparatorluğu 25, 30, 32
Molla Baba Şeyh 141
Mordovya 147
Mordvinler 289
Moskova 5, 7, 11, 15, 17, 18, 20, 21, 25,
26, 27, 28, 33, 35, 36, 38, 39, 40,
41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49,
50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 62,
63, 64, 66, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84,
85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94,
95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103,
104, 105, 106, 107, 108, 109, 110,
111, 112, 114, 115, 116, 117, 118,
119, 120, 123, 124, 125, 126, 127,
128, 129, 130, 131, 132, 133, 134,
135, 136, 137, 138, 139, 140, 141,
142, 143, 144, 145, 146, 147, 148,
149, 150, 151, 152, 153, 154, 155,
156, 157, 158, 159, 160, 161, 162,
164, 165, 166, 167, 168, 169, 170,
171, 172, 173, 174, 175, 176, 177,
178, 179, 180, 181, 182, 183, 184,
185, 186, 187, 188, 189, 190, 191,
193, 194, 195, 196, 197, 199, 200,
201, 202, 203, 204, 205, 206, 207,
208, 209, 210, 211, 216, 221, 222,
223, 228, 232, 234, 249, 257, 263,
269, 270, 271, 274, 275, 278, 279,
280, 281, 291, 292, 295, 296, 297,
298, 299, 300, 301, 302, 309, 310,
311, 314, 318, 321, 324, 325, 326,
328, 331, 332, 337, 338, 341, 342,
343, 344, 345, 346, 347, 348, 349,
350, 351, 352
Moskova Knezliği 28, 40, 41, 56, 58, 72,
85, 324
Mozdok tahkimat hattı 214, 220, 321
Muhammedcan Hüseyinov 70, 262,
263, 264, 267
Muhammed Emin 132, 134, 135, 137,
138, 141, 142, 143, 150

Muhammed Giray 40, 49, 63, 88, 110,
145, 146, 147, 148, 149, 150, 152,
153, 154, 155, 156, 157, 158, 207,
280

Murad Giray 190

Musa Mirza 136, 141

Müslümanlar 44, 49, 50, 65, 66, 67, 70,
77, 204, 271, 275, 284, 294, 304,
317

N

N. A. Beketov 216

Naymanlar 31

Nogay akınları 185

Nogay begi İsmail 89, 102, 111, 120, 279

Nogaylar 5, 6, 7, 21, 25, 26, 27, 28, 31,
42, 43, 46, 47, 48, 51, 52, 56, 57,
63, 66, 78, 79, 109, 110, 111, 120,
125, 129, 130, 135, 136, 138, 140,
141, 146, 149, 150, 155, 156, 157,
158, 159, 160, 161, 162, 163, 164,
165, 168, 170, 172, 173, 174, 176,
181, 182, 183, 185, 186, 187, 189,
190, 191, 192, 193, 194, 195, 196,
197, 198, 199, 200, 204, 212, 221,
297, 301, 338

Nogay Mirza İsmail 38

Nogay Mirza Şıdyak 74

Nogay Ordası 26, 28, 189, 193, 196, 199

Novgorod 7, 88, 124, 155, 157, 283

Nur Ali Han 55, 215, 247, 250, 253, 254,
257, 258, 260, 261, 265

nureddin 27, 170, 172, 174, 175, 196, 338

O

Oka Nehri 41, 85, 155, 161, 169, 180,
188, 191, 192, 201

Orda 5, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 42, 51, 57,
61, 62, 78, 79, 86, 107, 123, 124,
125, 126, 127, 128, 129, 130, 131,
132, 133, 134, 135, 136, 137, 138,
139, 141, 145, 146, 150, 152, 156,
176, 183, 192, 198, 226, 228, 239,
246, 247, 248, 250, 259, 262, 263,
267, 268, 293, 299, 313, 314, 324,
325, 347

Orenburg 11, 54, 55, 59, 60, 61, 69, 70,
99, 100, 101, 103, 117, 121, 215,
231, 233, 234, 235, 236, 237, 238,

239, 240, 241, 243, 244, 245, 247,
250, 252, 253, 256, 257, 258, 259,
260, 261, 262, 267, 268, 295, 299,
300, 303, 304, 313, 314, 316, 317,
318, 341, 343, 344

Orenburg Keşif Heyeti 233, 240

Or Nehri 54, 231, 232, 233

Orsk 99, 244, 245, 265

Orta Asya 30, 32, 40, 45, 47, 48, 52, 53,
54, 55, 56, 86, 115, 130, 161, 178,
194, 204, 221, 222, 224, 226, 227,
233, 234, 240, 249, 268, 273, 293,
334

Ortodoks Hristiyanları 44

Osetler 34, 93, 277, 291

Osmanlı İmparatorluğu 46, 47, 52, 53,
54, 66, 67, 145, 180, 199, 200, 214,
254, 280, 285, 287, 306, 346, 348

Osmanlılar 7, 42, 48, 63, 68, 130, 140,
195, 279, 285

Otar Tumanov 93

Oyratlar 7, 32, 222, 223, 225, 228, 229,
233, 241, 242, 246, 249, 338

Ö

Ötemiş Giray 167, 298

Özbek Hanlığı 30

Özbekler 7, 31, 49

P

Peder Dmitri Seçenov 284

Perekop 38, 136, 141, 164, 205, 208

Perevoloka 171

Petr Kreçetnikov 95, 101, 276

Petr Riçkov 60, 250, 300

Pireneler 84

Polonya 40, 46, 47, 64, 72, 73, 108, 110,
115, 124, 125, 128, 136, 137, 138,
140, 141, 143, 144, 145, 146, 148,
149, 151, 152, 153, 155, 159, 179,
188, 194, 206, 287, 292

Prens Aleksey Dondukov 216, 218

Prens B. A. Golitsin 92

Prens Bekoviç Çerkaski 48

Prens G. Potemkin 260

Prens Mihail Şerbatov 274, 290

Prens Putyatın 295

P. S. Potemkin 36, 274, 291, 292, 294

Pugaçev İsyanı 254, 286

Puntsuk 97, 208, 209

R

Reconquista 17, 333

rehine teslimi (emanat) 20

Ren Nehri 84

Roma İmparatorluğu 15, 84, 115

Ruslar 18, 25, 34, 36, 38, 50, 65, 75, 93, 94, 98, 100, 104, 111, 118, 121, 176, 187, 209, 210, 213, 223, 225, 226, 228, 230, 236, 237, 238, 241, 263, 274, 278, 279, 289, 304, 305, 310, 311, 313, 314, 319, 327, 331, 332

Rusya Müslümanlarının Merkezî Dinî Nezâreti 70, 262

Rüstem Han 75

Ryazan 85, 142, 145, 153, 158, 169, 185, 191, 292, 298

S

Safa Giray 157, 158, 159, 162, 163, 167

Sahip Giray 29, 152, 153, 154, 155, 157, 159, 161, 163, 164

Samara Nehri 171, 236

Samsun 52

Saraycık 27, 165, 171, 173, 175, 176, 188

Semerkant 225, 226

Semipalatinsk 245

Serpuhov 137

Seyyid Ahmed 133, 138, 140

Sınır bölgesi 81, 84

sınır/hudut 81

Sınır Komisyonu 268, 269, 314

Sınır Mahkemeleri 259, 263, 266, 269, 314

Sırım Batur 257, 258, 261

Sibirya 27, 30, 48, 79, 83, 85, 92, 96, 103, 104, 105, 116, 123, 129, 136, 185, 189, 204, 221, 222, 223, 225, 230, 233, 237, 250, 252, 268, 284, 289, 298, 299, 304, 308, 317, 318, 331

Sigismund Herberstein 27

Simbirska 202, 203, 258, 262

Sir-Derya [Seyhun] Nehri 165, 225

S. K. Viazmitinov 266

Slavlar 17

S. M. Solovyev 19, 84

Sovyetler Birliği 19, 334

Sömürgecilik 6, 309, 314

sömürge imparatorluğu 21, 334

sömürge politikaları 19

Stavropol Başpiskoposu Lavrenti 120

Stepan (Stenka) Razin Ayaklanması 208

step yerlileri 16

St. Petersburg 7, 11, 27, 29, 31, 36, 51, 53, 54, 58, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 82, 99, 101, 109, 117, 120, 121, 156, 211, 212, 213, 216, 218, 224, 225, 228, 231, 234, 245, 246, 247, 255, 260, 263, 264, 266, 267, 271, 272, 278, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 291, 293, 299, 304, 305, 308, 311, 319, 322, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352

Strabon 26

Suriye 52

Suzdal 7

Süyümbike 158, 167, 169

Ş

Şah Ali 153, 154, 157, 162, 163, 164, 166, 170

Şamahı 42, 65, 138

Şamhal Adil Giray 67, 109

Şamhaller 35

şert 20, 77, 90, 94, 103, 143, 194, 206, 328, 338

Şıdyak Beg 158, 159

Şirinler 29, 136

Şirvan 65

T

Tambov 202, 318

Tara 96, 223, 284

Taşkent 32, 54, 86, 178, 185, 187, 193, 221, 222, 223, 225, 228, 237, 241, 244, 250, 348

Tataristan 7, 260

Tatarlar 27, 77, 127, 131, 285, 288, 289, 294, 304

tercüman/dilmaç 115

Terek Nehri 34, 65, 178, 214, 292, 322

Tersk 53, 75, 89, 97, 98, 115, 178, 180, 200, 204, 292, 300

Tevekkel Han 221

Tibet 33, 58, 203, 211, 223
Tibet Budizmi 33
Timur Kutluk 183
Tin Ahmed 175, 177, 179, 181, 183, 184,
191
Tobolsk 223, 284, 301, 316, 317
Tokat 52
Toktamış 29, 153
Toledo 17
Torgutlar 32
Tuna Nehri 25
Türkistan 7, 223, 225, 228, 237, 241, 244,
250
Tyumen 115, 123, 125, 129, 136
U
Udmurtlar 7, 289
Ufa 23, 54, 70, 102, 189, 204, 205, 207,
210, 232, 235, 239, 240, 242, 258,
260, 264, 265, 303, 352
Ugra Nehri 125
Ukrayna 11, 46, 83, 84, 115, 206, 292
Ulu Muhammed 29, 131
Ural Kozakları 262, 263, 313
Urallar 91
Ural Nehri 258, 261, 264, 268, 293
Urazlı Mirza 112
Urus 28, 76, 79, 102, 183, 184, 185, 186,
187, 188, 189, 190
Utsmiiler 35

Ü
Ürgenç 30, 86, 165, 178, 185, 193, 242
V
vahşi bozkır 62, 81, 82
Vasili Bakunin 68, 92, 119
vergi ödeme (yasak) 20
Vladimir 7, 51, 72, 155
Voronej 163, 169, 191, 283
Y
Yadigâr Han 167
Yamgırçı 129, 134, 135, 136, 140, 170
Yamışev 245
Yarkend 224, 225
Yayık Kozakları 23, 228, 243, 244, 254,
255, 315
Yayık Nehri 23, 27, 42, 55, 56, 155, 165,
204, 215, 232, 249
Yeni Din Değiştirme İşleri İdaresi 277,
283, 284, 285, 286
yıllık tahsisat (jalovanye) 20
Yuan Hanedanı 32
Yüzbaşı İvan Unkovski 225
Z
zaklad (teminat) 96
Zaporojye Ordusu 115
zargo 218, 312, 339

MICHAEL KHODARKOVSKY

TÜRKİSTAN VE AVRASYA STEPLERİNDE RUS YAYILMACILIĞI

BİR SÖMÜRGE İMPARATORLUĞUNUN OLUŞUMU
(1500 – 1800)

ABD ve Avrupa'nın en prestijli üniversitelerinde bilhassa Rus İmparatorluğu'nun genişleme stratejileri üzerine derstler veren Prof. Michael Khodarkovsky'nin, büyük oranda ilk dönem Rus arşiv belgelerine dayanan bu kapsamlı çalışması, Kiev ve İstanbul arşivlerinde de sürdürdüğü uzun araştırmalarının bir neticesi. Temel olarak, Rusların Türkistan coğrafyası ve Avrasya steplerine yayılması ve kolonizasyon faaliyetlerini ayrıntılarıyla tartışan *Türkistan ve Avrasya Steplerinde Rus Yayılmacılığı* başlıklı kitabı, Türk tarihini ve modern Türk dünyasının oluşumunu da yakından ilgilendiriyor.

Rusların XV. yüzyıl sonundan itibaren "Moğol/Tatar boyunduruğu"ndan kurtulması ve steplerden gelebilecek yeni bir "kasırğa"ya bir kez daha tutulmamak için "vahşi stepler"i itaat altına alma süreci, Rus İmparatorluğu'nun genişledikçe değişen yönetme biçimlerini de ortaya koyuyor. Kırım Tatarları, Kazan ve Astrahan (Tatar) Hanlıkları, Nogaylar, Kazaklar, Kalmuklar, Oyratlar, Mangıtlar, Kumuklar, Çeçenler, Darginler, Mariler, Çuvaşlar, Udmurtlar, Mâverâünnehir Hanlıkları, Özbekler, Gürcüler, nihayetinde Osmanlılar, İranlılar, Lehler, Litvanyalılar ve Habsburglar gibi çok sayıda yerel ve bölgesel aktörün ve imparatorluğun sahneye girip çıktığı, coğrafyalar arası ve asırlara uzanan bir rekabetin Moskova (ve bilahare St. Petersburg) merkezli izlerinin sürülebileceği, sürükleyici bir tarih yolculuğu vadeden kitap, ayrıca "sınır", "sınır bölgesi" ve "nüfuz alanı" gibi tarihi-siyasi kavramları da Rus İmparatorluğu'nun üzerinde hâkimiyet kurduğu halkların "medenileştirilmesi" projesinde nasıl işlevsel bir ideoloji dönüştürdüğünü tahlil ediyor.

facebook/setengeyayinevi
instagram/setengeyayinlari
twitter/setengeyayinevi
setenge.com.tr

ISBN 978-625-7459-35-8

9 786257 459358